

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПЕТРОВСЬКА ІНГА РОСТИСЛАВІВНА

УДК 159.923.2.07(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЯ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**

19.00.11– політична психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 / І.Р. Петровська

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Петровська І.Р. Психологія становлення громадянської ідентичності особистості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2023.

У дисертації представлено основні положення *організаційно-рольової концепції становлення громадянської ідентичності*, яка пояснює феномен громадянської ідентичності, типологію громадянської ідентичності, а також процес її становлення – етапи і психологічні механізми виникнення, розвитку та утвердження.

Обґрунтовано розуміння громадянської ідентичності як різновиду організаційної ідентичності особистості, що становить ціннісно-сміслову переживання тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як громадянина навіть при зміні громадянських цінностей/орієнтацій і виступає психологічним регулятором громадянської поведінки. Становлення громадянської ідентичності – це континуально-дискретний процес набуття особистістю громадянської ідентичності від протоідентичності до стану її зрілості, котрий характеризується максимальним розкриттям та реалізацією функцій громадянської ідентичності.

Охарактеризовано три виміри громадянської ідентичності: інституціональний (релевантний стосункам громадянина з державою як організацією; ідентифікація себе як члена цієї організації); спільнотний (ідентифікація себе зі членом спільноти громадян) та індивідуальний (самоідентифікація з роллю громадянина). З огляду на можливість різної актуалізованості згаданих вимірів у особистості обґрунтовано та описано типи громадянської ідентичності на основі відповідних комбінацій.

Обґрунтовано три послідовних етапи процесу становлення громадянської ідентичності особистості, на кожному з яких закономірно закладаються базові

утворення громадянської ідентичності. На першому, системно-перцептивному, формуються основи інституціонального виміру громадянської ідентичності (протоідентичність); на другому, спільотно-нормативному – репродуктивна громадянська ідентичність; на третьому, індивідуально-рольовому – продуктивна громадянська ідентичність. Протоідентичність є реалізацією прототипу громадянина, репродуктивна – відтворенням еталону громадянина, продуктивна ґрунтується на засвоєнні ролі (рольового репертуару) громадянина.

Уточнено поняття деформації становлення громадянської ідентичності стосовно особливостей його індивідуально-рольового етапу. Засвоєння та реалізація ролі громадянина уможлиблює як відкриті конструктивні стосунки з державою та співгромадянами, так і стосунки сурогатні, що породжують різноманітні психологічні ігри-маніпуляції. Ігрова взаємодія фіксує деструктивні різновиди громадянської поведінки (перекладання відповідальності на державу; соціальний паразитизм; самоствердження за рахунок співгромадян тощо).

Закономірності процесу становлення громадянської ідентичності пояснюються залученням психологічних механізмів, які забезпечують його «запуск» і перебіг. Визначено механізми виникнення, розвитку і утвердження громадянської ідентичності. До перших віднесено інтеріоризацію громадянських контентів і наслідування моделей громадянської поведінки; результатом нормального перебігу цих процесів є виникнення протоідентичності. До механізмів розвитку віднесено індивідуацію громадянських контентів та їх екстеріоризацію; результат цих процесів – репродуктивна громадянська ідентичність. Механізми утвердження громадянської ідентичності – це імплементація досвіду взаємодії з державою та осмислення інформації щодо держави і громадянськості, внаслідок дії яких та на базі наявних протоідентичності та репродуктивної ідентичності формується продуктивна громадянська ідентичність. Внаслідок повноцінного перебігу усіх згаданих вище процесів виникає зріла громадянська ідентичність як особистісне утворення.

Для емпіричної верифікації організаційно-рольової концепції становлення громадянської ідентичності особистості було підібрано комплекс дослідницьких

методів, методик та технік, зокрема розроблено та апробовано авторський тест-опитувальник «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». На основі психометричних процедур перевірки змістової, конструктної, конвергентної валідності, внутрішньої та ретестової надійності підтверджено валідність та надійність тесту-опитувальника, що дає змогу достовірно оцінювати зрілість та тип громадянської ідентичності особистості.

Емпірично виявлено окремі групи процесів (етапи становлення громадянської ідентичності), які втілюють у собі особистісно-громадянські трансформації та зміни громадянської ідентичності. Послідовність вказаних трансформацій громадянської ідентичності засвідчує певну логіку переходу з етапу на етап: якщо перший з них характеризується цілісним сприйманням організації і себе в ній, позитивністю, самототожністю, водночас – відсутністю концептуальності та рефлексивності (вияви протоідентичності), то на другому – виявлено характеристики зовнішньої регуляції, юнацького максималізму, бунтарства і конформності у становленні громадянської ідентичності. Третій етап – характеризується прагматизмом, практичною дією та досягненнями (в «ігровій» чи конструктивній формі), орієнтацією на власне Я, що є ознаками індивідуально-рольового етапу становлення громадянської ідентичності. Виявлено також окремий етап «Кризи», де негативні переживання та фрустрованість життям в державі поєднуються з виявами зрілості особистості та її громадянської ідентичності. Отже, процес становлення громадянської ідентичності розгортається в кілька закономірних етапів, які передбачають її виникнення у вигляді організаційної протоідентичності, розвиток до рівня репродуктивної громадянської ідентичності та власне становлення як в індивідуально-рольовій взаємодії з державою, так і в результаті подолання криз, переоцінки та переосмислення цінностей, зокрема громадянських.

Емпірично встановлено високу міру репрезентованості дескрипторів усіх виокремлених і обґрунтованих в організаційно-рольовій концепції психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності. Водночас показано, що механізми нерівномірно залучені на різних етапах становлення.

Найуніверсальнішими механізмами становлення громадянської ідентичності виявилися інтеріоризація громадянських диспозицій, наслідування моделей громадянської поведінки та індивідуація громадянських контентів. Більш специфічними і менш поширеними виявилися механізми імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою та осмислення власних громадянських диспозицій. Водночас роль цих механізмів зростає на «більш продвинутих» етапах розвитку громадянської ідентичності та при формуванні продуктивної, зрілої ідентичності.

Недостатня залученість тих чи тих механізмів, їх аномальний перебіг призводить до деформацій громадянської ідентичності, які виявляються, зокрема, у громадянських іграх – серіях повторюваних ігрових та сценарних транзакцій між особистістю та державою, спрямованих на реалізацію непродуктивних (сурогатних) стосунків особистості та держави в парадигмах суб'єкт-об'єктної або об'єкт-суб'єктної взаємодії.

Розроблено основні підходи до психологічного консультування осіб з «ігровими» деформаціями громадянської ідентичності та реалізовано їх у психологічній практиці. Психолого-консультативна робота ґрунтувалася на постулатах транзакційного аналізу і була спрямована на: 1) відмову від гри; 2) усвідомлення власної парадигми відносин з державою і її зміну; 3) напрацювання нових (не-ігрових) способів поведінки в «тригерних» ситуаціях взаємодії з державою. Ефективність психолого-консультативної роботи підтверджена за допомогою статистичного порівняння показників громадянської ідентичності до і після її реалізації (підвищилися концептуальність та суб'єктна орієнтованість громадянської ідентичності, а також її ієрархічне положення в структурі інших ідентичностей особистості; у деяких випадках – змінився тип громадянської ідентичності). Запропоновані методи практичної роботи стануть у нагоді психологам у роботі з деформаціями громадянської ідентичності та їх профілактиці, а також у гармонізації процесу становлення громадянської ідентичності.

Обґрунтовано перспективи подальших досліджень та реалізації організаційно-рольової концепції становлення громадянської ідентичності у соціальній практиці.

Ключові слова: громадянська ідентичність, типи громадянської ідентичності, етапи становлення, психологічні механізми, громадянська зрілість, ігрова та сценарна взаємодія.

ABSTRACT

Petrovska I.R. Psychology of civic identity formation of an individual.

Manuscript.

The dissertation for the Doctor degree of Psychological Sciences in specialty 19.00.11 – Political Psychology. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2023.

The main statements of the *organizational-role concept of civic identity formation of an individual*, which explains the phenomenon of civic identity, typology of civic identity, as well as the process of its formation – the stages and psychological mechanisms of appearance, development, and establishing are given.

The understanding of civic identity as a kind of organizational identity of an individual, which constitutes a value-sense experience of self-identity as a citizen of the state and is manifested in institutional, community, and individual dimensions, is substantiated; ensures the integrity and durability of ideas about oneself as a citizen even when civic values/orientations change and act as a psychological regulator of civic behavior. The formation of civic identity is interpreted as a continuous-discrete process of an individual acquiring a civic identity from the proto-identity to the state of its maturity, which is characterized by the full disclosure and realization of the functions of the civic identity.

Three dimensions of civic identity are characterized: institutional (relevant to the citizen's relationship with the state as an organization and identification of oneself as a member of this organization); community (self-identification with fellow citizens) and individual (self-identification with the role of a citizen). Taking into account the

possibility of different actualizations of the mentioned dimensions in the personality, types of civic identity are justified and described based on appropriate combinations.

Three successive stages of the process of civic identity formation of an individual are substantiated, at each of which the basic formations of civic identity are naturally laid. On the first one, system-perceptual basis, the foundations of the institutional dimension of civic identity (proto-identity) are formed; on the second one, community-normative – reproductive identity; on the third one, individual-role - productive identity. Proto-identity is the realization of the prototype of a citizen, reproductive is the reproduction of a citizen's standard, and productive is based on mastering the role (role repertoire) of a citizen.

The concept of the deformation of civic identity formation in relation to the peculiarities of its individual-role stage is clarified. Assimilation and implementation of the role of a citizen can lead to both constructive relations with the state and surrogate relations, which lead to various psychological games-manipulations. Game interaction captures destructive types of civic behavior (shifting responsibility onto the state; social and organizational parasitism; self-affirmation at the expense of fellow citizens, etc.).

The regularities of the process of civic identity formation are explained by the involvement of psychological mechanisms that ensure its "launch" and course. Mechanisms of emergence, development, and establishing of civic identity are determined. The first include internalization of civic content and imitation of models of civic behavior; the result of the normal course of these processes is the emergence of a proto-identity. Development mechanisms include individualization of civic contents and their exteriorization; the result of these processes is reproductive civic identity. The mechanisms of establishing a civic identity are the implementation of the experience of interaction with the state and the understanding of information about the state and citizenship, as a result of which a productive civic identity is formed based on existing proto-identities and reproductive identities. As a result of the complete course of all the processes mentioned above, a mature civic identity emerges as a personal formation.

For the empirical verification of the organizational-role concept, a complex of research methods and techniques was selected, in particular, the author's questionnaire "Diagnosis of maturity and type of civic identity of an individual" was developed. Based on the psychometric procedures of content, construct, convergent validity, and internal and retest reliability, the validity and reliability of the questionnaire were confirmed, which makes it possible to reliably assess the maturity and type of civic identity of an individual.

Separate groups of processes (stages of civic identity formation) were empirically identified, which embody personal and civic transformations and changes in civic identity. The sequence of the specified transformations of the civic identity proves a certain logic of the transition from stage to stage: if the first of them is characterized by a holistic perception of the organization and oneself in it, positivity, self-identity, at the same time – a lack of conceptuality and reflexivity (manifests of proto-identity), then in the second – the characteristics of external regulation are revealed, youthful maximalism, rebellion, and conformity in the formation of civic identity. The third stage is characterized by pragmatism, practical action and achievements (in a "game" or constructive form), and orientation to one's self, which are signs of the individual-role stage of civic identity formation. A separate stage of the "Crisis" was also revealed, where negative experiences and frustration with life in the state are combined with manifestations of the maturity of the individual and his civic identity. Therefore, the process of formation of civic identity unfolds in several natural stages, which foresee its emergence in the form of organizational proto-identity, development to the level of reproductive civic identity, and its formation both in individual role interaction with the state and as a result of overcoming crises, re-evaluation and rethinking of values, in particular civic ones.

A high degree of representativeness of the descriptors of all psychological mechanisms identified and justified in the organizational-role concept of the formation of civic identity has been empirically established. At the same time, the mentioned mechanisms are unevenly involved at different stages of development. Internalization of civic dispositions, imitation of civic behavior, and individuation of civic content

turned out to be the most universal mechanisms of civic identity formation. Mechanisms of implementation of individual experience of interaction with the state and understanding of one's own civic dispositions turned out to be more specific and less widespread. At the same time, the role of these mechanisms increases in the "more advanced" stages of the development of civic identity and in the formation of a productive, mature identity.

Insufficient involvement of certain mechanisms and their anomalous course leads to deformations of civic identity, which are manifested, in particular, in civic games - a series of repeated game and scenario transactions between the individual and the state, aimed at the implementation of unproductive (surrogate) relations between the individual and the state in the paradigms of subject-object or object-subject interaction.

Basic approaches to psychological counseling of persons with "game" deformations of civic identity have been developed and implemented in psychological practice. Psychological work with the mentioned problems was based on the postulates of transactional analysis and was aimed at 1) giving up the game; 2) awareness of one's paradigm of relations with the state and its change; 3) developing new (non-gaming) ways of behaving in "trigger" situations of interaction with the state. The effectiveness of psychological counseling work was confirmed by statistical comparison of civic identity indicators before and after its implementation (the conceptuality and subject orientation of civic identity increased, as well as its hierarchical position in the structure of other personal identities; in some cases, the type of civic identity changed).

The proposed methods of practical work will be useful to psychologists in working with deformations of civic identity and their prevention, as well as in harmonizing the process of formation of civic identity.

The prospects for further research and implementation of the organizational-role concept of civic identity formation in social practice are substantiated.

Keywords: civic identity, types of civic identity, stages of formation, psychological mechanisms, civic maturity, game and scenario interaction.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Розділи у колективних монографіях:

1. Петровська, І.Р. (2022). Організаційно-ігрова концепція громадянської ідентичності та її становлення. *Людина і суспільство: філософські, психологічні та політологічні виміри. В 3 кн. Кн. 2. Особистість в соціумі: психологічні механізми активності* (с. 109-133). Львів: ЛНУ ім. І. Франка.

2. Petrovska, I.R. (2019). Measuring Civic Identity: Difficulties and Solution. *Psychology and pedagogy in XXI century: methodological framework of the activities of psychologist and educator*. (pp. 62-82). Lviv-Toruń: Liha-Pres. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-176-6/62-82>

II. Статті у закордонних періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

3. Petrovska, I. (2022). Typology of Civic Identity. *Current Issues in Personality Psychology*. <https://doi.org/10.5114/cipp.2022.116324> (Scopus, Web of Science)

4. Petrovska, I. (2021). Psychological Model of Civic Identity Formation. *Journal of Education Culture and Society*, 12(2), 167-178 <https://doi.org/10.15503/jecs2021.2.167.178> (Web of Science)

5. Petrovska, I. (2019). Civic Identity Development: Ontogenetic Aspect. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 2(9), 29-43. <https://doi.org/10.21277/sw.v2i9.423> (Web of Science)

6. Petrovska, I. (2019). Peculiarities of Various Types of Civic Identity. *Journal of Education Culture and Society*, 10(2), 43-54. <https://doi.org/10.15503/jecs20192.43.54> (Web of Science)

7. Grabovska, S., & Petrovska, I. (2017). Individual Psychological Characteristics of Students with Different Types of Civic Identity. *Journal of Education, Culture and Society*, 8(1), 138-147. <https://doi.org/10.15503/jecs20171.138.147> (Web of Science) (*Особистий внесок*)

авторки полягає у концептуалізації (формулюванні ідеї та цілей дослідження), укладенні методології дослідження).

III. Статті у закордонних періодичних наукових виданнях, проіндексованих у інших базах даних (*Index Copernicus, CEJSH* тощо):

8. Petrovska, I. (2016). Emigration Sentiment among Students in the Context of their Civic Identity. *Journal of Education Culture and Society*, 7(2), 100-110. <https://doi.org/10.15503/jecs20162.100.110>

IV. Статті у наукових періодичних виданнях, включених до переліку фахових з психології:

9. Петровська, І.Р. (2022). Особливості психолого-консультативної роботи з проблемами громадянської ідентичності. *Психологічний часопис*, 8(1), 88-101. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.6>

10. Петровська, І.Р. (2022). Емпіричне дослідження соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 3(26), 123-131. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-3-16>

11. Петровська, І.Р. (2021). Розробка та апробація опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». *Проблеми політичної психології*, 24(1), 208-232. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-76>

12. Хазратова, Н.В., & Петровська, І.Р. (2021). Аналіз підходів до вивчення громадянської ідентичності особистості. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*, 2(21), 53-61. <https://doi.org/10.33310/2078-2128-2021-21-2-53-61> (Особистий внесок авторки полягає у аналізі положень сучасних теорій щодо вивчення громадянської ідентичності).

13. Петровська, І.Р. (2020). Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 131-138. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).162](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).162)

14. Петровська, І.Р. (2020). Психологічні чинники становлення громадянської ідентичності містян і селян. *Проблеми сучасної психології*, 2(18), 215-221. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-23>
15. Петровська, І.Р. (2020). Психологічні механізми генези громадянської ідентичності особистості. *Психологічний часопис*, 4(6), 195-203. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.16>
16. Петровська, І.Р. (2020). Соціально-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології*, 49, 269-295. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2020-49.269-295>
17. Петровська, І.Р. (2019). Етапи становлення громадянської ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології*, 44, 212-233. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-44.212-233>
18. Петровська, І.Р. (2018). Громадянська культура як чинник становлення громадянської ідентичності особистості. *Психологічний часопис*, 7(17), 94-108. <https://doi.org/10.31108/1.2018.7.17.6>
19. Петровська, І.Р. (2018). Громадянська ідентичність як різновид організаційної ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 39, 244-256. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-39.244-256>
20. Петровська, І.Р. (2018). Методика визначення рівня та типу громадянської ідентичності особистості: розробка та психометричний аналіз. *Теорія і практика сучасної психології*, 1, 160-165. http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2018/33.pdf
21. Петровська, І.Р. (2017). Рівні та структура громадянської ідентичності особистості. *Психологічні перспективи*, 30, 157-171. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2017-30-157-171>
22. Грабовська, С.Л., & Петровська, І. Р. (2017). Особливості світосприйняття та ціннісно-мотиваційної сфери студентів з різним типом громадянської ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 35, 130-144. <http://visgeo.onu.edu.ua/index.php/2227-6246/article/view/157221> (Особистий внесок авторки полягає у обтрунтуванні дослідницького інструментарію,

проведенні емпіричного дослідження та зборі інформації, обробці результатів за допомогою статистичних методів).

23. Петровська, І. Р. (2017). Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*, 1(11), 53-64. <http://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/163487>

24. Петровська, І.Р. (2017). До проблеми множинності громадянської ідентичності особистості. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 145-155. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2017_5_16

25. Петровська, І.Р. (2016). Громадянська ідентичність: міждисциплінарний аспект наукових досліджень. *Проблеми політичної психології*, 3(17), 49-59. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2016_3_7

26. Петровська, І.Р. (2016). Громадянська ідентичність у контексті сучасної світової психологічної думки. *Психологічні перспективи*, 28, 221-235. <http://doi.org/10.29038/2227-1376-2016-28-221-235>

27. Петровська, І.Р. (2016). Розробка та психометрична перевірка опитувальника «Громадянська ідентичність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(1), 70-76. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/616>

28. Петровська, І.Р. (2016). Типи громадянської ідентичності студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*, 31, 317-331 <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/157886/157176>

29. Петровська, І.Р. (2016). Структурно-типологічний підхід до аналізу громадянської ідентичності. *Психологічні перспективи*, 27, 161-173. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2016-27-161-173>

30. Петровська, І.Р. (2015). Особливості громадянської ідентичності студентів. *Наука і освіта*, 10, 177-182. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2015_10_34

31. Петровська, І.Р. (2015). Особливості сприйняття іміджу особистості політичного лідера. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(1), 57-61. http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_1%281%29_13

V. Статті в інших наукових виданнях та збірниках науково-практичних конференцій:

32. Петровська І.Р. (2023). Психологічні закономірності становлення громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2022 рік (с. 218-220). Львів.

33. Петровська, І.Р. (2022). Особливості емпіричного дослідження механізмів становлення громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи*. Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції. (с. 105-110). Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В.

34. Петровська І.Р. (2022). Типологія громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2021 рік (с. 176-178). Львів.

35. Петровська, І.Р. (2021). Поширення типів громадянської ідентичності серед українських громадян. *Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 12-15). Запоріжжя.

36. Петровська, І.Р. (2021). Громадянська ідентичність особистості: організаційно-рольовий контекст. *Психологічні умови благополуччя персоналу організацій*. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. (с. 65-67). Львів: Національний університет «Львівська політехніка».

37. Петровська, І.Р. (2021). Структурно-функціональна модель громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2020 рік. (с. 221-224). Львів.

38. Петровська, І.Р. (2021). Групова психіка як джерело моделей громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології*

особистості та міжособистісних взаємин. Матеріали XIII міжнародної науково-практичної конференції. (с. 47-50). Кам'янець-Подільський: Аксіома,

39. Петровська, І.Р. (2020). Вплив батьківської сім'ї на громадянську ідентифікацію особи. *Психологічна наука та практика XXI століття*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 105-109). Львів: Видавничий дім «Гельветика».

40. Петровська, І.Р. (2020). Задоволеність потреб фізичного та соціального існування особи в державі як чинник громадянської ідентифікації. *Філософсько-психологічні аспекти духовності в діяльності громадських організацій*. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. (с. 137-138). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.

41. Петровська, І.Р. (2020). Особливості громадянської ідентичності трудових мігрантів. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2019 рік. (с. 153-154). Львів.

42. Петровська, І.Р. (2019). Соціально-психологічні наслідки воєнного конфлікту для громадянської ідентифікації. *Prospects for the development of psychology as a science in EU and Ukraine*. Proceedings of the International scientific and practical conference. (с. 45-50). Warsaw: Izdevnieciba «Baltija Publishing».

43. Петровська, І.Р. (2019). До проблеми становлення громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2018 рік. (с. 184-186). Львів.

44. Петровська, І.Р. (2018). Роль державної ідеології у становленні громадянської ідентичності. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2017 рік (с. 198-201). Львів.

45. Петровська, І.Р. (2018). Імідж держави як чинник становлення громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології*

особистості та міжособистісних взаємин. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. (с. 48-51). Кам'янець-Подільський: Аксіома.

46. Петровська, І.Р. (2017). Громадянська ідентичність особистості як багаторівневий феномен. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2016 рік. (с. 253-255). Дрогобич: ТзОВ «Трек-ЛТД».

47. Petrovska, I. (2017). Civic identity as a complex multi-level personal formation. *Political and economic self-constitution: Citizenship identity and education*. Proceedings of the V international scientific and practical seminar. (p.30-35). Corinth: University of the Peloponneseon.

48. Петровська, І.Р. (2016). Феномен громадянської ідентичності в соціогуманітарному науковому дискурсі. *Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-психологічної трансформації українського суспільства*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 25-річчя кафедри психології (с. 138-141). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

49. Петровська, І.Р. (2016). Відмінності громадянської ідентичності від етнічної та національної ідентичностей. *Актуальні питання сучасної психології*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (с. 72-76). Дніпропетровськ: Видавничий дім «Гельветика».

50. Петровська, І.Р. (2016). Структурна модель громадянської ідентичності. *Психосоціальний вимір буття особистості в сучасному суспільстві*. Матеріали Всеукраїнська науково-практичної конференції. (с. 89-92). Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка».

51. Петровська, І.Р. (2016). Особливості формування громадянської ідентичності. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2015 рік. (с. 249-252). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

52. Петровська, І.Р. (2015). Громадянська ідентичність як соціально-психологічний феномен. *Педагогіка та психологія сьогодні: постулати*

минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 12-17). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки».

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ.....	31
1.1. Громадянська ідентичність та її становлення в соціогуманітарному науковому дискурсі.....	31
1.2. Зіставлення громадянської ідентичності з етнічною, національною, регіональною, наднаціональною (європейською) ідентичностями	46
1.3. Аналіз підходів до вивчення громадянської ідентичності особистості: психологічний ракурс.....	72
1.4. Громадянська ідентичність особистості: організаційно-рольовий контекст.....	94
Висновки до першого розділу.....	122
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЛЬОВА КОНЦЕПЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	126
2.1. Специфіка громадянської ідентичності як психологічного утворення. Поняття громадянської ідентичності	126
2.2. Виміри, функції та структурні компоненти громадянської ідентичності особистості.....	129
2.3. Аналіз громадянської ідентичності з позиції норми – дефіцитарності – деформованості	140
2.4. Ознаки зрілої/незрілої громадянської ідентичності особистості.	143
2.5. Становлення громадянської ідентичності особистості.....	146
2.6. Механізми становлення громадянської ідентичності особистості: виникнення, розвитку, утвердження.....	153
Висновки до другого розділу	162
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЛЬОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ..	165
3.1. Проблема вимірювання громадянської ідентичності особистості	165

3.2. Модель емпіричної верифікації положень авторської концепції психології становлення громадянської ідентичності	168
3.2.1. Розробка та психометрична перевірка тест-опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» ..	169
3.2.2. Оцінювання протоїдентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності на етапах її становлення (перцептивно-системному, нормативно-спільнотному, індивідуально-рольовому).....	194
3.2.3. Психологічні механізми становлення громадянської ідентичності особистості: модель емпіричної верифікації	208
Висновки до третього розділу.....	214
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	217
4.1. Характеристики зрілості громадянської ідентичності громадян України різного віку, статі, політичних орієнтацій.....	217
4.2. Репрезентованість типів громадянської ідентичності українців ...	230
4.3. Особистісні та політико-психологічні кореляти громадянської ідентичності	237
4.4. Основні закономірні етапи становлення громадянської ідентичності українських громадян	240
Висновки до четвертого розділу	245
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	249
5.1. Базові характеристики (дескриптори) психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності	249
5.2. Закономірності вияву психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності	259
5.3. Факторна модель процесуальності становлення громадянської ідентичності	266
Висновки до п'ятого розділу.....	277

РОЗДІЛ 6. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	281
6.1. Зміст соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності особистості.....	281
6.2. Чинники становлення зрілої громадянської ідентичності: статевий вимір.....	295
6.3. Особливості становлення громадянської ідентичності містян і селян.....	301
Висновки до шостого розділу.....	307
РОЗДІЛ 7. ПСИХОЛОГО-КОНСУЛЬТАТИВНА РОБОТА З ДЕФОРМАЦІЯМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ (на основі методологічних положень транзакційного аналізу).....	310
7.1. «Ігрові» деформації громадянської ідентичності: типові ігри та сценарії.....	310
7.2. Динаміка громадянської ідентичності клієнтів під час консультативних сесій.....	327
7.3. Результати психолого-консультативної роботи з проблемами становлення громадянської ідентичності.....	343
Висновки до сьомого розділу.....	353
ВИСНОВКИ.....	356
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	361
Д О Д А Т К И.....	420

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Державотворчі процеси в Україні великою мірою залежать від сформованої, стійкої, зрілої громадянської ідентичності самих громадян. Розбудова незалежної держави ґрунтується не лише на пасивному визнанні людьми свого громадянства, а й на наданні йому цінності та особистісного смислу. Становлення громадянської ідентичності особистості є непростим в тих державах, які недавно здобули незалежність. Тривала історія перебування в складі інших держав (імперій) може й нині спричиняти різноманітні деформації громадянської ідентичності, її знецінення як «незначущої формальності». Саме тому вивчення становлення громадянської ідентичності, її етапів, механізмів, результатів та труднощів є гостро актуальним для українського суспільства.

Сучасні соціальні та політичні психологи, а також представники суміжних наук приділяють чимало уваги проблемам громадянської ідентичності. Тривають дискусії щодо феномену громадянської ідентичності, його внутрішньої будови та властивостей (Bellamy, 2008; Cohen & Chaffee, 2013; Hart et al., 2011; Knepfelkamp, 2008; Sanchez-Mazas & Klein, 2003; Sekulić & Šporer, 2008; Бевз, 2014; Жадан, 2019; Хазратова, 2015, 2016, 2018 та ін.); зіставлення громадянської, національної та етнічної ідентичностей особистості (Ariely, 2020; Hin, 2003; Hristova & Cekik, 2013; Larsen, 2017; Pakulski & Tranter, 2000; Reeskens & Hooghe, 2010; Shulman, 2004; Smith, 1992, 2009; Tamir, 2019; Yates & Youniss, 2006; Гнатенко, 2018; Данилюк, 2018, 2019; Журавльова, 2020; Кондратьєва, 2015; Нагорна, 2008; Лозова, 2014; Слюсаревський, 2006; Суший, 2020 та ін.); закономірностей функціонування громадянської ідентичності (Constant & Zimmermann, 2012; Hansen & Hesli, 2009; Kaplan, 2021; Lindstam et al., 2021; Meeus et al., 2010; Васютинський, 2011, 2021; Горностаї, 2015; Губеладзе, 2020, 2021; Снігур, 2005; Сокурянська, 2011; Степико, 2011; Шульга, 2014 та ін.).

Водночас становлення громадянської ідентичності особистості з погляду психології цього процесу, його результатів, механізмів вивчалось досить мало, переважно в ракурсі онтогенезу особистості. Досі бракує системної інтерпретації

цього феномену та його послідовного аналізу в контексті процесів виникнення, розвитку і дозрівання.

Проблема дослідження набуває особливої актуальності не лише у площині фундаментальної науки, а й у практичній площині. Необхідними є інструменти психологічної діагностики та впливу на громадянську ідентичність особистості з метою її розвитку, профілактики деформацій, оновлення та осмислення.

Фундаментальний характер проблеми, її теоретична та практична значущість, різноспрямованість та неузгодженість її наукових інтерпретацій у різних підходах спричинюють наукову актуальність теми дослідження «Психологія становлення громадянської ідентичності особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідних тем лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України: «Трансформація комунікативних практик як чинник громадянської та національної самоідентифікації молоді різних регіонів України» (номер держреєстрації №0116U003299, 2016–2018 рр.), «Соціально-психологічні чинники розвитку громадянської компетентності студентської молоді (номер держреєстрації №0119U000138, 2019–2021 рр.), а також кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: «Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-політичної трансформації українського суспільства» (номер держреєстрації №0115U003560, 2015–2017 рр.), «Особистість в соціумі: психологічні механізми активності» (номер держреєстрації №0118U000619, 2018–2020 рр.), «Психологічна природа особистості як суб'єкта соціальних трансформацій» (номер держреєстрації №0121U110499, 2021 – 2023 рр.).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої Ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 8/16 від 23.06.2016 року) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 7 від 29.11.2016 року).

Об'єкт дослідження: громадянська ідентичність особистості.

Предмет дослідження: психологія становлення громадянської ідентичності особистості.

Мета дослідження: розробити, теоретично обґрунтувати та емпірично верифікувати концепцію, яка розкриває психологічну сутність феномену громадянської ідентичності особистості, а також основні психологічні закономірності, етапи та механізми становлення цієї ідентичності.

Відповідно до мети дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати наявні в психології та в суміжних науках теоретико-методологічні підходи до вивчення громадянської ідентичності особистості; визначити коло істотних, але не розв'язаних досі наукових проблем психології становлення громадянської ідентичності особистості; сформулювати принципові засади побудови пояснювальної моделі та стратегії вивчення громадянської ідентичності.

2. Розробити авторську концепцію психології становлення громадянської ідентичності особистості, яка розкриває основні закономірності, етапи та механізми становлення громадянської ідентичності особистості.

3. Розробити модель емпіричної верифікації концепції становлення громадянської ідентичності особистості, змістом якої є операціоналізація основних понять авторської концепції, розробка методологічних засад застосування в емпіричному дослідженні комплексу психологічних методів та методик, а також технік встановлення рівня зрілості громадянської ідентичності.

4. З'ясувати основні етапи становлення громадянської ідентичності особистості від аморфної до зрілої.

5. Виявити психологічні механізми становлення громадянської ідентичності особистості, а також їх системну організацію (механізми виникнення – розвитку – утвердження громадянської ідентичності);

6. Розкрити структуру соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності особистості.

7. Розробити програму психологічної консультативної допомоги особам з аморфною або деформованою громадянською ідентичністю та

«ігровими» («сценарними») відносинами з державою (на основі транзакційного аналізу).

Для досягнення мети дослідження і розв'язання поставлених задач було використано низку **методів дослідження**. *Теоретичні методи*: аналіз, синтез, аналогія, узагальнення – для формулювання основних проблем дослідження, визначення методологічних засад дисертаційної роботи; теоретичне моделювання – для розроблення і обґрунтування основних положень концепції, яка містить системну авторську інтерпретацію громадянської ідентичності, її різновидів, а також етапів та механізмів її становлення. *Емпіричні методи*: анкетування, тестування (стандартизований авторський тест-опитувальник «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» – для діагностики рівня зрілості громадянської ідентичності особистості, а також її особливостей в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; «Тест-опитувальник особистісної зрілості» Ю. Гільбуха, «Методика діагностики особистісної зрілості» В. Руженкова, В. Руженкової, І. Лук'янцевої, «Шкала самооцінки особистісної зрілості» А. Мікляєвої, методика «Оцінювання п'ятирічних інтервалів» О. Кроніка, «Тест Еґо-ідентичності» О. Солдатової, «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д. Леонтьєва, 16PF Р. Кеттела – для встановлення особистісних корелятивів громадянської ідентичності; «Опитувальник симптомів нормативної кризи» Н. Сиврикової, методика «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» Л. Вассермана – для виявлення кризових явищ у розвитку особистості загалом; анкета «Політична орієнтація» Р. Карковської – для встановлення політичних орієнтацій респондентів); ділова гра, стандартизоване спостереження за методикою Р. Бейлза, метод ретроспективного наративу та тематичний аналіз – для встановлення дескрипторів психологічних механізмів та етапів становлення громадянської ідентичності особистості; метод case-study – для з'ясування проблем громадянської ідентичності клієнтів під час психолого-консультативних сесій. *Статистичні методи*: кореляційний аналіз – для статистичного підтвердження взаємозв'язків громадянської ідентичності з особистісними та політико-

психологічними характеристиками респондентів; кластерний аналіз – для встановлення типології громадянської ідентичності особистості; порівняльний аналіз (t-критерій Стьюдента, однофакторний дисперсійний ANOVA, T-критерій Вілкоксона) – для виявлення особливостей громадянської ідентичності у різних групах респондентів, а також до і після консультативної роботи; факторний, дискримінантний, множинний регресійний аналізи – для верифікації основних етапів, механізмів та чинників становлення громадянської ідентичності. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою статистичного пакета STATISTICA 8.0.

Загальна кількість респондентів становила 2137 осіб різної статі від 16 до 62 років, мешканців різних регіонів України з різними політичними орієнтаціями.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять основні принципи системного підходу до аналізу психологічних явищ (L. von Bertalanffy, З. Карпенко, О. Завгородня та ін.), постулати теорій особистісної та соціальної ідентичності (E. Erikson, J. Marcia, G. Mead, S. Stryker, Ch. Cooley, J. Habermas, Н. Tajfel, J. Turner та ін.), організаційної ідентичності (S. Albert, В. Ashforth, F. Mael, J. Dutton, J. Dukerich, D. Vora, Т. Kostova, О. Фролова), рольових теорій (R. Linton, T. Parsons, J. Moreno, G. Kelly, E. Berne, E. Goffman, П. Горностай та ін.), концепції множинної ідентичності (S. Roccas, M. Brewer), положення суб'єктно-орієнтованого підходу (В. Татенко, Н. Хазратова та ін.).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічним обґрунтуванням вихідних положень, відповідністю методів дослідження його меті і завданням, поєднанням кількісного і якісного аналізу емпіричних даних та застосуванням сучасних програм і методів математико-статистичної обробки даних.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження. *Уперше:*

- розроблено цілісну концепцію, яка дає інтерпретацію феномена громадянської ідентичності особистості у трьох вимірах (інституціональному, спільнотному, індивідуальному), а також закономірної етапності процесу становлення громадянської ідентичності та його психологічних результатів на

кожному етапі. Важливою складовою концепції становлення громадянської ідентичності є тлумачення механізмів її становлення та системних взаємозв'язків між ними (виокремлення механізмів виникнення, розвитку і утвердження громадянської ідентичності);

- теоретично обґрунтовано та емпірично підтверджено типологію громадянської ідентичності особистості, в основу якої покладено критерій актуалізованості/неактуалізованості кожного з вимірів громадянської ідентичності та їх комбінацій; виявлено 8 типів громадянської ідентичності українців: Латентний, Державницький, Спільнотний, Ігровий, Інституціонально-спільнотний, Інституціонально-ігровий, Спільотно-ігровий, Різнобічний;

- визначено етапи становлення громадянської ідентичності (перцептивно-системний, нормативно-спільнотний, індивідуально-рольовий) та результуючі утворення кожного етапу (протоідентичність, репродуктивна та продуктивна громадянська ідентичність);

- визначено деформації становлення громадянської ідентичності, спричинені домінуванням суб'єкт-об'єктних/об'єкт-суб'єктних відносин особистості з державою, що уможливають ігрову і сценарну взаємодію громадян з представниками державних інституцій.

Теоретичне значення результатів дисертації полягає у поглибленні і розширенні уявлень про:

- феномен громадянської ідентичності, його місце в системі соціальних ідентичностей особистості,

- процес становлення громадянської ідентичності як континуально-дискретний, етапний, діалектичний (зокрема, при переході репродуктивної форми громадянської ідентичності в продуктивну);

- психологічні механізми виникнення громадянської ідентичності (інтеріоризація стереотипів та атитюдів громадянства і наслідування моделей громадянської поведінки); механізми розвитку громадянської ідентичності (індивідуація та екстеріоризація змістів громадянськості); механізми утвердження/власне становлення громадянської ідентичності (імплементація

досвіду взаємодії з державою і співгромадянами та його осмислення), а також взаємозв'язки між вказаними механізмами та результуючими утвореннями громадянської ідентичності на кожному етапі її становлення – протоідентичністю, репродуктивною та продуктивною громадянською ідентичністю;

- норми та деформації громадянської ідентичності особистості, а також девіацій її становлення;

- найпоширеніші ігри громадян, спричинені деформаціями становлення громадянської ідентичності («Переслідування», «Патріот», «Пільговик», «Ображений», «Зразковий Громадянин»);

- соціально-психологічні та політико-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності, розкрито їх системний характер;

- феномен множинної громадянської ідентифікації (ціннісно-сміслові переживання одночасної належності до різних держав/спільнот громадян), що може бути когерентною, лімінальною, амбівалентною та мати різні структурні форми (перетин, домінування, дроблення, злиття);

- функції громадянської ідентичності (виокремлено адаптаційну, консолідаційну, захисну, забезпечення самоповаги і соціальної цінності, регулятивну функції);

- особливості становлення громадянської ідентичності в державах з нетривалим досвідом незалежності.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості застосування авторського тест-опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості», для вимірювання рівня зрілості громадянської ідентичності та репрезентованості у ній інституціональної / спільнотної / індивідуальної складової. Розроблена система діагностичних та психолого-консультативних заходів щодо стимулювання розвитку зрілої громадянської ідентичності особистості та профілактики деформацій її становлення може бути використана: а) в навчально-виховному процесі (врахування сензитивних періодів у процесі становлення громадянської

ідентичності, а також небезпек, які притаманні цим періодам); б) у процесі реалізації державної політики у сфері утвердження української громадянської ідентичності та при створенні програм громадянської освіти та розвитку громадянських компетентностей; в) при здійсненні загальнодержавного моніторингу динаміки громадянської ідентичності (в тому числі громадянської ресоціалізації) українців; г) у процесі психологічного супроводу становлення громадянської ідентичності та профілактики її деформацій (комплексні психодіагностичні, тренінгові, корекційні заходи); д) у змістовому наповненні навчальних дисциплін «Політична психологія», «Соціальна психологія», «Психологія особистості», «Організаційна психологія», «Вікова психологія», «Педагогічна психологія».

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 2961-Н від 07.12.2022 р.) при викладанні дисциплін «Політична психологія», «Соціальна психологія», «Вікова психологія», «Педагогічна психологія»; Національного університету «Львівська політехніка» (довідка № 67-13-301 від 15.11.2022 р.) при викладанні дисциплін «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Організаційна психологія», «Основи психологічного консультування» та проведенні навчально-практичних семінарів у процесі підготовки психологів; КЗ ЛОР «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» (довідка № 195 від 16.11.2022 р.) при викладанні дисциплін «Громадянські компетентності та критичне мислення як важливі чинники сучасної громадянської освіти», «Розвиток громадянських компетентностей учнів», «Формування позитивної самооцінки та Я-ідентичності в дітей та учнів», а також у навчально-практичних семінарах для практичних психологів та соціальних педагогів закладів загальної середньої освіти. Теоретичні та практичні напрацювання, представлені у дисертації, були використані у психолого-консультативній діяльності, проведенні навчально-практичних семінарів та тренінгових програм у ГО «Центр Трансперсональної психології» (довідка про впровадження № 10/1-22 від 20.10.2022 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження було оприлюднено та обговорено на 16 міжнародних та 5 всеукраїнських науково-практичних конференціях, серед яких: VIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 2022); X, XI, XII, XIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець-Подільський, 2018, 2019, 2020, 2021); Міжнародна науково-практична конференція «Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості» (м. Запоріжжя, 2021); II Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні умови благополуччя персоналу організацій» (м. Львів, 2021); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 2022); Міжнародна науково-практична конференція «Психологічна наука та практика XXI століття» (м. Львів, 2020); V Міжнародна науково-практична конференція «Філософсько-психологічні аспекти духовності в діяльності громадських організацій» (м. Львів, 2020); III Міжнародна науково-практична конференція «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень» (Київ, 2019); International scientific and practical conference «Prospects for the development of psychology as a science in EU and Ukraine» (Warsaw, 2019); VI міжнародний форум української діаспори «Впровадження комплексної системи української освіти за кордоном: проблеми та перспективи» (м. Патри, Греція, 2019); V international scientific and practical seminar «Political and economic self-constitution: Citizenship identity and education» (Corinth, 2017); VIII, IX Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави» (Київ, 2017, 2021); Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-психологічної трансформації українського суспільства» (Львів, 2016); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної психології» (Дніпропетровськ, 2016); Всеукраїнська науково-

практична конференція «Психосоціальний вимір буття особистості в сучасному суспільстві» (Львів, 2016); Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Одеса, 2015).

Результати дисертації обговорювались на щорічних звітних конференціях філософського факультету та науково-методологічних семінарах кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2016-2023 рр.) та лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2016-2021 рр.).

Публікації. Основний зміст роботи відображено у 52 публікаціях. Серед них: 2 розділи у колективних монографіях, 5 статей у закордонних наукових виданнях, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection та Scopus (1 – у співавторстві), 23 статті (2 – у співавторстві) у наукових фахових виданнях з психології, затверджених МОН України (зокрема, 21 стаття в наукометричних періодичних виданнях), 1 – у зарубіжному науковому виданні та 21 публікація в інших виданнях.

Особистий внесок здобувача у працях, опублікованих разом із співавторами, полягає у концептуалізації (формулюванні ідеї та цілей дослідження), укладенні методології дослідження [7]; аналізі положень сучасних теорій щодо вивчення громадянської ідентичності [12]; обґрунтуванні дослідницького інструментарію, проведенні емпіричного дослідження та зборі інформації, обробці результатів за допомогою статистичних методів [22].

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, 7 розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 639 найменувань, із них 274 – англійською мовою, додатків. Основний текст викладено на 360 сторінках. Робота ілюстрована 48 рисунками та 39 таблицями, які займають 41 сторінку. Загальний обсяг дисертації становить 464 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ

*“у ХХІ ст. залишаться тільки дві актуальні теми для досліджень –
глобалізація та ідентичність”*
М. Кастельс

Дослідження громадянської ідентичності носять міждисциплінарний характер, при цьому спостерігаються суттєві відмінності в тлумаченні громадянської ідентичності, що свідчить про складність та неоднозначність цього феномену. Розділ присвячено аналізу громадянської ідентичності у контексті психологічних, політологічних, філософських, соціологічних досліджень. Окреслено критерії вирізнення громадянської ідентичності з-поміж інших ідентичностей (етнічної, національної, регіональної, наднаціональної/європейської). Охарактеризовано модальності громадянської ідентифікації (відкидання; моно-ідентифікація та множинна ідентифікація). Розглянуто різні теоретичні підходи до вивчення громадянської ідентичності. Обґрунтовано доцільність дослідження громадянської ідентичності як різновиду організаційної ідентичності.

1.1. Громадянська ідентичність та її становлення в соціогуманітарному науковому дискурсі

Категорія становлення у філософському дискурсі відрізняється від категорії розвитку і тлумачиться як процес діалектичного переходу, результатом якого є виникнення, утворення певного продукту/об'єкта у сукупності його найхарактерніших ознак і форм (Розин, 2010). Становлення є результатом розвитку об'єкта чи явища; воно, як і розвиток, не містить в собі завершеності (бо також є процесом), але передбачає наявність принципів ознак об'єкта становлення, які роблять його власне тим, чим він є за своєю сутністю. Нарешті, категорія формування, часто вживана у психолого-педагогічному дискурсі,

виступає як цілеспрямоване створення об'єкта/ риси/ властивості під зовнішнім впливом.

Категорія становлення розглядається у зв'язку з категорією психологічного механізму, який забезпечує рух системи від простого до складного, від нижчого до вищого рівня (Wright & Bechtel, 2007; Корчакова, 2019). На думку вчених, той чи інший механізм завжди пов'язаний із тим чи іншим процесом, механізм і процес ніколи не повинні вважатися зовнішніми по відношенню один до одного (Koch & Cratsley, 2020; Смульсон та ін., 2021). Психологічний механізм визначають як сукупність психічних станів та процесів, що розгортаються в часі у певній послідовності й забезпечують виникнення певного – заздалегідь прогнозованого – психологічного результату (Боришевський, 1996; Корчакова, 2019); як закріплені в психологічній організації особистості функціональні способи її перетворення, в результаті чого з'являються різні новоутворення, підвищується або знижується рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування (Sripada, Rauch & Liberzon, 2016); як систему психічних явищ, призначену для перетворення та формування активності, вираженої одним або декількома мотивами, у необхідну/потрібну активність, виражену іншими мотивами (Леонт'єв, 2002); як компонент процесу розвитку, що «являє собою систему засобів і умов, що забезпечують цей розвиток» (Яницький, 2000, с. 60). Ці визначення чітко відображають регуляторну та формувальну сутність психологічного механізму.

Отож, розуміння психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності особистості дозволяє більш докладно розкрити сутність цього процесу, усвідомити взаємозв'язок і взаємозалежність його елементів (завдяки узагальненості – основній характеристиці психологічних механізмів (Леонт'єв, 2002), що відображає взаємозв'язок багатьох ланок психічної системи), зрозуміти та пояснити закономірний хід/етапність та його неминуче виникнення з тих чи інших умов. Вивчення психологічних механізмів полягає у дослідженні динаміки психічного життя особистості (Koch & Cratsley, 2020).

Процес становлення розглядається як у широкому (в діалектичній єдності виникнення, розвитку, дозрівання) сенсі, так і у вузькому, котрий означає набуття об'єктом своїх завершальних форм і властивостей.

При аналізі становлення громадянської ідентичності йдеться як про її виникнення і розвиток (тобто утворення не в остаточних, зрілих формах, а в головних сутнісних ознаках), так і про набуття нею зрілості. Тому становлення громадянської ідентичності розглядається як діалектична єдність процесів виникнення, розвитку, дозрівання.

Психологічний аналіз становлення передбачає застосування теоретико-методологічних принципів континуальності – дискретності, кризи – лізису, сенситивності етапів становлення тощо. Діалектика континуальності – дискретності означає, що процес становлення є безперервним і постійним, водночас в ньому можна виокремити етапи, що якісно різняться і втілюють у собі перехід від нижчого до вищого рівня становлення. Принцип кризи – лізису постулює відсутність лінійності у процесі становлення/ розвитку. Накопичення ознак дозрівання спричиняє якісні, кардинальні зміни, і перехід реалізується через кризу. Тому становлення супроводжується кризами, які завершуються лізисами (що означає розв'язання, звільнення) і переходами на новий рівень. Процес становлення пов'язаний з сенситивними періодами – фазами, які характеризуються особливою чутливістю особистості як системи до утворення певних властивостей, внаслідок чого ці властивості утворюються легше і швидше, ніж в інші періоди життя.

Аналогічно, при вивченні становлення громадянської ідентичності можна постулювати, по-перше, неперервність цього процесу, по-друге, його етапність – наявність основних періодів, що якісно розрізняються і є закономірними та неминучими в процесі становлення громадянської ідентичності, по-третє, наявність кризових явищ (фрустрація, незадоволення життям в державі, переоцінка цінностей і т.п.). Завершує цей процес утворення громадянської ідентичності в її принципових та сутнісних ознаках, але її подальші

трансформації можливі з огляду на постійний розвиток держави і громадянської спільноти.

Етимологічний аналіз поняття «громадянин» свідчить, що воно має різнотлумачення: з одного боку, це особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує встановлені її законами обов'язки, з іншого, це член громади, тобто спільноти (Бедрій, 2006). Водночас сучасні тлумачення поняття «громадянства» переконують, що це «постійний правовий та ефективний зв'язок між державою та особою, без зазначення етнічного походження особи, який передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків та привілеїв» (Софінська, 2019, с. 508).

Отож, найбільше розбіжностей у трактуванні громадянської ідентичності виникає через те, що не диференціюються поняття «громадянський» і «громадський». Ці слова є паронімами, тобто словами які є близькими за звуковим складом і звучанням (і мають спільний корінь), але різні за значенням. Громадський стосується громади, суспільства, різних об'єднань. Громадянський – стосується правового статусу громадян у державі, пов'язаний із громадянами, властивий свідомому громадянину (Побережна, 2018, с. 60).

Громадянська ідентичність розглядається в дихотомії «держава – громадянин (громадяни)», але не в дихотоміях «громада – член громади» (що передбачає іншу – громадську – ідентичність), чи «держава – нація», «суспільство – особа» чи «країна – мешканець», хоча особистість може одночасно бути носієм ідентичностей мешканця географічної території, члена суспільства, представника певної нації тощо.

Хоча поняття держави досі залишається дискусійним, чимало філософських, соціологічних та політологічних теорій виходять з того, що держава є формою організації суспільства на певній території, обмеженій державними кордонами, яка має політичний суверенітет, державну мову і правову систему, діючу в межах зазначеної території, а також суверенну публічну владу, яка реалізує законність за допомогою спеціально створених органів і організацій (Семенова, 2019; Гетьманчук, 2010; Скакун, 2013; Горлач

& Кремень, 2009).

Оскільки головними ознаками держави називають територію, обмежену державними кордонами, мову, правову систему, то й громадянська ідентичність як психологічний феномен може розглядатися у зв'язку з територіальною, мовною, національною та іншими соціально-політичними ідентичностями.

Можливо, саме цим пояснюється термінологічна плутанина і контраверсійність розуміння поняття громадянської ідентичності в сучасному науковому дискурсі.

Політологічні та історико-філософські дослідження громадянської ідентичності здійснюють такі сучасні зарубіжні та вітчизняні науковці, як Г. Барделі, Т. Бевз, Ю. Гін, О. Зорич, А. Карась, М. Козловець, А. Колодій, В. Коннор, І. Конода, О. Михайлова, Л. Нагорна, Н. Пашина, М. Пелагеша, Н. Ротар, Д. Секуліч, А. Секік, Ф. Серрічіо, В. Степаненко, М. Степико, Ю. Габермас, Д. Хітер, Л. Хрїстова, Л. Шимченко та інші.

Сучасний політологічний словник визначає громадянську ідентичність як частину соціальної ідентичності індивіда, яка відображає уявлення особистості про приналежність до державного утворення, структур громадянського суспільства, а також уявлення про самі ці утворення та структури, їх оцінка особистістю та право вибору залишатися в їх складі або їх покинути (Даниленко, 2000).

Українські політологи, розглядаючи громадянську ідентичність як категорію політичної науки, пов'язують її з державою та суспільством, в яких функціонує особистість, а також з соціально-економічними та культурними їх характеристиками (Бевз (ред.), 2014, с. 6). На думку Н. Ротар, на рівні індивідуальної свідомості вияви громадянської ідентичності фіксуються через оцінку ставлення людини до свого громадянства; оцінку можливостей та потреб набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства; сприйняття/несприйняття країни проживання як своєї Батьківщини; наявність/відсутність почуттів патріотизму та гордості за свою країну (Бевз (ред.), 2014, с. 153).

Варто зазначити, що трактування громадянської ідентичності особистості у контексті стосунків громадянина з країною чи Батьківщиною, є, на нашу думку, не зовсім влучним. Дійсно, у науковому дискурсі часто можна зустріти поняття «держава» і «країна», що розуміються як тотожні, рівнозначні, взаємозамінні і використовуються у схожих контекстах.

Однак, між поняттями «держава» і «країна» є принципові відмінності. Коли йдеться про країну, то насамперед, мається на увазі окрема географічна територія з певним населенням та своєю культурою, тобто акцент робиться на просторовому (географічному) положенні у світі чи певному регіоні (наприклад, країни Балтії, Південної Америки, Близького Сходу), на соціально-економічному змісті (країни, що розвиваються; країни третього світу) та/або культурно-історичному аспекті (спільність менталітету населення (Данилюк & Гресько, 2017), його мови та звичаїв) чи навіть особливостях природи (екзотичні країни, «спекотні»/«холодні» країни). У словнику української мови зазначається, що «країна – це територія, що становить єдність із погляду історії, природних умов, населення тощо» (Білодіда (ред.), 1973, с. 320). У цьому контексті доречно пригадати слова М. Янченко із пісні «Лише у нас на Україні»: «...лише у нас на Україні росте калина при долині, вода джерельна з небом синім лише у нас на Україні, лише у нас на Україні всі люди щирі і гостинні», що виразно характеризують Україну саме як країну, а не державу.

Натомість, держава розглядається як особлива форма організації співжиття громадян, яка характеризується наявністю: системи спеціальних органів та установ, що у своїй сукупності утворюють державний управлінський механізм; права (обов'язкові правила поведінки, встановлені й санкціоновані державою); визначеної території, кордонами якої обмежується влада певної держави (Смолій, 2014). Країна може бути державою, маючи власний суверенітет, або перебувати під владою іншої держави. Держава завжди суверенна і самостійна.

Отже, поняття «держава» має політико-правовий та організаційний контекст, поняття «країна» – історико-географічний та культурний.

Щодо поняття «батьківщина», то воно виводиться від поняття «батько», означає край походження батька (прабатьків), тобто йдеться про рідний край, місце народження людини і характеризується, зазвичай, сильним емоційним підтекстом, почуттям любові, патріотизмом (від лат. *patria* – батьківщина), просторовою самоідентифікацією з певним історичним регіоном, а саме, локальною територією (Накашидзе, 2016).

Отже, феномен громадянської ідентичності, як вже було вище зазначено, коректніше розглядати в «системі координат»: «громадянин – держава», «громадянин – спільнота громадян», а не «громадянин – країна» чи «громадянин – Батьківщина».

Таке трактування громадянської ідентичності зустрічаємо і серед інших політологів, які її розглядають як усвідомлений процес співвіднесення (тотожності) людини з певною державною спільністю в конкретному соціально-політичному контексті (Панкратов & Тельнова, 2011); як тотожність особистості статусу громадянина, як оцінку свого громадянського стану, здатність реалізовувати відповідні права і обов'язки, а також брати активну участь у житті держави (Юшин, 2007); як сукупність “ми”, об'єднаних приналежністю до однієї держави, що підтримує єдину систему смислів, переконань, уявлень про державу, себе як члена спільноти (Конода, 2007, с. 17). А труднощі і проблеми становлення громадянської ідентичності, на думку вчених, зумовлені низьким рівнем довіри громадян до основних політичних і державних інститутів, відсутністю налагоджених механізмів соціалізованого впливу і виразної політики формування громадянськості, тобто при формуванні громадянської ідентичності велика роль надається саме державі, яка є тим ресурсом, що може насаджувати різні категорії, визначати та створювати схеми консолідації.

Слушними вважаємо міркування Т. Бевз, яка у змісті громадянської ідентичності виокремлює політико-правову компетентність, політичну активність, громадянську участь, почуття громадянської спільності (Бевз (ред.), 2014, с. 7), однак, зауважимо, що політична активність не є визначальним маркером саме громадянської ідентичності, а швидше політичної ідентичності

(усвідомлення своєї належності до різних політичних структур – громадсько-політичних організацій, політичних партій), що і передбачає, зазвичай, активну політичну участь.

Суперечливою видається позиція Л. Дробіжевої, яка вважає, що громадянська ідентичність, на відміну від державницької і тим паче етнічної ідентичності, не передбачає єдиної культури або якоїсь «міфічної національної території», а постає найбільш абстрактною, не прив'язаною ні до культури (яка завжди має етнонаціональні ознаки), ні до якоїсь системи цінностей, ні до території (Дробіжева, 2006). Солідаризуємося з думкою вченої стосовно того, що громадянська ідентичність не формується через етнічно-культурні подібності (а набуває, за словами А. Карася, такого «етичного значення, яке сягає поза партикулярні спільнотні межі етнічного, релігійного, соціального й національного характеру» (Карась, 2015, с. 71), а швидше, в практиках громадян, що активно використовують свої демократичні права на участь та комунікацію (Habermas, 1994), і є вкоріненою в комунікативну і поведінкову реальність людей, що здійснюють взаємодію і взаємні впливи у спільнотах, у яких вони живуть (Михайлова, 2014). Однак не можемо погодитися з тим, що вона «не є прив'язаною до території», бо громадянська ідентичність передбачає усвідомлення та переживання своєї належності до спільноти громадян певної держави, вони об'єднані територією, де діють закони цієї держави. Підтвердження цьому знаходимо у праці Н. Кондратьєвої, де громадянська ідентичність розглядається не тільки важливим фактором мобілізації та солідаризації людей, а й пов'язана з певною спільністю людей, що об'єднані офіційними кордонами (Кондратьєва, 2015).

У формуванні громадянської ідентичності важливу роль відіграє система цінностей, у першу чергу, система державницьких та громадянських цінностей, а також, за словами Т. Бевз, символічний простір, інформаційно-політичне поле, способи життя громад (Бевз (ред.), 2014, с. 45). Громадянська ідентичність, за словами О. Михайлової, є рушійною силою громадянського суспільства, активно впливає на державні справи і тяжіє до того, аби визначати їх через структури

громадянського суспільства. Ефективність впливу цих структур безпосередньо залежить від рівня інституалізації громадянського суспільства в державі (Михайлова, 2014, с. 65).

Підсумовуючи, наведемо слова О. Попової, які вважаємо надзвичайно влучними, що «для утворення єдиної спільноти громадянам треба запропонувати надетнічні вартості, які лежать у площині добробуту, рівня життя, соціальної справедливості й соціального захисту, демократичних і моральних цінностей, дотримання прав людини, екологічної безпеки, нарешті, просто авторитету своєї держави. Це й стало підґрунтям для об'єднання громадян у переселенських державах типу США, Канади, Австралії» (Попова, 2010, с. 239).

У сучасному *філософському* науковому дискурсі громадянська ідентичність найчастіше розглядається як політична форма загальнонаціональної ідентичності (Шимченко, 2007), а з позиції філософської антропології визначається як динамічна система якостей особистості, що сприймає і позиціонує себе як члена громадянського суспільства, тобто як автора та ініціатора самозміни і суспільних перетворень, що вміє розпорядитися своєю свободою і здатного нести відповідальність за прийняті рішення (Семенова, 2012). Сутнісними ознаками ідентифікації громадян у демократичному суспільстві, відповідно, вважається усвідомлене ототожнення своєї долі з долею певної держави, участь в загальносуспільних справах, компетентність, солідарність, повага до свободи й гідності інших громадян, прагнення до свободи та справедливості.

Отже, як *категорія політичної науки*, громадянська ідентичність постає, насамперед, в контексті досліджень політичної нації як регулятивний та нормотворчий чинник в системі соціальної комунікації між громадянами та державою. Для більшості політологічних досліджень характерне зведення громадянської ідентичності до національно-державної, залишається нез'ясованою специфіка громадянського суспільства як об'єкта громадянської ідентифікації, не чітко розчленовуються ознаки громадянського суспільства та держави.

В контексті сучасних *соціологічних* досліджень феномен громадянської ідентичності аналізували вітчизняні та зарубіжні соціологи В. Арбеніна, Н. Паніна, Є. Головаха, О. Голоденко, Н. Кравченко, В. Кречетова, О. Мусієздов, Л. Сокурянська, О. Стегній, Ж. Пакулски, Д. Секуліч, М. Талжунате, Б. Трантер, А.-М. Руїс-Хіменес, Т. Водолажська, Н. Галактіонова, Л. Дробіжева, Н. Кондратьєва та інші.

Соціологи громадянську ідентичність переважно визначають як соціально зумовлене позиціонування індивіда в громадянській сфері (Кравченко, 2015, с. 15), що передбачає його включення в систему соціальних взаємозв'язків, соціальних відносин (Ядов, 1995), яке сприяє реалізації базисних потреб в афіліації, забезпеченні захисту, можливостей самореалізації і т.п.

Соціологи розглядають громадянську ідентичність з позиції тотожності індивіда суспільству, в основу якої покладено «типові соціокультурні виміри» (мова, ментальність, картина світу, соціокультурні цінності, норма-типова поведінка) і вказують на те, що громадянська ідентичність має в своїй основі потребу суспільства в інтеграції через залучення до загальних для даного соціуму соціальних цінностей і цілей, що виражається через такі ціннісні символи й атрибути, як Батьківщина, країна, держава, і які наповнюються конкретним змістом через соціокультурний контекст (Шикова, 2010).

Т. Водолажська акцентує увагу на різних аспектах громадянської ідентичності. З боку індивіда, громадянська ідентичність – це усвідомлення приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для нього значущий сенс; а з боку спільноти – це феномен надіндивідуальної свідомості, ознака (якість) громадянської спільноти, що характеризує її як колективного суб'єкта (Водолажская, 2010, с. 140).

О. Голоденко, трактуючи громадянську ідентичність як складний комплексний феномен, стверджує, що вона є усвідомленням індивідом своєї тотожності зі спільнотою громадян тієї чи іншої держави, що має юридичне підтвердження і виявляється у значущих діях, спрямованих на розбудову державності. Така ідентичність має свої спостережувальні маркери, які

відображаються у ментальності, морально-етичній поведінці та життєвих цінностях (Голоденко, 2013а, с. 61). На «формально зафіксованому» аспекті громадянської ідентичності наголошує і український соціолог В. Кречетова (Кречетова, 2013, с. 94).

Однак, варто зазначити, що лише юридичне підтвердження, тобто наявність громадянства, зафіксованого у паспорті, не завжди визначає сформовану громадянську ідентичність. Досвід Криму і Донбасу (2014-2023 рр.) показує, що певна частина українських громадян справді бажає і готова змінити своє громадянство на російське, що свідчить про нестійку, несформовану українську громадянську ідентичність. Подібна тенденція спостерігається і у інших, особливо, прикордонних регіонах України. Отож, усвідомлена належність до держави ще не означає сформованої громадянської ідентичності.

Проблема громадянської ідентифікації є проблемою усвідомленого вибору. Зазвичай, якщо держава не може задовольнити запити і потреби людини, у відкритих суспільствах існує можливість зміни свого громадянського статусу. Громадянська ідентичність не тотожна громадянству, а має особистісний сенс. Як зазначає Ю. Габермас, громадянство (як членство в державі) залежить від принципів добровільності: «традиційно приписувані характеристики місцепроживання і народження жодним чином не є підставою остаточного підкорення особи суверенній владі цієї країни. Вони функціонують, головню, як адміністративні критерії атрибуції громадянам передбачуваної імпліцитної спільності стосовно права емігрувати або відмовлятися від свого громадянства» (Габермас, 2005, с. 56).

В цьому контексті слушною є позиція Н. Галактіонової, яка наголошує на необхідності поділу понять державницька та громадянська ідентичності. Вона підкреслює, що державний аспект виражається виключно адміністративним закріпленням статусу громадянина країни, який присвоюється автоматично, за правом народження або через спеціальні процедури отримання громадянства для мігрантів, і характеризується як формалізований, приписуваний ззовні. Громадянський аспект має на увазі ціннісно-когнітивне наповнення, яке

реалізується в межах патріотичних почуттів, прихильністю цінностям країни (Галактионова, 2010).

Останнім часом можна також спостерігати тенденцію не розмежовувати поняття національної, державної та громадянської ідентичностей, говорячи про ідентичність національно-громадянську (Дробіжева, 2008; Бушуєв & Титов, 2011; Семененко, 2011) чи державно-громадянську (Арутюнова, 2007). Л. Дробіжева вважає за доцільне використовувати поняття «національно-громадянська» ідентичність, яка включає не тільки лояльність державі, але і ототожнення з громадянами країни, уявлення про цю спільноту, відповідальність за долю держави і почуття, що переживаються людьми (гордість, образи, розчарування, песимізм чи ентузіазм) (Дробіжева, 2008, с. 12). Використовуючи термін «державно-громадянська ідентичність», К. Арутюнова має на увазі самоототожнення з спільнотою в масштабах країни, «образ Ми», який включає, крім уявлень про спільну історію, мову, території, уявлення про місце країни в світі. Йдеться не тільки про лояльність до держави (яку можна було б назвати державною ідентичністю), а й уявлення про спільноту громадян держави, їх цінності та орієнтації (Арутюнова, 2007).

Отже, в *соціологічному* розумінні, громадянська ідентичність здебільшого розглядається як соціокультурний конструкт, вона знаходить своє втілення в соціокультурних характеристиках (нормах, ідеалах, цінностях, зразках поведінки). Соціологи трактують громадянську ідентичність як структурний компонент соціальної ідентичності, як формально зафіксовану належність індивіда до спільноти громадян тієї чи іншої держави, яка усвідомлюється ним і має для нього значущий сенс.

У сучасному світовому *психологічному* науковому дискурсі дослідження громадянської свідомості та ідентичності представлено в роботах М. Боришевського, В. Васютинського, Б. Вілкенфелда, П. Горностая, Д. Дакітта, І. Дідук, Б. Дюр'є, І. Жадан, Л. Кнефелкампа, К. Коростеліної, М. Лензі, Дж. Міуса, І. Остапенко, С. Позняк, В. Прокопенко, К. Річардсона,

М. Слюсаревського, Н. Савелюк, Л. Снігур, Н. Хазратової, Д. Харта, Дж. Юніса та інших.

Спектр проблем, які вивчаються вітчизняними психологами у зв'язку з даною тематикою вельми широкий. Йдеться про механізми формування громадянської свідомості, громадянських якостей особистості (М. Боришевський, В. Васютинський, П. Горностаї); чинники громадянської і національної самоідентифікації (І. Жадан); закономірності та механізми становлення громадянськості в юнацькому віці (І. Жадан, Л. Снігур); ресурси громадянськості (С. Позняк); особливості громадянського самовизначення особистості (О. Киричук); громадянський розвиток особистості в дорослому віці (О. Лукашевич); громадянську сферу як вимір психологічного простору особистості (І. Губеладзе); психосемантичні особливості громадянської свідомості та ідентичності студентської молоді (Н. Савелюк; І. Остапенко); особливості соціальної, етнічної ідентичності російськомовних українських громадян (В. Васютинський, М. Слюсаревський); психологічні детермінанти, перцептивні та регулятивні особливості відносин особистості й держави (Н. Хазратова); соціально-психологічний зміст ставлення громадян до влади (В. Васютинський, М. Гнатко); особливості соціальної та особистісної ідентичності як концептуальної складової у дослідженні трудової міграції населення України (О. Блинова, М. Слюсаревський) тощо.

Громадянську ідентичність психологи розглядають здебільшого як когнітивний конструкт (Боришевський, Яблонська & Антоненко, 2007; Траверсе, 2020) і визначають її як результат самокатегоризації та усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, здатної до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії (Жадан, 2016, с. 9); як інтегративну якість, що є результатом усвідомлення особистістю політико-правової приналежності до спільноти громадян будь-якої держави, яка виражається в ціннісно-орієнтованій громадській діяльності (Ніколаєва, 2011); як ототожнення індивідом себе з певною громадянською спільністю, сформованою на основі одного або кількох етносів, що проживають на одній

державній території та володіють одними громадянськими правами та обов'язками (Безгина, 2013).

Попри те, що здобутки науковців у розробці вказаної проблеми є дуже значними, варто зазначити, що у деяких дослідженнях нерідко психологічні аспекти вивчення громадянської ідентичності підміняються суто політичними чи педагогічними; при цьому у пояснення психологічних закономірностей вкладається саме педагогічний чи політичний контент. Отож, незважаючи на широке коло наукових досліджень у сфері громадянської ідентичності, стан розробки проблеми її становлення й на сьогодні залишається незавершеним.

Неоднозначним, і навіть суперечливим, є розуміння психологами змістових аспектів громадянської ідентичності (Петровська, 2016b). Так, Д. Харт, К. Річардсон і Б. Вілкенфелд показниками громадянської ідентичності вважають членство (належність), громадянську участь та громадянські права і обов'язки, а компонентами – громадянські знання (*civic knowledge*), ставлення/настанови (*attitudes*) і поведінку (*behavior*) (Hart, Richardson & Wilkenfeld, 2011). На думку Р. Беллами, громадянська ідентичність включає в себе досвід, переконання і емоції, що стосуються членства, прав та участі (Bellamy, 2008)

М. Юшин і Р. Шикова вважають, що до структури громадянської ідентичності входять державницька ідентичність (співвіднесення себе з певною державою, сприйняття своїх конституційних прав і обов'язків); патріотизм (наповнення державницької ідентичності ціннісним змістом); громадянськість (якості громадянина, що характеризують його як активного члена держави, не лише як носія прав і обов'язків, а й як суб'єкта, який реально бере участь житті держави) (Шикова, 2010; Юшин, 2007).

Н. Кондратьєва основними складовими громадянської ідентичності вважає прихильність до нації-держави, визнання спільності історичної долі та походження, знання державної мови, ціннісні орієнтації, життєві стратегії (Кондратьєва, 2015). А І. Конода виокремлює в громадянській ідентичності

почуття приналежності до суспільства, політико-правову компетентність особистості, її активну політичну і громадянську позицію (Конода, 2007).

Засновуючись на стадіальній моделі ідентичності (Колотаєв & Улыбина, 2012), І. Жадан виокремлює чотири рівні громадянської самоідентифікації: знакової репрезентації, інтерпретації смислів, конструювання смислів та конструювання умов і правил перетворення реальності. А до показників громадянської ідентифікації відносить суб'єктну самоідентифікацію, локус контролю соціальної відповідальності, потребу у свободі, практики громадянської взаємодії, можливі «Я» суб'єкта громадянської взаємодії та стратегії їх досягнення, моделі громадянської активності, часову орієнтацію, дистанційованість влади, інтегрованість у громадянську спільноту, сенс (цілі) громадянства (Жадан, 2017).

Вітчизняні науковці емпіричним способом з'ясували, що громадянська самоідентифікація відбувається через: номінальне громадянство (за фактом народження, проживання і громадянства), етнокультурні ознаки (повага до українських традицій та їх дотримання, звичаїв; шанування культури; знання мови й історії), позитивно заряджені емоційні ставлення до членства в громаді й державі (пишання із свого походження; любов до своєї країни, вболівання за неї; віра в краще майбутнє; повага до свого народу і гордість за нього), громадянські чесноти (виконання свого громадянського обов'язку, законослухняність, громадянська відповідальність) та суб'єктність (власний внесок, прагнення покращити життя в країні) (Скнар, 2017, с. 185).

Однак, як було сказано вище, через етнокультурні ознаки (знання історії, культури, дотримання українських традицій тощо) може формуватися швидше етнонаціональна ідентичність, а не громадянська.

Щоб уточнити сутність громадянської ідентичності, як бачимо, слід зіставити її з етнічною, національною, регіональною, цивілізаційною ідентичностями. Ці ідентичності в структурі особистості частково перетинаються, тому їх часто плутають; найчастіше, як показано в нашому теоретичному аналізі наукових джерел, громадянську ідентичність плутають з

національною ідентичністю, використовують ці поняття як синоніми, розглядають одну як підструктуру іншої і т.ін.

1.2. Зіставлення громадянської ідентичності з етнічною, національною, регіональною, наднаціональною (європейською) ідентичностями

На сьогодні досить поширеним є обговорення проблеми зіставлення громадянської, національної, етнічної та територіальної (регіональної) ідентичностей як серед сучасних зарубіжних (Kaplan, 2021; Ariely, 2020; Tinsley, 2019; Larsen, 2017; Hin, 2003; Sekulić & Šporer, 2008; Smith, 1992, 2009; Hansen & Hesli, 2009; Meeus, Duriez & Vanbeselaere, 2010; Pakulski & Tranter, 2000; Taljunaite, 2013; Wakefield, Hopkins & Cockburn, 2011; Constant & Zimmermann, 2012; Hristova & Sekik, 2013; Reeskens & Hooghe, 2010; Tamir, 2019 та ін.) так і серед вітчизняних науковців (Васютинський, 2011, 2021; Вільчинська, 2002; Гнатенко, 2018; Данилюк, 2018, 2019; Журавльова, 2020; Коваленко, 2020; Козловець, 2009; Кондратьєва, 2015; Куєвда, 2007; Нагорна, 2008, 2014; Обушний, 1999; Пелагеша, 2008; Потапчук, 2011; Римаренко, 2000; Слюсаревський, 2006; Степико, 2011; Шульга, 2014; Хазратова, 2015, 2019 та інші).

Аналіз публікацій, присвячених етнічній, національній, громадянській, регіональній, європейській ідентичностям дозволяє виявити основні відмінності цих категорій (Петровська, 2016b; 2016g).

Так, порівнюючи громадянську та етнічну ідентичність, хорватські вчені-соціологи Д. Секуліч і Ж. Спорер стверджують, що громадянська ідентичність є значно «ширшою» ідентичністю і дозволяє дистанціюватися людям від «вузької» етнічної ідентичності (Sekulić & Šporer, 2008).

Л. Хрстова та А. Секік, македонські науковці, співвідношення між громадянською та етнічною ідентичностями представляють у чотирьох версіях: 1) громадянська та етнічна ідентичності є незалежними утвореннями (не перетинаються) – особистість іноді відчуває себе як громадянин держави, іноді

як представник етнічної групи, але ніколи одночасно; 2) громадянська ідентичність є частиною етнічної ідентичності, підпорядкована їй. Етнічна ідентичність є первинною, громадянська – вторинною. Особа насамперед ідентифікує себе з представником своєї етнічної групи, а потім з громадянином держави; 3) етнічна ідентичність є частиною громадянської ідентичності, підпорядкована їй. Особа насамперед ідентифікує себе з громадянином держави, а потім з етносом; 4) злиття, тотожність громадянської та етнічної ідентичностей, що є ідеальним/бажаним для громадянського суспільства. Особа не робить різниці між її етнічним походженням та її громадянством, тобто для неї вони мають таке ж значення і є одним цілим (Hristova & Sekik, 2013).

Ж. Пакулски та Б. Трантер відносять громадянську та етнонаціональну ідентичності до макрорівневих соціальних ідентичностей. Вони пропонують типологію макро-соціальних ідентичностей, засновану на двох аналітичних вимірах: *силі* макро-соціальної прихильності (сильна – слабка) та *об'єкти-референті* такої макро-соціальної прихильності (суспільство – нація). Згідно запропонованого підходу громадянська ідентичність протиставляється етнонаціональній ідентичності (Pakulski & Tranter, 2000). Громадянська ідентичність, на думку австралійських вчених-соціологів пов'язана із суб'єктивною ідентифікацією, почуттям того, щоб бути частиною громадянського суспільства – широкомасштабного добровільного об'єднання всіх громадян держави. Це контрастує з національною ідентичністю «належного», або тим, що автори називають етнонаціональною ідентичністю. Остання підкреслює важливість «споконвічних зв'язків», придбаних за народженням і проживанням, зв'язків, що пов'язують з певною культурною нацією. На противагу цьому, громадянська ідентичність визначає центральну роль «добровільних зв'язків», соціальну взаємозалежність і загальні зобов'язання до основних інститутів суспільства.

Ж. Пакулски та Б. Трантер і націю і суспільство розглядають як «уявні спільноти», але по-різному їх окреслюють. Суспільство розглядається як велика добровільна (громадянська) асоціація, як відкрита і всеосяжна, і є основним

об'єктом соціальної прихильності і солідарності. Це знаходить своє відображення в інституті громадянства, «сильній» громадянській ідентичності та громадянській активності. Членство в суспільстві розглядається як питання добровільного зобов'язання, а не народження і/або родинних зв'язків. Членство у суспільстві накладає моральні зобов'язання, але ці зобов'язання відображають розуміння громадянських прав і обов'язків (що передбачає дотримання законів).

Етнонаціональна ідентичність також включає в себе почуття сильної прихильності, але, на відміну від громадянської ідентичності, основний об'єкт-референт цієї прихильності є нація, що передбачає спільність культури, традицій і звичаїв, конкретних способів життя. Поняття «нація», на думку австралійських вчених, культурно обмежене і менш широке, ніж поняття «суспільство». Так, проведені авторами дослідження виявили, що в структурі макроідентичностей у австралійців переважає громадянська ідентичність (38%), і ця ідентичність найбільш поширена серед молоді, людей нерелігійних та з вищою освітою. «Етнонаціоналісти» складають 30%, і вони є переважно люди старшого віку, менш освічені та релігійні люди. Вчені прогнозують, що етнонаціональна ідентичність може зменшуватися в процесі зміни поколінь, подальшої секуляризації і «освітньої революції» (Pakulski & Tranter, 2000).

Спробуємо все ж таки систематизувати різні погляди на етнічну, національну, громадянську і регіональну ідентичності та виявити основні відмінності цих категорій.

З погляду примордіалізму, етнос є своєрідним історико-біологічним феноменом. Етнічну приналежність людини не можна штучно створити чи прищепити, її не можна змінити, вона визначається природою; кожний етнос має свої вроджені ознаки, за допомогою яких можна визначити етнічну приналежність. Етнічність розглядається як споконвічний, природний, реальний, стабільний феномен, в основі якого лежить спільне походження (Вітман, 2008).

Етнічною ідентичністю вважають спочатку не усвідомлене, а пізніше – усвідомлене відчуття людиною власної належності до певної етнічної групи, що має свою назву, власну історичну територію, історичну пам'ять, спільну масову,

культуру, свою мову, традиції, вірування і, що особливо важливо, спільні міфи (Череповська, 2017, с. 32). Отже, етнічна ідентичність, за словами Л. Нагорної, ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентитів – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість) (Нагорна, 2002, с. 136).

Виникнення нації, відповідно, пов'язується із певним етапом у розвитку етносу. На думку О. Голоденка, нація є особливою формою розвитку етносу – спільноти людей, що мають спільне історичне минуле і культуру, а також бажання це зберегти і відтворити в наступних поколіннях. Нація виникає тоді, коли, крім спільної історії та культури, в етносу виникає бажання до політичного об'єднання, коли етнос виявляє претензії на власне політичне існування. Нація, на думку автора, має чітко окреслену територію та визначена суверенітетом (Голоденко, 2013а, с. 62).

Однак варто зазначити, що зв'язок етносу і нації не є наперед визначеним, етнос не завжди може розвинутися в націю; не всі етноси в кінцевому результаті стають націями в силу різних історичних умов (Smith, 2009).

Крім того, втрата території і держави (приклади з історії євреїв, вірмен тощо) не є чинником розпаду національної ідентичності.

З погляду конструктивістського підходу, етнос – є результатом історичного процесу соціального конструювання, тобто є конструктом, який створюється за допомогою інтелектуального впливу окремих особистостей (культурних і владних еліт). Аргументація конструктивістів заснована на широкому спектрі фактів штучного створення і впровадження етнічних традицій (Anderson, 1983; Gellner, 1983; Brubaker, 1985).

Етнічність, в рамках даного підходу, вважається винайденим, вигаданим, уявним феноменом, оскільки «її члени не можуть бути знайомі особисто чи навіть чути один про одного» (Ляпіна, 2004, с. 79). Етнічність є не тільки «вигаданою» інтелектуальною конструкцією, вона є ще й «нав'язаною» спільністю (Gellner, 1983). П. Бурдьє та Р. Брубейкер також заперечували необхідність розглядати етнічні групи як предмет дослідження. Етнічність

проявляє себе не стільки через групу, скільки через категорії, схеми, ідентифікації, мови, історії, інститути, організації, зв'язки та дії (Brubaker, 1985).

Відповідно нація – це також продукт творчості, уяви людей, це сконструйоване утворення. За словами Б. Андерсона, нація – це «уявна політична спільнота, і уявляється вона як щось неминуче обмежене, але водночас суверенне» (Андерсон, 2001, с. 28). Так само Е. Геллнер підкреслював штучність, фальшивість націй, які не мають нічого спільного з реальністю повсякденного досвіду (Gellner, 1983).

Не протиставляючи примордіалізм та конструктивізм, А. Мартінееллі визначив, що «нація – це апелююча до свого етнонаціонального коріння (Е. Сміт) «уявлена спільнота» (Б. Андерсон), сформована в результаті діяльності націоналістично налаштованих еліт в процесі модернізації (Е. Геллнер)» (Martineli, 2005).

О. Нельга звертає увагу на те, що етнос і нація – це зовсім різні за своєю сутністю і структурою поняття: етнос є переважно духовно-культурним утворенням, тоді як нація – соціально-економічним та політико-правовим (Нельга, 1997). Особливістю етнічної ідентичності є те, що вона базується на родинності, тобто генетичній спорідненості її членів (Сорокопуд, 2014), а нація є феноменом політичної сфери. Отже, національна ідентичність набуває у сучасних умовах дедалі більше політичного сенсу, а етнічна ідентичність є протонаціональною в тому сенсі, що вона протополітична (Гайворонюк, 2012, с. 44).

Як зазначає В. Кулик, колективні ідентичності, зокрема національну та громадянську ідентичності, слід вважати «не непорушними біологічно закоріненими сутностями, а історично і контекстуально специфічними соціально-дискурсивними конструктами» (Кулик, 2010, с. 38). У порівнянні з етнічною ідентичністю, що передбачає усвідомлення і переживання людиною своєї тотожності з членом певної етнічної групи внаслідок усвідомлення свого етнічного походження і яка базується на біологічних, лінгвістичних, культурно-релігійних ознаках, *базисом громадянської ідентичності є територіальні,*

інституційні, політичні ознаки, в основі яких лежить прояв позицій суб'єктів (Кондратьєва, 2015, с. 8). Отже, громадянська ідентичність пов'язана не так з поняттям народу, етносу, як з державою, тобто цей вид самоідентифікації асоціюється передусім з поняттями *території, громадянства, спільної економіки, однакових для всіх юридичних прав та обов'язків*, і належить до політичних ідентифікаторів, незалежно від етнічного походження. Прикладом такої ідентичності є американське, британське суспільства, європейське співтовариство загалом (Череповська, 2017, с. 33).

Етнічні конструкти виробляються в більш ранньому віці (чітке усвідомлення власної етнічної приналежності, на думку Ж. Піаже, припадає на ранній підлітковий вік – 10-11 років) і є певними константами, сприйняття соціального середовища не супроводжується якимись труднощами, тоді як громадянська ідентичність має більш вибірковий характер, орієнтована на згуртованість спільноти та одночасно на соціальну активність кожного індивіда (Кондратьєва, 2015, с. 10). На думку Н. Хазратової, громадянська ідентичність є «більшою мірою штучним, абстрактним, зумовленим неприродними чинниками» утворення (Хазратова, 2016а, с. 79).

Національна ідентичність означає ототожнення особистості з членом групи – нації; те саме має місце і у разі етнічної ідентичності. Щодо громадянської ідентичності, то вона має ніби «подвійну природу» і передбачає усвідомлення себе, з одного боку, громадянином держави як організації суспільства; з іншого боку, членом спільноти громадян.

Спільнота громадян не співпадає з національною спільнотою, тому і поняття ці не збігаються. Нація як спільність може жити не лише на території однієї держави; великі групи представників різних націй утворюють діаспори в інших державах. Тому націю об'єднує не тільки і не стільки територія, скільки спільна мова, культура, традиції, самосвідомість. Щодо спільноти громадян, то вони об'єднані передусім як консорціум – *спільнота зі спільними і типовими проблемами організації їхнього життя*. Як було зазначено вище, громадяни об'єднані територією, на якій діють закони певної конкретної держави. Роль

громадянина інституціалізована лише на рівні держави, а реальних громадянських прав не можна досягти поза її кордонами (Габермас, 2005, с. 63).

Як зазначає І. Жадан, національна самоідентифікація визначається як «усвідомлення особою належності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності й очікування щодо майбутнього» (Жадан, 2016, с. 6), а громадянська самоідентифікація – це «процес самокатегоризації та усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, здатної до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії (Жадан, 2016, с. 9). Національна ідентичність більшою мірою акцентує, увиразнює й актуалізує так звані національні почуття і переживання, а громадянська пов'язана передусім з *обов'язками, функціями громадянина* (Скнар, 2017, с. 186).

Отже, громадянська ідентичність порівняно з національною ідентичністю, ґрунтується більшою мірою на державницьких цінностях, на спільності життєвої долі у межах глобальних організаційних утворень, а національна ідентичність має етнонаціональну основу; зв'язок у національній спільноті ґрунтується на етнонаціональній культурі, традиціях, генетично-спільних особливостях (Хазратова, 2016а, с. 80). Подібного розуміння нації висловлює фахівець у галузі націй та націоналізму Е. Сміт, який стверджує, що нація створена здебільшого на основі колективних політичних ідентичностей, потребує певної культурної основи у вигляді міфів, спогадів, символів і традицій, щоб створити міцнішу єдність серед своїх часто різних народів, і цей матеріал часто можна знайти в культурних ресурсах етнічних спільнот (Сміт, 2009, с. 52). За словами С. Панкратова, громадянська ідентичність має свій власний базис ідентифікації (відмінний від етнічної) у вигляді політичних спільнот громадян (Панкратов, 2011).

Щодо регіональної ідентичності, то її можна вважати однією з традиційних, найбільш глибоко закорінених, основу якої становить генетична спадковість багатьох поколінь, що жили на даній території, навіть безвідносно до їхньої етнічної належності. Сміслове наповнення регіональної ідентичності

можна передати формулою «мій край – мій рідний дім». Саме на цій основі формується своєрідний регіональний патріотизм, встановлюються земляцькі зв'язки.

Регіональна ідентичність аналогічно громадянській ідентичності має подвійну природу – ототожнення з територією і спільнотою, що мешкає на ній. Вона визначається складним переплетенням історичних особливостей освоєння регіонального простору, характером етнічного розселення, ступенем урбанізованості території, збереження комплексів традиційної культури тощо.

Регіональна ідентичність може вступати в конфлікт з громадянською ідентичністю. На думку Н. Хазратової, «сильна емоційна прив'язаність до своєї території не має нічого спільного ні з лояльністю до держави як організації, ні з любов'ю до відповідного географічного утворення з певними кордонами, нерідко спірними і мінливими. Тому поєднати первинні, базові патріотичні почуття і патріотизм, що є похідним від усвідомлення національних і громадянських інтересів та цінностей, зовсім не легко» (Хазратова, 2016а, с. 80).

Л. Нагорна зазначає, що «у стабільних державах регіональна ідентичність існує переважно на емоційному рівні й виразно виявляється лише у культурно-психологічному полі. Там же, де національна ідентичність виявляється слабкою чи недосформованою, регіональні еліти всіляко намагаються використати у своїх інтересах мобілізаційний потенціал регіоналізму» (Нагорна, 2008, с. 72). Отож, у державі, слабкій і байдужій до соціальних проблем людини, регіональні орієнтації й уподобання можуть виявлятися сильніше, ніж загальнонаціональні норми.

Існує також думка, що чим більше світ стає глобалізованим, тим більше домінує в людей регіональна ідентичність (Castells, 2010), яка є основним якорем приналежності і не втрачається навіть в швидкому процесі загальної урбанізації. Дослідження, які регулярно проводяться, показують, що частка «космополітів», людей, що відчують себе «громадянами світу», залишається постійно приблизно на рівні 13% (опитування здійснюється практично по всьому світу).

Підсумовуючи, можемо сказати, що громадянська ідентичність передбачає самовизначення як громадянина держави, члена громадянської спільноти незалежно від свого етнічного коріння та національного походження. Громадян об'єднує те, що об'єднує членів будь-якої організації – спільні організаційні цінності, а також особливості спільної долі, зумовленої перебуванням у одному організаційному просторі держави, де вони стикаються з подібними проблемами, обмеженнями і можливостями. Можна сказати, що громадянська ідентичність є певною мірою абстрагованою від етнічного чи національного походження і етнонаціональної культури. Наприклад, етнічний китаєць – громадянин США – може мати громадянську ідентичність американця (солідарність з іншими американцями, включеність в політичне життя Америки, розуміння проблем сучасних Сполучених Штатів), але його етнонаціональна ідентичність може водночас залишатися китайською (вірність китайським національним традиціям, цінностям, володіння мовою, прихильність до етнічної кухні та одягу тощо).

Незбіг етнічної і громадянської ідентичності може переживатися індиферентно, а може бути травмуючим для особистості.

Етнонаціональна ідентичність передбачає неформальні стосунки з власною групою (етнічною або національною), а громадянська – передусім формальні. Громадянська ідентичність передбачає належність не лише до групи, а передусім до організації (держави), відповідно, чіткіше визначені роль і статус, права і обов'язки особи як громадянина. Так само, і держава має обов'язки щодо громадянина, а також визначені цілі та моделі, яким вона підпорядковує розвиток суспільства.

Відповідно, відмінними мають бути емпіричні індикатори кожної з двох названих ідентичностей особистості (Петровська, 2022а). Так, індикаторами етнонаціональної ідентичності можуть бути такі показники: суб'єктивна значущість власної етнічної чи національної належності, висока позиція цієї ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості (серед, зокрема, таких ідентичностей, як регіональна, громадянська, цивілізаційна і т.п.); включеність до етнонаціональної культури, до її ціннісно-смыслових і

архетипових координат (включає в себе обізнаність з витворами національної культури (як колишньої, так і сучасної), але не зводиться до неї; ця включеність передбачає інтеріоризацію цієї культури, внаслідок чого особистість сприймає світ крізь призму своєї етнонаціональної культури; афіліація з власною етнонаціональною групою (тут може виявляти себе як ін-, так і аутгруповий фаворитизм).

Індикаторами громадянської ідентичності могли б бути: визнання і прийняття власної громадянської ідентичності (присутність громадянської ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості); ціннісна, когнітивна, емоційна та поведінкова включеність до організаційного середовища держави; афіліація з громадянською спільнотою (співгромадянами), незалежно від ставлення до них (схвалення чи осуд) існує фактичне прийняття їх як інгрупи (Петровська, 2022а).

Сьогодні звертають на себе увагу також дослідження наднаціональної ідентичності, які з'явилися з виникненням Євросоюзу. Залишається актуальним питання співвідношення громадянської, національної і наднаціональної (європейської) ідентичності. Так, європейська ідентифікація, на думку Д. Секуліча і Ж. Спорера, не входить в протиріччя з національною ідентифікацією, а скоріше є її розширенням. Ідентифікація відбувається на різних рівнях: особистість може мати сильну національну ідентичність, але, при цьому висловлювати свою належність до європейців, що є ідентичністю наднаціонального рівня (Sekulić & Šporer, 2008).

Деякі експерти стверджують, що через тісний зв'язок національної ідентичності з національною незалежністю, процес європейської інтеграції можна розглядати як загрозу, і європейська ідентичність є несумісною з національною ідентичністю (Höjelijid, 2001), і, отже, її важко досягти. За словами О. Кочубейник, «європейська ідентичність як конструкція не може органічно вміщати в себе національну – без того, щоб не «стерилізувати» останню, унаслідок чого національна ідентичність, захищаючись, результує в риторику

найширшого діапазону: від космополітизму до етнічного фанатизму» (Кочубейник, 2019, с. 208-209).

Поряд з цими песимістичним баченням формування європейської ідентичності, є «оптимісти». Американські вчені М. Ковлес, Дж. Капорасо і Т. Риз (Cowles, Caporaso & Risse, 2001), Ж. Вейлер (Weiler, 1999), Ф. Церутті (Cerutti, 1992) вважають, що результатом зростаючої глобалізації комунікацій, економіки є зниження інтересу до національних, внутрішніх проблем на користь сильнішої ідентифікації з питаннями за межами національних кордонів. Прихильники таких інтерпретацій підкреслюють зростаюче значення універсальних цінностей, таких як права людини, захист громадянських свобод, соціальних прав та демократії.

На думку вчених, громадяни можуть володіти більш ніж однією ідентичністю одночасно (за принципом «концентричних кіл» з різними рівнями інтенсивності), або відчувати себе одночасно прикріпленими до «множинної» ідентичності, заснованої на різних суб'єктивних чинниках ідентифікації.

Колектив європейських вчених соціологів та соціальних психологів Antonia M. Ruiz Jiménez (Іспанія), Jaroslaw Józef Górniak (Польща), Maren Kandulla (Німеччина), Paszkal Kiss (Венгрія), Ankica Kosic (Італія) емпірично досліджували три теоретичні підходи («культурний», «інструментальний» та «громадянський»), які пояснюють становлення європейської ідентичності та її сумісність з національними ідентичностями громадян.

Прихильники «культурної» теорії стверджують, що європейська ідентичність повинна бути заснована на етнокультурних чинниках, таких як спільна культурна спадщина, мова, міфи, символи і емоційні зв'язки, що формують основи національної ідентичності (Smith 1992). Однак, культурне розмаїття та структурні відмінності мають глибоке коріння, і, як наслідок, очікування появи європейської ідентичності слід розглядати як вельми утопічне. Це можливо лише за умови появи такої подібності (що, безумовно, займе багато часу) і в кінцевому рахунку призведе до заміни національної ідентичності.

Для прихильників «інструментальної» теорії важливим чинником ідентифікації є поняття «індивідуальної користі», «корисливого розрахунку» (економічного чи політичного). Сприйняття потенційного виграшу або програшу, які можуть виникнути в результаті членства в даній соціальній групі впливають на ідентифікацію з нею. Чим більше людей вважають, що їхня держава не достатньо впливає на прийняття рішень в міжнародному контексті, тим сильніше вони прагнуть ідентифікувати себе з Європою. З інструментального погляду, чим краще громадянин оцінює результати європейської політики (в порівнянні з результатами політики, що проводиться національним урядом), тим більша ймовірність, що він буде відчувати себе європейцем. Європа сприймається як джерело пільг для себе і для своєї країни. Розуміння ідентичності за принципом «виграш-програш» передбачає, що низький рівень витрат на соціальне забезпечення, погані економічні показники, а також низька якість демократії на національному рівні підштовхують громадян ідентифікувати себе з європейцями (Gabel, 1998; March & Olsen 1996; Sanchez-Cuena, 2000).

З погляду «громадянської» теорії, суть членства в ЄС полягає в угоді мирного політичного співіснування, прихильності загальним цінностям Союзу, вираженій в його установчих документах, зобов'язаннях та правах громадянського суспільства, що охоплюють конкретні сфери суспільного життя, прихильності до державного устрою, що суперечить класичному етнонаціоналізму, і виходить за рамки відмінностей на основі органічного етнокультуралізму (Weiler, Haltern & Mayer, 1995). При цьому поява європейської публічної сфери має вирішальне значення для виникнення європейської ідентичності (Eriksen & Fossum, 2001).

Колектив вчених доходять висновку, що національна і європейська ідентичності сумісні, тому що вони розглядаються як ідентичності різного рівня, мають різні значення. Національні ідентичності в значній мірі «культурні», а європейська ідентичність, насамперед, «інструментальна». Національна ідентичність формує «внутрішнє коло», а європейська ідентичність – «зовнішнє

коло». Крім того, у більшості європейських країн, прихильність до нації залишається сильнішою, ніж прихильність до Європи. Емпірично також доведено, що європейська ідентичність у громадян формується гірше в країнах із сильним почуттям національної гордості (Jimenez, Gorniak, Kosic, Kiss & Kandulla, 2004).

Ф. Серічіо (Serricchio, 2012) також досліджував проблему європейської ідентичності і виявив, що останнім часом спостерігається тенденція зростання євроскептицизму. З одного боку, розширення Євросоюзу передбачає включення в себе країн Сходу, а італійці вважають громадян цих країн неєвропейцями, відносять їх до аут-групи, іноземців. В цьому вони бачать загрозу їх культурній спадщині і традиціям, якими дуже пишаються («культурний» аспект). З іншого боку, політика розширення на схід скоротила частку субсидій, економічної допомоги країні («інструментальний» чинник). Це все не додає оптимізму прихильникам європейського проекту.

М. Талжунате розглядає європейську ідентичність як частковий випадок транснаціональної або наднаціональної ідентичності і протиставляє її національній ідентичності (Taljunaite, 2013). Г. Барделі розглядаючи європейську ідентичність як соціальний конструкт, вважає, що вона базується на чотирьох концептах: ідентичність ЄС; європеїзація; транснаціоналізм; космополітизм (Bardeli, 2016). До основних механізмів, за допомогою яких наднаціональні утворення конструюють свої ідентичності, можна віднести (Пеллагеша, 2008): політику громадянства, проекти наддержавних об'єднань, побудову спільного інформаційно-комунікаційного простору, наднаціональну освітню політику, наднаціональну мовну, культурну та спортивну політику, символізацію наднаціонального рівня (прапор, гімн, наднаціональна валюта, інша спільна символіка).

Кризу громадянської та національної ідентичності сьогодні часто пов'язують саме з тенденцією до глобалізації, всебічному зближенні та інтеграцією всіх країн світу в технологічній, інформаційно-культурній, економічній і політичній сферах. Економічна і культурна глобалізація,

зумовлена розвитком засобів масової комунікації, одночасно і об'єднує, інтегрує людей, і провокує прагнення до відокремлення і поділу, найчастіше призводить до порушення комунікативних зв'язків і серйозних конфліктів (Castells, 2010; Huntington, 2005; Jenkins, 2004; Melucci, 1996; Hall, 1996; Calhoun, 1995; Somers & Gibson, 1994; Журавльова & Лучків, 2021; Якубіна, 2012; Козловець, 2009; Пелагеша, 2008 та інші). Захопивши всю сукупність суспільних відносин, торкнувшись сфери національно-державних зв'язків, тенденція до глобалізації, виражена в розширенні і збільшенні протяжності, інтенсивності та різноманітності зв'язків, привела до зближення країн і регіонів, матеріально-економічних структур, до перебудови всієї системи світових суспільних відносин. Як зазначають С. Панкратов і Н. Тельнова «сучасне людство живе дедалі більше не в «просторі місць», а в «просторі потоків», світ стискається, стаючи інтегративним, контакти між народами і націями міцніють, росте взаємопроникнення і взаємовплив (Панкратов & Тельнова, 2011, с. 76).

В сучасному світі процеси демократизації, розширення інформаційного і комунікативного простору, культурної стандартизації сприяють формуванню універсальної системи цінностей (права і свободи людини, ринкова економіка, громадянське суспільство, індивідуальний вибір тощо). Ці процеси, як вважають багато дослідників, послаблюють роль і вплив держави, а створення єдиного економічного простору призводить до підризу національного суверенітету, тим самим загрожуючи збереженню громадянської ідентичності. Але, як показує досвід європейських країн, модернізувати суспільство можна не змінюючи ідентичності. Громадянська (і національна) ідентичність здатна не тільки втрачати значущість, ставати розмитою, а й зміцнюватися в ході процесу глобалізації. Зрілі держави-нації, проходячи процес модернізації, зберігають свою ідентичність (Панкратов & Тельнова, 2011).

Один з найвідоміших науковців сучасності, який спеціалізується у сфері теорії інформаційного (постіндустріального) суспільства, М. Кастельс, визначає ідентичність як соціо-просторовий феномен, як головне джерело смислів в умовах інформаційної глобалізації та вважає однією з центральних проблем

сучасної глобалістики. Ідентифікація, на думку автора, є процесом розпізнавання соціальним актором себе і конструювання своєї свідомості на основі даного «культурного атрибута або мережі атрибутів». Люди, на його погляд, організують свої сенси не на основі того, що вони роблять, а на основі того, ким вони є, або на основі того, як вони уявляють, ким вони є, тобто на основі своєї ідентичності (Castells, 2010). Звідси значущим протиріччям процесу глобалізації вважається протиріччя між ідентичністю та зміненим світом, тобто «Я» і мережею атрибутів. У перманентних процесах ідентифікації у соціального актора є можливість зберігати (відновлювати) свою ідентичність, вона може трансформуватися (включно зі змінами ієрархії різних видів ідентичності), або актор може стояти перед завданням (усвідомленого чи ні) пошуку, вибору та формування нових ідентичностей (Покасова, 2013, с. 44).

М. Кастельс, спираючись на концепцію французького соціолога А. Турена, висунув припущення про існування ідентичності в трьох формах: «легітимуюча ідентичність» (*Legitimizing identity*), «протидіюча ідентичність» / «ідентичність опору» (*Resistance identity*) і «проектуюча ідентичність» / «ідентичність, спрямована в майбутнє» (*Project identity*). «Легітимуюча ідентичність»: формується аргументацією та смислами, які впроваджуються та пропагуються «правлячою владою» задля раціоналізації, відтворення і розширення існуючої директиви. «Протидіюча ідентичність» (опору): конструюється у відповідь на девальвацію і стигматизацію; соціальні актори будують «окопи опору» в опозиції до правлячої норми. Це утворення призводить до комун або громад опору. Важливою ознакою цих співтовариств є мінімальна включеність у структури традиційного громадянського суспільства та їх, у більшій частині, протестний характер. Проте, в перспективі, частина з цих співтовариств від опору зможе перейти до «ідентичності, спрямованої в майбутнє» і тим самим буде сприяти створенню нового типу суспільства і нової держави. «Проектуюча ідентичність» (спрямована у майбутнє): конструювання «нової ідентичності» суб'єктів, що переглянули свою позицію в суспільстві і, тим самим, домагаються трансформації цілої соціальної структури" (Castells, 2010).

В контексті процесів глобалізації ідентичність обговорюється також Дж. Арнетом (Arnett, 2002), Р. Дженкінсом (Jenkins, 2004), П. Бурдьє і Р. Шартьє (Bourdieu & Chartier, 1989), Е. Гідденсом (Giddens, 1991), Ю. Габермасом (Habermas, 1994).

На думку Е. Гідденса, ідентичність в постсучасних суспільствах постає як низка дилем самовизначення. Він виділив чотири таких дилеми: уніфікація – фрагментація; беспорядність (відсутність можливостей) – різноманіття можливостей; наявність стійких авторитетів – самовизначення в умовах їх відсутності; опора на індивідуальний досвід – стандартизована поведінка, уподібнена до товарного ринку (Giddens, 1991). Глобалізація посилює процеси фрагментації, різноманіття можливостей, самовизначення при відсутності авторитетів і стандартизовану квазіринкову поведінку. Саме такою є характеристика глобальної ідентичності, тоді як на рівні локальної ідентичності можна спостерігати уніфікацію, скорочення можливостей, віру в авторитети і переважання індивідуального досвіду (Петровська, 2017b).

Дж. Арнет наслідками глобалізації (Arnett, 2002) вважає формування бікультуральних ідентичностей (коли одна частина самоідентичності індивіда вкорінена в локальну, інша – в глобальну ідентичність, результатом чого є поява гібридних ідентичностей, і ця гібридність зростає, оскільки локальні культури змінюються під впливом глобалізації) та поширення дифузної ідентичності.

Отже, в глобалізованому світі, який *одночасно і зменшується* («просторово-тимчасове стиснення» (Harvey, 1989); «кінець географії» (O'Brian, 1992) *і збільшується*, і коли *одночасно* йдуть два процеси – *уніфікація* (уніфікуються речі, місця, процедури, інститути) і *диверсифікація* (диверсифікуються об'єкти, практики, думки) (Jenkins, 2004) актуалізується потреба дослідження громадянської ідентичності. В епоху, коли індивіди значно менше прив'язані до свого походження, території, мови тощо, коли мультикультуралізм гібридує та подавляє національну культуру через глобалізацію та інтеграцію, питання виживання держави лежить саме в площині її здатності зберігати громадянську ідентичність, адже питання формування

української громадянської ідентичності, що є запорукою цілісності, стабільності та безпеки Української держави, консолідації та розвитку громадянського суспільства, на сучасному етапі є надзвичайно актуальним для України.

На цю мить цей процес стримується певним конфліктом ідентичностей, що спричинений наявністю елементів пострадянської ідентичності (Boele et al., 2019; Седих, 2015; Кочубейник, 2019), досить сильними позиціями регіональних ідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти, а також процесами глобалізації, що виражені у розширенні інформаційно-комунікативного простору, зростанні соціальної мобільності, які сприяють формуванню наднаціональних (європейської, космополітичної) ідентичностей (Vasiutynskyi et al., 2020), а також появи гібридних та дифузних ідентичностей, що за словами І. Семененко, може стати як джерелом модернізації так і фактором демодернізації і дезінтеграції державного співтовариства (Семененко, 2011, с. 8).

Відкритий світовий інформаційний простір, розвиток мережевих взаємодій, висока мобільність людей, імміграція, мультикультуралізм істотно змінюють не тільки образ держави, а розмивають уявлення людей про державність. Розмитість уявлень про громадянську належність може породжувати серйозні проблеми, пов'язані з відчуженням суспільства від держави, відчуттям розпаду, нестабільності людського буття.

Особа може усвідомлювати та переживати свою належність до конкретної національної держави, або навіть декількох держав (йдеться про так звану «мерехтливу» (Хашієва, 2014) громадянську ідентичність), наприклад коли особа народилася в одній державі, проживає в другій, а працює в третій), і водночас вважає себе європейцем та/або громадянином світу.

Можна припустити, що у частини населення України (особливо старшого покоління, яке народилося і виросло в Радянському Союзі) співіснують ідентичності українська і радянська; а у прикордонних регіонах України ймовірні «подвійні» громадянські ідентичності на кшталт українсько-польська, – румунська, – російська. Окрім того, відомо, що деякі сучасні національні

держави надають людині можливість офіційно набувати громадянства двох-трьох країн одночасно, що підтверджується правовими документами.

З одного боку, ситуація «транскордонів», в яку включені люди – маркер сучасних інтеграційних процесів і множинність соціальної ідентичності може підвищити адаптивність до сучасних постійно мінливих умов і зростаючого темпу життя, а також сприяти розширенню образу себе і навколишнього світу, однак з іншого – ця ситуація може ускладнювати процес становлення саме української громадянської ідентичності, призводити до її дифузності або виникнення маргінальних ситуацій, коли індивіди або групи людей, що знаходяться на межі культур і соціальних спільнот, беруть участь у взаємодії, але не примикають повністю ні до однієї з них (Бутиліна, 2012).

Припускаємо, що громадянська ідентичність особистості як різновид соціальної ідентичності може характеризуватися простою або множинною структурою та мати різні модальності.

Концепція множинної ідентичності у науковому сенсі, що сприймається без колишніх негативних конотацій (психіатричного діагнозу), в західній науці актуалізувалася в останній третині ХХ ст. Більшість вчених, що вивчають соціальну ідентичність (Tajfel, 1978; Stryker & Statham, 1985; Ashforth & Mael, 1989; Lickel, et al., 2000; Miller, Brewer & Arbuckle, 2009; Schmid, Hewstone, Tausch, Cairns & Hughes, 2009; Hong., Zhan, Morris & Benet, 2016 та ін.), погоджуються з тим, що люди мають множинні групові ідентичності.

В 2002 році Соня Роккас (The Open University of Israel) і Мерілін Брюер (Department of Psychology, Ohio State University) висунули концепцію «Складності соціальної ідентичності» (Social Identity Complexity), що торкається її множинної структури. Ця теоретична конструкція стосується суб'єктивного уявлення індивіда щодо взаємозв'язків між його множинними груповими ідентичностями (Roccas & Brewer, 2002, с. 88). Складна соціальна ідентичність розглядається як усвідомлена належність особи до різних груп за умови одночасної диференціації (розуміння відмінностей) та інтеграції цінностей (Хухлаев & Хайт, 2012, с. 16). На думку С. Роккас і М. Брюер, існує чотири

альтернативні форми структури множинної ідентичності: перетин (Intersection), домінування (Dominance), дроблення (Compartmentalization) і злиття (Merger). Їх називають ще типами мультиідентичностей (Хухлаєв & Хайт, 2012), когнітивними стратегіями ставлення до множинної ідентичності (Хайт, 2014), управлінськими стратегіями (multiple identity management strategy) (van Dommelen, Schmid, Hewstone, Gonsalkorale & Brewer, 2015).

Перетин – визначає ситуацію, коли особа вважає себе належною до однієї конкретної групи людей, в яких насправді поєднуються дві або більше ідентичностей (Roccas & Brewer, 2002, с. 90). Наприклад, для людини важливою є її етнічна (поляк), громадянська (громадянин держави Україна) та політична ідентичність (член партії «Самопоміч»). У разі ідентичності-перетину вона буде вважати «свою» лише групу поляків-громадян України з партії «Самопоміч» та ідентифікуватися виключно з нею. Така особа не буде ідентифікувати себе ні зі всіма поляками, ні зі всіма громадянами України, ні зі всіма членами своєї партії.

Домінування – інший спосіб, за допомогою якого особи можуть впоратися з конкуруючими соціальними ідентичностями – полягає в тому, щоб прийняти тільки одну найбільш значущу групу, ідентифікується з нею, а всі інші категорії членства вбудовуються в неї, підпорядковані їй. У вищезгаданому випадку це місце може зайняти громадянська ідентичність, позитивні і негативні сторони якої будуть прийматися. А інші ідентичності (етнічна, політична) ніби описують, яким громадянином він є. Отже, український громадянин-поляк може почувати себе ближче до інших громадян України, які є поляками, але все ж таки він більше ототожнюється із громадянами України інших етнічних груп, ніж із поляками, які не є громадянами України. І навпаки, якщо домінуючою буде етнічна ідентичність.

Дроблення – є контекстуально і ситуаційно специфічною формою (Roccas & Brewer, 2002, с. 90), різні ідентичності особи проявляються в різних ситуаціях і контекстах. Наприклад, в колі співвітчизників в різних ситуаціях, в спілкуванні з різними людьми може актуалізуватися або громадянська ідентичність або політична, в сімейному колі – етнічна.

Злиття – являє собою, на думку С. Роккас і М. Брюер, дійсну складність соціальної ідентичності, яка є об'єднанням групових ідентифікацій (цінності та норми обох чи більше груп об'єднуються та інтегруються) (Roccas & Brewer, 2002, с. 91).

Сучасні дослідження множинних соціальних ідентичностей різнопланові та торкаються проблем транскультурації та глобалізації (Kinnvall, 2004; Хашиєва, 2014; Хайт, 2014); еміграції/імміграції (Verkuyten & Martinovic, 2012; Lindstam, Mader, & Schoen, 2021; Kovalenko & Bezverkha, 2020); аутгрупової толерантності (Brewer & Pierce, 2005); історичної пам'яті (Зерній, 2007, 2008); психологічного благополуччя (Brook, Garcia & Fleming, 2008; Settles, 2004; Thoits, 1983, 2003; Данилюк & Шиковець, 2019); реструктуризації колективних ідентичностей та типів ідентифікаційних моделей (Астаф'єва, 2010), конфліктів між ідентичностями (Malanchuk & Susak, 2015; Settles, 2004); стереотипних загроз та самостереотипування (self-stereotyping) (Rydell, McConnell & Beilock, 2006); множинності національних та етнічних ідентичностей у Центральній і Східній Європі (Curticapean, 2007; Verkuyten & Yildiz, 2007; Branković et al., 2015) і Америці (Kiang, Yip & Fuligni, 2008; Li & Brewer, 2004) та особливостей їх конструювання (Turjačanin & Majstorović, 2013; van Dommelen et al., 2015; Кочубейник, 2019) тощо. Однак, проблемі множинності громадянської ідентичності особистості, її структури та типології в науковому дискурсі не приділено достатньо уваги.

Множинні ідентичності можуть забезпечити вигідні компенсаційні ефекти в умовах стереотипів, упереджень та дискримінації (Roccas & Brewer, 2002). Так, коли особа, відносячи себе до певної соціальної групи, відчуває загрозу, вона може вибірково спиратися на іншу групову ідентичність, намагаючись відновити позитивне відчуття себе (Hogg & Abrams, 1988; Pittinsky, Shih & Ambady, 1999).

Множинні ідентичності можуть взаємно доповнюватися чи бути антагоністичними, або ж перебувати у середній модальності (Huntington, 2005; Malanchuk & Susak, 2015; Curticapean, 2007; Kiang, Yip & Fuligni, 2008). Зокрема, досліджено вплив множинних ідентичностей на психологічне благополуччя

особистості, яке залежить від їх значущості, важливості (для Я-концепції) та взаємовідносин між ними (Brook, Garcia & Fleming, 2008; Settles, 2004; Thoits, 1983, 2003). А саме, множинна ідентичність призводить до більш високого психологічного благополуччя, коли ідентичності гармонують одна з одною (сприяють, фасилітують). Якщо ідентичності в конфлікті одна з одною, передбачають різні нормативні погляди, цінності та ідеології, то вони призводять до зниження психологічного благополуччя, виснажуючи ресурси особи.

Припускаємо, що є низка можливих *модальностей громадянської ідентифікації*: відкидання її як такої; *моно-ідентифікація* (лише з одною конкретною державою/спільнотою громадян), яка може бути *сильною, помірною* чи *слабкою*; *множинна ідентифікація* (з двома чи більше державами/громадянськими спільнотами), що може бути *когерентною, лімінальною/перехідною* та *амбівалентною/суперечливою* (конфліктною) та мати різні структурні форми (перетин, домінування, дроблення, злиття) (Петровська, 2017с) (рис. 1.1).

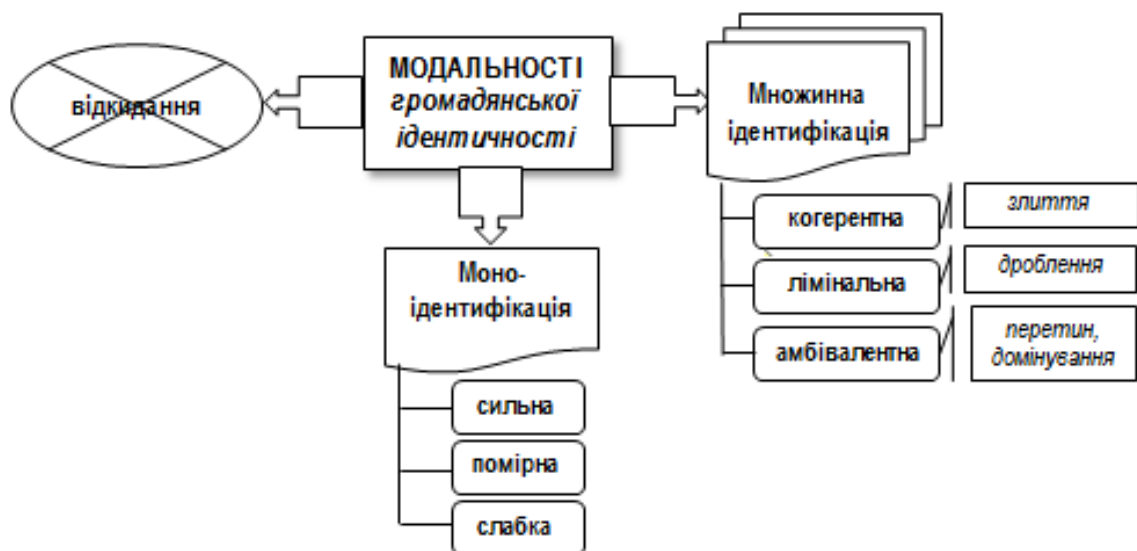

Рис. 1.1. Модальності громадянської ідентичності особистості

Сучасні діагностичні інструментарії (van Dommelen et al., 2015), зазвичай, передбачають оцінювання особою (наприклад, від 1 – «абсолютно не згоден» до 7 – «абсолютно згоден») ступеня важливості тієї чи іншої соціальної категорії для її «Я-концепції», на кшталт, «Бути (категорія) – важлива частина того, хто

Я» або із запропонованого переліку соціальних категорій (етнічних, релігійних, політичних, організаційних груп тощо), особі потрібно обрати особливо важливі для неї (Roccas & Brewer, 2002) або оцінити особисту значущість кожного виду соціальної ідентичності (Хайт, 2014). Інші вчені-психологи вимірювали рівень громадянської ідентичності за допомогою чотирьох тверджень за вище згаданою семибальною шкалою. Кожен респондент відповідав на питання, якою мірою він: 1) відчуває себе громадянином держави; 2) вважає для себе важливим бути громадянином держави; 3) відчуває сильний зв'язок з іншими громадянами держави; 4) відчуває себе «зацепленим за живе», коли хтось із громадян іншої країни критикує громадян його держави (Злоказов, 2016, с. 207). Узагальнюючи відповіді на всі питання способом розрахунку загального середнього значення, визначався рівень громадянської ідентичності. Високі значення свідчили про сильну громадянську ідентичність.

Отже, за силою ідентифікації (визначається важливістю, значущістю даної категорії для формування образу Я, розуміння того, хто Я такий) громадянська ідентичність може бути *сильною (strong)*, *помірною (moderate)* та *слабкою (weak)* (Петровська, 2017с).

В уявленні про себе (образі Я) людина із *сильною* громадянською ідентичністю надає великого значення своєму членству в спільноті громадян певної держави. Для неї властиво сильне відчуття зв'язку, подібності, солідарності з іншими співвітчизниками, сильні громадянські почуття, обізнаність щодо відповідних нормативних обов'язків і прав, сформоване уявлення-модель громадянської поведінки (соціальна роль громадянина) тощо.

Сильна громадянська ідентичність може бути проілюстрована прикладом телефонного інтерв'ю (1997 рік), яке кореспондент «Нью-Йорк Таймс» брав у Уорда Коннерлі, лідера опозиційного до влади руху в Каліфорнії. Розмова відбувалася у такий спосіб: Кореспондент: *Хто ви?* Коннерлі: *Американець.* Кореспондент: *Ні, ні! Хто ви по суті?* Коннерлі: *Як це «ні»? Я американець.* Кореспондент: *Я мав на увазі інше. Мені сказали, Ви афроамериканець. Ви соромитеся у цьому зізнаватися?* Коннерлі: *Ні, я просто пишаюся тим, що є*

американцем. Потім Коннерлі пояснив, що в його роду були африканці, французи, ірландці та індіанці, після чого діалог завершився так. Кореспондент: *І ким це вас робить?* Коннерлі: *Це робить мене американцем* (Хантингтон, 2004, с. 26).

Слабка громадянська ідентичність характеризується малозначущістю, несуттєвістю, низьким ступенем важливості даної соціальної категорії для особи. При цьому можна припустити слабку емоційну прив'язаність до спільноти громадян і держави, не прийняття їх цінностей і цілей на рівні поведінки (низький рівень солідаризації), слабкі громадянські почуття, які, зазвичай, негативно забарвлені (сором, розчарування, відчай, песимізм, байдужість і т.п.), неготовність обстоювати свої громадянські права та впливати на прийняття суспільно важливих рішень.

Відкидання виявляється у запереченні важливості громадянської ідентичності, як в житті особи, так і суспільстві загалом. Відкидання громадянської ідентичності, ймовірно, може свідчити про те, що не відбулося засвоєння відповідної соціальної ролі громадянина, її інтеріоризації або ця роль (громадянина) для особи є чужою, яку вона свідомо відкидає, знецінює і від якої дистанціюється.

Зокрема, досліджуючи проблему організаційної ідентифікації низка вчених у зазначеному контексті використовує близьке за значенням поняття «дезідентифікація» або «відокремлення» (Dukerick, Kramer & McLean, 1998; Ellemers, Spears & Doosje, 2002; Kreiner & Ashforth, 2004; Boros, 2008), тобто дистанціювання та відхилення індивідом атрибутів та принципів організації. Особа, на думку авторів, свідомо відокремлює свою ідентичність від організації. На відмінну від ідентифікації, що полягає у зв'язку організаційних аспектів (переважно позитивних) з уявленням про себе, дезідентифікація будується на відторгненні організаційних аспектів (переважно негативних) від уявлення про себе. Дезідентифікація визначається тією мірою, якою особа визначає себе як таку, що *не має* тих атрибутів, що характеризують організацію (Boros, 2008, с. 7).

У разі усвідомленої належності особи до громадянських спільнот різних держав – множинної ідентифікації – можливі також різні форми громадянської ідентичності, залежно від суб'єктивного уявлення індивіда щодо взаємозв'язків між його ідентичностями.

Наприклад, в ситуації, коли особа має сильну українську громадянську ідентичність та сильну європейську ідентичність і ці ідентичності доповнюють, підсилюють одна одну, може бути *когерентна* (узгоджена) громадянська ідентичність, когнітивною стратегією формування (структурною формою) якої буде *злиття* – об'єднання групових ідентифікацій, що утворює нову структуру сприйняття себе одночасно і громадянином України і громадянином Європейського Союзу, при цьому вдається цінності та норми обох груп об'єднати та інтегрувати в цей новий образ (рис. 1.2). Ця стратегія включає високий рівень і диференціації (розуміння відмінностей цих груп), і інтеграції, що дозволяє створити нову ідентичність. Когнітивна структура в даному випадку передбачає введення загального принципу (стратегії), що робить несумісні об'єкти сумісними. Це складний когнітивний процес, в процесі якого особа формує нову структуру, узагальнюючи кілька когніцій, що передували цьому об'єднанню (Хухлаєв, 2012, с. 18). Прикладом такої стратегії може служити також віднесення себе до категорії «громадянин світу» – проте і у цьому випадку залежно від особистості може виявлятися як дійсно складна стратегія з усвідомленням усіх значущих і в чомусь несумісних цінностей, так і стратегія низького рівня, що відкидає суперечності (Хайт, 2014, с. 89).

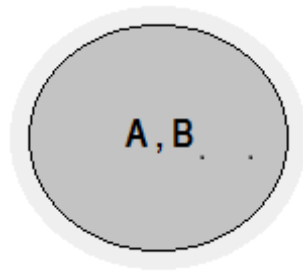

Рис. 1. 2. Множинна громадянська ідентичність як злиття ($A \cup B$)

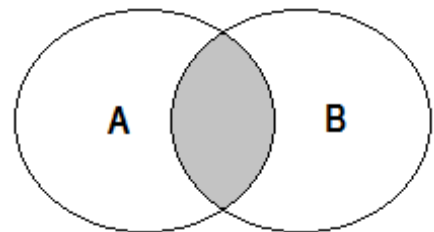

Рис. 1. 3. Множинна громадянська ідентичність як перетин ($A \cap B$)

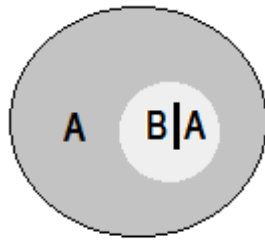

Рис. 1. 4. Множинна громадянська ідентичність як домінування ($A \cup B | A$)

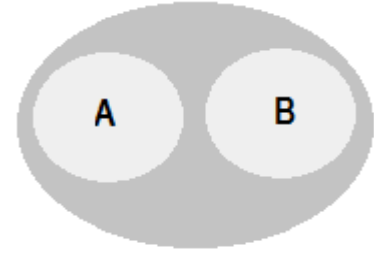

Рис. 1. 5. Множинна громадянська ідентичність як дроблення ($A \text{ or } B$)

У разі, коли множинні громадянські ідентичності амбівалентні, суперечливі, передбачають різні нормативні погляди, цінності та ідеології (наприклад, європейська і українська) особою використовується одна з двох можливих когнітивних стратегій «примирення»: перетин та домінування.

Наприклад, при *перетині* з двох суперечливих для особи ідентичностей в її уявленні формується одна спільна – особа ідентифікує себе виключно з тими громадянами України, що вважають себе європейцями (рис. 1.3). Тобто вона усвідомлює і переживає свою належність не до всієї спільноти громадян України чи ЄС, а лише до «своєї» групи, знайшовши в її статусі характеристики, що сприяють формуванню позитивної ідентичності, а отже, і позитивного самоствавлення. Отже, стратегія перетину має на увазі інтеграцію цінностей, які поєднуються між собою, але повністю виключає ті характеристики груп, що викликають протиріччя.

Протилежною стратегією є *домінування*, при якій особа обирає лише одну, найбільш значущу групу і ідентифікується з нею (наприклад, європейці чи громадяни СРСР/«радянські люди»). Однак у цьому випадку інша ідентичність, що була значущою, витісняється, підпорядковується їй (рис. 1.4), тим самим не розв'язуючи, а лише посилюючи існуючі протиріччя: «Я – радянська людина (чи євросець), хоч і громадянин України». На думку О. Хухлаєва, М. Хайта, когнітивна складова цього типу є аналогом механізму укріплення: збільшує прихильність однієї когніції, а отже, зменшує силу всіх інших (Хухлаєв & Хайт, 2012, с. 18).

Перехідним (*лімінальним*) типом множинної громадянської ідентичності можна вважати ідентичність за типом дроблення, яка виникає тоді, коли суперечності усвідомлені і відбувалися ситуативні спроби інтеграції їх у когнітивний образ себе. Частково ці спроби могли завершуватися успіхом, однак єдиної картини ставлення до розбіжностей так і не склалося (Хайт, 2014, с. 89). Єдине ціле множинної громадянської ідентичності залежно від обставин, ситуації, контексту ніби «дробиться», виявляючись то однією, то іншою стороною (рис. 1. 5). При цій комбінації ідентичностей відбувається дроблення когнітивної структури в поєднанні з когнітивною ізоляцією (залежно від ситуації то одна, то інша частина інформації перестає активно сприйматися людиною, вона ніби ігнорує свою ідентичність і всі цінності, пов'язані з нею) (Хухлаєв & Хайт, 2012, с. 18). Її також можна назвати «плаваючою» множинною ідентичністю, частини якої з домінантною силою виявляються залежно від обставин та середовища, у яких перебуває її носій. Ця стратегія є досить нестійкою і може замінюватися як на менш, так і на більш складну.

Перетин є найменш складною формою множинної ідентичності, оскільки вона спрощує численні, потенційно різні групові ідентичності до єдиної, надзвичайно виняткової громадянської ідентичності (не відбувається повноцінної інтеграції). Домінування також є формою з невисокою складністю, оскільки вона придушує несумісності в межах однієї групи (не відбувається повноцінної диференціації). Людиною за логікою цих двох типів приймається всього одна ідентичність. Дроблення представляє собою наступний рівень складності тому, що окремі ідентичності визнаються та диференційовані, але без будь-яких спроб узгодження, примирення. Злиття являє собою найвищий рівень складності, тому що зберігає як диференціацію, так і інтеграцію (Roccas & Brewer, 2002, с. 92) в інклюзивній громадянській ідентичності.

Складність ідентичності може бути виявлена за допомогою оцінювання наскільки типовий член однієї групи схожий на типового члена іншої групи. Наприклад, у нашому випадку це можливо здійснити за допомогою тверджень (модифікованих за Roccas & Brewer): «Бути громадянином України означає те

same, що бути громадянином Польщі» і «Типовий громадянин України дуже схожий на типового громадянина Польщі», які оцінюються за семибальною шкалою (1 – абсолютно не згоден, 7 – абсолютно згоден). Високі значення трактуються як низький рівень складності громадянської ідентичності.

На рівень складності можуть впливати соціальний досвід (зокрема, неоднорідність середовища, в якому формується особистість – мультикультурне середовище більше сприяє ускладненню структури ідентичності, ніж монокультурне); цінності (наприклад, відкритість змінам чи консерватизм; сила, влада (власні інтереси) чи універсалізм (піклування про інших)); індивідуальні відмінності у когнітивному стилі (зокрема, готовність сприймати більш складну інформацію; толерантність до неоднозначності, невизначеності); ситуаційні фактори (стрес, інгрупова загроза тощо) (Roccas & Brewer, 2002, с. 97).

Феномен множинної громадянської ідентифікації як ціннісно-сміслові переживання одночасної належності до різних держав/спільнот громадян, що може бути когерентною, лімінальною, амбівалентною та мати різні структурні форми (перетин, домінування, дроблення, злиття) потребує окремої дослідницької уваги, однак його вивченню має передувати розуміння психологічної сутності самої громадянської ідентичності особистості, її основних психологічних закономірностей, етапів та механізмів становлення.

1.3. Аналіз підходів до вивчення громадянської ідентичності особистості: психологічний ракурс

Дискурс ідентичності являє собою достатню складну формацію, мова якої неоднозначна, міфологізована та ідеологізована, пронизана різними конотаціями, що ускладнює її адекватну інтерпретацію (Матузкова, 2015). З поняттям «ідентичність» пов'язують такі основні смисли як тотожність, цілісність, визначеність, спосіб розрізнення «Я» – «не-Я», самість, унікальність, безперервність у часі (Сапожникова, 2005, с. 14). Ідентичність тлумачиться як *фундаментальна властивість особистості, як глибока, базисна, стійка умова соціального буття* (Brubaker & Cooper, 2000; Cerulo, 1997; Calhoun, 1995;

Melucci, 1996; Friese, 2002); як *особливий колективний феномен* (Campbell, 1967; Sherif, 1966; Горноста́й, 2015, 2018; Михайлова, 2014; 2016; Попова, 2010; Руденко, 2020), що означає фундаментальну і закономірну подібність членів певної групи або соціальної категорії (може розумітися об'єктивно, есенціалістськи (як подібність «само собою») або суб'єктивно (як подібність, що переживається, відчувається або сприймається); виявляє себе в солідарності, в загальних диспозиціях, свідомості або колективних діях; як *продукт численних і конкуруючих дискурсів* (Cillia, Reisigl & Wodak, 1999; Gergen, 1991; Davies & Harré, 1990; Potter, Edwards & Wetherell, 1993; Shotter, 1989; Кочубейник, 2019; Климчук, 2015), що спонукає розкривати нестійкий, багатоманітний і фрагментований характер сучасної «самості».

Громадянська ідентичність особистості потенційно може вивчатися в руслі різних наукових підходів: *психоаналітичному* (У. Джемс, З. Фрейд, Е. Еріксон, Дж. Марсія, А. Ватерман) – як феномен, що має динамічний і структурний характер; як особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами; *символічного інтера́кціонізму* (Ч. Кулі, Г. Мід, І. Гофман, Г. Фогельсон, Ш. Струкер, Ю. Габермас) – як інтеріоризована роль, що визначається соціальними позиціями людини в спільнотах різного розміру і значущості; як своєрідне відображення узагальнених інтера́кцій; *когнітивної психології* (Г. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл, О. Чріст, Р. ван Дік, У. Вагнер, Дж. Стеллмачер) – як частина «Я-концепції», що виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі разом з ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству; як наслідок самокатегоризації щодо «своїх» і «чужих»; *конструктивістської парадигми* (когнітивного конструктивізму та соціального конструкціонізму) (Дж. Келлі, П. Бергер, Т. Лукман, Ф. Барт, К. Джерджен, Р. Харре, С. Хантингтон) – як цілісна і динамічна система соціальних конструктів особистості, що активно конструюється нею в процесі життєдіяльності; як феномен, що може бути сконструйований елітами, яка впливає на суспільство через ідеологію.

Етимологічно «ідентичність» походить від латинського слова «*indenticus*», що означає «*утотожнений*». Вважається, що концептуально, але не термінологічно, концепт ідентичність першим став застосовувати З. Фройд. Статус самостійного наукового поняття «ідентичність» та «соціальна ідентичність» отримали в роботах Е. Еріксона (Erikson, 1968), хоч він сам вважав родоначальником розробки проблеми соціальної ідентичності У. Джеймса, який показав, що людина думає про себе в двох площинах: в особистому аспекті, що і створює особисту самототожність, і в соціальному аспекті, де формується різноманіття соціальних Я індивіда (James, 1890). Засновником ж теорії соціальної ідентичності вважається Г. Теджфел (Tajfel, 1994).

Варто зазначити, що в наукових уявленнях про ідентичність чітко простежується ідея про наявність у ній двох аспектів – особистісного, пов'язаного з унікальністю виявів людини, і соціального, вектором якого є зовнішнє оточення. Одне з ключових питань, на яке намагаються відповісти представники різних наукових напрямків, полягає в тому, який вид ідентичності є первинним щодо іншого.

Яскравим представником *психоаналітичного підходу* до вивчення ідентичності є американський психолог Ерік Еріксон. Ідентичність, на його думку, є ядром в структурі Я, суб'єктивним і натхненним відчуттям тотожності і цілісності, процесом організації життєвого досвіду в індивідуальне Я, складним зв'язком індивідуального і соціального (Erikson, 1962). Еріксон розглядає ідентичність як складне, багаторівневе особистісне утворення. Рівні ідентичності зумовлені рівнями аналізу природи людини: індивідний, особистісний, соціальний. На індивідному рівні ідентичність трактувалася ним як результат усвідомлення людиною власної протяжності у часі, тобто уявлення про себе як про деяку відносно незмінну даність, людину того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків і т.п. Особистісна ідентичність, на його думку, являє собою відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, яке задає певну тотожність самому собі. І, нарешті, на соціальному рівні Е. Еріксон визначає ідентичність як особистісний конструкт,

що відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами і тим самим допомагає процесу «Я»-категоризації (Erikson, 1950; Эриксон, 1996, с. 78). Цю структуру він назвав соціальною ідентичністю, а два вищезгадані елементи, на його думку, становлять персональну ідентичність (Его-ідентичність). Соціальну ідентичність Е. Еріксон розмежовує на групову і психосоціальну. Групова ідентичність розглядалася як включеність особистості в різні спільноти, підкріплена суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїм соціальним оточенням. Психосоціальна ідентичність – це те, що дає людині відчуття значущості свого буття в рамках даного соціуму. Психосоціальну ідентичність можна вважати продуктом взаємодії між суспільством і особистістю. В якості опосередкованого інструменту ідентифікації виступає «ідеологія» – систематизована сукупність ідей та ідеалів. Стабільність ідентифікації забезпечує здатність людини досягати гармонійного співвідношення між власним уявленням про себе і уявленнями інших, між соціальним і індивідуальним «Я». Ідентичність визначається психологом як найважливіша характеристика цілісності, самостійності та зрілості особистості. Процес становлення ідентичності описується ним як конфігурація, яка поступово складається в дитинстві через послідовні «Я-синтези» і перекристалізації. Володіти ідентичністю – означає мати чітко засвоєний і особистісно прийнятий образ себе у всьому різноманітті взаємин особистості з навколишнім світом, почуття адекватності і стабільності володіння особистістю власним Я незалежно від зовнішніх і внутрішніх змін (ситуації, ролі, самосприйняття); здатність особистості до повноцінного виконання завдань, що виникають перед нею на кожному етапі її розвитку. Саме Е. Еріксон ввів поняття кризи ідентичності особистості (період конфлікту між сформованою конфігурацією елементів ідентичності та відповідним способом вписування себе в навколишній світ) і висновок про їх зв'язок з кризами суспільства. Кризи ідентичності особистості в періоди криз суспільства служать відправною точкою створення елементів нової ідентичності, тому розглядати ідентичність необхідно завжди в контексті часу – історичному, політичному та ін. (Erikson, 1968).

Наявність або відсутність кризи (стану пошуку ідентичності) та наявність або відсутність одиниць ідентичності (особистісно значущих цілей, цінностей і переконань) є основними параметрами статусної моделі ідентичності Дж. Марсія, яка описує чотири стани (статуси) ідентичності: *досягнута* ідентичність – цим статусом володіє людина, яка пройшла період кризи і самодослідження і сформувала певну сукупність особистісно значущих для неї цілей, цінностей і переконань. Така людина знає, хто вона і чого вона хоче, і відповідно структурує своє життя. Таким людям властиво почуття довіри, стабільності, оптимізм щодо майбутнього. Свої цілі, цінності і переконання така людина переживає як особистісно значущі і які забезпечують їй почуття спрямованості і осмисленості життя; *мораторій* – використовується щодо людини, яка перебуває в стані кризи ідентичності і активно намагається подолати її, пробуючи різні варіанти. Така людина постійно перебуває в стані пошуку інформації, корисної для розв'язання кризи; *передчасна* ідентичність – цей статус приписується людині, яка ніколи не переживала стану кризи ідентичності, проте володіє певним набором цілей, цінностей і переконань. Зміст і сила цих елементів ідентичності можуть бути такими ж, як у людей, які досягли ідентичності, різний же процес їх формування. У людей з передчасною ідентичністю її елементи формуються на ранньому етапі життя, і не у результаті самостійного пошуку і вибору, а переважно внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значущими людьми. Прийняті таким способом цінності та переконання можуть бути подібними з батьківськими або відображати очікування значущих людей; *дифузна* ідентичність – стан ідентичності, характерний для людей, які не мають чітких цілей, цінностей і переконань і які не намагаються активно сформувати їх. Вони або ніколи не перебували в стані кризи ідентичності, або виявилися нездатними розв'язати проблеми, що виникли. При дифузній ідентичності люди переживають низку негативних станів, таких як песимізм, апатію, злобу, відчуження, тривогу, почуття безпорадності і безнадійності (Marcia, 1966). Дж. Марсія розглядає ідентичність не просто як сукупність знань і уявлень, але як структуру Еґо – внутрішньо

самостворювану, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та власної історії, що розвивається в міру розв'язання значущих соціальних проблем, прийняття значущих рішень, в ситуації соціального вибору (Marcia, 1980).

В цьому контексті доречним буде згадати М. Заковоротну, яка вважає, що становлення ідентичності полягає в процесі важкого вибору між Я – запозиченим, скопійованим, яке легко здобувається і Я, яке створюється власними зусиллями і стараннями (Заковоротная, 1999).

На ціннісно-вольових аспектах феномену ідентичності акцентує свою увагу А. Ватерман. Він, також як і Дж. Марсія, описує ідентичність в контексті самовизначення і відповідного процесу вибору цілей, цінностей і переконань (елементів ідентичності). Вони формуються в результаті вибору серед різних альтернативних варіантів в період кризи ідентичності і є основою для визначення сенсу життя, напрямків діяльності та поведінки. Автор виокремлює чотири сфери життя, які є найбільш значущими у формуванні ідентичності: обрання професії; прийняття та переоцінка релігійних та моральних переконань; формування політичних поглядів; прийняття набору соціальних ролей, в тому числі статевих, подружніх, батьківських (Waterman, 1986).

Отож, психоаналітичний підхід дає змогу при вивченні громадянської ідентичності врахувати її розуміння як феномена, що має динамічний і структурний характер, тісно пов'язаний з безперервним процесом розвитку особистості та її самовизначенням. Ключовими для нашого дослідження аспектами є згадані вище: залученість особистості, відчуття внутрішньої єдності з іншими, значущість свого буття в рамках даного соціуму, стан пошуку ідентичності, криза ідентичності.

В рамках *символічного інтеракціонізму* ідентичність трактується як результат соціального оточення й взаємодії, формується через систему комунікативних практик – між індивідом і соціальними групами, до яких він себе відносить та частиною яких його визнають інші суб'єкти інтеракції.

Засновник символічного інтеракціонізму Дж. Мід, як влучно підмітив О. Голоденко, хоча й не використовував у своїх роботах поняття «ідентичність», змістовно його замінює поняттям «самість» (Self). Самість розглядалася не як апріорі дана людині, а як така, що формується в процесі соціальної взаємодії/інтеракції (Голоденко, 2013b, с. 38). Передумовами становлення ідентичності в рамках символічного інтеракціонізму Дж. Міда є прийняття ролі іншого та інтерналізація узагальненого іншого. На думку Дж. Міда, лише завдяки відношенню з іншими, індивід отримує уявлення про самого себе, здобуває самосвідомість (Mead, 1934). Отже, ідентичність та інтеракція постійно переходять одна в одну (Abels, 2010). У концепції Дж. Міда вбачається протиставлення між соціальним і особистісним Я. Дж. Мід в ідентичності розрізняє аспекти Я («I») і Ми («Me»). Я – це частина ідентичності, яка відображає неповторність, індивідуальність реакцій людини на соціальну ситуацію і є самодетермінацією. Ми – це аспект ідентичності, пов'язаний із засвоєними людиною соціально детермінованими особливостями, звичками, діями, що є соціальною детермінацією, це «узагальнений інший в індивідуумі». Оскільки ідентичність розглядається Дж. Мідом як певна цілісність, то людина прагне досягти переживання себе як єдиного цілого в гармонійному зв'язку з навколишнім світом (Mead, 1934). Дж. Мід виділяє два основних рівня ідентичності: неусвідомлений і усвідомлюваний, що демонструють перехід від неусвідомлено прийнятих людиною норм, ролей і звичок Іншого до осмисленого ставлення до себе і своєї поведінки. При цьому перехід від неусвідомленої ідентичності до усвідомленої можливий завдяки рефлексивним механізмам (Abels, 2010). Символічні категорії, вироблені в мові, є одним з інструментів виникнення усвідомленої ідентичності. Становлення соціальної ідентичності тісно пов'язано з «всеосяжним узагальненим іншим», яким, на думку Дж. Міда, є суспільство. Визначальним при цьому є сукупність всіх загальних очікувань, соціальні норми і цінності суспільства, які є значущими в певних ситуаціях і стосовно соціальних ролей. Через ідентифікацію з «узагальненим іншим»

виникає засвоєння загальних соціальних стандартів мислення і діяльності (Mead, 1934).

Ш. Струкер спеціально не виділяє особистісну або соціальну ідентичність, але підкреслює соціальний контекст ідентичності. За Ш. Струкером, ідентичність – це інтеріоризовані ролі, які визначаються соціальними позиціями людини в спільнотах різного розміру і значущості (етнос, клас, група тощо). У процесі взаємодії відбувається концептуалізація себе або інтеріоризація певних ролей, що і продукує ідентичність. Соціальні ролі поступово конструюються в структуру ідентичності, яка становить собою ієрархічну послідовність різних інтеріоризованих ролей (Stryker, 1986, с. 4, 24-25).

Ю. Габермас намагався подолати протиріччя між соціальною і особистісною ідентичностями, оскільки Я в трактуванні символічного інтеракціонізму не може включати або одне або інше. На його переконання, Я-ідентичність утворюється із сукупності особистісної та соціальної ідентичностей, що розуміються як два її виміри і забезпечують баланс. Він розглядає структуру ідентичності як дві осі координат, що перетинаються: вертикальна – особистісна ідентичність (пов'язана з унікальністю проявів людини (забезпечує життєвий шлях)), горизонтальна – соціальна ідентичність (вектором якої є зовнішнє оточення (можливість виконувати вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина)); точка перетину координат – це і є Я-ідентичність, баланс між особистісною та соціальною ідентичностями (Хабермас, 1999). Встановлення і підтримка цього балансу відбувається за допомогою технік взаємодії, серед яких виняткове значення відводиться мові. У процесі взаємодії людина прояснює свою ідентичність, в особистісній ідентичності проявляється прагнення людини до своєї індивідуальності, неповторності, в а соціальній – прагнення відповідати нормативним очікуванням партнера. Це протиріччя є дилемою в поведінці і житті людини: бути як всі або бути відмінним від інших. У реальній взаємодії людина завжди прагне до пошуку компромісу між цими двома сторонами (Хабермас, 1999).

Ідентичність, згідно І. Гофмана, не є притаманною людині від народження, а набувається в процесі соціальної взаємодії за допомогою соціалізації, є усвідомленням особистістю власної тотожності з іншими та своєї особливості, складається з індивідуалізуючого та соціального елементів, які полягають у забезпеченні цілісності життя людини та покликані сформувати унікальну та визнану значущими іншими індивідуальність людини. І. Гофман запропонував виділяти три види ідентичності: 1) соціальну ідентичність – наділення особистості іншими людьми соціальними атрибутами групи, до якої вона належить; 2) особиста ідентичність включає в себе індивідуальні ознаки людини (наприклад, усі унікальні ознаки, унікальні комбінації фактів та дат історії людини); 3) Я-ідентичність – передбачає суб'єктивне відчуття індивідом свого життя, своєї безперервності та унікальності (Goffman, 1959). Слід зауважити, що особиста ідентичність, за І. Гофманом, є соціальним феноменом, тобто лише через взаємодію з партнером, який знає факти життя людини, остання здатна сприйняти особисту ідентичність (Правдивець, 2010).

Ч. Кулі ідентичність відносить до сфери самосвідомості особистості, вона являє собою своєрідне відображення узагальнених інтеракцій. Він ввів поняття «дзеркальна самість», як уявлення людини про саму себе, яке є суб'єктивним відображенням думок оточуючих. Уявлення індивіда про себе багато в чому залежить від сприйняття його навколишніми. Ідентичність з'являється в результаті взаємодії з іншими людьми, засвоєння суспільних норм, цінностей, способів діяльності (Cooley, 1998).

Р. Фогельсон запропонував модель боротьби ідентичностей. Він вважає, що в людині відбувається боротьба між чотирма видами ідентичності: реальною (я сьогодні); ідеальною (яким я хочу бути); негативною (яким я не хочу бути) і пропонованою (сукупність образів, які індивід презентує суспільству для того, щоб вплинути на їхню оцінку своєї ідентичності). Людина, включена в боротьбу ідентичностей, намагається наблизити реальну ідентичність до ідеальної і максимізувати дистанцію між реальною і негативною. Це досягається способом

маніпулювання пропонованою ідентичністю в соціальній взаємодії (Fogelson, 1982).

Отже, при вивченні громадянської ідентичності доцільно звернути увагу на основну ідею символічного інтеракціонізму: ідентичність поєднує у собі індивідуалізуючий та соціальний аспект і формується в процесі соціалізації та соціальної взаємодії (інтеракції) через інтеріоризацію ролей, засвоєння суспільних норм, цінностей, типових моделей поведінки, а також значущості рефлексивних механізмів у переході від неусвідомленої ідентичності до усвідомленої.

У руслі *біхевіористичного підходу* дослідження феномену ідентичності пов'язують з іменами М. Шерифа, Д. Кемпбелла та ін. Варто зазначити, що ідентичність як окремий предмет дослідження не позначена в роботах представників цього напрямку, вона вплетена в процес міжгрупового конфлікту і є її наслідком. Так, на думку М. Шерифа та Д. Кемпбелла найбільш сильну ідентифікаційну дію здійснюють міжгрупові конфлікти (Sherif, 1966; Campbell, 1967). Об'єктивний конфлікт інтересів призводить до вияву негативних аутгрупових стереотипів і водночас сприяє внутрішньогруповій згуртованості і підтримці. У дослідженнях М. Шерифа ідентичність як психологічний феномен виступала наслідком усвідомлення людиною своєї причетності до якої-небудь групи, що може відбуватися під впливом реальних міжгрупових дій і під впливом ззовні введеного фактора – змагання (конфлікту) в умовах обмежених ресурсів, можна змінити взаємодію між групами. Людина, включена в певні міжгрупові відносини, приймає конкретне групове членство і діє згідно групових норм; значущу роль в її поведінці починають відігравати не особистісні, а соціальні чинники (Sherif, 1966). За словами Д. Кемпбелла, саме конкуренція підсилює ідентичність і робить її більш усвідомленою (Campbell, 1967).

В рамках *когнітивного підходу* ідентичність розуміється як когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки у відповідних умовах.

Ідея про наявність двох аспектів ідентичності – особистісного і соціального найбільш повно втілилася в теорії соціальної ідентичності (*Social*

Identity Theory) Г. Теджфела, який протиставив актуалізацію особистісної (формується на основі ідентифікації фізичних, інтелектуальних і моральних якостей) та соціальної ідентичності (результат ідентифікації з конкретною спільністю: расою, національністю, статтю, професійною групою тощо) як полюси соціально-поведінкового континууму (Tajfel, 1974). Згодом завдяки роботам Г. Теджфела і його послідовників соціальні аспекти ідентичності отримали в психологічній літературі відносно самостійний статус, що породило наукову дискусію про співвідношення особистісної та соціальної ідентичності, яка триває до сих пір.

Г. Теджфел визначав соціальну ідентичність як частину «Я-концепції», що виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі (або групах) разом з ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству (Tajfel, 1974; 1981). Оскільки членство в групах пов'язане з позитивною або негативною соціальною оцінкою, то і сама соціальна ідентичність людини може бути позитивною або негативною. Формування соціальної ідентичності, за Г. Теджфелом, відбувається за допомогою трьох кроків: 1) соціальна категоризація (індивід самовизначається як член певної соціальної категорії (наприклад, як чоловік або жінка, як людина певної національності, віросповідання тощо); 2) соціальна ідентифікація (процес, за допомогою якого індивід поміщає себе в ту чи іншу категорію, тобто засвоює норми і стереотипи поведінки, властиві групам членства); 3) соціальна ідентичність (отримання деякого результату – повного соціального ототожнення індивіда, тобто приписування собі засвоєних норм і стереотипів своїх соціальних груп таким способом, що вони стають внутрішніми регуляторами соціальної поведінки індивіда). Когнітивну теорію соціальної ідентичності Г. Теджфела можна представити в шести постулатах: 1) соціальна ідентичність складається з тих аспектів «образу Я», які впливають зі сприйняття індивідом себе як члена певних соціальних груп; 2) індивіди прагнуть до збереження або підвищення своєї самооцінки, тобто прагнуть до позитивного образу себе; 3) соціальні групи (або категорії) і членство в них пов'язані з позитивною або негативною оцінкою;

оцінка власної групи індивідом визначається взаємовідносинами з деякими іншими групами через соціальне порівняння цінніснозначущих якостей і характеристик; 4) порівняння, результатом якого стає позитивна відмінність своєї групи від чужої, породжує високий престиж, негативна – низький; 5) мета диференціації – зберегти або досягти перевагу над аутгрупами за деякими параметрами; 6) коли соціальна ідентичність не задовольняє членів групи, вони прагнуть або покинути групу, до якої в цей момент належать, і приєднатися до групи, яка більш високо оцінюється ними, або зробити так, щоб їх справжня група стала позитивно відмінною від інших (Tajfel, 1978, 1981).

Аналізуючи теорію соціальної ідентичності та підкреслюючи її безперечну важливість, Дж. Тернер зазначає, що вона залишає нерозв'язаними певні питання: Як пояснити факт існування груп при незадовільному інтергруповому порівнянні? Чому за відсутності реальної можливості для міжгрупового порівняння все ж відбувається ідентифікація з групою і міжгрупова дискримінація? тощо (Turner, 1985). Отож, продовженням ідей теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела стала теорія самокатегоризації Дж. Тернера, яка робить ще більший акцент на когнітивних процесах, залучених до процесу самовизначення і самоінтерпретації та передбачає набуття соціальної ідентичності в процесі соціальної категоризації. Соціальна ідентичність, за словами Дж. Тернера є наслідком категоризації, тобто когнітивними уявленнями про себе як про подібного іншим індивідам всередині певного класу і відмінному від представників іншого класу (Turner, 1985). Дж. Тернер першим упорядкував різні види ідентичності, висунувши гіпотезу про існування трьох рівнів самокатегоризації, які він розглядає одночасно і як рівні ідентичності. Ці самокатегорії взаємозалежні і являють собою ієрархічну систему класифікації, що відбиває різні рівні абстракції «Я-концепції»: 1) найвищий (супер-ординатний), відображає буття людини загалом, «Я як Людина» (*superordinate*); 2) середній, рівень інгрупових-аутгрупових категоризацій, що базується на соціальній спільності (формує соціальну ідентичність (*social identity*)); 3) підпорядкований (суб-ординатний) рівень особистісних самокатегоризацій, що

виявляються як індивідуально-відмінні характеристики (формує особистісну ідентичність (*personal identity*)). Кожен вищий рівень повністю включає в себе попередній (Turner, 1985; Turner et al., 1994). При цьому соціальна категоризація – це система орієнтації, яка створює і визначає конкретне місце людини в суспільстві (забезпечує впевненість щодо того, хто вона така, і як себе вести).

Отже, особистість категоризує себе в межах певного континіуму ближче то до одного, то до іншого полюсу, тобто то до особистісного, персонального, то до соціального. Сприйняття себе як члена інгрупи (відмінного від членів аутгрупи) знижує сприйняття себе як унікального індивіда (відмінного від членів групи), тобто відбувається деперсоналізація сприйняття. Вона безпосередньо супроводжує процес формування групи. Деперсоналізація призводить до того, що люди починають сприймати себе та інших як взаємозамінні, ідентичні елементи однієї категорії. Це є передумовою виникнення таких феноменів, як згуртованість, етноцентризм, емпатія, взаємовплив і т. д. Але деперсоналізація не втрачає індивідуальності і не спрощується (швидше це перехід до нового, більш адекватного для даної ситуації рівня взаємодії), і може розглядатися як придбання, а не втрата ідентичності (Turner, 1985).

Н. Іванова і Т. Румянцева, використавши концептуальні ідеї Г. Теджфела і Дж. Тернера, побудували когнітивну модель ідентичності. У їх розумінні ідентичність – це індивідуальна, але пов'язана з соціальною роллю, позицією або статусом, категорія, що відповідає трьом основним рівням самокатегоризації: *базовому* (особистісна самокатегоризація, що виражається у відповідних уявленнях про себе, тобто особистісна ідентичність); *середньому* (групова самокатегоризація, що виявляється в уявленнях про своє групове членство, тобто соціальна ідентичність) і, нарешті, *широкому* (людська самокатегоризація, що виявляється в уявленнях про себе як людську істоту, тобто людська ідентичність) (Іванова & Румянцева, 2009).

Підсумовуючи, зазначаємо, що важливим внеском когнітивного підходу для дослідження громадянської ідентичності є визначення самокатегоризації як сутнісного процесу у формуванні ідентичності (за допомогою самокатегоризації

відбувається самовизначення особи), окреслення рівнів самокатегоризації, які розглядаються одночасно і як рівні ідентичності, а також трактування ідентичності як внутрішнього регулятора поведінки індивіда.

На відміну від Г. Тежфела, Дж. Тернера, Н. Іванової та Т. Румянцевої з їх розумінням особистісної та соціальної ідентичності як різних аспектів єдиного конструкту, концепція Г. Брейкуелл містить дещо інше бачення проблеми співвідношення особистісної та соціальної ідентичності. Так, на думку дослідниці, особистісна і соціальна ідентичність – це не різні частини єдиної ідентичності, а різні точки в процесі розвитку останньої (Breakwell, 1986; Jaspal & Breakwell, 2014). Г. Брейкуелл вважає, що особистісна ідентичність є продуктом соціальної ідентичності, вона наповнюється соціальним змістом, тими категоріями, які виходять від певної групи і якими мислить суб'єкт, визнаючи свою включеність в цю групу; формується в процесі селективного відбору характеристик, які є змістом різноманітних соціальних стереотипів (Breakwell, 1986).

Подібної думки дотримуються А. Рейд і К. Деаух, які зазначають, що у формуванні особистісної ідентичності істотну роль відіграє не тільки індивідуальний досвід, а й соціальні уявлення, поширені в культурі (Reid & Deaux, 1996).

Ідеї про те, що соціальна і особистісна ідентичність не суперечать одна одній, а є взаємодоповнюючими елементами ідентичності людини, характерні для прихильників *теорії соціальних уявлень* (репрезентацій), що була запропонована представником французької соціально-психологічної школи С. Московічі, який, в свою чергу, спирався на роботи Е. Дюркгейма та Л. Леві-Брюля. С. Московічі охарактеризував кінець ХХ – початок ХХІ ст. як справжню еру соціальних уявлень. Вони зобов'язані своїм походженням ЗМІ і завдяки їм же відіграють визначальну роль в створенні і розповсюдженні думок, ідей, цінностей і переконань. Багато уявлень, що виникають у людей не стільки індивідуальні, скільки соціальні (Moscovici, 1988). На думку С. Московічі, репрезентації пояснюють реальність в рамках певної когнітивної структури.

Основною ознакою такої структури є трансформація інформаційних когнітивних елементів в «репрезентативно-образні». Люди не тільки деформують або вибірково сприймають будь-яку інформацію відповідно до уявлень, які поділяють, але й сама реальність, з погляду автора концепції, структурується на основі уявлень, що служать своєрідними критеріями при намаганні дати відповідь на питання про реальність того, що відбувається. Репрезентації не є лише ментальними, чи то когнітивними, одиницями, вони відрізняються від інших когнітивних процесів та механізмів своєю соціальною природою. Виникнення та передача будь-якої репрезентації підпорядковується правилам соціального життя, саме тому, на думку Ж.-К. Абріка, будь-яку репрезентацію можна визначити як соціо-когнітивну конструкцію (Abric, 1993).

Ця подвійна природа репрезентацій, що об'єднують в собі когнітивне та соціальне начало, дозволяє зрозуміти, чому репрезентації можуть бути одночасно раціональними та ірраціональними і чому вони можуть містити суперечливі елементи (Угрин, 2013, с. 143). Отже, репрезентації можна розглядати як форму соціальної реконструкції реальності. Реальність може бути представлена подібно до ментальних образів (у такому випадку говорять про соціальні репрезентації) або виражена у мовленні (тоді йдеться про репрезентації соціо-дискурсивні) (Угрин, 2013, с. 142). Вони багатогранні й знаходяться в безперервному русі від індивідуального до соціального та від соціального до індивідуального, надаючи таким способом можливість для розуміння соціальних феноменів (Jovchelovitch, 2007). В основі індивідуальних думок і установок людини значною мірою знаходяться соціальні уявлення тієї спільності, до якої вона належить.

С. Московічі виділив три основні функції соціальних репрезентацій. Вони є інструментами: *розуміння соціальної реальності* (виступають в якості категорій, які використовуються індивідами для опису, класифікації і пояснення); *регулювання поведінки* і визначення комунікації у групі за допомогою формування системи цінностей; *адаптації* (співвідносять те, що

сприймається із уже відомим і допомагають вибудувати стабільний образ світу) (Moscovici, 1981).

Послідовник С. Московічі, Ж-К. Абрік розробив концепцію, згідно якої структура соціальних репрезентацій представлена двома компонентами: 1) *центральним ядром*, яке пов'язане з колективною пам'яттю, історією групи, її цінностями і нормами; і яке є стабільним, стійким, не дуже чутливим до конкретного контексту; визначає гомогенність групи через консенсус і дозволяє визначати значення соціальних репрезентацій та їх організацію; 2) *периферійною системою*, що забезпечує інтеграцію індивідуального досвіду кожного члена групи і підтримує її гетерогенність; вона рухлива, чутлива до певного контексту, несе в собі протиріччя, адаптується до конкретної реальності; допускає диференціацію змісту, оберігає центральне ядро від зовнішніх впливів. Центральне ядро і периферійні елементи – функціонують як єдине ціле (Abric, 1993). Виділення центрального ядра репрезентацій спирається на такі кількісні критерії: 1) рівень згоди членів групи з приводу важливості даної характеристики об'єкта репрезентацій; 2) оцінка його характеристик для визначення об'єкта. Периферійна система соціальних уявлень покликана пояснити індивідуальні відмінності в процесі репрезентації. Вона більш мінлива, ніж центральне ядро, і тому дає можливість інтегрувати різні інформації та практики.

Положення про структуру соціального уявлення (репрезентацій) можуть бути використані як основа розгляду структури громадянської ідентичності. Важливим для нашого дослідження є також аналіз соціальних репрезентацій щодо таких категорій як «громадянин», «спільнота громадян», «держава» тощо. Визначення змісту ядра відповідних соціальних репрезентацій, обумовлених історичними, соціальними та ідеологічними умовами існування українського народу, видається надзвичайно цікавим.

Варто зазначити, що масові комунікації, в тому числі пропагандистського характеру, поряд з повсякденною практикою і безпосереднім спілкуванням виступають простором, де локалізовані процеси соціальних репрезентацій – процеси когнітивно-конструктивного характеру, суб'єктами яких виступають

соціальні спільності. На сучасному етапі розвитку суспільства провідну роль в процесах соціальних репрезентацій відіграють медіа-комунікації. Суспільні за своєю природою соціальні репрезентації можуть бути локалізовані як в думках окремих індивідів, так і в зовнішньому плані – в комунікаціях і соціальних практиках і як такі, можуть вивчатися окремо – з широким залученням різних методів аналізу результатів діяльності та змісту текстів повідомлень.

Центральною ідеєю *конструктивістської парадигми*, яка об'єднує *когнітивний конструктивізм* і *соціальний конструкціонізм*, є ідея конструювання (вибудовування) реальності.

Одним із перших використав термін «конструкт» Дж. Келлі, який є представником когнітивного конструктивізму. Він розробив теорію особистісних конструктів. Особистісний конструкт – це ідея чи думка, яку особа використовує, щоб усвідомити або витлумачити, пояснити або передбачити свій досвід. Він являє собою стійкий спосіб, яким людина осмислює якісь аспекти дійсності в термінах схожості і контрасту (Kelly, 1963). В контексті цього підходу соціальну ідентичність можна розглядати як цілісну і динамічну систему ключових соціальних конструктів особистості. Вона активно конструюється суб'єктом в процесі життєдіяльності, в ході соціальної взаємодії та порівняння і є когнітивно-мотиваційним основою сприйняття цінностей групи, а також визначення допустимих меж поведінки. Під конструюванням розуміється приведення інформації про світ в систему, організацію цієї інформації в пов'язані структури, що сприяють досягненню її зміст.

У рамках конструктивізму домінуючою є позиція, відповідно до якої саме індивід, а не соціум, конструює дійсність. Для конструкціоніста джерелом конструювання дійсності насправді є соціальні стосунки, взаємодія, і вужче – дискурсивний процес (Климчук, 2015, с. 47). Згідно конструкціоністського підходу, ідентичність – це не постійна, одинична, загальна категорія, а рухлива, множинна, ситуативна і контекстна (Barth, 1998; Berger & Luckmann, 1967; Gergen, 1991; 1994), і становлення ідентичності відбувається на рівні повсякденності.

З погляду соціального конструювання реальності, про ідентичність людини можна говорити лише в контексті конкретного суспільства. Ідентичність – це феномен, що виникає з діалектичного взаємозв'язку індивіда і суспільства (Berger & Luckmann, 1967). Згідно П. Бергера і Т. Лукмана людина створює світ навколо себе (екстерналізує), потім об'єктивує його через інституціоналізацію і повсякденні практики його повторення, а потім вже об'єктивований соціальний світ піддається інтерналізації, тобто переводиться в свідомість людини в процесі соціалізації (Berger & Luckmann, 1967). П. Бергер і Т. Лукман припускали можливість формування ідентичності певним «персоналом» через навчання, яке може носити раціональний і контрольований характер, з використанням певних технік (зазвичай, використання механізмів підсилювання емоційної складової).

Отже, конструкціоністський підхід дедалі більше починає застосовуватися при дослідженні соціальної ідентичності, оскільки дозволяє виявити роль цілеспрямованих зусиль з боку людей, спрямованих на створення певних ідентичностей. Згідно конструкціоністського підходу, ідентичність, в тому числі громадянська, виступає феноменом, який може бути сконструйований певним владним джерелом для досягнення відповідних цілей соціального впорядкування. Основним джерелом конструювання ідентичності виступають еліти в своєму широкому розумінні (політичні, наукові, релігійні, інтелектуальні і т.п.), які впливають на суспільство через ідеологію. Ідеологію можна представити як систему, що включає міф про походження, який пояснює, легітимізує і надає цінність сучасності; домінуючий стереотип поведінки, який декларує правила і заборони щодо суспільного життя; бачення майбутнього, тобто цілі та ідеали, до яких еліта намагається вести суспільство (Бацанова, 2009). Роль стосунків влади та статусу між групами у становленні ідентичності підкреслюють також М. Хогг та Д. Абрамс. Це проявляється в тому, що група, яка домінує в суспільстві, має владу нав'язувати домінуючу систему цінностей та ідеологію, які служать для легітимізації та збереження статусу кво (Hogg & Abrams, 1988, 1990).

Доречно в цьому контексті згадати про такий феномен як радянська ідентичність (Колодій, 2002; Молдавська, 2013; Позднякова-Кирбят'єва, 2014), яка конструювалася за допомогою міфологізації мислення, в основі якої лежали нав'язувані радянській людині образ світу з поділом його на «своїх» і «чужих», образ «вождя», міф про «радянську людину», образ «прекрасного майбутнього». Міфи і символи соціалістичної ідеології, тісно пов'язаної з певною інтерпретацією культурно-історичного минулого країни, виступали основою соціальних зв'язків, політичних дій тощо. Згідно з ідеологією тоталітарної системи тільки партійний лідер мав право визначати систему цінностей, що різко обмежувало свободу вибору окремими громадянами способів і форм своєї ідентичності. Як зазначає С. Панкратов, міфологічна сутність радянської системи стала однією з причин її кризи, наслідком якої є втрата ідентичністю функції регулятива, що приводить у відповідність індивідуальні змістоутворення і процеси їх соціального проектування. Разом з системою духовних і громадянських цінностей «рухнула» і радянська ідентичність. В результаті втрати монополії комуністичної ідеології виник ідеологічний вакуум, а ідентичність набула нестійкого, аморфного, розмитого характеру. Відповідно у багатьох бувших радянських людей до сих пір триває пошук нової громадянської ідентичності (Панкратов, 2011).

Отож, виникає питання: чи можлива громадянська ідентичність без якоїсь ідеологічної бази? Як зазначають А. Большаков та О. Зазнаєв, без ідеології обійтися не можна. На їх думку, там, де спрацьовує ідеологія (приклад США, Китай) громадянська ідентичність сформована і функціонує нормально, а де не спрацьовує, там відбуваються катаклізми (Большаков & Зазнаєв, 2012).

Можна погодитися з вищесказаним частково, зауваживши, що в США національна/загальногромадянська ідея не зафіксована в Конституції, американці живуть без офіційної ідеології, але у них є ідеологема, що всіма визнається: «Америка – це вільна демократична країна». Саме такі цінності на першому місці. Ось це, напевно, і є та ідеологія, яка є джерелом розвитку суспільства.

Інструментом реалізації владних характеристик будь-якої еліти у її широкому прояві виступає дискурс як (зокрема) певний хід ідей та їх інституціоналізація, утілення у соціальні результати, які мають вважатися головним проявом соціальної влади, а не просто засобом описування світу (Jary & Jary, 2005). Так, на думку Ю. Габермаса, сучасне громадянство постає системою дискурсивної комунікації, позбавленої етнічно-культурних залежностей, але поєднаної консенсусністю та раціональністю (Габермас, 2005). Влада дискурсу реалізується через механізми контролю і примусу, ефективним засобом для чого є мова. В будь-якому суспільстві виробництво дискурсу одночасно контролюється, підлягає селекції, організується і перерозподіляється за допомогою певної кількості процедур (Foucault, 1982). Так, процеси ідентифікації призводять до дуже конкретного зіткнення індивідів з владою, оскільки держава, як показали П. Бурдьє і М. Фуко, прагне монополізувати не тільки легітимну фізичну силу, але і легітимну символічну силу, наприклад, влада іменувати, ідентифікувати, категоризувати, встановлювати, що є що і хто є хто, починаючи з елементарного: паспорт, фотографія, підпис і т.д. Згідно М. Фуко, в даній діяльності виражається «керованість» модерної держави (Foucault, 1982). За допомогою реалізації дискурсу конструюються певні завдані зразки мислення, які інкорпорується у картину світу суб'єктів. Виступаючи внутрішнім утворенням, картина світу є частиною системи ідентичності особистості (Бацанова, 2009). Формуючись під впливом певного дискурсу, картина світу зумовлює становлення і громадянської ідентичності.

Отож, цікавим для вивчення громадянської ідентичності може виявитися ідея конструкціоністського підходу, що одним з джерел конструювання ідентичності є еліти в своєму широкому розумінні (політичні, наукові, релігійні, інтелектуальні і т.п.), які впливають на суспільство через ідеологію.

Вітчизняні дослідники (М. Боришевський, П. Гнатенко, П. Горностай, І. Губеладзе, І. Жадан, З. Карпенко, К. Коростеліна, О. Кочубейник, В. Москаленко, М. Слюсаревський, В. Татенко, Т. Титаренко, Л. Чорна,

Н. Хазратова, Т. Яблонська та інші) також зробили вагомий внесок у розвиток психологічних уявлень про феномен ідентичності особистості.

Т. Яблонська ідентичність особистості трактує як «складну динамічну систему уявлень особистості про саму себе і пов'язаних з ними переживань, котра складається в результаті синтезу визначень індивіда значущими іншими та його самовизначень і апробується в актах вибору» (Яблонська, 2015, с. 252). Ідентичність особистості дослідниця пропонує розглядати як багаторівневу, ієрархічно організовану систему взаємопов'язаних елементів, що зумовлюється складною детермінацією особистісного розвитку (Яблонська, 2015, с. 258). І зазначає, що ідентичність може розглядатися як психологічне ядро особистості, оскільки включає в себе провідні, визначальні для особистості складові – аспекти її самосвідомості, ціннісно-смислову і регулятивну сфери.

К. Коростеліна розуміє соціальну ідентичність як переживання належності до соціальної спільноти, долученості до якої-небудь соціальної категорії (Коростелина, 2003). Досліджуючи проблему структури соціальної ідентичності вчена зазначає, що головними компонентами ідентичності є індивідуальна, або «Я»-ідентичність (включає рольові ідентичності), і колективна, або «Ми»-ідентичність (яка включає групові ідентичності і соціальні категорії) (Коростелина, 2002). Соціальну ідентичність дослідниця визначає як систему, у якій представлені стрижневі (базові) ідентичності, локальні ідентичності і короткочасні (ситуативні) ідентичності. Базові ідентичності є відносно стійкими й домінуючими. Локальні ідентичності досить варіативні, і зміни в них відбуваються порівняно часто. Ситуаційна соціальна ідентичність є «будівельним матеріалом» для створення локальних і базових ідентичностей при умові, що вона прийнята й усвідомлена особистістю. Усі ідентичності взаємозалежні, причому взаємозв'язки усередині підсистеми стрижневих ідентичностей є міцнішими. Кожна з ідентичностей формується як результат членства в групі і розвивається як протиставлення іншій, зовнішній групі (Коростелина, 2003, с. 10). Як зазначає К. Коростеліна, будь-які зміни в соціальному середовищі, у відносинах між групами, їхньому статусі, владі й силі

можуть привести до перебудов у системі ідентичностей, протиріч і навіть до кризи ідентичності. Якщо внаслідок соціальних змін один із видів ідентичності перестає виконувати свої функції, то така ідентичність поступово втрачає своє значення і зникає. Якщо нова ідентичність починає виконувати необхідні функції, це може привести до швидкого зникнення старих ідентичностей. Однак базові, стрижневі ідентичності можуть зберігатися навіть при руйнуванні й зникненні відповідних соціальних груп (Коростелина, 2003, с. 11).

Варто зазначити, що феномен ідентичності особистості слід відрізнити від іншого феномена – ідентифікації. На думку вчених (Титаренко, 2013; Москаленко, 2013; Захарова, 2010; Литвинчук, 2011; Гнатенко & Павленко, 1999), ідентифікація та ідентичність співвідносяться між собою як процес і результат цього процесу. Відповідно, більшість вчених визначають соціальну ідентичність як результат процесу соціальної ідентифікації, під яким розуміється процес визначення себе через членство в соціальній групі (Аршава (ред.), 2018; Коваленко & Безверха, 2017). А становлення ідентичності, зокрема, у рамках процесуально-динамічного підходу розглядається як кількісна і якісна його зміна. Однією з функцій соціалізації науковці вважають саме формування ідентичності особистості (Максименко, 2006; Москаленко, 2013; Максименко (ред.), 2015). На думку С. Максименка, соціалізація особистості як «динамічна система» відображена у понятті «ідентифікація», яке означає рух особистості, механізм становлення її ідентичності. В понятті «ідентичність» виражається «момент» руху, стан, який досягнуто особистістю в процесі ідентифікації. Результатом акту ідентифікації є досягнення певного рівня ідентичності особистості. Ідентичність пов'язана з ідентифікацією як її момент (Москаленко, 2013, с. 155).

Отож, аналіз наукових підходів (психоаналітичного, символічного інтераціоналізму, когнітивної психології, когнітивного конструктивізму та соціального конструкціонізму) дозволив виокремити базисні положення, необхідні при вивченні громадянської ідентичності як різновиду соціальної ідентичності. Встановлено, що при вивченні громадянської ідентичності

важливим є: розуміння її як феномена, що має динамічний і структурний характер, який тісно пов'язаний з безперервним процесом розвитку особистості та її самовизначенням; зумовлює залученість особистості, відчуття внутрішньої єдності з іншими, значущість свого буття в рамках соціуму, стан пошуку ідентичності та кризи ідентичності (психоаналітичний підхід); поєднання індивідуалізуючого та соціального аспектів, формування ідентичності в процесі соціалізації та соціальної взаємодії через інтеріоризацію ролей, засвоєння суспільних норм, цінностей, типових моделей поведінки (символічний інтеракціонізм); визначення самокатегоризації як сутнісного процесу у формуванні ідентичності, наявності рівнів самокатегоризації (які розглядаються одночасно і як рівні ідентичності), трактування ідентичності як внутрішнього регулятора поведінки індивіда (когнітивна психологія); можливість конструювання ідентичності елітами (політичними, інтелектуальними, духовними і т.п.), які впливають на суспільство через ідеологію (конструкціонізм).

Однак, є підстави говорити про незавершеність та відкритість дискурсу саме щодо громадянської ідентичності як категорії психологічної науки та одночасно констатувати потребу в проясненні сутнісних її характеристик.

1.4. Громадянська ідентичність особистості: організаційно-рольовий контекст

Громадянська ідентичність особистості пов'язується з усвідомленням та переживанням своєї приналежності до держави і спільноти громадян цієї держави (Sanchez-Mazas, & Klein, 2003; Бевз, 2014; Конода, 2007; Панкратов, & Тельнова, 2011). Держава є особливою формою організації суспільства, необхідна для підтримки його цілісності, керованості, реалізації суспільних потреб та інтересів (Ahrne, 1994).

Як зазначає А. Олейник, «слідом за фірмою ще одним видом організації є держава, ... яку слід розглядати не як інститут, а в якості особливої організації» (Олейник, 2002, с. 344). Головним обґрунтуванням для такого підходу науковець

вважає факт делегування громадянами частини своїх прав державі (на контроль своєї діяльності в сферах специфікації і захисту прав власності, створення каналів обміну інформацією, розробки стандартів мір (державна має єдину грошову систему; організує грошовий обіг, адже саме гроші в одній зі своїх функцій є найбільш універсальною мірою обміну), створення каналів фізичного обміну товарів і послуг, правоохоронної діяльності та виробництва суспільних благ (оборона, охорона здоров'я, освіта) – саме на цій основі держава здійснює свою діяльність. Інакше кажучи, природа держави визначається владними відносинами, що виникають між громадянами і державним апаратом. Зазвичай розподіл прав між громадянами і державою фіксується в конституції, що грає роль соціального контракту (Олейник, 2002, с. 344).

Державу можна визначати і як *соціально-політичну організацію*, що здійснює управління суспільством на певній території за допомогою права (Семенова, 2019); і як *політико-територіальну організацію*, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів (Гетьманчук, 2010); і як *політичну організацію* суспільства (Скакун, 2013); і як *форму організації людського буття*, яка передбачає територіальний принцип об'єднання населення, наявність відокремленої від народу публічної влади, а також податкової системи (Хазратова, 2004) і як *універсальну організацію*, що має суверенітет і здійснює владу на певній території (Горлач & Кремень, 2009); і як *багатофункціональну, внутрішньо диференційовану соціальну цілісність*, основними ознаками якої є наявність: території, на яку поширюється юрисдикція даної держави; системи органів і установ, які здійснюють функції державної влади; права, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою (Николаєва, 2011, с. 69) тощо.

Засновуючись на положеннях теорії організацій (Монастирський, 2014), справедливим буде віднести державу до більш загальної (родової) категорії *соціальної організації*, де соціально-політична, соціально-економічна, соціально-територіальна організації є її різновидами.

Отож, державу ми розглядаємо як соціальну організацію, що діє в певних просторових межах (територія створює простір, у межах якого держава простирає свою владу на населення, що мешкає тут і є матеріальною основою існування держави) і яка спрямована на реалізацію певних цілей, зокрема сприяння матеріального і духовного розвитку громадян. Держава впорядковує життя суспільства і спрямовує його динаміку відповідно до певних економічних, політичних та інших моделей розвитку.

Аналізуючи основні ознаки соціальних організацій (Вербець, Субот & Христюк, 2009, с. 188), зазначимо, що всі вони притаманні й державі. Зокрема,

- ✓ *соціальна організація – це об'єднання людей* (March & Simon, 1958; Гавриленко, 2005); вона об'єднує діяльність людей у суспільстві (Монастирський, 2014). Держава як соціальна система, передусім є – соціальною спільністю, сукупністю громадян цієї держави (незалежно від їх етнічного походження).
- ✓ *соціальна організація виникає на основі поділу праці, її спеціалізації за функціональною ознакою*. Держава відноситься до формальних соціальних організацій, де соціальні відносини будуються на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Розподіл праці виступає подібно до системи статусів-посад, кожна з яких наділена специфічними функціями таким способом, що всі функціональні завдання розподілені між членами організації. Держава як формальна організація має спеціальний адміністративний апарат, основною функцією якого є координація дій членів організації з метою її збереження;
- ✓ *соціальна організація має певний координуючий орган або систему управління*. Управляючі підсистеми формують свої механізми і засоби регулювання і контролю за діяльністю різних елементів організації. Держава має спеціальний апарат управління – систему державних органів, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів з управління.
- ✓ *члени організації розподіляються по ієрархічній драбині відповідно до статусів і ролей*. Необхідним елементом соціальної структури, що закріплює соціальну ієрархію суспільства/держави виступає соціальний статус –

положення соціального суб'єкта в державі як організації суспільства, що передбачає для нього певні специфічні права і обов'язки, правила поведінки. Соціальний статус громадянина держави може визначатися за різними соціально значущими критеріями (економічними, політичними, соціально-правовими, професійно-кваліфікаційними тощо). Наприклад, можна говорити про державно-правовий статус депутата, цивільно-правовий статус підприємця, трудовий статус пенсіонера тощо, або статус посадової особи, неповнолітнього, військовослужбовця та ін.).

- ✓ *соціальна організація функціонує в тісній взаємодії із зовнішнім середовищем*, реагуючи на будь-яку ситуацію, яка виступає умовою і обмеженням її існування. Будь-яка держава має зв'язки з іншими країнами світу (зовнішні), які за змістом поділяються на політичні, економічні, культурні, гуманітарні, наукові та інші (Петровська, 2018b).

Самовизначення при громадянській ідентифікації полягає в тому, що особистість ототожнює себе з членом організації, що становить собою державу. Тому, її (громадянську ідентичність) можна вважати *різновидом організаційної ідентичності як специфічної форми соціальної ідентичності*.

У сучасних дослідженнях організаційної ідентичності наголошується на її багатовимірності (Фролова, 2013; 2014; Vora & Kostova, 2007; Riketta & Dick, 2005; Boros, 2008; Bartels, Pruyn, De Jong & Joustra, 2006). Йдеться як про виокремлення різних об'єктів, з якими може ідентифікуватися особа в організації (організація загалом, колектив організації), так і про виділення різних компонентів організаційної ідентичності.

Аналогічно до об'єктів організаційної ідентифікації, об'єктами громадянської ідентифікації можна вважати *спільному громадян* (аналог колективу організації) і *державу* (організація загалом).

При громадянській ідентифікації, так само як і при організаційній ідентифікації (Ashforth & Mael, 1989; Brown, 1969; Cameron, 2004; Harris & Cameron, 2005; Yasin & Sinem, 2015; Hall, Schneider & Nygren, 1969; Dutton, Dukerich, & Harquail, 1994), відбувається усвідомлення власної приналежності до

держави (як організації) та спільноти громадян (як колективу) в поєднанні зі специфічними формами поведінки й емоційними станами. При цьому можна виокремити такі важливі аспекти, як самокатегоризацію, усвідомлення власної приналежності до держави та спільноти громадян; внутрішньогрупові зв'язки (сприйняття зчеплення, подібності інтересів та типовості проблем із іншими співгромадянами); емоційну валентність (суб'єктивна оцінка громадянином власного досвіду, пов'язаного з проживанням і функціонуванням в державі (перебуванням в організації). Згідно організаційних теорій, передумовою формування високого рівня ідентичності в працівника (громадянина) вважається схвалення ним організаційних (державницьких) цінностей і емоційна прихильність до установи (держави).

Маючи зв'язок із іншими різновидами соціальної ідентичності особистості (рис. 1.6), які можуть її послаблювати (конфліктувати між собою) або підсилювати, все ж психологічна природа громадянської ідентичності характеризується її організаційним походженням.

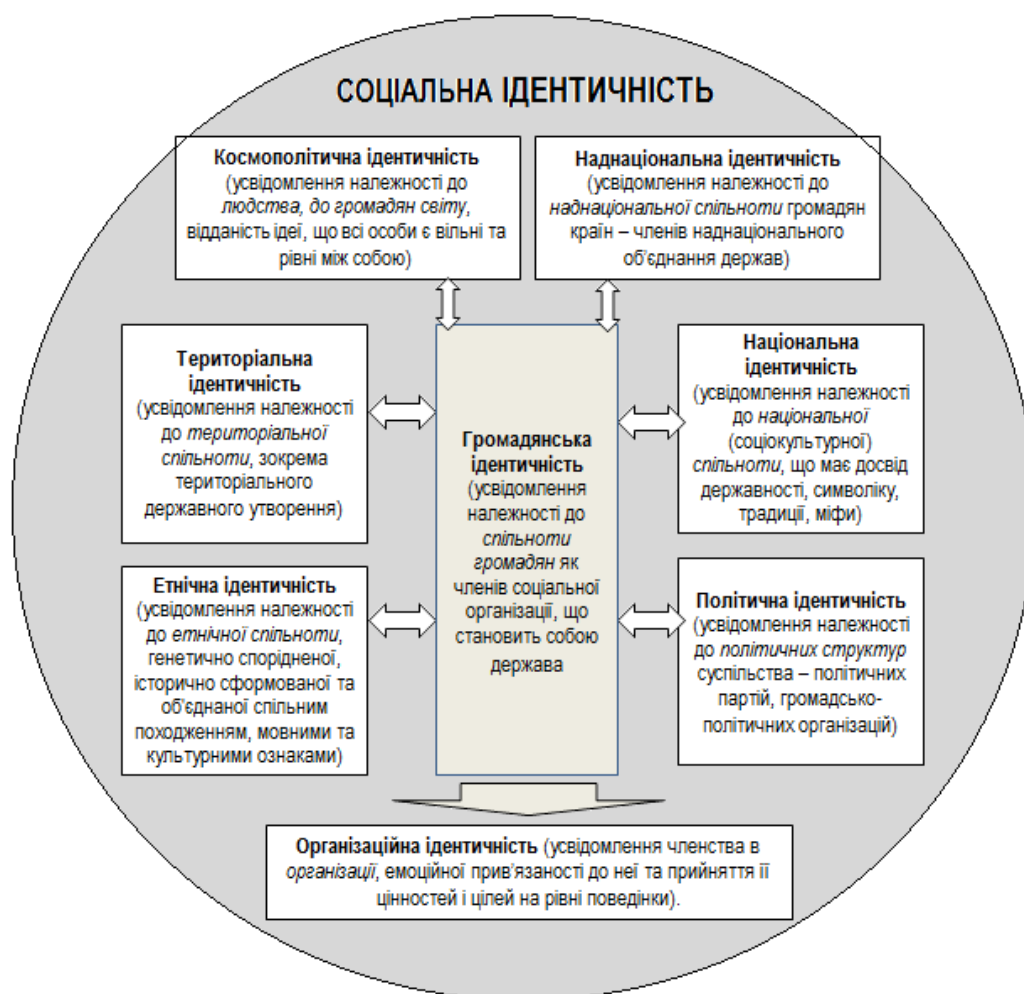

Рис 1.6. Зв'язок громадянської ідентичності з різновидами соціальної ідентичності

Громадянську ідентичність можна вважати різновидом політичної ідентичності, але лише за умови трактування політичної ідентичності у «широкому» сенсі, зокрема, як солідаризацію індивіда з певною соціальною, культурною та політичною спільнотою, з ідеологією соціальної групи, їхніми символами. Однак, зазвичай, політична ідентичність тлумачиться у «вузькому» значенні, а саме як усвідомлення належності до політичних структур суспільства – політичних партій, громадсько-політичних організацій, ототожнення себе з певною політичною групою або політичним лідером (Іванов, 2012), як детерміновані уявлення індивіда про своє політичне «Я», що складаються у результаті співвіднесення з іншими акторами політичного процесу, часткою якого і є електоральна поведінка (Gentry, 2018; 2021), як «солідаризація індивіда

з політичним лідером, певною політичною спільнотою, ідеологією соціальної групи, ідеями, поглядами, ідеологемами, практиками» (Агаларова, 2014, с. 32) і її формування, зокрема, пов'язують з процесом усвідомлення ціннісної основи та ідеологічних орієнтирів політичної діяльності та політичної участі (Доброва, 2013). Тому, визначення громадянської ідентичності як різновиду політичної ідентичності видається нам не зовсім точним. І саме трактування громадянської ідентичності як організаційної ідентичності, на нашу думку, є найбільш влучним.

Проаналізувавши особливості організаційної соціалізації (Yasin & Sinem, 2015; Chao, 2012; Cooper-Thomas & Anderson, 2006; Taormina, 2004; De Vos, Buyens & Schalk, 2003; Schein, 2010; Горноста́й, 2007), можна дійти висновку, що і для громадянської соціалізації важливими є: місія держави, стратегія її розвитку, основні державницькі цілі та цінності (*державна ідеологія*); *імідж/образ* (репутація) *держави*; особливості *громадянської культури*, а саме правила та норми, що діють в державі та суспільстві, допустимі та бажані засоби, які можуть бути використані для досягнення суспільно важливих цілей; основні обов'язки громадян (як членів організації) та їх роль у державі; моделі поведінки (поведінкові стандарти, стереотипи), потрібні для ефективного виконання ролі громадянина у державі.

Розглянемо більш детально роль іміджу/образу держави, державної ідеології та громадянської культури у громадянській ідентифікації.

В науковому дискурсі поняття «*імідж держави*» розглядається як наслідок цілеспрямованих зусиль з надання образів держави позитивних рис, а термін «*образ держави*» скоріше стосується уявлень про державу, які формуються стихійно (Дроздов, 2016; Гравер, 2012; Качинська, 2009). Однак, як зазначає О. Дроздов: «І хоча це, загалом, відповідає традиції розрізнення понять «образ» та «імідж», яка склалась у вітчизняній психології, на практиці ці поняття часто змішуються (особливо у західній англійській науці, де «імідж», власне, є еквівалентом поняття «образ»))» (Дроздов, 2016, с. 23). Відомо, що у суспільній свідомості поєднуються елементи, які виникають стихійно та внаслідок цілеспрямованої діяльності соціальних інститутів (Дроздов, 2016). Отже, імідж

держави, продукований політичною елітою та політтехнологами і трансльований ЗМІ, знаходить своє відображення у масовій та індивідуальній свідомості, зокрема, у суб'єктивно сприйнятому «відображенні» держави – образі держави (Петровська, 2018e).

Образ держави, за Н. Хазратовою, є смисловим утворенням, «зміст якого складають концептуалізовані, структуровані, емоційно забарвлені диспозиції щодо держави» (Хазратова, 2005, с. 8). Відповідно вченою пропонується виокремлювати такі образи держави як «правова держава», «апарат насилля», «корумпована держава», «спаплюжена ідея», «бюрократична держава», «відчужена держава», «держава злочинна, але моя» та «занепадаюча держава».

Образ держави може складатися із образу влади (авторитарна, демократична і т.п.), іміджу політичних лідерів (зокрема, іміджу Президента), геополітичного образу (імперія, наддержава, нейтральна чи агресивна держава і т.п.), образу суспільства (багате, бідне, плюралістичне, консервативне, традиційне і т.п.), образу еліти, культурного (цивілізаційного) іміджу (Дроздов, 2016; Щурко, 2006, 2014). Образ держави можна визначати і через сприйняття її економічної, політичної, соціальної, гуманітарної, культурної, екологічної та інших складових (Василенко, 2014; Гаджиев, 2007).

Імідж держави, аналогічно іміджу організації, визначає зміст і характер соціальних уявлень населення держави (членів організації) про ідеали, норми та цінності держави (організації), і тим самим визначає поведінкові паттерни і діяльність громадян. А формується і функціонує імідж організації (і держави) за допомогою системи організаційних комунікацій, з використанням всього комплексу технічних засобів і каналів інформаційно-ідеологічного забезпечення (Василенко, 2014). Варто зазначити, що науковці підкреслюють першорядне значення для іміджу саме інформаційно-технологічного аспекту, при якому йдеться про форми, засоби і шляхи його поширення.

Виокремлюють внутрішній та зовнішній імідж держави. Основна відмінність зовнішнього і внутрішнього іміджу – аудиторія, з якою здійснюються комунікації. Зовнішній імідж країни формується у громадській

думці мешканців інших держав, внутрішній – у громадській думці її власних громадян (Семченко, 2014; Василенко, 2014). Як зазначає К. Гаджиев, для внутрішнього користування імідж служить засобом політичної мобілізації, ідейного, психологічного єднання і згуртування нації, зміцнення або зміни базових соціальних цінностей і т.п. Назовні головне його призначення полягає в забезпеченні легітимності зовнішньої політики держави в очах як своїх громадян, так і світової спільноти (Гаджиев, 2007, с. 39).

Зовнішній та внутрішній імідж держави формуються у тісному взаємозв'язку, оскільки основні внутрішньополітичні події країни опиняються в центрі уваги світової спільноти, а отже, істотно впливають на імідж держави на міжнародній арені. Від позитивних чи негативних наслідків цих подій, ефективності розв'язання проблем внутрішньої політики залежить поліпшення або погіршення іміджу держави (Кошелева, 2021; Семченко, 2014). Як зазначають В. Бебик, К. Цветкова, імідж держави, її міжнародний авторитет насамперед залежать від внутрішнього становища всередині країни – рівня економічного добробуту, розвитку демократичних інститутів, зрілості громадянського суспільства, політичної культури тощо (Бебик & Цветкова, 2008, с. 96).

Не можемо не зазначити, що російсько-українська війна, як це не парадоксально виглядає, посприяла покращенню іміджу України та підвищенню її авторитету, принаймні, можна спостерігати зростання її позитивного сприйняття закордонною спільнотою. Українська держава дедалі більше сприймається як самостійний суб'єкт, як держава, що дотримується стратегічного курсу на європейську інтеграцію, як держава героїчних і згуртованих громадян, готових боротися за незалежність своєї держави, свободу та демократичні цінності. Водночас, імідж української держави (як внутрішній так і зовнішній) досі залишається не надто привабливим. Україна сприймається як держава з невизначеною, нестабільною та непередбачуваною внутрішньою і зовнішньою політикою, з не зовсім демократичною (українська демократія не відповідає західним стандартам) та корумпованою державною системою, не

завжди ефективною владою та вибіркоким правосуддям (Семченко, 2014; Кошелева, 2021), як країна, в якій систематично ігнорується чинне законодавство та порушуються права людини.

Формування позитивного іміджу української держави ускладнюється тим, що поки що зберігаються такі негативні явища, як відчуження влади від народу, корупція, низький рівень економіки, високий рівень безробіття, неефективний соціальний захист, ненадійність правоохоронних органів як інституту, покликаного захищати права і свободи громадян (Семченко, 2013). Все це знижує рівень соціального самопочуття громадян, який є однією з найважливіших характеристик, що впливають на формування позитивного сприйняття держави та себе як громадянина цієї держави. Ключовим моментом при цьому є оцінка особою власного майбутнього в контексті перспектив розвитку держави.

Відповідно до теорії соціальної ідентичності (Теджфел & Тернер, 1986) результатом громадянської ідентифікації є побудова особою не тільки власного образу («Я – громадянин»), а й образу держави (як організації), до якої вона належить. Основні постулати цієї теорії стверджують, що індивіди прагнуть до збереження або підвищення своєї самооцінки, тобто прагнуть до позитивного образу себе і намагаються ніколи себе не ідентифікувати з тим, що негативно ними оцінюється. У іншому випадку, вони намагаються або покинути групу, до якої в цей момент належать, і приєднатися до іншої групи, яка більш високо оцінюється ними, або зробити так, щоб їх реальна група стала (свідомо чи несвідомо) позитивно відмінною від інших (Tajfel & Turner, 1986).

Отже, позитивний імідж/образ держави сприяє самоповазі, позитивному самостваленню особи, робить привабливою приналежність до держави, що має високий статус і внаслідок цього спонукає свідому, добровільну громадянську самоідентифікацію, а негативний – зумовлює, відповідно, посилення еміграційних настроїв серед українських громадян, і бажання замінити українську громадянську ідентичність на іншу.

Є всі підстави вважати, що імідж/образ держави впливає на процес становлення громадянської ідентичності особистості, зумовлює відповідне ставлення до свого членства в державі, оцінювання перспектив щодо власного розвитку та соціальної самореалізації, можливостей впливати на важливі суспільно-політичні події в державі тощо (Петровська, 2018e).

Ефективне виконання завдання створення позитивного іміджу держави ускладнює також відсутність чітко сформульованих і більш-менш загальноприйнятих орієнтирів та пріоритетів розвитку держави і суспільства, що мають своє відображення у *державній ідеології*.

Державну ідеологію визначають як цілісну, систематизовану сукупність ідей, цінностей і уявлень, в яких спільність людей (народ), що утворює дану державу, виражає свої потреби і інтереси як єдиного цілого, визначає форми організації свого буття, формулює і виправдовує свої цілі і прагнення (Jost, Federico & Napier, 2009). Вона визначає магістральні напрямки розвитку держави, головні морально-духовні цінності, на які зорієнтовані громадяни, принципи захисту суспільних інтересів та самої держави від руйнації. Її можна визначити як певний будівельний проект або ескіз, на основі якого конструюється стратегія розвитку держави (Гаджиев, 2007, с. 13). Вона роз'яснює сенс процесів, що відбуваються в суспільстві, допомагає усвідомити цілі та завдання розвитку держави; є рушійною силою суспільного розвитку, інструментом політичної мобілізації суспільства, засобом національної консолідації (Карлова, 2010, с. 17, 20).

Як зазначає В. Карлова, «державна може досягти успіхів у своєму економічному, соціально-політичному, духовному розвитку за умови, якщо вона має відповідну ідеологію, засновану на цінностях, що поділяються більшістю суспільства» (Карлова, 2010, с. 17).

Державну ідеологію можна назвати «загальною/спільною» для суспільства, організованого у державу, вона має захищати, насамперед, інтереси населення держави, її громадян, незалежно від їх соціальної, етнічної, расової, релігійної приналежності, політичних поглядів та уподобань. За словами О.

Макаренко, «держава можлива лише тоді, коли її громадяни усвідомлюють свою спільність. Допомогти в цьому покликана державна ідеологія» (Макаренко, 2013, с. 274).

Українські вчені досліджують основні фактори становлення ідеології державотворення (Воловик, 2001; Краснокутський, 2013), української національної ідеології та реідеологізації (Михальченко, 2005), ідеології перехідного суспільства (Таран, 2000; Васютинський, 2007), роль державної ідеології в розбудові держави та консолідації суспільства (Макаренко, 2013; Постол, 2014; Карлова, 2010), та запобіганні формуванню маргінальної свідомості (Зубко, 2011), функціонування і трансформації ідеологій у соціумі (Жовтянська, 2014, 2021) та інше.

Зазначимо, що варто розрізнити поняття «державна ідеологія», «державницька ідеологія», «ідеологія державотворення» (Петровська, 2018d). Під «ідеологією державотворення» розуміють ідеологію формування держави як інституту, вибору її форми, шляхів її втілення в життя. О. Макаренко вважає, що «найближчим до цього поняття за змістом знаходиться вислів «розбудова держави», який передбачає пошук шляхів формування та удосконалення держави як політичного інституту, механізмів її функціонування» (Макаренко, 2013, с. 269).

Підґрунтям «державницької ідеології», на думку І. Гавриленка (Гавриленко, 1997), І. Смагіна (Смагін, 2002) є одержавлений (чи якимось чином легалізований) «інтегративний націоналізм», підкреслюється цінність національної державності і виникає така ідеологія найчастіше тоді, коли новостворена політична група (політична нація) має нагальну потребу об'єднатись, асимілюватись, ідентифікуватись.

В науковому дискурсі можна зустріти також ототожнення понять «державна ідеологія» та «ідеологія нації», яку розглядають як сукупність ідей, систему поглядів на об'єднання нації навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та подальший її розвиток (Таран, 2000, с. 26). Однак, варто зазначити, що подібна ситуація, зазвичай, виникає на етапі формування

національної держави, коли національна ідеологія стає ідейною основою боротьби за незалежність і ідеологією державотворення.

Державна ідеологія поєднує основні риси згаданих вище понять, і постає як система ідей, ідеалів, норм і цінностей, що відображає особливості державного буття суспільства і на основі суспільного інтересу визначає державну мету, виступає ідейною та ціннісною основою формування теорій і концепцій державного будівництва та знаходить практичне втілення у програмах державного розвитку (Макаренко, 2013, с. 272).

Державна ідеологія грає провідну роль щодо інших форм ідеології, вона не обмежує, а координує їх прояви щодо всього, що стосується держави та державного буття суспільства. Як зазначає М. Михальченко, кожна держава для самозбереження повинна мати свою ідеологію, тобто сукупність ідей, ідеалів, цілей, які б виражали глибинні основи життя, корінні інтереси і скріплювали їх, інтегруючи народ та державу, об'єднуючи загальнолюдські та національні цінності (Михальченко, 2005, с. 229). Реалізація такої ідеології передбачається у державній політиці (соціальной, економічній, освітній, політичній, інформаційній і т.п.), а її фіксування – на рівні державної свідомості, що не обов'язково потребує офіційного проголошення (у ч. 2 ст. 15 Конституції України проголошено принцип відсутності ідеології, що визнається державою як обов'язкова).

Ідеологія виконує різні функції: онтологічну, гносеологічну і аксіологічну (Беседин, 2011, с. 17); когнітивну, оціночну, консолідуючу і мобілізаційну (Брандес, 2003, с. 49); пізнавальну, оціночну, інтегруючу, регулятивну, футурологічну та захисну (Малицкий, 2006, с. 12). Як зазначає Ю. Коломієць, ідеологія допомагає сприйняти, зрозуміти і оцінити існуючі образи думок і дій, створює уявлення про прийнятну соціальну поведінку, пророкує майбутнє, яке допомагає людині уникнути соціальної напруги та психологічних деформацій, використовуючи знаки і символи, полегшує соціальну комунікацію з метою консолідації та мобілізації суспільства (Коломієць, 2017).

На думку вчених, Україна впродовж більше двох десятирічч своєї незалежності так і не виробила чіткої державної ідеології, що призвело до появи *ідеологічного вакууму; синдрому деідеологізації та ціннісної дезорієнтації* держави і суспільства (Воловик, 2001; Головатий, 2006; Зубко, 2011; Карлова, 2010; Карпенко, 2001; Макаренко, 2013; Таран, 2000). Підтвердження цьому знаходимо також у Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року, де зазначалося, що масове суспільство втратило моральні та ціннісні орієнтири і перебуває у переважному стані апатії, розгубленості і зневіри.

Відмова від ідеології, як такої для України стало помилкою, бо в умовах, коли Україну роздирають протиріччя і війна, стає зрозумілим, що держава дозволила функціонувати тим ідеологіям, які мають антиукраїнський характер, що розв'язали війну. Невизначеність держави в ідеологічно-аксіологічному сенсі, відсутність чітких обріїв суспільно-політичної перспективи, на жаль, не сприяє консолідації суспільства, вносить розбрід у суспільну свідомість, сіє еклектику в законотворення (Карпенко, 2001), сприяє розповсюдженню й укоріненню соціальної апатії, відчуженості з боку українського суспільства щодо держави, виникненню ситуації, коли основні функції, завдання, а отже, і статус державної ідеології перебирає на себе ідеологія, що відображає інтереси певних політичних сил чи кланових угруповань (Макаренко, 2013), а головне - веде до втрати координат, які дозволяють людині орієнтуватися в суспільстві, внаслідок чого соціальна реальність втрачає сенс, а майбутнє залишається невизначеним (Карлова, 2010, с. 21), що, в свою чергу, не сприяє самоідентифікації нації, соціальних груп та особистості.

Відсутність системності та послідовності у представленні цілей та стратегій розвитку держави, суспільно-політичного розвитку, ролі громадян і громадських об'єднань у їх реалізації призводить, на думку С. Позняк, до *аморфності громадянської ідентифікації* (Позняк, 2015, с. 213).

На сучасному етапі для оптимізації процесу становлення громадянської ідентичності українців вважаємо за необхідне реалізацію державою політики щодо формування суспільних уявлень про цінності і цілі державного розвитку.

Громадянська ідентичність особистості багато в чому зумовлена *громадянською культурою*, тими культурними зразками, які індивід засвоює у процесі свого розвитку, трансформуючи їх у власні особистісні утворення (диспозиції).

Значним внеском у вивчення феномену громадянської культури стали наукові праці Г. Алмонда, С. Верби (Almond & Verba, 1963; 1980), А. Алесіна, П. Джуліано (Alesina & Giuliano, 2015), Л. Гуїсо, П. Сапієнца, Л. Зінгалес (Guiso, Sapienza & Zingales, 2011), Ю. Городниченко, Г. Роланда (Gorodnichenko & Roland, 2015), В. Полтеровича (Polterovich, 2016), С. Позняк (Позняк, 2008), В. Ярошенко (Ярошенко, 2017) та інших.

Термін «громадянська культура» (*civic culture*) був запроваджений у науковий обіг американськими політологами Г. Елмондом та С. Вербою і розглядався в контексті політичної культури. Спираючись на типологію М. Вебера, Г. Алмонд і С. Верба виділили три типи політичних культур: парохіальну (приходську), підданську і партисипаторну (участі/активістську) (Almond & Verba, 1980).

Парохіальна культура характерна для суспільств, в яких немає чіткої диференціації соціальних та політичних ролей і функцій, сфери суспільства – економічна, політична, культурна – також нероздільні (наприклад, культури африканських родових товариств або автономних місцевих громад). Члени такого соціуму практично не залучені в суспільно-політичне життя. Відповідно їх знання, уявлення і ціннісні орієнтації в контексті громадянської активності носять фрагментарний характер. У суспільстві з підданською культурою формується певна інформованість про соціально-політичні процеси, йде диференціація сфер суспільства, однак властиве здебільшого пасивне ставлення до політичної системи: особа в дусі підданської культури шанує авторитет уряду, пасивна в політичному житті. Партисипаторна (активістська) культура характерна для суспільства, члени якого знають про існування соціальних і політичних інститутів і готові брати активну участь у громадському житті (Ивлев, 2014, с. 30).

Оптимальним варіантом, на думку Г.Алмонда і С.Верби, є змішаний тип політичної культури, яку вони назвали «*громадянською культурою*», в якому поряд з переважанням складових культури активістського типу (плюралізм, раціоналізм, взаємна довіра тощо) органічно присутні елементи парохіальної і підданської культур (політична пасивність і деякі традиційні цінності) (Almond & Verba, 1980).

В цьому контексті громадянська культура сучасного українського суспільства яскраво демонструє поєднання елементів всіх типів «чистих» культур. В ній поєднуються як елементи парохіальної культури (відсутність інтересу до політичного життя, відчуження, дистанціювання у деякої частини населення-«парафіян»), так і елементи підданської культури (коли при достатньо поінформованості про суспільно-політичне життя і інститути в державі, у частини громадян-«підданих» ці уявлення і знання не трансформуються у громадянську активність, хоч і допускається можливість їх участі у соціально-політичному житті, форми і напрями якої визначені владними структурами) та активістської (з чіткою орієнтацією на активну роль у соціально-політичній системі громадян-«учасників», незалежно від позитивного чи негативного їх ставлення до елементів системи). Варто зазначити, що в останні роки спостерігається сплеск соціальної і політичної участі громадян, що, зокрема, виявляється у діяльності різноманітних громадських організацій.

Сучасне трактування громадянської культури визначає її як таку, що не носить політичного характеру, а є *структурним елементом громадянського життя*, і, за словами В. Макушева «засвідчує ступінь зрілості суспільства, здатність забезпечення загальногромадянських інтересів, форм і механізмів вироблення і реалізації сумісних рішень, узгоджених дій» (Макушев, 2009, с. 9). Її можна назвати «*культурою спільного життя*» громадян у державі.

В. Полтерович під терміном «громадянська культура» розуміє сукупність ставлень населення/індивіда до інститутів і соціальних груп (приклад: толерантність чи інтолерантність), його очікувань і настановлень (наприклад, патерналістські очікування) і цінностей (наприклад, цінність свободи вибору), а

також його соціально-психологічних характеристик, що визначають «вміння» – здатності функціонувати при наявності тих чи інших інститутів (наприклад, рівень раціональності) (Polterovich, 2016, с. 4).

Послуговуючись такими критеріями, можна вважати, що типовими ознаками громадянської культури в Україні є низький рівень раціональності і висока маніпульованість, зневажливе ставлення до закону, подвійність етичних стандартів, патерналістські очікування і пасивність громадян, невисока цінність майбутнього, інтолерантність. А спроби масштабної трансформації усталених інститутів часто ведуть до різкого зниження і без того невисокого рівня інституційної та міжособистісної довіри (Петровська, 2018а).

Ще однією особливістю української громадянської культури, на думку В. Васютинського, Є. Головахи, О. Донченко, О. Злобіної, І. Лосева, В. Фесенка, є *ізоляціонізм*, що характеризується обмеженістю сфери життєвих інтересів рамками приватного життя і найближчого соціального оточення (сім'єю, близькими родичами, друзями, сусідами, кумами і т.п.), відокремленням і дистанціюванням від зовнішнього соціального оточення – суспільства загалом (макросоціума). Ключовими проявами ізоляціонізму є недовіра до своїх співгромадян (якщо вони не входять до найближчого оточення), низька готовність до солідарних дій, а також недовіра до громадських і державних інститутів, низька готовність до солідарності з державою (Ермолаєв, 2011, с. 6).

Згідно 6-факторної моделі культурних вимірів Г. Хофстеде (теорії культурних аспектів) (Hofstede et al., 2010), для України визначено такі значення показників: дистанційованість від влади – 92, індивідуалізм – 25, напористість (маскулінність) – 27, уникання невизначеності – 95, довгострокова орієнтація – 86, поблажливість (індульгенція) – 14. Українська громадянська культура характеризується *великою дистанційованістю від влади* (очікування і прийняття громадянами нерівномірності розподілу влади (в суспільстві всі не рівні), схиляння перед владою, надання великого значення символам статусу), *колективізмом* (підтримка групових норм, переважання колективних суджень і рішень над самотійністю та індивідуальною ініціативою), *фемінністю*

(пошанування стосунків, культурних цінностей, схильність до компромісів, скромність, піклування про якість життя), *інтолерантністю до невизначеності* (переживання неоднозначних ситуацій як загрозливих, типово недопущення невизначених, незрозумілих ситуацій, прагнення до встановлення чітких правил поведінки, прихильність традиціям, схильність до внутрішньогрупової згоди, нетерпимість щодо людей з іншою життєвою позицією, способом мислення), *прагматичною спрямованістю* (здатність легко адаптуватися до змінених умов, сильна схильність до заощаджень та інвестицій, ошадливість та наполегливість у досягненні результатів) та *стриманістю* (схильність до цинізму та песимізму, схильність не приділяти великої уваги вільному часу та контролювання задоволення своїх бажань за допомогою суворих соціальних норм).

Громадянська культура, на нашу думку, за сутнісними характеристиками подібна до організаційної культури, яка є важливим чинником становлення організаційної ідентичності (van Dick et al., 2005; Riketta, 2005; Hatch, 2013; Карамушка, 2013; Schein, 2010; Стеклова, 2014).

Важливою властивістю культури є те, що вона є основою для самоідентифікації суспільства і його членів, виділення «своїх» і «чужих» (Маркарян, 1983, с. 27). Культура дає людям відчуття їх ідентичності, несе в собі неписані, а часто і просто самі собою зрозумілі настанови про те, як в організації (державі) можна чогось добитися (Cameron & Quinn, 2011). Культура є механізмом, що формує ціннісний, світоглядний і поведінковий стан членів спільноти, обмежуючи сприйняття явищ, з якими вони стикаються, з одного боку, а з іншого, полегшуючи їх осмислення (Стеклова, 2014, с. 13); вона виступає ціннісно-нормативною системою соціальної регуляції (Зоська та ін., 2022).

Поняття культури, зазвичай, пов'язується із груповими нормами; проголошуваними цінностями; спостережуваними поведінковими стереотипами при взаємодії людей; формальною філософією (найбільш загальними політичними та ідеологічними принципами); правилами гри (правилами поведінки, «обмеженнями», «заведеним порядком»); кліматом; існуючим

практичним досвідом (методами і прийомами, що використовуються для досягнення певних цілей, які передаються з покоління у покоління і не вимагають обов'язкової письмової фіксації); складом мислення, ментальними моделями і/або лінгвістичними парадигмами; «базовими метафорами», або інтеграційними символами (ідеями, почуттями і образами, виробленими групою для самовизначення) (Schein, 2010, с. 12-13).

Для українських громадян характерна *слабка готовність слідувати нормам права і побутової культури*, що виявляється у тому, як громадяни поведуться у повсякденному житті, наскільки вони ввічливі з оточуючими, наскільки дотримуються правил поведінки і чистоти в громадських місцях. Зокрема, до найчастіших порушень можна віднести недотримання правил дорожнього руху; паркування автомобілів у невстановлених місцях (посеред тротуару, на газонах); не сплата податків; давання хабарів; паління та вживання алкогольних напоїв у громадських місцях, там, де це заборонено; не прибирання після себе сміття в парках, в лісі; вигул собак без повідка і намордника тощо (Петровська, 2018а).

До характерних ознак громадянської культури українців можна віднести також *екстернальність* (недостатня віра у власні сили), *конформізм* та *терпимість до порушення прав* (як загальноприйнятої практики). Для українських громадян властиво терпіти порушення своїх прав, особливо якщо це відбувається на рівні владних інститутів («тут вже нічого не поробиш»), у них відсутній досвід захисту своїх прав. Для прикладу, у західних країнах готовність громадян вийти на акції протесту пов'язана з переконанням, що демократія – це працюючий інструмент, що їхні протести можуть привести до зміни влади, політики, покращення їхнього економічного становища. Для українських громадян такі настанови не є характерними (поки що), зокрема більшість займає позицію, що протести ні до чого не призводять. Вони не вірять, що, навіть об'єднавшись, зможуть захистити свої права. За словами експертів (В. Васютинський, О. Злобіна, І. Лосєв, В. Фесенко), протестні акції в Україні

найчастіше носять характер спонтанного вибуху невдоволення, ніж постійної конструктивної боротьби за свої права і інтереси (Ермолаєв, 2011, с. 28).

На думку Е. Шейна, культуру можна розглядати як акумульований колективний досвід певної групи, що включає поведінковий, емоційний і когнітивний елементи психологічного функціонування її членів (Schein, 2010, с. 17), як «патерн колективних базових уявлень, що набувається групою при розв'язанні проблем адаптації до змін зовнішнього середовища і внутрішньої інтеграції, ефективність якого виявляється достатньою для того, щоб вважати його цінним і передавати новим членам групи в якості правильної системи сприйняття і розгляду названих проблем» (Schein, 2010, с. 17).

Визначальною обставиною, що вплинула на особливості української громадянської культури, виявилася відсутність власної державності та повноцінної еліти. Конформність, беспорядність, соціальна пасивність сформувалася в історичних умовах, коли країна постійно перебувала під чужою владою (поляками, турками, росіянами). Дистанціювання від чужої влади стимулювала орієнтацію на себе, прагнення зберегти, передусім, себе, а не свою групу або свій народ загалом (Ермолаєв, 2011), що заважало вибудовувати почуття причетності до великої соціальної групи, спільноти громадян, і відповідно не сприяло формуванню громадянської ідентичності. Слабка корпоративна солідарність, низька довіра до макросоціуму пояснюється також і тим, що еліта, яка мала місце в Україні, була завжди або не наша, або якщо і своя, то, зазвичай, несамостійна, пасивна, продажна. Звідси й принцип – триматися від держави на відстані, адаптуватися до політичних і державних змін, перетерпіти в міру можливості, не вступаючи з ними в конфлікт (Петровська, 2018а).

Елементи громадянської культури можуть засвоюватися як під цілеспрямованим впливом освітньо-просвітницької, духовно-ідеологічної діяльності держави, засобів масової інформації, громадських та суспільно-політичних організацій та рухів, так і опосередковано, – через стихійні впливи на рівні буденної свідомості в сім'ї, колі друзів, учнівському/трудоному колективі.

Отож, громадянська культура, визначаючи уявлення про норми і відносини громадянина до співгромадян та держави, впливає на формування громадянської ідентичності особистості. При цьому під нормами слід розуміти норми-приписи (формальні і неформальні), норми-стереотипи поведінки і норми-цінності.

Варто зазначити, що суперечливість функціонуючих в українському суспільстві цінностей і норм життя може значно ускладнювати для особи процес набуття власної громадянської ідентичності, а також стимулювати прояв недовіри і нігілізму, пристосувальності, байдужості, маргінальності, пасивності, споживацтва тощо.

Складовою громадянської ідентифікації є також *рольова ідентифікація*, що передбачає прийняття ролі громадянина, тобто сукупності відповідних прав та обов'язків, нормативних очікувань, засвоєння певної моделі громадянської поведінки.

Роль громадянина не означає абсолютної заданості шаблонів громадянської поведінки, вона завжди залишає, за словами Г. Андрєєвої, деякий «діапазон можливостей» для свого виконавця, який можна умовно назвати певним «стилем виконання ролі громадянина» – можливим вибором рольової поведінки залежно від свого уявлення про роль громадянина (Андрєєва, 1994, с. 53). Виходить, що сама по собі роль громадянина не визначає поведінку кожного конкретного її носія в деталях – все залежить від того, наскільки особа засвоїть, інтерналізує цю роль. Бо завдяки інтерналізованій ролі громадянина особистість внутрішньо визначає свою позицію у взаємодії з державою і співгромадянами, своє ставлення до цієї позиції і тих обов'язків, що впливають з неї.

Послуговуючись міркуваннями Г. Андрєєвої (Андрєєва, 1994) можемо припустити, що важливими факторами, які впливають на сприйняття і виконання особою ролі громадянина є: 1) знання ролі громадянина, або уявлення про права та обов'язки, пов'язані з цією роллю (когнітивний аспект ролі); 2) значущість виконуваної ролі громадянина (емоційний аспект); 3) вміння виконувати роль громадянина (поведінковий аспект); 4) здатність рефлексувати свою громадянську (рольову) поведінку.

На думку вчених, рольова ідентичність є складовою будь-якого іншого виду ідентичності, бо ролі становлять один із механізмів соціалізації особи, формування особистості (Чорна, 2012; Gordon, 1976; Горностай, 2007). За словами П. Горностая, під соціалізацію варто розуміти «не (або не лише) засвоєння суспільних норм і цінностей (як це традиційно вважається), а формування соціально-психологічних ролей, адже суспільні нормативи існують не як абстрактні правила, а як соціальні експектації, очікування суспільства, спрямовані на особистість, що формується» (Горностай, 2009, с. 13).

П. Горностай також зазначає, що в процесі рольової соціалізації особистості ролі можуть зазнавати різних деформацій, труднощів функціонування і виокремлює основні види дисгармоній ролей. Йдеться про рольову недостатність, що може бути первинною (рольовий дефіцит – затримка рольового розвитку, роль не формується, або розвивається в спрощеному вигляді) і вторинною (атрофія ролі – втрата роллю її функціональних особливостей, скорочення сфер застосування в результаті обмеження рольової поведінки, тривалого перебування ролі в латентному вигляді); рольовий інфантізм (невідповідність ролі віковій стадії розвитку чи життя); рольову девіацію (відхилення ролі від соціальних стандартів, групових норм, суспільних стереотипів і традицій); рольовий конфлікт (може бути спричинений внутрірольовими протиріччями (коли різні рольові функції однієї ролі стають несумісними); міжрольовими протиріччями (коли дві чи більше ролі заважають функціонуванню одна одній); протиріччями між рольовою Я-концепцією і рольовою поведінкою (коли людина змушена грати не властиву їй роль, відмовившись від виконання інших важливих для неї ролей) (Горностай, 2007).

Соціальна роль громадянина, як і будь-яка інша соціальна роль, може розглядатися у різних планах (Горностай & Титаренко, 2001): соціологічному (як система рольових очікувань, тобто як задана суспільством модель ролі громадянина); соціально-психологічному (як виконання ролі громадянина та реалізація взаємодії з державою і спільнотою громадян); психологічному (як внутрішня чи уявлювана роль громадянина, яка не завжди реалізується у

рольовій поведінці, але певним чином на неї впливає). У психологічному плані основний акцент робиться саме на індивідуальній специфіці розуміння та виконання ролі.

Соціально-психологічний аналіз соціальної ролі (у т.ч., ролі громадянина) має велике значення для розуміння соціальної (громадянської) поведінки особистості і вимагає більш детального ознайомлення з основними рольовими теоріями.

Згідно класифікації Б. Біддла (Biddle, 1986) існує п'ять основних теорій рольової поведінки: функціональна рольова теорія; теорія символічного інтераціоналізму; структурна рольова теорія; організаційна рольова теорія та когнітивна рольова теорія.

За *функціональною рольовою теорією* (Т. Парсонс, Р. Лінтон) ролі розглядаються як соціальні функції, як узагальнені нормативні очікування, які приписують та пояснюють типові форми поведінки людей, що займають певні соціальні позиції (статуси) у стійкій соціальній системі (Parsons, 1937; Linton, 1963). На думку Р. Лінтона, «коли індивід приймає права та обов'язки, які конституюють статус, і приводить їх у дію, він виконує роль» (Лінтон, 2009, с. 30). Р. Лінтон розглядав роль як «динамічний аспект статусу», тобто те, що індивід повинен зробити для того, щоб виправдати займаний ним статус. Роль, на його думку, включає в себе всю суму культурних зразків поведінки, пов'язаних з певним статусом, а також настанови, цінності; вона зумовлює, відповідну до певного статусу поведінку (Linton, 1963). Т. Парсон визначає роль як «одиницю соціальної структури», наперед заданий організаційний сектор орієнтації актора, що конституює і визначає його участь у процесі взаємодії (Парсонс, 2000, с. 448). Отже, згідно цієї теорії, кожен статус має відповідну роль і кожна роль пов'язана з певним статусом (Turner, 2006), а ролі – це загальноприйняті нормативні очікування, що приписують та пояснюють поведінку індивідів, які, у свою чергу, займають певні соціальні позиції в стабільній соціальній системі (Biddle, 1986, с. 70). У процесі соціалізації індивіди засвоюють відповідні очікування та норми і розраховують на певні санкції за

відповідну поведінку. На думку Т. Парсонса будь-яка роль може бути описана за допомогою п'яти основних характеристик: емоційності (одні ролі потребують стриманості, інші – розкутості), способу отримання (одні ролі приписуються, інші – досягаються), масштабом (одні ролі чітко сформульовані і суворо обмежені, інші – розмиті), формалізацією (дія за точно визначеними правилами чи довільна), мотивацією (напр., заради суспільного блага чи особистої вигоди) (Парсонс, 2000, с. 498).

Критики функціональної рольової теорії зауважували, що багато ролей людини не пов'язані зі встановленими соціальними позиціями; ролі не завжди пов'язані з функціями; соціальні системи далеко не завжди стійкі; норми не завжди можуть бути прийняті в межах системи, і тому ролі можуть і не відображати нормативних очікувань (Кошелева, 2018, с. 146).

Згідно соціально-психологічної теорії *символічного інтеракціонізму* (Дж. Мід, Г. Блумер, І. Гофман, М. Кун, Т. Шибутані та ін.), особистість розглядається як сукупність соціальних ролей, які вона засвоює та виконує згідно з нормами і зразками, прийнятими в суспільстві. У ході соціальної взаємодії, що, на думку Дж. Міда, є рольовою за своїм характером, відбувається становлення соціального «Я» спочатку через «прийняття ролі іншого» (індивід приміряє на себе ролі і наслідує поведінку конкретних осіб), а згодом «узагальненого іншого» (генералізація соціально-психологічних настанов інших зумовлює формуванням загальних абстрактних правил поведінки) (Mead, 1934). При цьому у спілкуванні з іншими людьми та діяльності людина ніколи не залишається «просто людиною», а завжди виступає в тій чи іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів (Горностай & Титаренко, 2001). Отже, соціалізація особи (у рамках символічного інтеракціонізму) являє собою не що інше, як формування її соціальних ролей.

У *драматургічному підході* І. Гофмана (який вважається пізньою версією символічного інтеракціонізму) особливо наголошується на перформансному (від *performance* – вистава, гра) характері ролі. Виконання ролі – це демонстративна поведінка людини чи групи людей («актори») перед іншими людьми («глядачі»),

«аудиторія»), а також спосіб впливу на них. Залежно від ступеня віри індивіда у виконувану ним роль виокремлюють «щирих акторів» (виконавці, що вірять у свою роль) або «цинічних акторів» (виконавці, що не цілком «увійшли» у свою роль). У разі, коли роль, що виконує індивід, суперечить його «Я», можливе дистанціювання від цієї ролі. І. Гофман запропонував вживати термін «рольова дистанція», що підкреслює недостатню особистісну залученість до виконання соціально нав'язаної ролі (Гофман, 2000, с. 49–54).

Структурна рольова теорія (Р. Берт, М. Мендел, Г. Уайт, С. Уіншіп) стосується структурних рольових відносин. На створення цієї теорії авторів підштовхнула функціональна рольова теорія Р. Лінтона. У ній не стільки йдеться про норми і очікування, пов'язані з рольовою поведінкою, скільки про «соціальні структури», що розуміються як стійкі організації сукупностей людей (іменованих «соціальними позиціями», або «статусами»), яким відповідають схожі зразки поведінки («ролі»), спрямовані на інші сукупності людей у структурі. Увага структуралістів більше зосереджена на соціальних мережах, рольових наборах, порівнянні форм соціальних систем, аналізі економічної поведінки, тобто швидше на соціальному оточенні, ніж на індивіді (Кошелева, 2018, с. 148).

Організаційна рольова теорія (Н. Гросс, Р. Кан, М. Ван-Селл) значною мірою базується на емпіричних даних, отриманих при дослідженні формальних організацій як наперед запланованих, цілеспрямованих та ієрархічних соціальних системах. В організаційному контексті рольова поведінка – це повторювані моделі дій, які вважаються важливими для ефективного функціонування в цій конкретній ролі і в цій конкретній організації (Biddle, 1986; Madsen, 2002). Ролі в таких організаціях пов'язані зі встановленими соціальними позиціями і породжуються нормативними очікуваннями, при цьому норми можуть варіюватися серед індивідів, і можуть відображати як офіційні вимоги організацій, так і тиск неофіційних груп. Приймаючи неоднозначні норми, індивіди часто потрапляють в рольові конфлікти, де вони повинні «боротися» з протилежними нормами, зразками, що стосуються їхньої поведінки. Такі рольові

конфлікти створюють напругу і повинні бути розв'язані, якщо індивід хоче бути щасливим, а організація – процвітати (Кошелева, 2018, с. 148).

Одним із недоліків цієї теорії є те, що організації тут вважаються раціональними, стійкими об'єктами, а всі конфлікти всередині них є тільки рольовими конфліктами, і що людина неминуче стане щасливою і продуктивною, як тільки розв'яже рольовий конфлікт, що само по собі виглядає спірним.

Когнітивна рольова теорія (Я. Морено, М. Шериф, Дж. Роттер, Дж. Келлі, Дж. Мід, Ж. Піаже) фокусується на співставленні рольових експектацій та поведінки особи, на соціальних умовах, що породжують рольові експектації, техниках для вимірювання очікувань і впливу очікувань на рольову поведінку. Один із напрямків когнітивної рольової теорії пов'язують з дискусією Я. Морено про рольову гру, яка з'являється, коли людина намагається наслідувати ролі інших людей (Кушель, 2014). Я. Морено визначав роль як «актуальну на цю мить і відчутну форму, яку приймає наша самість»; як «деякий узагальнений характер або деяку функцію, що існує в соціальній реальності»; як «остаточну кристалізацію життєвих ситуацій людини, тобто специфічну область оперування, яку людина свого часу засвоїла»; як «одиницю консервованої поведінки»; як «одиницю синтетичного досвіду, куди вкраплені особисті, соціальні і культурні елементи»; як «форму функціонування, яку приймає людина в певний момент, реагуючи на певну ситуацію, в яку залучені інші особи або об'єкти» (Морено, 2008).

Дж. Келлі у своїй теорії особистісних конструктів також використовує поняття ролі. На думку американського психолога, будь-яка особа, чий психічний розвиток вписується у рамки норми, характеризується добре розвиненим репертуаром соціальних ролей (Kelly, 1963). Під «рольовим репертуаром» розуміється вся сукупність виконуваних ролей. Принагідно зазначимо, що у соціології широко використовується також поняття «рольовий набір» (запропоновано американським соціологом Р. Мертоном), для характеристики сукупності ролей, що закріплені за певним статусом.

Ще однією теорією особистості, в основі якої лежить психологічна концепція ролей є *теорія транзакційного аналізу* Е. Берна. Яскравими прикладами таких ролей є ролі: «Жертва», «Переслідувач», «Рятівник» (в «драматичному трикутнику»), «Алкоголік», «Боржник», «Простак», «Агітатор» «Загнана домогосподарка», «Суддя» та інші (в «іграх на все життя» і в «подружніх іграх») (Berne, 1961; Berne, 1968; Берн, 2008).

Е. Берн визначає роль як послідовність трансакцій, що розігруються в одному з трьох его-станів (Дитина, Дорослий, Батько) відповідно до вимог сценарію. За Е. Берном, форми соціального контакту, що приносять людям найбільше вигод – це гра та близькість. Однак, близькість, зазвичай не триває довго, до того ж вона носить скоріше особистий, ніж суспільний характер. Тому, *більш-менш важливі суспільні стосунки найчастіше приймають форму ігор* (Берн, 2016, с. 16). Це положення було засадничим при конструюванні авторської концепції становлення громадянської ідентичності особистості.

Гра розуміється як серія трансакцій (комунікаційних одиниць з обов'язковим обміном стимулів та реакцій), що зазвичай повторюються, які, не зважаючи на свою зовнішню раціональність, мають скриту мотивацію. Гра зазвичай є складовою частиною сценарію, що розуміється як складна сукупність трансакцій, що повторюються (Берн, 2008). Мета гри – це те, за ради чого затівається гра. При чому не виключено наявність декількох цілей в одній гри. Найчастіше метою гри є самозаспокоєння, самовиправдання, самоствердження або «злісна» відплата.

Е. Берн також стверджує, що кожна гра має як внутрішню так і зовнішню психологічну вигоду. Внутрішньою психологічною вигодою може бути уникання форм близькості, щирих (конструктивних) стосунків, виправдання гніву, розчарування, проекція провини на інших за уникання виконання обов'язків, уникнення зіткнення з власними недоліками тощо. Основною зовнішньою психологічною вигодою є уникнення відповідальності. Також це може бути «прощення» провини, уникнення визнання власної неспроможності і т.п. При цьому екзистенційною позицією може бути: «нікому не можна

довіряти», «всі хочуть мені зашкодити», «всі хочуть мене підкорити/зламати», «я безпорадний/безпомічний», «я бездоганний (мені немає в чому себе звинувачувати)».

У державі громадянин вступає у формальні стосунки, які ґрунтуються на певних рольових приписах. Звідси випливає, що особистість у процесі громадянської самоідентифікації співвідносить себе з роллю громадянина. Якщо роль ґрунтується на рольових приписах, то гра розуміється як серія взаємодоповнювальних повторюваних трансакцій, яка має приховану мотивацію (досягнення виграшу – самовиправдання, самоствердження, помсти тощо).

Проблема громадянської ідентичності також нерідко постає в контексті проблеми суб'єктності. Ця традиція бере свій початок ще від К. Юнга і В. Одайника. В їхніх працях порушено проблему переадресації відповідальності громадянина державі, що збільшує активність (первинність) держави і зумовлює другорядність, залежність громадянина (Jung, 1958; Odajnyk, 1976). Пізніше це явище тлумачиться як психологічна суб'єктність (Брушлинський, 1996; Татенко, 1995, 2006; Краснякова, 2014; Галян, 2017; Кузікова, 2012; Nadar, 2022). За словами В. Татенка, у сучасній психологічній науці розрізняють «суб'єктний, авторський, перетворювальний і протилежний йому – об'єктний, виконавський, пристосовницький – способи людського життя. При цьому перший вважається автентичним для людини, а другий – таким, що не відповідає її сутнісним ознакам. Як прийнятні, конструктивні і продуктивні для людської спільноти визнаються суб'єктно-суб'єктні стосунки, а менш прийнятними чи неприйнятними, деструктивними і руйнівними – стосунки суб'єктно-об'єктні, об'єктно-суб'єктні чи об'єктно-об'єктні» (Татенко, 2012, с. 182). Розмірковуючи над існуючими різновидами індивідуальних позицій і стратегій у політичному житті (просоціальна/асоціальна; конструктивна/деструктивна, зацікавлена/індиферентна; адаптивно-пристосовницька/революційно-перетворювальна тощо), вчений наголошує, що всі вони також можуть бути укладені в два протилежні типи, а саме: об'єктної і суб'єктної політичної активності (Татенко, 2003). Об'єктної – коли людина не вважає за можливе чи

навіть потрібне протистояти тому в суспільно-політичному житті, що її не влаштовує і погоджується (більш чи менш свідомо і відкрито) на те, щоб доленосні питання за неї розв'язували інші. Суб'єктної – коли вона вважає себе автором власного життя і починає активно боротися за свої соціальні права, за устрій, владу, курс і напрям соціального розвитку, які, на її думку, є найбільш прийнятними і перспективними для неї (Татенко, 2003).

Грунтовний аналіз відносин особистості й держави, що можуть складатися в межах об'єкт-об'єктної, суб'єкт-об'єктної, об'єкт-суб'єктної, суб'єкт-суб'єктної парадигм, здійснено Н. Хазратовою (Хазратова, 2005). Максимально деструктивними (патогенними), на думку вченої, є об'єкт-об'єктні відносини: «особистість сприймає державу як великий механізм (наприклад, апарат насилля), а себе – як його гвинтик, тобто дає об'єктне тлумачення і собі, і державі. Об'єкт-суб'єктні відносини, як і суб'єкт-об'єктні, передбачають нерівномірний розподіл суб'єктності у сприйманні особистості: у першому випадку суб'єктність визнається за державою, особистість бачить себе пішаком у чужій грі; у другому роль об'єкта використання відводиться державі, а собі – роль джерела активності. Партнерськими можна назвати лише суб'єкт-суб'єктні відносини, тому що вони передбачають визнання суб'єктного першоджерела за кожною стороною відносин» (Хазратова, 2005, с. 16). Перші три парадигми містять знецінення; лише остання є паритетною і сприяє розвитку як особистості, так і держави.

Отже, наукові напрацювання у організаційній та політичній психології, рольових теоріях, психології суб'єктності дають основу для інтерпретації громадянської ідентичності як організаційно-рольової ідентичності.

Висновки до першого розділу

1. Теоретико-методологічний аналіз засвідчив, що поняття громадянської ідентичності не має однозначного тлумачення ні в українських, ні в закордонних науково-психологічних джерелах. Саме тому основним об'єктом нашого теоретичного аналізу є найпоширеніші «незвідні» аксіоматичні

постулати щодо громадянства та громадянської ідентичності, а також категоріальні логічні дихотомії, в контексті яких аналізується цей феномен.

2. Громадянську ідентичність інтерпретують як утворення індивідуальної або групової психіки, що належить громадянину або громадянам, тобто як феномен індивідуальної, так і надіндивідуальної свідомості. Сучасні тлумачення поняття «громадянства» переконують, що це правовий зв'язок між державою та особою, який існує незалежно від етнічного походження особи та передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків та привілеїв. Отже, громадянську ідентичність доцільно розглядати в дихотомії «держава – громадянин (громадяни)», але не в дихотоміях «держава – нація», «суспільство – особа» чи «країна – мешканець», чим зумовлена демаркаційна лінія в тлумаченні громадянської, національної, суспільної, регіональної («локальної») ідентичності. Громадянська ідентичність не релевантна також дихотомії «громада – член громади», яка передбачає іншу – громадську – ідентичність.

3. Громадянська ідентифікація спонукає до самовизначення у організаційній реальності держави, осмислення (надання сенсу-цінності) своєї належності до держави (в якості громадянина) та спільноти громадян. У державі громадянин вступає у формальні стосунки, які ґрунтуються на певних рольових приписах, що може зумовлювати рольову/ігрову або сценарну поведінку громадянина; суспільні стосунки, зокрема, стосунки громадянина та співгромадян або громадянина та держави можуть набувати форм гри у бернівському розумінні. Дослідження громадянської ідентичності також передбачає аналіз відносин громадянина та держави в контексті об'єкт-об'єктної, суб'єкт-об'єктної, об'єкт-суб'єктної, суб'єкт-суб'єктної парадигм. Перші три містять знецінення (держави/громадянина); лише остання є паритетною і сприяє розвитку як особистості, так і держави. Отож, наукові напрацювання щодо ідентичності в організаційній та політичній психології, рольових теоріях, психології суб'єктності дають основу для інтерпретації природи громадянської ідентичності як організаційно-рольової.

4. Категорія становлення у філософському дискурсі відрізняється від категорії розвитку і тлумачиться як процес діалектичного переходу, результатом якого є виникнення, утворення певного продукту/об'єкта у сукупності його найхарактерніших ознак і форм. Становлення є результатом розвитку об'єкта чи явища; воно, як і розвиток, не містить в собі завершеності (бо також є процесом), але передбачає наявність принципових ознак об'єкта становлення, які роблять його власне тим, чим він є за своєю сутністю. Психологічний аналіз процесу становлення громадянської ідентичності передбачає застосування теоретико-методологічних принципів континуальності – дискретності, кризи – лізису, сенситивності етапів становлення тощо. Діалектика континуальності – дискретності означає, що процес становлення є безперервним і постійним, водночас в ньому можна виокремити етапи, які втілюють у собі перехід від нижчого до вищого рівня становлення. Накопичення ознак дозрівання спричиняє якісні, кардинальні зміни, і перехід реалізується через кризу. Категорія становлення розглядається у зв'язку з категорією психологічного механізму, який забезпечує рух системи від простого до складного, від нижчого до вищого рівня. Психологічний механізм визначають як сукупність психічних станів та процесів, що розгортаються в часі у певній послідовності й забезпечують виникнення певного – заздалегідь прогнозованого – психологічного результату.

5. Громадянська ідентичність особистості може характеризуватися простою або множинною структурою та мати різні модальності. До них зараховуються: *відкидання* (заперечення її важливості); *моно-ідентифікація* (відчування належності до однієї конкретної держави/спільноти громадян); *множинна ідентифікація* (відчування одночасної належності до різних держав/спільнот громадян), що може бути когерентною, лімінальною/перехідною та амбівалентною/суперечливою (конфліктною) та мати різні структурні форми (перетин, домінування, дроблення, злиття).

6. Встановлено, що при вивченні громадянської ідентичності важливим є: розуміння її як феномена, що має динамічний і структурний характер, який тісно пов'язаний з безперервним процесом розвитку особистості та її

самовизначенням; зумовлює залученість особистості, відчуття внутрішньої єдності з іншими, значущість свого буття в рамках соціуму, стан пошуку ідентичності (психоаналітичний підхід); поєднання індивідуалізуючого та соціального аспектів, формування ідентичності в процесі соціалізації та соціальної взаємодії через інтеріоризацію ролей, засвоєння суспільних норм, цінностей, типових моделей поведінки (символічний інтеракціонізм); визначення самокатегоризації як сутнісного процесу у формуванні ідентичності, наявності рівнів самокатегоризації (які розглядаються одночасно і як рівні ідентичності), трактування ідентичності як внутрішнього регулятора поведінки індивіда (когнітивна психологія); можливість конструювання ідентичності елітами (політичними, інтелектуальними, духовними і т.п.), які впливають на суспільство через ідеологію (конструкціонізм).

Основні результати досліджень першого розділу викладено в таких публікаціях автора: Хазратова & Петровська, 2021; Петровська, 2021с; 2018а; 2018b; 2018d; 2018e; 2017b; 2017c; 2016а; 2016b; 2016f; 2016g; 2015с.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЛЬОВА КОНЦЕПЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У розділі представлено авторську організаційно-рольову концепцію становлення громадянської ідентичності особистості. Теоретико-методологічною основою концепції стали положення теорій організаційної ідентичності, психологічної суб'єктності та рольових теорій, а також системний підхід, основою якого є принцип системності, позаяк громадянська ідентичність розуміється як складний (у плані структури та механізмів детермінації) та багатовимірний психологічний феномен. Описано виміри (інституціональний, спільнотний, індивідуальний), функції та структурні компоненти громадянської ідентичності особистості; явище громадянської ідентичності з позиції норми – дефіцитарності – деформованості; показники зрілої/незрілої громадянської ідентичності; етапи та механізми становлення громадянської ідентичності особистості.

2.1. Специфіка громадянської ідентичності як психологічного утворення. Поняття громадянської ідентичності

Психологічне розуміння і психологічний аналіз громадянської ідентичності має виражену специфіку порівняно з її розумінням і аналізом в суміжних науках, таких як право, політологія, соціологія.

Для названих вище наук визначення громадянської ідентичності зводиться до встановлення формальної належності особи до держави як її громадянина. Для політологічного чи правового аналізу не завжди є важливим, якою є історична пам'ять спільноти щодо виборювання/реалізації державності, якими є домінуючі стереотипи, атитюди чи експектації щодо громадянства.

Чому психологічний аналіз вимагає більш глибоких емпіричних індикаторів громадянської ідентичності, ніж формальне усвідомлення громадянином свого підданства? Причина в тому, що громадянство може бути

усвідомленим, але не акцептованим або не до кінця інтеріоризованим самим громадянином, внаслідок чого зміна громадянства не складає жодних психологічних проблем. Публічна декларація громадянства і фактична наявність громадянської ідентичності як особистісної підструктури часто не збігаються між собою.

Особливо це помітно в державах з нетривалим досвідом державності. Нова громадянська ідентичність не виникає миттєво, в момент проголошення незалежності. Тому вона може бути аморфною, частково сформованою, дефіцитарною. Відповідно, у складний для держави час громадяни можуть легко відмовлятися від свого громадянства – як через еміграцію, так і через «легальне» голосування за анексію території, на якій вони мешкають. Ситуація аналогічна проблемі плинності кадрів в організації, коли працівники лояльні лише формально, часто звільняються, а часом співпрацюють з конкуруючими організаціями.

Як зазначалося у п. 1.4, державу можна розглядати як специфічну соціальну організацію, позаяк аналіз основних ознак соціальних організацій (об'єднання людей, соціальна спільність; побудова соціальних стосунків на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм; наявність координуючого органу та системи управління; функціонування в тісній взаємодії із зовнішнім середовищем) дозволяє бачити, що всі вони притаманні й державі.

Держава репрезентована у житті особи з дитинства елементами свого організаційного середовища (наприклад, держава оголошує карантин і обмежує пересування; реалізовує військові дії або евакуацію громадян; юридично регламентує відносини між людьми; визначає розмір державних виплат, від яких залежать батьки та прабатьки-пенсіонери, а також заходи контролю над бізнесом, від яких залежать батьки-бізнесмени). В ході дорослішання особистість занурюється в організаційне середовище держави, до чого її спонукають потреби в соціальній самореалізації, афіліації, безпеці, сенсі, і напрацьовує релевантну організаційну ідентичність (відповідно до організаційної ідентифікації) (Harris, & Cameron, 2005; Yasin, Sinem, 2015;

Ashforth, & Mael, 1989; Dutton, Dukerich, & Harquail, 1994). Образно кажучи, ця ідентичність відповідає на питання «Хто я в цій системі? Ким хочу і ким можу бути в цій організації?» Запитання і відповіді не завжди є усвідомленими, але вони несуть змісти щодо можливостей виживання і самореалізації в цій організаційній реальності, щодо прийняття цінностей і правил (як явних, так і неявних) цієї організації. Визначальну роль у сприйманні держави дитиною грає не офіційна інформація про неї, отримана в навчальному закладі, а соціальна перцепція організаційного середовища держави.

Слід наголосити, що згадане вище самовизначення і зумовлена ним ідентичність регулюють організаційну поведінку особистості – громадянську поведінку. Ми застосовуємо термін «громадянська поведінка» не у сенсі «правильних», соціально-схвалюваних дій щодо держави, а в науково-психологічному розумінні – будь-яка поведінка особи щодо держави та громадян; дії особи в статусі громадянина (наприклад, сплата чи несплата податків; участь чи неучасть у виборах в якості виборця; зміна громадянства чи перебування далі в статусі громадянина тієї самої держави – громадянська поведінка).

З огляду на те, що організаційна ідентичність завжди регулює організаційну поведінку, можемо стверджувати, що громадянська ідентичність аналогічно регулює громадянську поведінку.

Отже, **громадянська ідентичність особистості** є різновидом організаційної ідентичності, що становить *ціннісно-сміслове переживання особистістю тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як громадянина навіть при зміні громадянських цінностей/орієнтацій і виступає психологічним регулятором громадянської поведінки.*

Становлення громадянської ідентичності – *це континуально-дискретний процес набуття особистістю громадянської ідентичності від протоідентичності до стану її зрілості, котрий характеризується*

максимальним розкриттям та реалізацією функцій громадянської ідентичності.

2.2. Виміри, функції та структурні компоненти громадянської ідентичності особистості

Громадянська ідентичність як особистісне утворення має три виміри (рис. 2.1): **інституціональний, спільнотний та індивідуальний.**

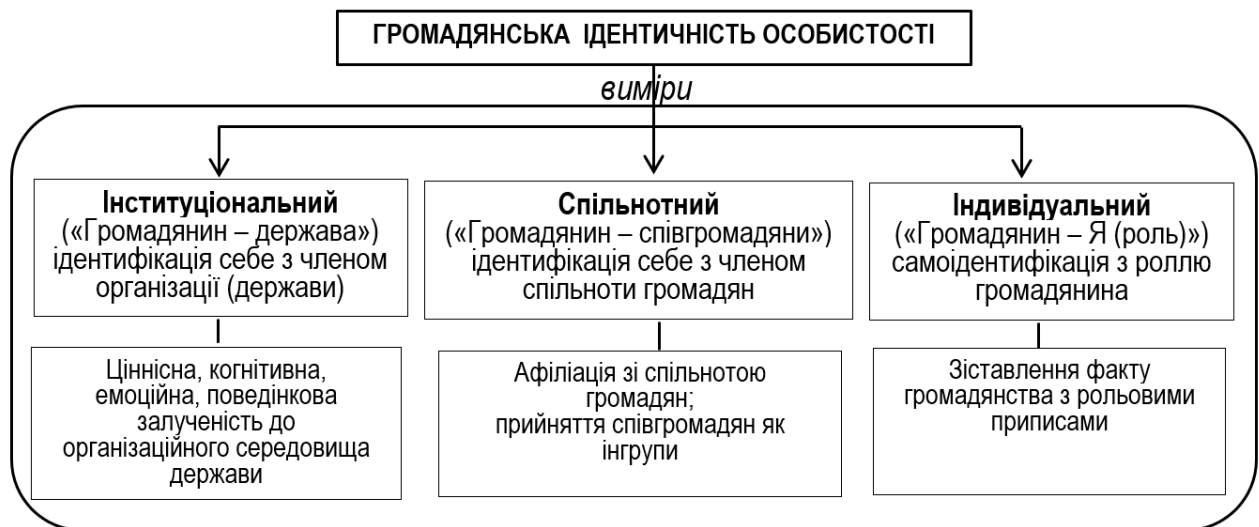

Рис. 2.1. Виміри громадянської ідентичності особистості

У **інституціональному** вимірі громадянська ідентичність релевантна стосункам громадянина з державою як організацією («*громадянин – держава*»), ідентифікації себе як члена цієї організації.

Активність особистості в організаційному середовищі держави (яке має, як мінімум, два виміри: ієрархічний (державна влада, будова якої є ієрархічною) та нормативний (політико-правові відносини) зумовлена її психологічними потребами, зокрема, в соціальній самореалізації, в безпеці та сенсі життя. Ця активність регламентується законами і передбачає контакт з представниками держави. Досвід цієї активності зумовлює *залученість* особистості до організаційного середовища держави – *ціннісну, емоційну, когнітивну та поведінкову*. Ціннісна залученість означає соціальну перцепцію аксіологічного поля держави, термінальних цінностей державності загалом і конкретної

держави зокрема; когнітивна – розуміння нормативного поля держави і реальної практики організаційної взаємодії в ньому; емоційна – емоційні переживання, пов'язані з відносинами з державою як організацією; поведінкова – реалізацію громадянської поведінки.

Несформована громадянська ідентичність означає відсутність або низький рівень такої залученості. Втім, навіть при низькій залученості до організаційного та аксіологічного середовища держави особистість має змогу функціонувати в ньому (нехай редуковано). У такому випадку вона реалізує громадянську поведінку; але регуляція цієї поведінки не пов'язана ні з орієнтацією в правовому полі держави, ні з громадянськими поглядами чи переконаннями. Це може бути, скажімо, наслідування моделей громадянської поведінки.

Слід зазначити, що рівень залученості до організаційного середовища держави неможливо «жорстко прив'язати» до того чи іншого вікового етапу розвитку особистості. Цей вимір громадянської ідентичності може залишатися малорозвинутим і в дорослому віці (це зокрема стосується тих осіб, чия соціальна адаптованість досягається без такої залученості).

У **спільнотному** вимірі (*«громадянин – спільнота громадян»*) громадянська ідентичність втілюється в ідентифікації себе з членом спільноти громадян і базується на афіліації.

Спільний досвід переживання і розв'язання типових проблем (від побутових до державно-політичних) формують специфічний феномен – консорціум громадян або громадянську спільноту. Ця спільнота онтологічно відрізняється як від громадянського суспільства, котре передбачає вищий рівень громадянської свідомості та самосвідомості, так і від громадської спільноти («общини»). У певному сенсі можна порівняти громадянську і громадську спільноти. Якщо громадська спільнота може становити собою, наприклад, консорціум мешканців багатоквартирного будинку, то громадянська спільнота – це об'єднання мешканців однієї держави. Громадська спільнота мешканців будинку включає різних за віком та етнічним походженням людей, об'єднаних спільною ситуацією проживання: у них однакові комунальні проблеми,

екологічна ситуація, управлінська взаємодія (ОСББ/ЖЕК). Водночас громадянська спільнота об'єднана не лише утилітарними, а й глобальними проблемами; крім побутово-управлінських вона змушена розв'язувати проблеми ціннісні, ідеологічні, глобально-безпекові тощо.

Тривалий спільний досвід подолання типових проблем сам по собі не спричиняє згуртованості, взаємопідтримки чи позитивної оцінки співгромадян, але закладає основи громадянської солідарності внаслідок спільної цінності та значущості цього досвіду.

Об'єднуючим громадян утворенням є громадянський менталітет – специфічне для громадян різних держав світосприйняття, сфокусоване передусім на сприйнятті організаційної реальності власної держави, квінтесенція життєвого досвіду багатьох поколінь її громадян.

Зважаючи на це, бути громадянином психологічно – це відчувати себе членом цієї громадянської спільноти, бути носієм громадянської ментальності.

При оцінюванні цього виміру громадянської ідентичності важливо з'ясувати рівень афіліації співгромадян. Індикатором може бути *фактичне прийняття їх як інгрупи*; виробленого ними громадянського менталітету; подібне розуміння і осмислення усіх подій та процесів організаційного середовища держави, що полегшує і інтенсифікує комунікацію між співгромадянами незалежно від їхньої етнічної належності.

Індивідуальний вимір («*громадянин – Я (роль)*») передбачає самоідентифікацію з роллю громадянина, прийняття прав і обов'язків, визначених цією роллю.

Якщо громадянство означає певний формальний статус, права і обов'язки, то з цього погляду особа отримує певну роль – роль громадянина, яку має грати протягом життя. У такому разі можна інтерпретувати громадянську ідентичність на індивідуальному рівні в контексті поширених у соціальній психології рольових теорій – Е. Берна (Berne, 1964, 1973), І. Гофмана (Goffman, 1959, 1969) та ін.

Поняття ролі у цих теоріях передбачає незбіг удаваного з реально існуючим. Водночас стверджується, що в процесі постійної гри ролі стають реальністю, а «справжність» поступово втрачається («маска приростає до обличчя» – часте удавання якихось станів чи процесів зумовлює їх справжнє переживання). Подібне трактування ролі зазначає П. Горностай, який припускає, що роль виконує захисну функцію особистості та має властивості, спільні з захисними механізмами. Людина надягає на себе «рольову маску», щоб сховати за нею своє справжнє обличчя, захистити деякі болісні сторони свого «Я», або приховувати щирі почуття, думки, наміри. Людина тимчасово втрачає захисну функцію ролей, що змінюються під час кризи, чим і зумовлені суб'єктивні труднощі її переживання (Горностай, 2009, с. 15)

Аналогічно, особистість може різною мірою ідентифікуватися зі своєю роллю громадянина, добре або погано «знати свою роль», але в кожному разі роль громадянина стає частиною її рольового репертуару.

Згідно з рольовими теоріями (Verne, 1964, 1973; Goffman, 1959, 1969), наявність ролі та її прийняття означає наявність гри, включення особистості в неї. Роль Громадянина означає, що існує також роль Держави. Відповідно, існують також ролі Співгромадян. Продовжуючи цю логіку, наявність ролей і гри означає, що є особистісний (організаційний) сценарій.

У бернівському розумінні цієї термінології роль, гра і сценарій є зазвичай деструктивними утвореннями, хоча роблять важливу справу для особистості – компенсують страх справжньої близькості та щирості в стосунках. Тому найчастіше домінують сурогатні стосунки.

На нашу думку, аналогічною є ситуація у стосунках особистості й держави, а також інших громадян. Особистість вступає в досить типові ігри з державою, де вона грає роль Громадянина, а також проектує на державу та співгромадян інші ролі. Основною ознакою психологічної гри, відмінної від щирої взаємодії, є наявність прихованої вигоди, маніпуляції, на якій ці стосунки ґрунтуються. Найчастіше такою «вигодою» є відмова від відповідальності. Про

відмову від відповідальності як основну проблему стосунків особистості з державою писав ще К.Г. Юнг (Jung, 1958).

Можна описати деякі типові ігри та сценарії, поширені, на наш погляд, серед українських громадян (Петровська, 2020а).

Перший типовий варіант гри можна назвати «Переслідування» (аналогічна описаній Е. Берном грі «Алкоголік») (Берн, 2008).

Головна роль – це Громадянин (Жертва), їй відповідає роль Держави-Переслідувача. Держава переслідує Жертву, а саме: душить непомірними цінами на комунальні послуги; не надає помешкання, а прописки вимагає; заганяє бізнесмена (громадянина-Жертву) в тінь, в гріх несплати податків і в кримінал. Жертва потерпає, залишається на все життя незаможною і правопорушною, що дає їй такі психологічні вигоди: право скаржитися на державу і отримувати підтримку (Жертва скаржиться усім; це окрема гра «Яка у нас жахлива держава!», в яку можуть грати усі співгромадяни, від жебраків до олігархів); моральне виправдання правопорушень («У нас чесним способом не заробиш»); а також право переадресувати відповідальність державі («Я маленька людина, від мене ніщо не залежить»). Жертва залишається пасивною, не бере відповідальності, не ініціює змін, але в контексті громадянської ментальності отримує увагу, підтримку і соціальне схвалення.

У деяких модифікаціях цієї гри певні ролі розігруються також співгромадянами: роль Рятівника (політика, який ініціює рятівні реформи, але все зводиться до балачок), Підбурювача (який виводить Жертв на черговий Майдан) і т.п.

Ще однією типовою грою є гра, яку можна було б назвати «Чекай, я зараз реформуюся». Громадяни критикують державу, щораз гостріше, демонструють їй недовіру. Тоді на рівні держави черговий раз ініціюються реформи. Громадянин не вірить реформам, його переконують, а потім вкотре ошукують. Тоді ситуація вертається до початкового протистояння.

Ціль маніпуляції з боку держави – збереження системи, яка мала ось-ось розвалитися; психологічна маніпуляція з боку громадянина полягає в тому, що

він таки не бере на себе відповідальність за стан справ у державі, даючи себе ошукувати знову і знову.

Отже, програвання ролі Громадянина може зумовити як відкриті конструктивні стосунки з державою, так і (частіше) стосунки сурогатні, що зумовлює різноманітні психологічні ігри-маніпуляції та деструктивні сценарії.

Індикаторами відсутності/наявності ігор можемо вважати *ознаки суб'єктності/об'єктності парадигм стосунків особистості з державою в наративах респондентів*. Таких парадигм може бути чотири:

1) *суб'єкт–об'єктна* парадигма: особистість приписує суб'єктність (авторство життя, активне начало) собі, а державі – об'єктність (вторинність, похідну роль). Це виявляє себе у нівелюванні, знеціненні держави і піднесенні ролі особи у своєму наративі. Наприклад, така парадигма виявляє себе у судженні: «У держави скільки не вкради, свого все одно не повернеш», що може стати підґрунтям відповідної гри (аналог гри – за Е. Берном – «А ну-ж-бо, дожени мене»);

2) *об'єкт–суб'єктна* парадигма: у стосунках з державою особистість нівелює себе («від мене нічого не залежить»), глобалізує (водночас демонізує) роль держави. Спроба вбачати в собі жертву, переслідувану державою, може втілюватися в аналогу гри «Алкоголік» (за Е. Берном) або «Чекай, я зараз реформуюся», які описані вище;

3) *об'єкт–об'єктна* парадигма: знецінюється і людина, і держава. Це найбільш стресогенний і небезпечний для психологічного здоров'я особистості варіант. На нашу думку, тут немає психологічної гри, маніпуляції, прихованого виграшу. Тут може виявляти себе почуття абсурдності та безвихідь;

4) *суб'єкт–суб'єктна* парадигма: взаємодія з державою ґрунтується на повазі до держави (навіть при визнанні її недоліків), визнанні її потенційної ролі в організації життя суспільства; водночас особистість характеризується високим рівнем самоповаги в цих стосунках, вона вимагає і очікує поваги до себе з боку держави, державної влади, захисту своїх інтересів з боку закону і не шкодує зусиль, щоб досягти цього у законний спосіб.

За умов домінування першої і другої парадигм створюються передумови для виникнення сурогатних стосунків з державою та ігор. Третя парадигма є передумовою травмуючих відносин з державою, що підштовхує громадянина або до зміни громадянства, або до «внутрішньої еміграції». Лише четверта парадигма є підґрунтям нормальних, не-ігрових відносин особистості й держави.

Кожен зі згаданих вимірів громадянської ідентичності (інституціональний, спільнотний, індивідуальний) може бути по-різному розвинутим (актуалізованим) у конкретної особистості, що дозволяє припустити наявність різних типів громадянської ідентичності (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Типи громадянської ідентичності особистості

Інституціональний вимір (громадянин - держава)		Спільнотний вимір (громадянин - спільнота громадян)		Індивідуальний вимір (громадянин - роль громадянина)		Тип громадянської ідентичності
Низький	Високий	Низький	Високий	Низький	Високий*	
<i>дистанційованість</i>	<i>залученість</i>	<i>відокремленість</i>	<i>інтегрованість</i>	<i>відчуженість</i>	<i>прийняття</i>	
+		+		+		Латентний
+			+	+		Спільнотний
+		+			+	Рольовий/Ігровий
+			+		+	Спільнотно-рольовий/ігровий
	+		+		+	Різнобічний
	+	+		+		Інституціональний
	+		+	+		Інституціонально-спільнотний
	+	+			+	Державницький / Інституціонально-ігровий

* - якщо індивідуальні громадянські ролі не зумовлюють ігрову/сценарну взаємодію, то йдеться про «рольовий» (не-ігровий) тип; якщо зумовлюють, то йдеться про «ігровий» тип громадянської ідентичності, позаяк програвання ролі Громадянина може зумовити як відкриті конструктивні стосунки з державою і співгромадянами (суб'єкт-суб'єктна парадигма), так і стосунки сурогатні (суб'єкт-об'єктна/об'єкт-суб'єктна парадигми), що зумовлює різноманітні психологічні ігри-маніпуляції;

Латентний (низька вираженість усіх трьох вимірів громадянської ідентичності); *Спільнотний* (низький рівень інституціонального та індивідуального вимірів, високий – спільнотного); *Рольовий/Ігровий* (низький рівень інституціонального та спільнотного виміру, високий – індивідуального; при цьому індивідуальні громадянські ролі або не зумовлюють ігрову/сценарну взаємодію з державою («рольовий» тип), або зумовлюють («ігровий» тип громадянської ідентичності); *Спільотно-рольовий/ігровий* (низький рівень інституціонального виміру, високий – спільнотного і індивідуального); *Різнобічний* (висока вираженість усіх трьох вимірів громадянської ідентичності; у випадку, коли рольова складова відповідає суб'єкт-суб'єктній парадигмі, цей тип громадянської ідентичності можна характеризувати як розвинутий, розкритий); *Інституціональний* (високий рівень вираженості інституціонального виміру, низький – спільнотного та індивідуального); *Інституціонально-спільнотний* (високий рівень інституціонального та спільнотного вимірів, низький – індивідуального); *Державницький/Інституціонально-ігровий* (високий рівень інституціонального та індивідуального вимірів, низький – спільнотного).

До основних **функцій** громадянської ідентичності відносимо:

- *адаптаційну* (пристосування до організаційного середовища держави для забезпечення можливості функціонування у ньому задля задоволення своїх потреб (зокрема, у соціальній самореалізації – держава продукує організаційний простір, у якому розгортається соціальна самореалізація кожного громадянина);
- *інтеграційну/консолідаційну* (полягає у формуванні почуття «Ми», що поєднує людину з громадянською спільнотою; зближення і зв'язок з іншими громадянами; об'єднання і збереження єдності громадян – зокрема, і у виявах громадянської конформності);
- *захисну* (реалізація афіліативної потреби, що дозволяє долати страх і тривогу в умовах, що змінюються; зменшує почуття невизначеності за рахунок

усвідомлення зв'язку і подібності умов організації життя з іншими громадянами в державі; сприяє почуттю персональної безпеки та соціального захисту);

- *забезпечення самоповаги і соціальної цінності* (ідентифікація особи з громадянином держави, яка має високий міжнародний статус і визнання, сприяє підвищенню рівня її самоповаги; успіхи держави у зовнішній та внутрішній політиці, досягнення та перемоги співгромадян у різних сферах викликають позитивні громадянські почуття (гордість, прихильність) і сприяють позитивному самостваренню, підвищенню самооцінки особи як такої, що належить до успішної високостатусної групи; водночас самоповага може підтримуватися і в ході деструктивних ігор, з проектуванням на державу відповідних ролей);

- *регулятивну* функція громадянської ідентичності полягає у регулюванні різних видів громадянської поведінки.

Щодо компонентів громадянської ідентичності, то науковці виокремлюють такі: когнітивний, ціннісно-смісловий, поведінковий (Mitasova et al., 2021); когнітивний, ціннісний, емоційний (Водолажская, 2010); когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-оцінний і практичний/діяльнісний (Ефименко, 2013); когнітивно-змістовний, емоційно-ціннісний та діяльнісний (Бевз, 2014). Різні погляди науковців і на систему компонентів організаційної ідентичності. Пропонується виокремлювати як три компоненти: когнітивний, афективний та поведінковий (Cheney & Tompkins, 1987); самокатегоризацію, афективний та оцінний (Ashforth & Mael, 1989), так і чотири компоненти: когнітивний (знання про приналежність до групи), афективний (емоційна прив'язаність до групи), оцінний (оцінка організації) та поведінковий (актуальна поведінка, що виражає приналежність до групи) (van Dick et al., 2004). Вітчизняна дослідниця організаційної ідентичності О. Фролова наголошує, що структурними компонентами організаційної ідентичності є когнітивний, афективно-мотиваційний та конативний (Фролова, 2013).

Як бачимо, одні науковці виокремлюють поведінковий (практичний, діяльнісний, конативний) структурний компонент громадянської ідентичності,

інші – ні. Громадянська ідентичність є психічним утворенням, функціонування якого не можливе без зовнішніх виявів – громадянської поведінки. Інакше, вона перетворилася би лише на когнітивно-почуттєве надбання особистості. Отож, громадянська ідентифікація пов'язана із біхевіоральним (поведінковим) аспектом, і охоплює як ціннісно-смыслову, емоційно-почуттєву так і діяльнісно-поведінкову сферу особистості.

У **структурі** громадянської ідентичності, на нашу думку, доцільно виокремлювати дві взаємопов'язані системи: *ядерну (центральну)* (представлена когнітивним, афективним і ціннісним компонентами) та *конативну (зовнішню)*, представлену поведінковим компонентом. Ядерна (центральна) та конативна (зовнішня) складові функціонують як єдине ціле і у своїй сукупності відображають громадянську ідентичність та особливості її функціонування (Петровська, 2017а).

Отже, громадянська ідентичність становить собою єдність **когнітивного** (усвідомлення своєї належності до держави в якості її громадянина та спільноти громадян; знання та образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян, особливостей соціальної ролі «громадянин» в певній державі, норм і правил громадянської поведінки), **ціннісного** (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння-прийняття / не прийняття державницьких цінностей та цінностей громадянської спільноти), **афективного** (емоційне ставлення до свого членства, переживання «моє/не моє», задоволення/незадоволення власною належністю до держави в якості її громадянина та спільноти громадян, почуття гордості, сорому тощо), **конативного** (зумовлює громадянську поведінку, готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти, визначає форми діяльності (чи бездіяльності) стосовно держави і співгромадян – активність, залученість, дотичність / пасивність, байдужість, ворожість, протест, протистояння і т.п.) компонентів.

Когнітивний компонент включає знання, уявлення, що стосуються держави, громадянства і громадян. Варто зазначити, що обізнаність з офіційними

концепціями історії держави, зазвичай, відіграють невелику роль: їм приписується мінливість і кон'юнктурність (зорієнтованість на зміцнення сьогоденної державної влади). Набагато більшу роль грають історична пам'ять (історичні репрезентації у масовій свідомості), а також міфи, культурні стереотипи, які є доволі стійкими, майже незмінними (Гнатенко, 2018b; Суший, 2015; Лозова, 2010; Яремчук, 2014).

Ціннісний компонент є одним з найважливіших складових громадянської ідентичності. Загалом, психологічно зріле громадянство ґрунтується на цінностях, які підтримують і сприяють розвитку мотивації громадянської поведінки, передусім мотивації зберігати громадянство певної держави. Однією з найважливіших цінностей, що входять до цього компоненту, є ідея державності (яку іноді ототожнюють з національною ідеєю). Ця ідея передбачає самоцінність держави (держава поціновується не як інституція для задоволення утилітарних потреб громадян, а як втілення національного духу, тому є самоцінністю і самоціллю). Відповідно, спільнота громадян також виступає як цінність, що пов'язано з переживанням взаємозв'язку, солідарності, взаємопідтримки. Усе це сприяє позитивному «Ми»-образу, переживанню сенсу і цінності власного життя. Мотивація громадянства завдяки переживанню цих цінностей зростає і допомагає особистості протистояти різноманітним життєвим труднощам. Отже, ціннісно-смісловий аспект, що включає усвідомлення та прийняття спільної системи цінностей, ідеалів, переконань, уявлень і смислів, і формує відповідну систему атитюдів, вважаємо найбільш визначальним для становлення громадянської ідентичності (Грабовська & Петровська, 2017).

Афективний компонент громадянської ідентичності тісно пов'язаний зі суб'єктивним прийняттям – неприйняттям останньої. Вочевидь, процес прийняття має не стільки раціональний, скільки емоційний характер. Тому наявність і рівень прийняття власної громадянської ідентичності можуть парадоксально не збігатися з когнітивним і ціннісним компонентами. Тут йдеться навіть не про емоційну реакцію «мені подобається (не подобається) моє громадянство», а про переживання «моє – не моє». Як відомо, людина може

відчувати своїм навіть те, що зазвичай оцінюється негативно, наприклад, свою бідність, свою хворобу. У такому випадку має місце парадоксальне переживання комфортності того негативу, що присутній у житті. Те ж саме стосується громадянської ідентичності: людина може оцінювати своє громадянство критично і заздрити громадянам Німеччини, США і т.ін., водночас переживати цю ідентичність як свою, власну, невід'ємну властивість (а позбутися свого означає в чомусь позбутися себе самого). І навпаки, неприйняття своєї громадянської ідентичності не обов'язково супроводжується критичністю на адресу свого громадянства.

Конативний (поведінковий) компонент громадянської ідентичності означає громадянську поведінку, яка не збігається з явищем політичної поведінки (політичної участі, політичної активності). Громадянська поведінка означає організаційну (організаційно-значущу) поведінку щодо держави і співгромадян. Оскільки держава є організацією суспільства, вона створює кероване певними правилами організаційне середовище, в якому і здійснюється названа поведінка. Тому поняття громадянської поведінки є в чомусь ширшим, а в чомусь вужчим за поняття політичної поведінки. З одного боку, будь-яка поведінка, що є організаційно-значущою щодо держави, є виявом громадянської поведінки. Вона може прямо не стосуватися політики (наприклад, репродуктивна поведінка громадян у певні періоди існування є надто значущою для держави). З іншого боку, політична поведінка не завжди є значущою для держави (такою може бути, наприклад, боротьба амбіцій лідерів партій однакової політичної орієнтації) (Петровська, 2017а).

2.3. Аналіз громадянської ідентичності з позиції норми – дефіцитарності – деформованості

Становлення громадянської ідентичності є складним, не-лінійним процесом. Успішність її розвитку, як і розвитку особистості, не є гарантованою; тому перебіг її становлення приводить до різних станів, в тому числі й аномальних. Громадянська ідентичність може бути:

а) *нормальною* (зрілою відповідно до рівня особистісної зрілості, органічно інтегрованою до структури особистості);

б) *деформованою* (ґрунтуватися на знеціненні держави або її екзальтованій сакралізації, «ігрові» деформації тощо);

в) *дефіцитарною*, або недорозвинутою.

Аналогічно становлення громадянської ідентичності може бути як нормальним, так і девіантним.

Деформованість громадянської ідентичності часто виникає в тоталітарних державах, в умовах жорсткого ідеологічного пресингу щодо почуттів і ставлень, які повинен мати громадянин щодо держави. Це пов'язано з різноманітними формами спотворень патріотизму.

Наприклад, радянська держава сакралізувалася; її критика була неприпустимою. Постулювалася відданість їй і почуття гордості за своє громадянство, а також трансфер цих почуттів на державну символіку і документ про громадянство (ці почуття описав В. Маяковський у своїх «Віршах про радянський паспорт»).

В демократичних суспільствах, навпаки, поширеними є критика держави, оскарження дій держави в судах, громадський діалог щодо практик державного управління. Водночас у них домінує повага до самої ідеї державності як квінтесенції національного духу. У тоталітарних – навпаки: не дискутують про ідею державності, сакралізують наявне становище (разом з правлячою системою).

Отже, «любов» до держави, її сакралізація не є справжнім патріотизмом: вони заважають її нормальному розвитку, оскільки перешкоджають пересічному громадянину заявляти про невідповідність наявної держави-організації своїм інтересам і потребам. Ба більше: як зазначає В. Райх, пристрасна, екзальтована любов до держави, яку декларують в тоталітарних суспільствах, є спотвореною і ґрунтується на витісненому страхі (Reich, 1946). Така любов і відповідна громадянська ідентичність є цілком аномальними.

Дефіцитарність громадянської ідентичності виявляє себе у її несформованості у дорослої, психічно нормальної людини. Несформована громадянська ідентичність є виявом відчуження від держави: офіційно будучи громадянином, особа відмовляється від самовизначення, психологічно дистанціюючись від свого громадянства як зайвої формальності.

Дефіцитарність громадянської ідентичності можлива як мінімум в трьох випадках: 1) космополітична/цивілізаційна чи інша ідентичність, яка «поглинає» громадянську; 2) «внутрішня еміграція» (коли особа, будучи формально громадянином держави, психологічно принципово не приймає своє громадянство); 3) несформованість громадянської ідентичності, яка не відповідає рівню психічного і особистісного розвитку.

Космополітична ідентичність передбачає принципову відмову від фіксованої залученості до громадянської спільноти однієї держави, характеризується почуттям належності до світового громадянства.

За умов «внутрішньої еміграції» особа, будучи формально громадянином держави, психологічно принципово не приймає своє громадянство. Причина нерідко полягає в розходженні принципів державності та ідеї державності, і реальних форм існування держави. Тому громадянська поведінка особистості, часто усвідомлена і цілеспрямована, може бути спрямована проти існуючої держави. Водночас неприйняття конкретних форм втілення держави не означає відкидання ідеї державності. Навпаки, ідея державності може бути надцінною.

Невизначена, несформована громадянська ідентичність є виявом відчуження від держави. Це ситуація домінування етнічної чи територіальної ідентичності в структурі особистості; громадянська займає незначне положення в ієрархії ідентичностей. Офіційно будучи громадянином, особа відмовляється від самовизначення в організаційному просторі держави, психологічно дистанціюючись від нього як від зайвої формальності.

2.4. Ознаки зрілої/незрілої громадянської ідентичності особистості

Громадянська ідентичність особистості переживає становлення, отже, розвивається. Відповідно, можемо стверджувати, що вона проходить різні стани від неформованості (незрілості) до зрілої громадянської ідентичності.

Незріла громадянська ідентичність є загалом нормальним (не патологічним) явищем, якщо вона знаходиться в процесі дозрівання. Але якщо вона залишається у неформованому стані усе життя особистості, слід вважати її девіантною.

Це дві цілком відмінні ситуації. У першому випадку наявний нормальний процес дозрівання, навіть якщо він відбувається з певною часовою затримкою, у дорослому віці. У другому випадку необхідно виявляти причини такої девіації і по можливості здійснювати корекцію.

Загалом, причини дефіцитарної громадянської ідентичності лежать у сфері громадянської ментальності. Інакше кажучи, неформованість громадянської ідентичності є типовою (але не завжди поширеною) для певного суспільства і може мати свої причини.

На нашу думку, ця ситуація базується на типових для більшості пострадянських суспільств вадах соціальної перцепції держави, образу держави і експектацій щодо неї. Проблема цих суспільств у сфері стосунків особистості й держави полягає в тому, що громадяни мали справу з державою-метрополією (державою-окупантом), а не з власною національною державою. Метрополія постає відчуженою і принципово незбагненою; її організаційне середовище, зазвичай, несприятливим для самореалізації особистості (Петровська, 2022а).

У таких умовах самовизначення особистості щодо держави як організації психологічно ускладнено, адже людина мала би ідентифікувати себе як опонента держави. Але така ідентифікація неможлива, бо ідеологія тоталітарної держави-імперії вмінняє в обов'язок любов до неї. Така любов «з-під палки» тягне за собою стан «навченої беспорядності», коли людина апріорі займає позицію «аполітичності», принципової невизначеності. Компенсацією цієї вади стає конформна громадянська поведінка.

Цей тип несформованої (незрілої) громадянської ідентичності легко демонструє соціально схвалювану зовнішню поведінку, зокрема: проголошує необхідні гасла, погоджується з більшістю громадян (тому часто змінює думку залежно від того, хто нині більшість), декларує громадянську відданість. Отже, несформованість громадянської ідентичності зазвичай корелює з громадянською конформністю.

Незріла (дефіцитарна) громадянська ідентичність, на нашу думку, характеризується:

1) *нестійкістю*. Громадянська позиція особистості по цілому ряду питань може бути легко змінена – без переосмислення, без внутрішнього конфлікту чи боротьби. Аналогічно може змінитися об'єкт ідентичності: наприклад, ще вчора громадянин «приймав» своє українське громадянство, а сьогодні уже виступає за отримання російського;

2) *схематизмом*. Незріла громадянська ідентичність здебільшого не є автентичною, тому по змісту може бути спрощеною: людина не ставить собі питань і уникає самовизначення;

3) *соціальною бажаністю*. Особа боїться осуду і тому демонструє соціально-схвалювані диспозиції щодо держави;

4) *низьким рівнем рефлексії* щодо власної громадянської ідентичності;

5) *дистанціюванням і відчуженням* від держави і політики, неготовністю брати на себе відповідальність за ситуацію в державі.

Натомість, зрілість громадянської ідентичності означає її *концептуальність* і протистоїть схематизму (когнітивній простоті, примітивності) цього утворення. Концептуальність передбачає цілісність, осмисленість, деталізованість і логічність атиюдів стосовно різних аспектів життя держави. Сюди входять як утилітарні, так і екзистенційні питання відносин громадян і держави. Громадянин, що має зрілу громадянську ідентичність, зуміє логічно відповісти, що дає йому громадянство і чого не варто від нього чекати; що він має право отримати від держави і що сам мусить дати їй

як громадянин. Отже, сформована громадянська ідентичність передбачає зрілість та розвинутість громадянських поглядів та позицій.

Важливим показником зрілості громадянської ідентичності є *репрезентованість громадянської ідентичності серед інших ідентичностей особистості*, її включеність в систему соціальних ідентичностей особистості, присутність громадянської ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості. Вочевидь, будь-яке особистісне утворення є стійким внаслідок того, що є елементом системо-структури особистості. Елемент не може змінитися без того, щоб уся система змінилася. А будь-яка система підтримує гомеостаз та постійно самовідновлюється – отже, перешкоджає кардинальним змінам будь-яких своїх елементів, відтворює їх. В протилежному випадку, коли громадянська ідентичність не є елементом системи, не включена до значущих (емоційно і екзистенційно) смислів та значень, вона буде мати характер поверхового нашарування, яке не є достатньо розвинутим і легко змінюється залежно від кон'юнктури зовнішньої ситуації.

Громадянська ідентичність особистості пов'язана з конкретною державою, стосовно якої в особи сформована ця ідентичність. Це означає, що особистість бачить своє майбутнє саме у цій державі і не планує змінювати свою громадянську ідентичність (скажімо, внаслідок еміграції, зміни громадянства, голосуванні на референдумі за відходження частини території держави до іншої країни тощо). Якщо ж особа планує це та/або здійснювала це раніше, то фактично її громадянську ідентичність не можна вважати сталою і стійкою. І навпаки, здатність зберігати громадянську ідентичність в умовах негативних зовнішніх впливів, несхильність змінити державу підданства без істотної переоцінки цінностей та зміни еґо-ідентичності означає *стійкість* громадянської ідентичності.

Однією з ознак зрілості громадянської ідентичності є також її *суб'єктна орієнтація*, що встановлює готовність особистості бути джерелом активності у стосунках з організацією/державою, відповідальність за себе як громадянина і за

свій внесок в життя держави, переживання себе суб'єктом, а не «маленьким гвинтиком великого механізму».

2.5. Становлення громадянської ідентичності особистості

Становлення громадянської ідентичності особистості відбувається в процесі громадянської соціалізації за допомогою інститутів соціалізації мікросередовища (сім'я, близьке оточення особи) та макросередовища (освітні заклади, ЗМІ, громадянська культура тощо).

На основі загальноприйнятих визначень соціалізації (Москаленко, 2013; Слюсаревський та ін., 2008; Орбан-Лембрик, 2006) та організаційної соціалізації (Chao, 2012; De Vos et al., 2003; Yasin & Sinem, 2015; Schein, 2010) можна визначити *громадянську соціалізацію як процес засвоєння індивідом соціального досвіду громадянськості* (норм і цінностей громадянської культури, зразків громадянської поведінки, знань і уявлень щодо держави, громадянства тощо) *через включення в організаційне середовище держави і систему соціальних зв'язків із іншими громадянами* (Петровська, 2019а).

Становлення ідентичності, зокрема і громадянської, є динамічним процесом, що охоплює низку послідовних етапів (носить стадіальний характер), на кожному з яких зазнає якісних змін (Erikson, 1950; 1968; Marcia, 1966; Колотаєв & Улыбина, 2012; Жадан, 2017; Максименко, 2006), і формується в міру усвідомлення і відрефлексування свого місця, ролі і ступеня активності в системі взаємодії з іншими громадянами і державою.

Функціонування громадянської ідентичності особистості покликане сприяти її адаптації до організаційного середовища держави, оптимізувати її соціальну самореалізацію, а також об'єднати зусилля зі співгромадянами заради розвитку держави. Тому не дивно, що громадянська ідентичність формується поступово, її розвиток може продовжуватися в дорослому віці, і досягнення громадянської зрілості складно жорстко «прив'язати» до конкретного віку.

Деякі суспільно-політичні обставини зумовлюють незацікавленість у громадянському дорослішанні, і громадянська ідентичність може залишатися

незрілою і в дорослому віці. Проте, навіть редукована, недостатньо сформована громадянська ідентичність дає змогу особі з різною мірою ефективності функціонувати в організаційному просторі держави.

Процес становлення громадянської ідентичності особистості проходить послідовні етапи. На першому етапі – перцептивно-системному – формуються основи інституціонального виміру громадянської ідентичності (протоідентичність), на другому – спільотно-нормативному – репродуктивна ідентичність, і на третьому – індивідуально-рольовому – продуктивна ідентичність. Протоідентичність є реалізацією прототипу громадянина, репродуктивна – відтворенням еталону громадянина, продуктивна ґрунтується на засвоєнні ролі (рольового репертуару) громадянина.

Перший етап (**перцептивно-системний**) відбувається ще в батьківській сім'ї. Тут має місце найважливіший процес для розвитку громадянської ідентичності – становлення первинної організаційної (інституціональної) ідентичності: переживання себе як елемента сімейної системи.

Навіть у ранньому дитинстві особистість сприймає не лише певних людей (матір, батька, сіблінгів), а і сім'ю як систему. Це означає, що вона відображає цілісність сім'ї (цілісне первинне щодо його частин, і тому воно сприймається першим), неусвідомлено відображає її психологічний клімат (градус конфліктності, напруженість у стосунках, міцність зв'язків та довіру тощо).

З цього випливає, що уже в ранньому дитинстві особистість знайомиться не тільки з окремими людьми, а з цілісною групою, ба більше – з організацією. Вона приймає свій статус у цій сім'ї, а також права і обов'язки. Важливим досвідом стає знайомство з позиціями влади та її розподілу між членами сім'ї, а також неписаними правилами – нормами поведінки та сімейними традиціями.

Сім'я є першою організаційною реальністю для особистості, джерелом організаційної ідентичності. Особливістю цього етапу формування першої організаційної ідентичності – сімейної – є цілісність соціальної перцепції організації, її емоційний характер, а також універсальність (образ сім'ї як організації закарбовується на усе життя, тому образи інших організацій, до яких

особа входить на правах її члена, «нашаровуються» на цей первинний образ). І хоча тут не формується власне громадянська ідентичність, проте, закладаються її основи. Можна припустити, що образ держави матиме тенденцію бути тим позитивнішим, чим гармонійнішим був досвід життя у батьківській сім'ї.

Незважаючи на те, що ця первинна організаційна ідентичність є латентною і нерозвинутою, вона уже дає змогу особистості функціонувати в організації, зокрема, в організаційному середовищі державі. Навіть якщо життя особи складеться так, що усі наступні процеси становлення громадянської ідентичності не відбудуться, первинна організаційна ідентичність забезпечить їй мінімальну адекватність поведінки в організаційному середовищі держави.

Хоча описаний вище процес у концентрованому вигляді триває в дитинстві, загалом соціальна перцепція організацій і найуніверсальнішої з них – держави – триває від раннього дитинства до старості.

Другий етап становлення громадянської ідентичності (**нормативно-спільнотний**) здебільшого пов'язаний з перебуванням в освітніх установах. Нормативно-спільнотний етап передбачає проходження дитиною адаптації до шкільної спільноти, її норм, вимог, традицій та стереотипів у ситуації шкільного навчання. Школа є репрезентантом держави (велика організація втілює себе в малих). Школа є не тільки освітньою, але ще й соціалізаційною установою; її організаційне середовище рясніє вимогами, нормами, зразками та еталонами.

Результатом цього етапу громадянської соціалізації є, на нашу думку, формування певного еталону (ідеалу) громадянина. Виникає і розвивається спільнотна (групова) ідентичність, адже учень орієнтується на інших; крім того, освітня установа розвиває конформність, зокрема і громадянську.

Проблемою цього етапу є прийняття – неприйняття учнем вказаного еталону. Перешкода не в тому, що ідеал громадянина сам по собі є вдалим чи невдалим; головне, що він має відповідати вимогам часу та особливостям суспільства. Успішність «імплантації» еталону громадянина залежить від його відповідності вимогам часу, і якщо такої відповідності немає, цей еталон сприймається як штучно нав'язаний і зумовлює опір.

Тому в шкільний період громадянської соціалізації часто формується або громадянська конформність, або громадянський протест як вияв громадянської ідентичності. Аналогом держави і провідником її ідеології у цей період є школа. Бунт проти школи, з яким часто стикаються шкільні психологи, є бунтом проти системи загалом, небажання їй коритися.

І конформність, і протест є нормальними формами становлення громадянської ідентичності; хоча вони є незрілими, але перебувають в процесі розвитку. Проте, нерідко трапляється фіксація цієї незрілої громадянської ідентичності: особа на все життя залишається «бунтівником» проти держави, не визнає її влади та законів; або ж, навпаки, залишається поверхово-конформною, позірно та удавано приймає найпоширеніші громадянські стереотипи та настанови, насправді глибоко відчужена від власної громадянськості.

Третій етап становлення громадянської ідентичності – **індивідуально-рольовий** – пов'язаний із початком практичної реалізації власних життєвих планів у організаційному просторі держави, зокрема, з початком професійної діяльності та побудовою власної кар'єри, здобуттям особистого досвіду активності в організаційному середовищі держави. У цей період розвивається власне, особисте ставлення до держави і співгромадян; своїй громадянській належності надається сенс.

Зміст громадянських настановлень залежатиме від сприйняття можливостей / умов власної самореалізації в організаційному середовищі держави, захищеності (стабільності, наявності соціальних гарантій), соціального визнання. На цьому ґрунті формується усвідомлення і осмислення змісту і сенсу свого життя у державі як громадянина, засвоюється рольовий репертуар громадянина, який містить нормативно-індивідуалізовані способи взаємодії з державою в різних ситуаціях. Новоутворенням цього етапу є виникнення власної громадянської позиції.

На цьому етапі взаємодія з державою набуває особистісного смислу. У разі, якщо домінують мотиви уникнення відповідальності, втечі від

організаційного самовизначення, формуються ігрові та сценарні способи взаємодії особистості з державою.

Результатом переживання особистістю третього етапу становлення громадянської ідентичності є утворення продуктивної громадянської ідентичності. За логікою розвитку, ця ідентичність досягає рівня зрілості; але за несприятливих умов і домінування суб'єкт-об'єктних чи об'єкт-суб'єктних відносин громадянина і держави виникає деструктивна ігрова або сценарна взаємодія з державою.

Доцільно зупинитися ще на одному процесі, який умовно можна назвати **трансформаційно-адаптаційним**, що пов'язаний з *громадянською ресоціалізацією*, яку спричиняють істотні політичні трансформації у світі або в державі, що супроводжуються зміною громадянських цінностей та ідеалів. Особистість постає перед дилемою відмови від своїх колишніх громадянських позицій та поглядів або відстоювання їх всупереч застаріванню і нежиттєвості.

Наприклад, зміна типу політичної та інституційної системи суспільства (після розпаду СРСР) зумовило трансформацію громадянської ідентичності більшості населення (Кожекіна, 2013; Молдавська, 2013; Кочубейник, 2019). Старше та середнє покоління дотепер стикаються з необхідністю адаптації до нових соціально-політичних реалій, нових цінностей, декларованих владою, нових норм і правил гри. Цей процес внутрішньоособистісних, диспозиційних змін є надзвичайно болісним та тривалим, супроводжується психологічним стресом і, зазвичай, протікає на тлі загальної суспільної кризи (Малхазов, 2022). Попри те, що люди голосували за незалежність України, їм належало позбутися колишньої радянської ідентичності, яка тривалий час була для них емоційно значущою і цінною. Нова громадянська ідентичність – українська – часто співіснує зі старою і ще й досі не завершила процес свого становлення.

Водночас відомо, що оновлення ціннісної системи суспільства вимагає більшого часу, ніж модернізація політичних інститутів. Ефект «запізнення» ціннісних змін створює труднощі для процесу соціалізації громадян, в рамках якої розв'язуються основні проблеми формування громадянської ідентичності.

Носії незрілої, поверхової (конформної) громадянської ідентичності легко змінюють її, але ці зміни носять зовнішній характер. Водночас ригідна громадянська ідентичність зумовлює неадаптованість до нових політичних реалій.

Оптимальним варіантом громадянської ресоціалізації є поступове, глибоке переосмислення власних диспозицій щодо держави і своєї ролі громадянина. Корективи громадянської ідентичності задля відновлення адаптованості до організаційного середовища держави є змістом громадянської ресоціалізації.

Групова психіка як джерело моделей громадянської ідентичності та її становлення. Характеризуючи громадянську ідентичність особистості, слід враховувати, що вона не є суто індивідуально-психологічним утворенням за своєю природою. Особистість запозичує громадянську ідентичність серед багатьох її моделей, репрезентованих в суспільстві (Shulman, 2004; van der Laarse et al., 2015). Після інтеріоризації певної моделі громадянської ідентичності відбувається її індивідуалізація – насичення її особистісним сенсом, «вбудовування» у власні структури особистості. Саме тому для розуміння феномену становлення громадянської ідентичності на особистісному рівні важливо також розглянути, як це становлення відбувається на рівні соціуму (Tilly, 1995; Jackson & Hogg, 2010).

У контексті становлення громадянської ідентичності особливої уваги вимагають, на нашу думку, пострадянські країни. Зазвичай, після проголошення незалежності процес становлення громадянської ідентичності триває ще довго. Це пов'язано з двома причинами: 1) впливом травмуючого колективного досвіду взаємодії з державою, що зберігається в історичній пам'яті національної і громадянської спільноти (Горностай, 2021; Shamai, 2016; Найдьонова, 2012); 2) тривалістю процесу визрівання в суспільстві ідеалів громадянина і держави, який не може бути повним і завершеним в колоніальній/окупаційній реальності (Alexander et al., 2004; van der Laarse et al., 2015).

Річ у тому, що для мешканця колонії самоідентифікація з громадянином держави-імперії (по суті, національно і ментально чужої держави) спричиняє

когнітивний дисонанс, вимагає морального компромісу: адже держава-імперія – об'єкт інституціональної ідентичності – сприймається водночас як ворог (грабіжник, окупант тощо). Вочевидь, цей дисонанс витісняється глибоко в несвідоме (Gornostai, 2021), оскільки радикальне розв'язання видається неможливим. Його наявність спричиняє неусвідомлюваний страх, тому що особистість відчуває себе в глибині душі бунтівником, незгодним, «інакомислячим»; він тягне за собою інший страх – втрати контролю над собою і неминучого покарання за свій бунт.

Ці внутрішні суперечності і витіснені страхи особистості не закінчуються з проголошенням незалежності, тому що домінує недовіра до усіх державних інституцій.

Внаслідок цього слід очікувати в пострадянських країнах, які мають відносно невеликий досвід незалежного існування, значної кількості дефіцитарних (а також деформованих) форм громадянської ідентичності. Можна припускати наявність несформованої громадянської ідентичності у чималій кількості дорослих людей. Адже несформованість громадянської ідентичності – це свого роду захисна реакція від травмуючої реальності: уникнути самовизначення, затримати «дорослість» означає тимчасово закрити проблему. Слід очікувати також поширеності деяких специфічних типів громадянської ідентичності. На приклад, П. Гнатенко вважає одним з найпоширеніших типів українського національного характеру так званий «тип Миколи Гоголя» – талановитого українця на службі імперії / чужих держав (Гнатенко, 1997). Це означає, що тип потенційного емігранта (як різновид громадянської ідентичності) не може не бути поширеним.

Отже, травмівний досвід, який зберігається в історичній пам'яті, невідрефлексований і невідреагований, істотно гальмує розвиток громадянської ідентичності.

З іншого боку, потребує часу визрівання аксіологічної складової постколоніальної/пострадянської державності. Зазвичай, потужні та перспективні держави мають добре розвинуту ідеологію, систему моральних

цінностей, яку вони обстоюють. Наприклад, США обстоюють цінності рівності усіх перед законом, правопорядку, прав людини тощо. Тому законослухняний громадянин є ідеалом громадянина. Йому відповідає ідеал держави – не стільки сильної, скільки правової.

Особистість у процесі становлення громадянської ідентичності орієнтується на ідеал громадянина, репрезентований в літературі, кінематографі, інших видах мистецтва, у публіцистичному дискурсі й загалом в аксіологічному полі держави.

У процесі визрівання в суспільстві ідеалів громадянина і держави поступово зникає практика незбігу декларованого і реального, яка свідчить про певну незрілість як особистості, так і державності (Петровська, 2021e). В такий спосіб здійснюється нормалізація громадянської ідентичності на рівні суспільства.

2.6. Механізми становлення громадянської ідентичності особистості: виникнення, розвитку, утвердження

Становлення громадянської ідентичності спричиняється психологічними механізмами, які забезпечують його «запуск» і перебіг, накопичення кількісних змін та їх перехід до якісних трансформацій.

Ці механізми становлять собою комплекс станів та процесів, які розгортаються в часі (паралельно або послідовно), спонукаючи і «запускаючи» наступні (Бевз, 2014; Боришевський, 1996; Корчакова, 2019; Котик, 2004), що в результаті спричиняє формування і розвиток громадянської ідентичності. Отже, сформована громадянська ідентичність є психологічним результатом процесу її становлення, що складається з певних станів та процесів, зокрема, виникнення, розвитку, власне становлення (утвердження).

Так, до **механізмів виникнення** громадянської ідентичності можна віднести:

- ✓ *інтеріоризацію стереотипів та атитюдів громадянства;*

- ✓ *наслідування моделей громадянської поведінки (включає в себе два механізми: вибір суб'єктивно-атракційної моделі та імітацію громадянської поведінки моделі).*

Результуючим станом перебігу цих процесів є громадянська протоїдентичність.

До **механізмів розвитку** можна віднести:

- ✓ *індивідуацію змістів громадянськості;*
- ✓ *екстеріоризацію стереотипів, атитюдів та патернів громадянської поведінки.*

Результат цих процесів – репродуктивна громадянська ідентичність.

До **механізмів власне становлення** відносимо:

- ✓ *імплементацію досвіду взаємодії з державою і співгромадянами;*
- ✓ *осмислення власної громадянськості.*

Внаслідок повноцінного перебігу усіх згаданих процесів виникає зріла громадянська ідентичність як особистісне утворення.

Розглянемо послідовно основні механізми становлення громадянської ідентичності особистості, які працюють на рівні свідомості та поверхових прошарків несвідомого.

Механізми виникнення громадянської ідентичності. Механізми інтеріоризації стереотипів та атитюдів громадянства і наслідування моделей громадянської поведінки можуть діяти одночасно і домінуючу роль відіграють в дитинстві, коли триває первинна громадянська соціалізація. Ці механізми передбачають наявність у полі соціальної перцепції дитини авторитетних осіб, дії яких є особистісно значущими для неї. Можна умовно виокремити з-посеред цих дій вербальні та невербальні: а) висловлювання з приводу держави і громадянства (оцінки, судження, міркування); б) акти громадянської поведінки (голосування на виборах, участь в роботі громадських організацій, підготовка до еміграції та її реалізація тощо). Перший тип дій становить собою, у більшості випадків, відтворення найпоширеніших у суспільстві стереотипних суджень,

типових атитюдів щодо держави. Другий тип дій передбачає розгортання певних поведінкових виявів у певних ситуаціях.

Інтеріоризація стереотипів та атитюдів громадянства є механізмом, який починає працювати досить рано і полягає, по-перше, у запам'ятовуванні, а по-друге, у відтворенні почутої інформації з приводу держави і громадянства.

Канали надходження інформації, так само як форма та зміст повідомлень щодо держави і громадянства, можуть бути найрізноманітнішими: від прямого повчання батьків (це можуть бути скарги, оцінки, лайливі висловлювання) до «неупередженої» інформації з офіційних каналів телебачення або на уроках історії у школі.

Характер відтворення залежить від ставлення до авторитетної особи та життєвої ситуації особистості. Воно може відтворюватися «близько до тексту» (наприклад, в дошкільному і ранньому шкільному віці) або з протилежним значенням (наприклад, в підлітковому віці). Скажімо, якщо батько повторює: «Чесний бізнес – то не про нашу державу», то в дошкільному чи молодшому шкільному віці дитина може буквально відтворювати його слова. В підлітковому вона може перевертати цей стереотип навиворіт: «В нашій державі можливий і потрібний чесний бізнес, і я це доведу». У будь-якому разі дитина прив'язана у своєму політичному та громадянському мисленні до цього, засвоєного раз назавжди, батьківського судження, яке є зазвичай типовим (стереотипним). Але характер цього зв'язку може бути різним – як конформним, так і нонконформним.

Особистість інтеріоризує безліч стереотипних висловлювань, що містять оцінки держави, виражають типові ставлення та очікування щодо неї. Варто зазначити, що ця інформація може відселектовуватися різноманітними фільтрами, спотворюватися, забуватися, втрачати значущість. Проте, почуте або прочитане може стати в пригоді для аргументації (раціоналізації) обраної громадянської позиції.

Наслідкування моделей громадянської поведінки робить більший внесок у формування громадянської поведінки, ніж попередній, і передбачає повтор

побаченої поведінки авторитетної особи. Як зазначав А. Бандура, моделлю наслідування може стати авторитетна особа, яка, по-перше, часто перебуває «у полі зору» суб'єкта наслідування, а по-друге, реалізує «успішну» поведінку (отримує соціальне схвалення або інші позитивні підкріплення) (Bandura, 1962).

Слід уточнити, що до громадянської поведінки відноситься, як зазначалося вище, не лише електоральна, а й будь-яка поведінка в організаційному середовищі держави. Зокрема, це фінансова поведінка: спроби ошукати державу (несплата податків або комунальних платежів, привласнення наданих державою пільг, проїзд «зайцем» тощо), реагування на дії держави (обмін гривні на валюту; скуповування продуктів тривалого зберігання; відправлення дітей за кордон у відповідь на початок війни і масовий призов до армії тощо), інформаційна поведінка – відстеження ситуації в державі (регулярний перегляд новин і т.п.).

Отож, процес наслідування передбачає, по-перше, вибір моделей громадянської поведінки (об'єктів наслідування). Цей вибір здійснюється завдяки оцінюванню доступних для імітації осіб. Особливістю реалізації вибору є спрямованість не на громадянську чи політичну поведінку моделі та її перцептуальну ефективність, а на суб'єктивну атрактивність та референтність особистості. Ці властивості часто залежать від когнітивної доступності поведінки моделі, її придатності для наслідування, рівня соціального схвалення.

Моделлю наслідування часто буває один з батьків. Прикметно, що у разі незбігу батьківських настанов (висловлених в усній формі) і батьківської громадянської поведінки перевага надається саме поведінці.

По-друге, вибір моделі наслідування тягне за собою наступний процес – власне імітації її поведінки, зокрема й громадянської поведінки.

Спосіб відтворення моделі громадянської поведінки може бути різним: від дублювання окремих дій до відтворення усього ланцюга дій, що дає змогу відтворити логіку ситуації загалом. У цьому відтворенні виявляється рівень розуміння дитиною політичної (громадянської) ситуації, який може бути дуже різним і залежати від інтелекту дитини. Так, наприклад, в романах Р. Шкляра описується, як селяни переховували у себе вдома партизан УПА; діти розуміли

ситуацію без пояснень і допомагали батькам (аналогічні свідчення про включення дітей в політичну боротьбу, наслідування дій батьків з розумінням логіки ситуації можна отримати з багатьох джерел).

Здійснення громадянської поведінки зумовлює її подальше обґрунтування, раціоналізацію, що сприяє самовизначенню щодо держави і, відповідно, викарбуванню власної громадянської ідентичності.

Механізми розвитку громадянської ідентичності. Механізмами розвитку є індивідуація змістів громадянськості та екстеріоризація стереотипів, атитюдів та патернів громадянської поведінки.

Індивідуація змістів громадянськості здійснюється після їх інтеріоризації, а також опанування елементами громадянської поведінки в ході її імітації. Вона становить собою включення громадянськості як привнесеної ззовні когніції до системи особистісних сенсів; індивідуалізацію усіх значущих для особистості змістів щодо держави, співгромадян і власної громадянської належності. Цей процес не потребує власного досвіду взаємодії з державою чи співгромадянами як обов'язкової передумови. Внаслідок цього процесу громадянська ідентичність особистості набуває унікальності та неповторності відповідно до особистісної автентичності її носія.

Стан, який досягається громадянською ідентичністю в ході реалізації механізмів розвитку, є станом репродуктивної ідентичності. Її характерними ознаками є орієнтація на спільноту (ровесників), нормативність громадянської поведінки, її конформність (готовність запозичити чужу громадянську позицію, погляди та поведінку) або протестність (готовність до максималістичного відстоювання власних громадянських поглядів).

Саме у контексті протестності, на нашу думку, починає працювати механізм індивідуації змістів громадянськості. Він включає в себе, по-перше, початкове (ще нове для юної особи) переживання своїх власних особистісних смислів громадянськості. Другою ланкою цього механізму є переживання цих смислів важливими і значущими, тому «кращими», «правильнішими» за інші. Це сприймання власних поглядів як суперцінних відповідає юнацькому

максималізму, котрий також інтерпретується як вияв особистісної незрілості. Проте це усе є закономірним етапом розвитку: спочатку необхідно плекати свої власні, неповторні погляди, і лише значно пізніше розвивається толерантність до поглядів інших людей. Тому третя ланка механізму індивідуації змістів громадянськості полягає в захисті цих змістів як унікальних. Прагнення захищати їх не в останню чергу пов'язано з їх вразливістю до будь-якої критики, незрілістю, недосконалістю. Саме тому ці незрілі, але свої власні, погляди захищаються зі справжнім юнацьким максималізмом. Необхідність цього етапу продиктована завданням індивідуалізувати їх, тобто зробити їх частиною самості особистості, адже за К. Юнгом, індивідуація є процесом руху особистості до становлення власної самості (Юнг, 1996).

На нашу думку, цей механізм діє протягом усього життя, спонукаючи нескінченний розвиток людської особистості взагалі і громадянської ідентичності як її утворення зокрема.

Екстеріоризація стереотипів, атитюдів та патернів громадянської поведінки відбувається на основі внутрішніх результатів громадянської індивідуації і становить собою їх втілення в зовнішніх формах – громадянських вчинках, діях, активності. Аналогічно тому як митець виражає у своїх творах притаманні йому настрої, ідеї, переживання, а особистість втілює свій внутрішній потенціал в життєтворчості, громадянин реалізує свої громадянські індивідуалізовані позиції у відповідних громадянських активностях та вчинках.

Механізми власне становлення (утвердження) громадянської ідентичності. До механізмів утвердження громадянської ідентичності ми відносимо імплементацію індивідуального досвіду взаємодії з державою та осмислення власної громадянськості.

Імплементація індивідуального досвіду взаємодії з державою є одним з найважливіших механізмів становлення громадянської ідентичності особистості. На відміну від попереднього механізму, тут йдеться не лише про навички громадянської поведінки, а про побудову особистістю окремої цілеспрямованої діяльності в організаційному середовищі держави, мотивованої

і регульованої. Цей механізм ґрунтується на попередніх, оскільки включає як засвоєну інформацію, так і набуті навички.

Цей процес починається з мотивації і цілепокладання. Найпоширенішою мотивацією є матеріально-фінансове забезпечення свого життя, підвищення соціального статусу (побудови кар'єри) і досягнення успіху та визнання. Досягнення цих цілей можливо тільки в організованому середовищі (принаймні, в людському суспільстві). Саме держава створює стандарти для більшості організованих середовищ і регулює взаємодію в них. Тому розуміння реальної практики відносин в організаційному середовищі є важливим для досягнення вказаних цілей.

Насамперед, йдеться про два такі виміри організаційного середовища, як ієрархічний та правовий. Перший передбачає ознайомлення з тим, як працюють ієрархії в організаціях; здобуття статусу і побудова кар'єри без цього неможливі. Другий означає не лише знання законів і готовність дотримуватися їх, а й орієнтацію в реальній правовій практиці (яка може відрізнитися від формально проголошених норм).

Нарешті, на основі набутої інформації, наслідування (навчання) та індивідуального досвіду активності в організаційному середовищі держави в дію вступає ще один важливий механізм становлення громадянської ідентичності – *осмислення власної громадянськості*. В ході цього осмислення викарбовується громадянська позиція, визначаються автентичні громадянські цінності особистості, і на цій основі осмислюється власна належність до спільноти громадян і до держави. Здійснюється розмежування запозичених і власних змістів та атитюдів щодо держави і власної громадянськості.

Обидва механізми (імплементация індивідуального досвіду взаємодії з державою і осмислення власної громадянськості) діють, на нашу думку, одночасно і спричиняють фінальний етап становлення громадянської ідентичності, а також його результат – зрілу (сформовану) громадянську ідентичність.

Водночас ці два механізми доповнюють один одного. Так, механізм осмислення включає в себе процеси: рефлексії, соціальної перцепції держави, конструювання її образу, надання сенсу актам взаємодії з державою та співгромадянами. Ці процеси передують «включенню» механізму імплементації, котрий передбачає послідовність процесів: вироблення моделі успішної поведінки при взаємодії з державою та громадянами; її реалізацію; корекцію власної поведінки в ході взаємодії з державою та громадянами. Як бачимо, природа цих процесів є такою, що вони, в свою чергу, спонукають дію механізму осмислення. Результуючим станом, що досягається в результаті дії цих механізмів, є зрілість (сформованість) громадянської ідентичності.

Реалізація дії всіх вказаних вище механізмів дає змогу формування громадянської ідентичності в ході її становлення (Petrovska, 2021).

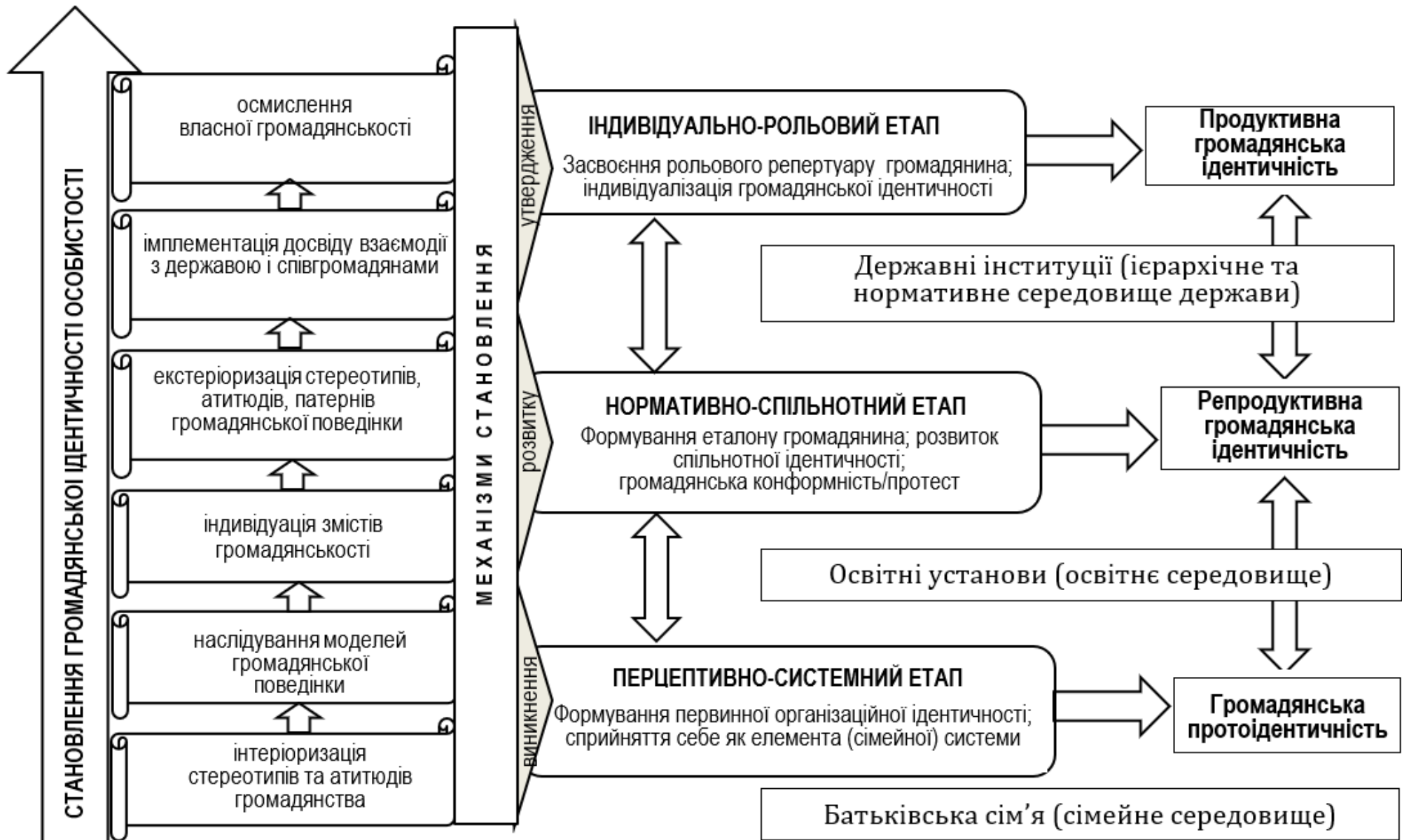

Рис. 2.2. Етапи, механізми та результати становлення громадянської ідентичності

Висновки до другого розділу

1. В ході громадянської соціалізації особистість переживає становлення своєї громадянської ідентичності через засвоєння соціального досвіду громадянськості (зразків громадянської поведінки, знань і уявлень щодо держави, громадянства тощо) шляхом включення в організаційне середовище держави і систему соціальних зв'язків із співгромадянами.

2. Громадянська ідентичність – це різновид організаційної ідентичності, що становить ціннісно-сміслову переживання особистістю тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуально-рольовому вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як громадянина навіть при зміні громадянських цінностей/орієнтацій і виступає психологічним регулятором громадянської поведінки. Становлення громадянської ідентичності – це континуально-дискретний процес набуття особистістю громадянської ідентичності від протоідентичності до стану її зрілості, котрий характеризується максимальним розкриттям та реалізацією функцій громадянської ідентичності.

3. Громадянська ідентичність є багатовимірним особистісним утворенням. Її базовими вимірами є: 1) інституціональний («громадянин – держава»), 2) спільнотний («громадянин – спільнота громадян») та 3) індивідуально-рольовий («громадянин – Я (роль)'). У інституціональному вимірі громадянська ідентичність релевантна стосункам громадянина з державою як організацією, виявляється в ідентифікації себе як члена цієї організації. У спільнотному вимірі («громадянин – спільнота громадян») громадянська ідентичність виявляється в ідентифікації себе з членом спільноти громадян і базується на афіліації. Індивідуально-рольовий вимір передбачає самоідентифікацію з роллю громадянина, прийняття прав і обов'язків, визначених цією роллю. Оскільки роль громадянина передбачає чимало варіацій, то доцільно говорити про рольовий репертуар громадянина, який засвоюється особистістю в ході громадянської соціалізації.

4. Громадянська ідентичність виконує низку важливих соціально-психологічних функцій у житті особистості: адаптаційну, інтеграційну/консолідаційну, захисну, забезпечення самоповаги і соціальної цінності, регулятивну.

5. Процес становлення громадянської ідентичності особистості проходить послідовні етапи. На першому, перцептивно-системному, формуються основи інституціонального виміру громадянської ідентичності (протоідентичність), на другому, нормативно-спільнотному – репродуктивна ідентичність і на третьому, індивідуально-рольовому – продуктивна громадянська ідентичність. Протоідентичність є реалізацією прототипу громадянина, репродуктивна – відтворенням еталону громадянина, продуктивна ґрунтується на засвоєнні ролі (рольового репертуару) громадянина. Переходи з етапу на етап можуть супроводжуватися явищами ціннісних криз та громадянських фрустрацій.

6. Становлення громадянської ідентичності спричиняється психологічними механізмами, які об'єднуються в групи механізмів виникнення, розвитку, утвердження громадянської ідентичності. Вони забезпечують «запуск» і перебіг становлення громадянської ідентичності, накопичення кількісних змін та їх перехід до якісних трансформацій. Механізмами виникнення громадянської ідентичності є інтеріоризація громадянських контентів і наслідування моделей громадянської поведінки; результиуючим станом перебігу цих процесів є протоідентичність. Механізмами розвитку громадянської ідентичності є індивідуація змістів громадянськості та їх екстеріоризація; результат цих процесів – репродуктивна громадянська ідентичність. Механізми власне становлення громадянської ідентичності – це імплементація досвіду взаємодії з державою та осмислення інформації щодо держави і громадянськості.

7. Зріла громадянська ідентичність як особистісне утворення формується внаслідок повноцінного перебігу усіх згаданих вище процесів. Але це становлення не є «автоматичним» і може реалізувати як нормальний, так і девіантний перебіг. Внаслідок цього може виникати та утверджуватися на рівні

особистості як деформована, так і несформована (дефіцитарна) громадянська ідентичність.

8. Однією з характерних деформацій громадянської ідентичності є «ігрова» деформація. Результатом третього, індивідуально-рольового, етапу становлення громадянської ідентичності, за умов домінування суб'єкт-об'єктних чи об'єкт-суб'єктних відносин громадянина і держави виникає деструктивна ігрова/сценарна взаємодія з державою.

9. Незріла громадянська ідентичність є нормальним явищем у дитячому чи підлітковому віці. Але деякі суспільно-політичні обставини зумовлюють незацікавленість особистості у громадянському дорослішанні, і громадянська ідентичність може залишатися незрілою і в дорослому віці. У такому разі слід говорити про дефіцитарність громадянської ідентичності.

10. Несформована (незріла) громадянська ідентичність характеризується нестійкістю, схематизмом, соціальною бажаністю, низьким рівнем рефлексії щодо власної громадянської ідентичності, дистанціюванням і відчуженням від держави і політики, неготовністю брати на себе відповідальність за ситуацію в державі. Натомість, зрілість громадянської ідентичності означає її концептуальність (цілісність, осмисленість, деталізованість і логічність атиюдів стосовно різних аспектів життя держави і громадян), стійкість, включеність в систему соціальних ідентичностей особистості та суб'єкт-суб'єктну орієнтованість у відносинах з державою.

Основні результати досліджень другого розділу викладено в таких публікаціях автора: Petrovska, 2022; 2021; 2019b; 2017; Петровська, 2023; 2022a; 2021c; 2021d; 2021e; 2020a; 2019a; 2019c; 2018b; 2017a.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЛЬОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розділ присвячений операціоналізації основних понять дослідження, опису процедури розробки та психометричного аналізу авторського тесту-опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості», обґрунтуванню застосування в емпіричному дослідженні комплексу психологічних методів та технік (ділової гри, стандартизованого спостереження, ретроспективного наративу, тематичного аналізу).

3.1. Проблема вимірювання громадянської ідентичності особистості

Проблема діагностики громадянської ідентичності особистості є надзвичайно актуальною, однак вона вкрай мало була об'єктом спеціального вивчення і залишається мало розробленою.

Окремі технологічні прийоми та методи діагностики громадянської ідентичності, зазвичай школярів та студентів, висвітлені у працях зарубіжних (Mabry, 1998; Astin & Sax, 1998; Moely, Mercer, Ilustre, Miron & McFarland, 2002; Beaumont, Colby, Ehrlich & Torney-Purta, 2006; Doolittle & Faul, 2013; Porter, 2013; Головашина, 2015; Кожанов, 2014; Наумова, 2017) та вітчизняних (Жадан, 2014; Гора, 2012; Остапенко, 2017; Скар, 2017; Савелюк, 2008; Соснюк & Остапенко, 2017) науковців.

Аналіз зарубіжних наукових праць дозволив виявити найбільш популярні на сьогодні опитувальники, а саме: «Шкалу громадянської участі» (*Civic Engagement Scale*) (Doolittle & Faul, 2013); «Шкалу громадянських атитюдів» (*Civic Attitudes Scale*) (Mabry, 1998); «Шкалу громадянської відповідальності» (*Civic Responsibility Scale*) (Astin & Sax, 1998); «Опитувальник на визначення громадянських ставлень та навичок» (*Civic Attitudes and Skills Questionnaire - CASQ*) (Moely, Mercer, Ilustre, Miron & McFarland, 2002); «Шкалу громадянської

ідентичності» (*Civic Identity Scale*) (Beaumont, Colby, Ehrlich & Torney-Purta, 2006).

Як бачимо, більшість опитувальників призначені для оцінювання окремих аспектів громадянської ідентичності (відповідальності, залученості, атиюдів тощо). Щодо методики «Шкала громадянської ідентичності», розробленої групою американських вчених Е. Бомонт, А. Колбі, Т. Ерліх, Дж. Торні-Пурта (Beaumont, Colby, Ehrlich & Torney-Purta, 2006), то вона є модифікованим варіантом методики «Good Self Assessment – GSA» («Добра самооцінка») М. Арнольда, спрямованої на вимірювання моральних характеристик особистості. На додаток до елементів моральної ідентичності автори «Шкали громадянської ідентичності» додали ще елементи політичної ідентичності. Отже, методика містить 14 пунктів, з них 6 – на моральну ідентичність, 3 – на політичну ідентичність та 5 – на особистісні характеристики. Твердження опитувальника оцінюються від 1 (не важливо) до 4 (дуже важливо) для розуміння того, хто ви є. Зміст моральної ідентичності відображено у таких твердженнях як «справедливий», «відстоюю те, що вважаю правильним», «співчутливий, стурбований за всіх людей», «чесний», «стурбований правосуддям і правами людини», «відповідальний»; політичної ідентичності – «зацікавлений міжнародними проблемами», «політично залучений», «зацікавлений рішеннями та політикою уряду»; інші показники – «розумний», «творчий, з багатою уявою», «бунтівний», «доброзичливий», «спортивний, сильний». Оцінки моральної і політичної ідентичності розраховуються способом усереднення відповідних моральних і політичних одиниць. Більш високі оцінки відповідають більш сильній громадянській ідентичності (Porter, 2013). Однак, виникає питання чи дійсно показниками громадянської ідентичності виступають моральна і політична ідентичність? І якщо особа, приміром, справедлива і співчутлива, спортивна/сильна, з багатою уявою та цікавиться міжнародними проблемами і політикою уряду, то вона обов'язково має сформовану/«сильну» громадянську ідентичність? (Петровська, 2021а).

Виглядає також вельми проблематичним можливість оцінити сформованість громадянської ідентичності за опитувальником на визначення громадянських ставлень та навичок (Moely, Mercer, Plustre, Miron & McFarland, 2002), що містить шість шкал – «Громадянська дія» (*Civic Action*), «Міжособистісні навички та навички розв'язання проблем» (*Interpersonal and Problem-Solving Skills*), «Політична обізнаність» (*Political Awareness*), «Навички лідерства» (*Leadership Skills*), «Ставлення до соціальної справедливості» (*Social Justice Attitudes*) та «Ставлення до багатоманітності» (*Diversity Attitudes*).

Можна згадати також шкали «Державна ідентичність» та «Ідентичність», розроблених та соціокультурно адаптованих на українській вибірці польською дослідницею-психологом М. Левіцькою. Однак, найменування деяких шкал вищезгаданих методик не збігаються зі змістом тверджень, тобто є сумніви у змістовій валідності методик. Так, шкала «Державна ідентичність» відображає емоційну прив'язаність до власної національної групи (шкала методики – патріотизм), і возвеличення своєї національної групи (шкала – націоналізм), тобто характеризує скоріше особливості національної, а не державної ідентичності. Те саме можна сказати і про шкалу «Державно-локальна ідентичність», де рішення про рівень сформованості державної ідентичності приймається на основі важливості для респондента бути українцем або представником іншої нації (Lewicka, 2007).

Оглядова характеристика наявних способів операціоналізації громадянської ідентичності дозволяє стверджувати про недостатню аргументованість теоретичної основи побудови існуючих опитувальників, внаслідок чого відсутнє методологічно цілісне діагностування громадянської ідентичності. Існує нагальна потреба створення дослідницького інструментарію, в основі якого було б покладено психологічну концепцію громадянської ідентичності як складного багатовимірного особистісного утворення.

3.2. Модель емпіричної верифікації положень авторської концепції психології становлення громадянської ідентичності

Найголовніші положення авторської концепції вимагають емпіричної верифікації. Насамперед, це стосується оцінювання зрілості (сформованості) громадянської ідентичності, а також її вимірів (інституціонального, спільного, індивідуального). Слід розробити дослідницькі технології оцінювання громадянської ідентичності (громадянської протоідентичності, репродуктивної громадянської ідентичності, продуктивної громадянської ідентичності) на етапах її становлення (перцептивно-системному, нормативно-спільному, індивідуально-рольовому), а також психологічних механізмів цього становлення.

Тому нам необхідна модель емпіричної верифікації, яка нестиме в собі основні способи операціоналізації цих категорій у їх емпіричних індикаторах, а також обґрунтування способів фіксації емпіричних даних в конкретних методах і технологічних прийомах.

Передусім необхідно окреслити методологічні обмеження емпіричних досліджень громадянської ідентичності, а тоді визначити шляхи їх подолання.

По-перше, більшість опитувальників та шкал громадянської ідентичності, як зазначалося вище, сконструйовані в західно-європейських країнах або США і, відповідно, не враховують нашої культурної специфіки. Потрібно враховувати ще й той факт, що наша правова система і політичний режим (від тоталітарного до олігархічного) завжди істотно відрізнялися від європейських. Аналіз актуального стану та проблем діагностики громадянської ідентичності, а також існуючих методик, дозволяють дійти висновку, що адаптація закордонних методик потребувала б значного переосмислення і трансформацій стимульного матеріалу (тверджень/питань), тому доцільніше створювати авторський психодіагностичний інструментарій, в основі якого було б покладено психологічну концепцію громадянської ідентичності.

Складність вивчення громадянської ідентичності в пострадянських державах полягає в тому, що в суспільній свідомості досі працюють стереотипи

соціальної бажаності стосовно громадянства і громадянських почуттів. Відповіді на запитання, пов'язані з громадянством, зазвичай характеризуються соціальною бажаністю і часто є апріорі недостовірними. Це спонукає нас до обережного використання методу опитування в емпіричних дослідженнях громадянської ідентичності і ширшого застосування різноманітних технік, зокрема ситуацій-казусів.

Вочевидь, для підвищення достовірності емпіричних показників громадянської ідентичності слід застосувати прийоми, які традиційно застосовуються при психологічній діагностиці різних особистісних та соціально-психологічних характеристик, а саме:

1) вибір методів і дослідницьких технік, досить різноманітних за своїм характером (поєднання методів експерименту, опитування, нарративу, тематичного аналізу, стандартизованого спостереження тощо замість одних тільки тестів);

2) розроблення валідного та надійного авторського тест-опитувальника;

3) реалізація низки пілотажних досліджень для корекції основних дослідницьких прийомів та технік;

4) уникненням так званих «лобових запитань» в опитувальниках (типу «Чи пишаєтеся Ви тим, що є громадянином України?»), які провокують соціально-бажані відповіді.

Розглянемо можливості операціоналізації виокремлених нами в авторській концепції показників громадянської ідентичності, етапів та механізмів її становлення.

3.2.1. Розробка та психометрична перевірка тест-опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості»

Для встановлення рівня зрілості та типу громадянської ідентичності було розроблено новий інструмент – авторський тест-опитувальник «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». Цей тест містить 7

основних шкал і 6 субшкал і складається з двох частин. Перша частина опитувальника містить завдання, призначені для оцінювання рівня зрілості громадянської ідентичності, друга – для оцінювання міри репрезентованості у громадянській ідентичності інституціональної, спільотної, індивідуальної складової (її вимірів) та встановлення типу громадянської ідентичності.

Головними для оцінювання зрілості громадянської ідентичності є 4 шкали: «Репрезентованість», «Стійкість», «Суб'єктна орієнтація», «Концептуальність».

З метою визначення репрезентованості громадянської ідентичності серед інших ідентичностей особистості респондентам пропонувалося із запропонованого переліку змістовних характеристик ідентичності особистості (етнічної, професійної, статевої, регіональної та ін.) обрати (позначивши «+») 7 найбільш значущих характеристик для їхнього власного сприйняття самого себе (Я-образу). Після цього необхідно було проранжувати від 1 до 7 значущість (важливість) кожної обраної характеристики, тобто визначити їхню пріоритетність. У такий спосіб можна було визначити присутність/відсутність громадянської ідентичності серед інших важливих ідентичностей особистості, а також встановити її ієрархічне положення в структурі інших ідентичностей.

Стійкість громадянської ідентичності означає її змістову константність, несхильність змінити державу підданства без істотної переоцінки цінностей та зміни еґо-ідентичності; їй протистоїть легка ситуативна змінюваність свого підданства, наприклад під впливом політичної кон'юнктури (від неї слід відрізнити множинну ідентичність, яка втілює суб'єктивно значущу належність особистості до кількох громадянств, яка також в нормі є стійкою). Для оцінювання стійкості громадянської ідентичності в якості стимульного матеріалу використані так звані казуси – життєві ситуації, у яких наявна певна проблема, яку має допомогти розв'язати респондент, порадивши головному персонажу обрати той чи інший вихід з ситуації (прийняти те чи інше рішення).

Шкала «Суб'єктна орієнтація» встановлює готовність особистості бути джерелом активності у стосунках з організацією/державою, відповідальність за

себе як громадянина і за свій внесок в життя держави, переживання себе суб'єктом або «маленьким гвинтиком великого механізму».

Шкала «Концептуальність» відображає розвинутість, деталізованість та відрефлексованість відносин особистості з державою (протилежним полюсом концептуальності громадянської ідентичності є її когнітивна простота, примітивність, схематизм).

Для вимірювання суб'єктності та концептуальності громадянської ідентичності були розроблені твердження та різні варіанти відповідей, з яких респондент обирає ту відповідь, яка найбільше відповідає його громадянським поглядам/позиції.

Для оцінювання вимірів функціонування громадянської ідентичності і встановлення міри вираженості кожного з них використовуються шкали «Інституціональна спрямованість», «Спільнотна спрямованість», «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість».

Шкала інституціональної спрямованості громадянської ідентичності вимірює рівень спрямованості громадянина на державу, його внутрішньої співвіднесеності з нею, залученості до організаційного середовища держави, адаптованості особистості у ньому. Ця шкала містить 4 субшкали: «Когнітивна залученість» (розуміння організаційного середовища держави (ієрархічного, правового), у т.ч. поінформованість щодо інстанцій, у які потрібно звертатися при виникненні тих чи інших проблем, інтерес до важливих подій, що відбуваються у державі, прагнення у них розібратися, відслідковування стану справ у політичній, фінансово-економічній, соціальній сферах і т.п., обізнаність щодо своїх громадянських прав та обов'язків тощо), «Ціннісна залученість» (цінність національної державності, у т.ч. цінність збереження суверенітету та цілісності держави (готовність їх захищати), цінність держави як свого підданства і т.п.), «Громадянське самопочуття» (оцінювання держави відповідно до власного громадянського самопочуття в її організаційному середовищі: переживання безпеки – загроженості, важливості – малозначущості, наявності – відсутності можливостей самореалізації, вбачання можливостей зростання та

визнання, патерналізм), «Поведінкова залученість» (дотримання законів і домагання дотримання законів іншими, спрямованість діяльності на розвиток держави та покращення ситуації у ній, схильність вставати на захист співгромадян, у разі відвертого порушення їх прав і т.п.).

Шкала «Спільнотна спрямованість» вимірює рівень афіліації зі співгромадянами, інтеграції до спільноти громадян, водночас – залежності від громадянської ментальності, стереотипів, громадянської конформності та страху осуду себе як громадянина. Ця шкала містить 2 субшкали: «Прийняття» (переживання, пов'язані зі сприйняттям себе частиною спільноти громадян) та «Інтеграція» (зв'язок зі спільнотою – усвідомлення подібності з співгромадянами, сприйняття зчеплення, зв'язку, спільності долі).

Для оцінювання інституціонального та спільнотного вимірів громадянської ідентичності використовується шкала Лайкерта, за допомогою якої респондент фіксував ступінь своєї згоди чи незгоди з кожним твердженням, від 7 – «абсолютно погоджуюся» до 1 – «абсолютно не погоджуюся».

Шкала «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість» вимірює рівень ототожнення з типовими ролями громадянина – як в конструктивному, так і в деструктивному варіанті і містить ситуації-казуси з типовими «ігровими» способами взаємодії громадянина з державою. Оцінюючи їх, респондент може вибрати з-поміж запропонованих альтернативних відповідей (транзакцій) ті, які підтримують гру і ті, які означають вихід з гри (перші відповідають, за класифікацією Е. Берна, транзакції «батько – дитина», «дитина – дитина» і т.п.; другі – транзакції «дорослий – дорослий»). Високі значення за цією шкалою свідчать про ігрову спрямованість, при низьких – про рольову спрямованість.

Для складання списку найтипівіших ролей та ігор, а також відповідних їм транзакцій з державними інституціями, було здійснено попереднє пілотне дослідження (96 осіб віком 18-52 років), в ході якого опитані описували найпоширеніші ігрові транзакції. Згідно результатів, до найтипівіших громадянських ролей (яким відповідають релевантні ігри), можна зарахувати ролі Жертви (28%) (головна теза гри: «Держава гнобить мене»), Патріота (11%)

(теза: «Лише я люблю Україну, усі інші зрадники»), Зразкового Громадянина (9%) (теза: «Я краще усіх виконую громадянські обов'язки»), Пільговика (13%) (теза: «Ти утримуватимеш мене», позиція соціального паразитизму щодо держави), Ображеного (23%) (теза: «Якщо б не ця держава...») (Петровська, 2021с). Оскільки найтипівішими виявилися ролі, які характеризують деструктивний, ігровий спосіб взаємодії з державою, доцільно виявити, чи розрізняє респондент конструктивні та деструктивні транзакції, чи приймає він гру і відповідну роль, чи відмовляється від ігрової взаємодії з державою.

Змістова валідність. Усі казуси та твердження проходили експертну оцінку (у процедурі експертного оцінювання взяло участь 1 доктор психологічних наук та 5 кандидатів психологічних наук) з погляду релевантності меті діагностики, типовості і рядоположності як ситуацій, так і рішень/відповідей, що мають бути запропоновані респондентам. Зокрема, експертам пропонувалося оцінити ступінь змістової відповідності ситуацій та тверджень опитувальника показникам громадянської ідентичності, використовуючи 5-ти бальну шкалу, де 1 – повна змістовна невідповідність, 5 – повна змістовна відповідність. Отримані оцінки усереднювалися окремо для кожної шкали та пункту опитувальника, змістово валідними визнавалися пункти з усередненою оцінкою 4,1 і вище (дане значення було визначено на основі розрахунку характеристик розподілу експертних оцінок). На основі експертної оцінки, результатів пілотажного дослідження (у якому взяло участь 256 осіб віком 16-61 років) і перевірки внутрішньої узгодженості пунктів опитувальника за Альфа-Кронбаха у першій частині опитувальника було повністю переформульовано завдання 5 та 10, у другій – для оцінювання шкали «Індивідуально-рольова спрямованість» було додано ще ситуації та уточнено формулювання деяких відповідей.

Після підтвердження змістової валідності для встановлення міри придатності авторського опитувальника як ефективного психодіагностичного інструмента було проведено його апробацію. На етапі апробації опитувальника взяло участь 574 громадян віком 16-62 років ($M=32,62$, $\sigma=10,78$), 241 чоловіків

(42%), 333 жінок (58%), серед них 146 (25,5%) – осіб юнацького віку (16-20 років), 244 (42,5%) – ранньої дорослості (21-40 років), 184 (32,0%) – середньої та пізньої дорослості (41-62 років).

Внутрішню надійність/узгодженість шкал опитувальника перевірено за допомогою показника альфа Кронбаха, методом «розчеплення» (коефіцієнт Спірмена-Брауна) та статистикою Гутмана (Додаток А).

Ретестова надійність перевірялася за участю 215 громадян (135 жінок, 80 чоловіків, середній вік 29,9 років) способом повторного тестування через чотири тижні. Використовувався коефіцієнт кореляції Пірсона, який коректно використовувати при кількостях опитаних більше 200, попри наявність чи відсутність нормального розподілу даних. Опитування проводилося анонімно, респонденти вказували нікнейми, щоб можна було ідентифікувати відповіді першого і другого замірів.

Результати перевірки внутрішньої та ретестової надійності шкал методики наведено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Результати перевірки внутрішньої та ретестової надійності опитувальника ($p \leq 0,001$)

Найменування шкали	Cronbach's alpha (α)	Split half reliability	Guttman split-half reliability	Коефіцієнт кореляції Пірсона (ретест)
Репрезентованість				0,742
Стійкість	0,716	0,762	0,756	0,754
Суб'єктна орієнтація	0,784	0,757	0,746	0,813
Концептуальність	0,835	0,888	0,838	0,832
Інтегральний показник зрілості громадянської ідентичності	0,757	0,838	0,831	0,782
Інституціональна спрямованість	0,852	0,822	0,818	0,876
Спільнотна спрямованість	0,774	0,743	0,713	0,798
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	0,704	0,661	0,656	0,725

Коефіцієнти кореляції між показниками шкал опитувальника (від 0,73 до 0,88), отримані при повторному тестуванні мають високий рівень значущості (p

$\leq 0,001$), що свідчить про належний рівень відтворюваності – стійкості результатів в часі. Високі значення коефіцієнтів Спірмена-Брауна та Гутмана (від 0,66 до 0,89), а також коефіцієнти α -Кронбаха для всіх шкал, що мають значення більше 0,7 ($p \leq 0,001$) підтверджують внутрішню узгодженість опитувальника.

Оцінка *конструктивної валідності* здійснювалася через визначення факторної структури опитувальника за допомогою експлораторного факторного аналізу методом виділення головних компонент з обертанням Varimax normalized, а потім за допомогою конфірматорного факторного аналізу як одного із методів структурного моделювання.

Факторний аналіз даних був проведений окремо для шкал опитувальника, що вимірюють зрілість громадянської ідентичності та для шкал, що оцінюють виміри громадянської ідентичності (Додаток А). У першому випадку було побудовано 4-факторну модель (табл. 3.2), яка пояснює 58,8% дисперсії отриманих даних, у другому – 3-факторну модель (табл. 3.3), що пояснює 53,26%. Решта дисперсії зумовлена випадковими впливами, які в даній моделі не розглядаються.

Таблиця 3.2

Факторна структура опитувальника (частина I – вимірювання зрілості громадянської ідентичності)

Назва фактора	Номер твердження	Твердження, якими сформовано фактор	Значення	% дисперсії, яку пояснює фактор
Концептуальність	15	У дискусії з колегами/друзями про нашу державу, перспективу її розвитку ролі у цьому наших громадян, я...	0,72	21,2%
	9	Як би мене запитали про те, яким я є громадянином, то я би..	0,64	
	13	Багато з того, що відбувається у нашій державі (політиці, економіці, соціальній сфері) мені не подобається. Тому, я ...	0,57	
	11	Коли я чую про громадян інших держав або спостерігаю за ними, перебуваючи за кордоном, я...	0,57	
	7	Коли я розмірковую на тим, що дає мені моє громадянство ...	0,48	
Стійкість	4	Казус «Український/Європейський ЗВО»	0,77	15,9%

	3	Казус «Green Card»	0,73	
	5	Казус «Вибір держави проживання»	0,57	
	1	Казус «Пропозиція роботи»	0,50	
	2	Казус «Кохання»	0,50	
Репрезентованість	1	репрезентованість	0,66	13,5%
	5	Казус «Вибір держави проживання»	0,51	
Суб'єктна орієнтація	14	Я вбачаю свою місію як громадянина держави у тому, щоб ...	0,79	8,2%
	6	Моє ставлення до тих, хто постійно жаліється на погане життя у нашій державі...	0,60	
	10	У відносинах з державою здебільшого я відчуваю себе...	0,60	
	12	Як би мене запитали про мій особистий внесок у розвиток держави, я би сказав, що...	0,59	
	8	Коли кажуть, що «як би всі громадяни (а особливо у владі) діяли у інтересах держави, а не у власних інтересах, ми б мали зовсім іншу державу»....	0,54	
	Загальний % дисперсії, яку пояснює факторна модель			58,8%

Таблиця 3.3

Факторна структура опитувальника (частина II – оцінювання вимірів громадянської ідентичності)

Назва фактора	Номер твердження	Твердження, якими сформовано фактор	Значення	% дисперсії, яку пояснює фактор
Інституціональна спрямованість	17	Своїми щоденними справами я довожу, що піклуюся про розвиток держави	0,77	20,5%
	25	При виникненні проблем, зазвичай, я не знаю, у який спосіб потрібно їх розв'язувати, у які інстанції мені звертатися	-0,76	
	13	Для мене важливо знати про всі події, що відбуваються в державі. Я постійно відслідковую стан справ у політичній, фінансово-економічній, соціальній сферах	0,71	
	29	Я дотримуюся законів і домагаюся дотримання законів іншими	0,68	
	28	Я готовий інвестувати час та зусилля заради змін у державі та кращого її майбутнього	0,68	
	11	Неодноразово переконувався на власному досвіді, що стараннями всіх разом і кожного окремо, поступово можна змінити ситуацію у нашій державі на краще	0,66	
	5	Моя повсякденна діяльність не створює нічого цінного для держави	-0,64	
	9	Я не почувуюся захищеним у своїй державі, ані у соціальному, ані у правовому плані	0,62	
	21	Держава нічого не робить для того, щоб змінити на краще життя таких людей, як я	-0,62	
	19	Я обізнаний щодо своїх громадянських прав та обов'язків	0,62	
	10	Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	-0,61	

	1	Організаційне середовище держави (ієрархічне, правове) занадто складне і незрозуміле для мене	-0,57	
	22	Я вірю у «світле майбутнє» української держави	0,53	
	15	Держава сприяє моїй самореалізації	0,52	
	7	Сенс подій (політичних, соціально-економічних тощо), що відбуваються у нашій державі, зрозуміти неможливо, тому прагнення у них розібратися – даремна трата часу	-0,52	
	23	Моя участь у тих чи інших формах громадянської активності носить, зазвичай, ситуативний характер; часто дію «за компанію»	-0,52	
	16	Якщо була б можливість, я би переїхав в іншу країну на постійне місце проживання	-0,51	
	4	Мені не байдуже доля України як держави	0,49	
	3	Інтереси держави завжди суперечать інтересам простих громадян	-0,46	
	27	Я відчуваюся малозначущим, неважливим у своїй державі	0,41	
Спільнотна спрямованість	6	Я не маю відчуття тісного зв'язку та солідарності (єдності, спільності) з іншими громадянами	-0,75	17,1%
	20	У мене мало спільного з іншими співгромадянами, бо ми є надто різні	-0,72	
	14	Я маю багато спільного з іншими громадянами моєї держави	0,68	
	18	Я не можу про себе сказати, що є типовим представником громадянської спільноти	-0,66	
	30	Здебільшого, мені байдуже до проблем оточуючих мене співгромадян	-0,64	
	26	Побоюючись осуду з боку інших співгромадян, я намагаюся завжди врахувати безліч нюансів, коли збираюся обстоювати свої громадянські та політичні погляди	0,63	
	2	Мені неприємно, коли я чую образливі висловлювання на адресу моїх співгромадян з боку громадян інших держав, навіть якщо вони справедливі	0,56	
	12	Зазвичай мені соромно за те, що я належу до спільноти громадян України	-0,54	
	8	Більшість моїх життєвих проблем є типовими для громадян саме моєї держави	0,50	
	24	Я чітко бачу відмінності громадян своєї держави від громадян інших держав	0,45	
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	32	Роль «Ображений» (1)	0,72	15,6%
	31	Роль «Жертва» (1)	0,71	
	36	Роль «Ображений» (2)	0,68	
	38	Роль «Патріот» (2)	0,62	
	35	Роль «Зразковий громадянин» (1)	0,60	
	33	Роль «Пільговик» (1)	0,56	
	39	Роль «Жертва» (2)	0,55	
	40	Роль «Зразковий громадянин» (2)	0,51	
	34	Роль «Патріот» (1)	0,50	
	37	Роль «Пільговик» (2)	0,49	
Загальний % дисперсії, яку пояснює факторна модель			53,3%	

Проведений факторний аналіз за субшкалами (Додаток А) також підтвердив 3-факторну структуру частини опитувальника, що оцінює виміри громадянської ідентичності. Побудована у такий спосіб факторна модель пояснює 53,02%

дисперсії емпіричних даних. До першого фактору (30,6%) увійшли змінні: Ціннісна залученість (0,84), Поведінкова залученість (0,74), Громадянське самопочуття (0,74), Когнітивна залученість (0,58), що згідно нашої авторської концепції відображають інституціональну спрямованість. До другого фактору (11,9%) увійшли ролі «Ображений» (0,79), «Пільговик» (0,78), «Патріот» (0,75), «Зразковий громадянин» (0,68), «Жертва» (0,53), що відображають індивідуально-рольову/ігрову спрямованість. Третій фактор (10,5%) містить змінні Прийняття (0,75) та Інтеграція (0,53), що описують спільнотну спрямованість.

Конфірматорний факторний аналіз був використаний для перевірки гіпотез про те, що зрілість громадянської ідентичності зумовлена чотирма латентними факторами (шкалами опитувальника (її першої частини) – концептуальність, стійкість, репрезентованість, суб'єктна орієнтація), а виміри громадянської ідентичності охоплюються трьома виявленими латентними факторами (шкалами опитувальника (її другої частини) – інституціональною спрямованістю, спільнотною спрямованістю, індивідуально-рольовою/ігровою спрямованістю).

У ході конфірматорного аналізу для оцінки відповідності емпіричних даних теоретичній моделі застосовано такі індекси:

- відношення χ^2 до кількості ступенів свободи df (χ^2/df) – не повинно перевищувати 2;
- p-level критерію χ^2 – при $< 0,05$ свідчить про відсутність статистично значущого розходження між емпіричними даними і запропонованою моделлю;
- RMS S.R. (RMS Standardized Residual) – індекс, який показує якість підгонки моделі – якщо значення індексу $< 0,05$, то підгонка вдала; прийнятними також є значення цього показника до 0,08;
- GFI (Goodness of Fit Index) – індекс відповідності – понад 0,95 означає дуже добру відповідність моделі, від 0,9 до 0,95 – добру, від 0,8 до 0,9 – терпиму, менше 0,8 – невідповідність;

○ CFI (Comparative Fit Index) – порівняльний індекс відповідності – від 0,8 до 0,89 є допустимо прийнятним, а значення 0,9 і вище свідчить про високу відповідність моделі (Карковська, 2020, с.110).

Результати конфірматорного аналізу представлено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Результати перевірки факторної (конструктної) валідності авторського опитувальника за допомогою конфірматорного факторного аналізу

Моделі	χ^2	df	χ^2/df	p	RMS S.R.	CFI	GFI
4 фактори (репрезентованість, стійкість, суб'єктна орієнтованість, концептуальність)	331,25	265	1,25	0,000	0,051	0,88	0,91
3 фактори (інституціональна, спільнотна, індивідуально-рольова/ігрова спрямованість)	656,94	339	1,94	0,027	0,056	0,84	0,86

Отримані результати свідчать про те, що теоретичні моделі щодо показників зрілості та вимірів громадянської ідентичності показали задовільну відповідність емпіричним даним. Індекси CFI та GFI дорівнюють або наближаються до необхідного 0,9, тому ці моделі можна вважати підтвердженими.

Конвергентну валідність опитувальника перевірено за допомогою таких методик: «Тест для діагностики громадянської самосвідомості» (Ігнатенко, Поплужний, Косарева & Крицька, 1997); «Тест-опитувальник особистісної зрілості» (Гильбух, 1994); тест структури еґо-ідентичності (Солдато́ва, 2006), опитувальник «Шкала самооцінки особистісної зрілості» (Микляева, 2017). Результати перевірки конвергентної валідності опитувальника подано у таблиці 3.5, де зазначено лише показники тих шкал методик, де виявлено кореляційні зв'язки зі шкалами опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості».

Таблиця 3.5

Результати перевірки конвергентної валідності опитувальника

Шкали методик	Репрезентованість	Стійкість	Суб'єктна спрямованість	Концептуальність	Інтегральний показник зрілості ГІ	Інституціональна спрямованість	Спільнотна спрямованість	Індивідуально-рольова спрямованість
Громадянська самосвідомість	0,45**	0,36*	0,28*	0,56***	0,49***	0,35*	0,29*	0,25*
Мотивація досягнення	0,16	0,10	0,29*	0,26*	0,27*	0,18	0,16	0,24*
Ставлення до свого «Я»	0,25**	0,13	0,39**	0,36**	0,37**	0,19	0,22*	0,31**
Почуття громадянського обов'язку	0,35*	0,29**	0,27*	0,38**	0,39**	0,34*	0,28*	0,33*
Здатність до психологічної близькості з іншими людьми	0,13	0,17	0,18	0,27*	0,21*	0,21*	0,53***	0,23*
Особистісна зрілість (Гільбух)	0,26*	0,24*	0,27**	0,50***	0,38**	0,30*	0,36*	0,34*
Відповідальність за вибір	0,21*	0,30*	0,37**	0,29**	0,34**	0,36*	0,29*	0,36*
Сила Его	0,15	0,12	0,30*	0,29*	0,31*	0,21*	0,15	0,30*
Емоційна зрілість	0,25	0,33*	0,34*	0,41*	0,32*	0,36*	0,33*	0,38*
Усвідомленість власних цінностей	0,28*	0,16	0,19	0,36**	0,31**	0,29*	0,16	0,34*
Відповідність собі	0,24*	0,14	0,27*	0,39**	0,38**	0,24*	0,19	0,37**
Рефлексивна зрілість	0,25*	0,10	0,07	0,38***	0,34**	0,41*	0,26*	0,38*
Регуляторна зрілість	0,16	0,01	0,19	0,21*	0,18	0,21*	0,16	0,25*
Моральна зрілість	0,34*	0,37*	0,28*	0,60***	0,39***	0,37*	0,42*	0,39*
Когнітивна зрілість	0,16	0,14	0,22*	0,35**	0,31**	0,41*	0,23*	0,33*
Особистісна зрілість (Микляєва)	0,21*	0,19	0,34*	0,54***	0,39**	0,41*	0,35*	0,44*

Примітки: *** - $p \leq 0,001$, ** - $p \leq 0,01$, * - $p \leq 0,05$

Виявлені кореляції всіх шкал розробленого опитувальника з показником громадянської самосвідомості підтверджує його конвергентну валідність. Чим вищий рівень зрілості громадянської ідентичності, тим вищий рівень

громадянської самосвідомості особистості, і навпаки. На думку вітчизняних науковців сформована громадянська самосвідомість передбачає, насамперед, усвідомлення особистістю своєї громадянської сутності, що виявляється в соціально значущій діяльності, спрямованій на розвиток держави (Красовська, 1999); усвідомлення своїх прав і обов'язків, оволодіння громадянською системою цінностей (усвідомлення себе як суб'єкта, носія громадянських цінностей, здатність активно обстоювати громадянські цінності в реальних життєвих ситуаціях) (Боришевський, Яблонська & Антоненко, 2007), завдяки чому особистість переживає свій органічний зв'язок з державою, спрямовуючи свою діяльність на її розвиток (Барабаш, 2014).

Також підтверджено наше припущення про те, що зрілість громадянської ідентичності пов'язана з особистісною зрілістю, насамперед, з моральною зрілістю ($r=0,39$, $p \leq 0,001$), рефлексивною зрілістю ($r=0,34$, $p \leq 0,01$), когнітивною зрілістю ($r=0,31$, $p \leq 0,01$), почуттям громадянського обов'язку ($r=0,39$, $p \leq 0,01$), ставленням до свого «Я» ($r=0,37$, $p \leq 0,01$). На думку П. Якобсона, особистісну зрілість варто розглядати насамперед як зрілість соціальну, яка включає в себе громадянську, моральну та естетичну зрілість, і допомагає людині самовизначитися, зрозуміти своє місце у суспільстві і сформулювати своє ставлення до суспільних інститутів (норм моралі, права, соціальних цінностей), до своїх обов'язків (Якобсон, 1991, с. 142).

Підтвердженням конвергентної валідності опитувальника є виявлені взаємозв'язки показників громадянської ідентичності з такими характеристиками еґо-ідентичності, як відповідальність за вибір ($r=0,34$, $p \leq 0,01$), сила Еґо (самодостатність) ($r=0,31$, $p \leq 0,05$), емоційна зрілість ($r=0,32$, $p \leq 0,05$), осмисленість власних цінностей ($r=0,31$, $p \leq 0,01$), відповідність собі ($r=0,39$, $p \leq 0,01$). Громадянська ідентифікація особистості, згідно нашого трактування, полягає у ціннісно-смісловому переживанні особистістю тотожності з собою як громадянином держави, що, безперечно, пов'язано із вище наведеними характеристиками еґо-ідентичності.

Отримані результати кореляційного аналізу вказують на конвергентну валідність опитувальника, позаяк встановлено взаємозв'язок інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності (а також її показників) з громадянською самовідомістю, его-ідентичністю та особистісною зрілістю.

Отож, результати проведених психометричних процедур (перевірка змістової, конструктної, конвергентної валідності, внутрішньої та ретестової надійності) дозволяють зробити висновок, що розроблений опитувальник валідний, надійний і може використовуватися для оцінювання зрілості та типу громадянської ідентичності.

Для перевірки відповідності емпіричного розподілу нормальному (Додаток Б) було використано критерій Колмогорова-Смірнова (*K-S test*), згідно якого при $p > 0,05$ розподіл вважається таким, що узгоджується з нормальним (приймається нульова гіпотеза про відсутність відмінностей теоретичного та емпіричного розподілу даних), а також показники асиметрії і ексцесу та їх помилки репрезентативності, оскільки розподіл вважається достовірно нормальним, якщо абсолютна величина показників асиметрії і ексцесу менше їх помилок репрезентативності в 3 і більше разів (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Характеристики розподілу шкал опитувальника

Шкали	Асиметрія (Skewness)	Помилка асиметрії (Std.Err. Skewness)	Ексцес (Kurtosis)	Помилка ексцесу (Std.Err. Kurtosis)	p-level критерію Колмогорова-Смірнова
Інтегральний показник зрілості ГІ	0,045195	0,255410	0,051153	0,505611	$p > 0,02$
Стійкість ГІ	-0,135845	0,237938	-0,054081	0,471627	$p > 0,02$
Репрезентованість ГІ	-0,137546	0,202731	-0,163936	0,402792	$p > 0,02$
Суб'єктна орієнтація ГІ	-0,174751	0,213214	0,168059	0,423335	$p > 0,01$
Концептуальність ГІ	-0,221556	0,219104	-0,475386	0,434860	$p > 0,01$
Інституціональний вимір ГІ	-0,279281	0,254032	0,384274	0,502936	$p > 0,02$

(інституціональна спрямованість)					
Спільнотний вимір ГІ (спільнотна спрямованість)	-0,252483	0,254032	0,453631	0,502936	$p > 0,02$
Індивідуальний вимір ГІ (індивідуально-рольова/ігрова спрямованість)	0,180318	0,228434	-0,407060	0,453092	$p > 0,01$

У таблиці 3.7. представлено описові статистики – середні значення, стандартні відхилення, максимальні та мінімальні емпіричні показники за кожною шкалою опитувальника.

Таблиця 3.7
Описові статистики шкал опитувальника (N=574)

Шкали	Середнє арифметичне (M)	Мінімум	Максимум	Стандартне відхилення (σ)
Інтегральний показник зрілості ГІ	11,22	1	22	4,28
Стійкість ГІ	2,9	0	5	1,01
Репрезентованість ГІ	4,29	0	7	1,57
Суб'єктна орієнтація ГІ	3,06	0	5	0,99
Концептуальність ГІ	2,67	0	5	1,28
Інституціональний вимір ГІ (інституціональна спрямованість)	91,9	30	140	16,3
Спільнотний вимір ГІ (спільнотна спрямованість)	48,7	20	70	7,12
Індивідуальний вимір ГІ (індивідуально-рольова/ігрова спрямованість)	4,8	0	10	2,1

Для стандартизації опитувальника використовувалися середні арифметичні (M) та стандартні відхилення (σ). Для знаходження рівнів зрілості та вимірів громадянської ідентичності (низького, середнього та високого) застосовувалися такі розрахунки: межа високих балів = $M + \frac{2}{3}\sigma$; межа низьких балів = $M - \frac{2}{3}\sigma$.

Порівняння середніх балів опитувальника для різних груп опитаних з метою стандартизації здійснено між чоловіками та жінками.

Таблиця 3.8

Порівняльний аналіз середніх значень за шкалами опитувальника жінок (N=333) та чоловіків (N=241)

T-tests; Grouping: Стать (Дані) Group 1: жінка Group 2: чоловік									
Шкали	Mean - жінка	Mean - чоловік	t-value	df	p	Valid N жінка	Valid N чоловік	Std.Dev. жінка	Std.Dev. чоловік
Зрілість ГІ	9,780488	14,00000	-2,39433	572	0,018773	333	241	4,455609	7,406561
Стійкість	1,560976	1,87500	-0,72280	572	0,471721	333	241	1,176913	1,125992
Репрезентованість	2,426829	3,62500	-1,39685	572	0,165972	333	241	2,233474	3,113909
Суб'єктна орієнтація	2,902439	3,37500	-0,97366	572	0,332896	333	241	1,282453	1,597990
Концептуальність	2,752439	4,00000	-2,80731	572	0,016151	333	241	1,546480	1,414214
Інституціональна спрямованість	91,39024	102,6250	-1,04388	572	0,00400	333	241	16,0175	17,3199
Спільнотна спрямованість	48,80488	43,12500	1,03452	572	0,047385	333	241	7,25623	5,74301
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	4,29268	3,62500	0,98478	572	0,327430	333	241	1,78116	2,32609

Виявлено статистично значущі відмінності (за Т-критерієм Стьюдента) концептуальності та інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності між чоловіками і жінками, а також інституціональної та спільнотної спрямованості громадянської ідентичності. Однак, різниця середніх арифметичних у цих групах не виходить за межі стандартного відхилення ($\sigma_{\text{концептуальність}}=1,28$, $\sigma_{\text{зрілість}}=4,28$, $\sigma_{\text{інституц}}=16,3$, $\sigma_{\text{спільнотн}}=7,12$). Тому, встановлювати середні значення та межі високого і низького рівня окремо для чоловіків та жінок не доцільно.

Порівняння середніх значень результатів за шкалами опитувальника у різних вікових групах подано у табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Порівняльний аналіз середніх значень за шкалами опитувальника осіб юнацького віку (N=146), віку ранньої дорослості (N=244) та віку середньої та пізньої дорослості (N=184)

	Mean - 16-20	Std.Dev. 16-20	Mean - 21-40	Std.Dev. 21-40	Mean - 41-62	Std.Dev. 41-62
Зрілість ГІ	9,90631	4,67815	11,85185	4,452343	12,54545	6,55728
Стійкість	1,57026	1,19721	2,03704	0,706099	1,59091	1,18750
Репрезентованість	2,46436	2,25068	2,59259	2,938593	3,75000	2,65124
Суб'єктна орієнтація	2,92464	1,31259	3,74074	1,129758	2,75091	1,35231
Концептуальність	2,29255	1,51905	2,96296	1,931151	3,56818	1,20845
Інституціональна спрямованість	91,33198	16,43248	97,14815	9,590475	94,22727	14,84472

Спільнотна спрямованість	48,06925	6,97717	54,44444	3,226493	49,72727	4,00211
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	4,25051	1,83291	4,00000	1,467599	4,31818	1,99736

Порівняльний аналіз (за однофакторним дисперсійним аналізом ANOVA та тестом Шеффе) результатів за шкалами опитувальника у різних вікових групах виявив статистично значущі відмінності (Додаток Б) за показниками *зрілості* (між віковими групами 16-20 років і 41-62 років, $p=0,003$), *репрезентованості* (між віковими групами 16-20 років і 41-62 років, $p=0,002$), *суб'єктною орієнтацією* (між віковою групою 21-40 років і групами 16-20 років і 41-62 років, $p=0,007$, $p=0,002$), *концептуальністю* (між віковими групами 16-20 років і 41-62 років, $p=0,000$) та *спільнотною спрямованістю* (між віковою групою 21-40 років і групами 16-20 років і 41-62 років, $p=0,000$, $p=0,016$). Однак різниця середніх значень у цих вікових групах також не виходить за межі стандартного відхилення за відповідними шкалами опитувальника. Тому не доцільно встановлювати середні значення та межі високого і низького рівня для вікових груп.

Отже, визначено діапазони низького, середнього та високого рівнів зрілості громадянської ідентичності та її показників (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Межі високих, середніх та низьких рівнів інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності

Інтегральний показник зрілості громадянської ідентичності	Рівень		
	низький	середній	високий
	0÷8	9÷14	15÷22

Для більш детального аналізу показників громадянської ідентичності визначено також діапазони низького, середнього та високого рівнів стійкості, репрезентованості, концептуальності та суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності (табл 3.11).

Таблиця 3.11

Межі високих, середніх та низьких рівнів показників стійкості, репрезентованості, концептуальності та суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності

Показники громадянської ідентичності	Рівень		
	низький	середній	високий
Стійкість	0÷2	3	4÷5
Репрезентованість	0÷3	4÷5	6÷7
Суб'єктна орієнтація	0÷2	3	4÷5
Концептуальність	0÷1	2÷3	4÷5

Встановлено діапазони низького, середнього та високого рівнів інституціональної, спільотної та індивідуально-рольової спрямованості, що відображають різний ступінь розвиненості (актуалізованості) у конкретної особистості інституціонального, спільотного та індивідуального вимірів громадянської ідентичності (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Межі високих, середніх та низьких рівнів показників інституціональної, спільотної та індивідуально-рольової спрямованості громадянської ідентичності

Показники вимірів громадянської ідентичності	Рівень		
	низький	середній	високий
Інституціональний вимір ГІ (інституціональна спрямованість)	20÷81	82÷103	104÷140
Спільотний вимір ГІ (спільотна спрямованість)	10÷44	45÷54	55÷70
Індивідуальний вимір ГІ (індивідуально-рольова/ігрова спрямованість)	0÷3	4÷6	7÷10

Проведений кластерний аналіз (основним завданням якого є розробка типології або класифікації) із використанням методу дерева кластеризації та методу к-середніх за шкалами методики дозволив виявити вісім груп респондентів з різним рівнем вираженості вимірів громадянської ідентичності (рис. 3.1).

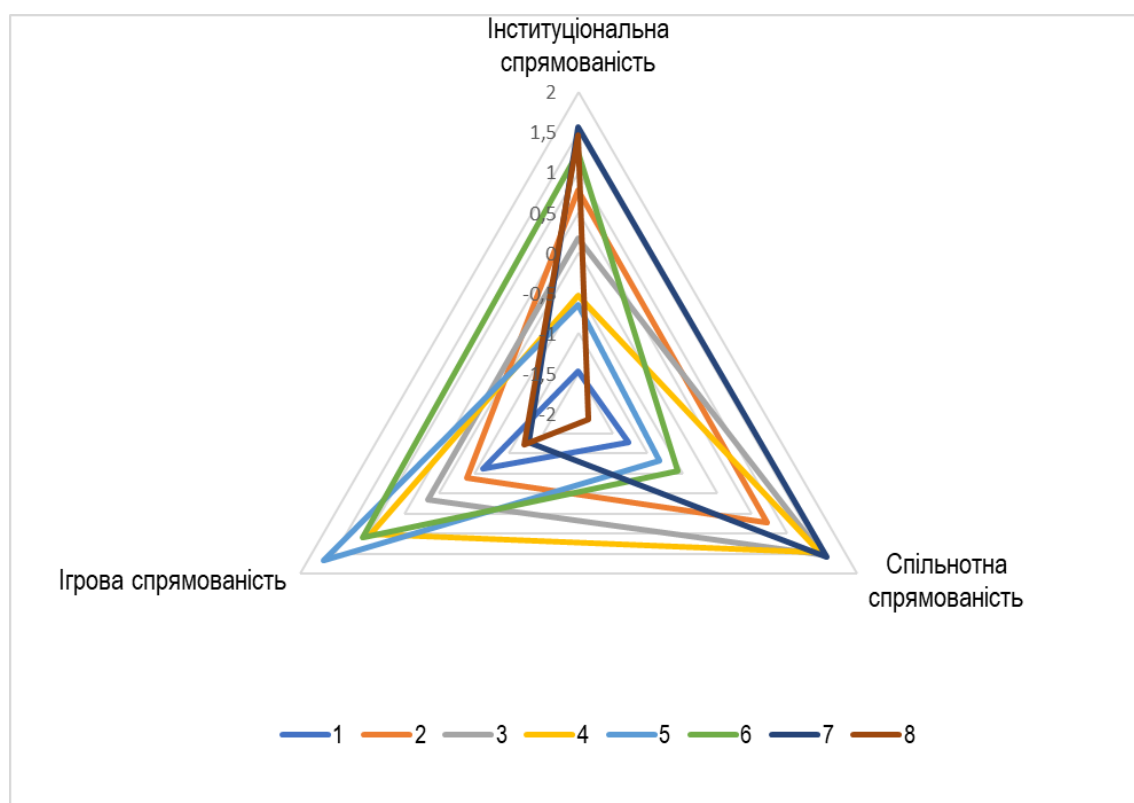

Рис. 3.1. Графічне представлення типів громадянської ідентичності

Середні значення показників (після стандартизації) інституціональної, спільнотної та ігрової спрямованості у виокремлених кластерах подано у табл. 3.13 та візуалізовано на рис. (рис. 3.2).

Таблиця 3.13

Середні значення (після стандартизації) вимірів громадянської ідентичності у виокремлених кластерах

Шкали	1 кластер	2 кластер	3 кластер	4 кластер	5 кластер	6 кластер	7 кластер	8 кластер
Інституціональний вимір (інституціональна спрямованість)	-1,48	0,77	0,18	-0,53	-0,65	1,25	1,56	1,46
Спільнотний вимір (спільнотна спрямованість)	-1,28	0,71	1,51	1,47	-0,84	-0,57	1,57	-1,85
Індивідуальний вимір (рольова/ігрова спрямованість)	-0,63	-0,4	0,16	0,99	1,65	1,1	-1,29	-1,22

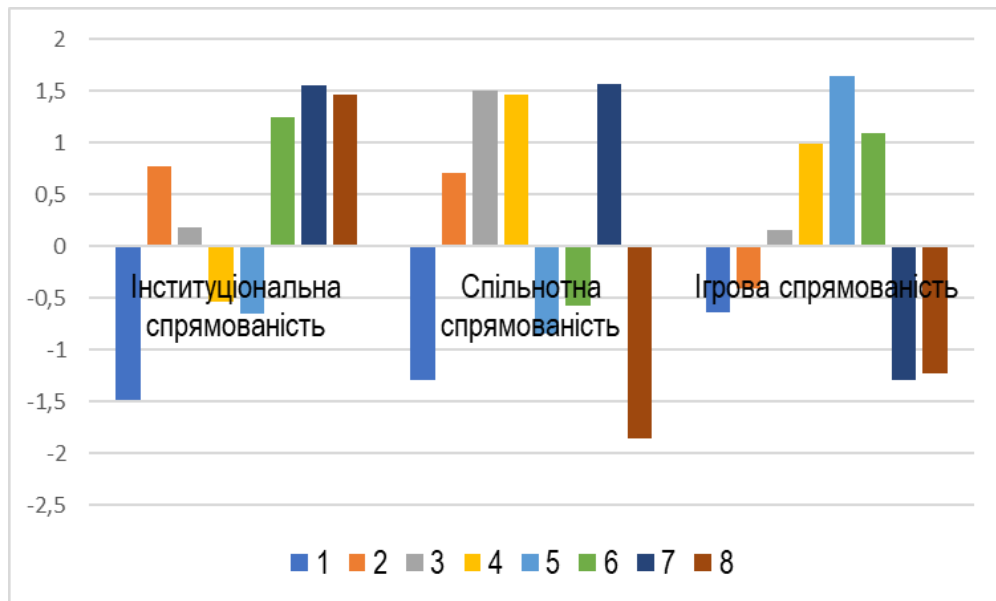

Рис. 3.2. Середні значення (після стандартизації) вимірів громадянської ідентичності у вісьмох кластерах

Аналіз результатів кластерного аналізу дозволяє говорити про такі умовні типи громадянської ідентичності: 1 – Латентний; 2 – Інституціонально-спільнотний; 3 – Спільнотний; 4 – Спільнотно-ігровий; 5 – Ігровий; 6 – Інституціонально-ігровий; 7 – Різнобічний; 8 – Державницький.

Для визначення типу громадянської ідентичності рекомендовано послуговуватися табл. 3.14, що дозволяє за рівнем актуалізованості того чи іншого виміру громадянської ідентичності визначати відповідний тип.

Таблиця 3.14

Визначення типу громадянської ідентичності за рівнями вираженості її вимірів

Типи громадянської ідентичності	Виміри громадянської ідентичності		
	Інституціональний (інституціональна спрямованість)	Спільнотний (спільнотна спрямованість)	Індивідуальний (ігрова спрямованість)
	рівень вираженості (актуалізованості)		
Латентний	низький	низький	низький
Інституціонально-спільнотний	середній	середній	низький/середній
Спільнотний	низький/середній	високий	низький/середній
Спільнотно-ігровий	низький/середній	високий	високий
Ігровий	низький/середній	низький	високий
Інституціонально-ігровий	високий	низький/середній	високий
Різнобічний	високий	високий	низький
Державницький	високий	низький	низький

Латентний тип – характеризується низькою вираженістю (актуалізацією) всіх трьох вимірів громадянської ідентичності. Особи з таким типом громадянської ідентичності психологічно дистанціюються від держави і співгромадян, а також від своєї ролі громадянина як зайвої формальності. Це може свідчити або про несформованість (дефіцитарність), тобто затримку розвитку громадянської ідентичності, або про домінування космополітичної/цивілізаційної чи іншої ідентичності, яка «поглинає» громадянську, або про готовність особи замінити українську громадянську ідентичність на іншу (потенційні емігранти), оскільки ані держава, ані співгромадяни не становлять цінність для неї.

Інституціонально-спільнотний тип – характеризується середньою вираженістю інституціональної та спільнотної спрямованості громадянської ідентичності. Особа з таким типом громадянської ідентичності при залученості до організаційного середовища держави (переживання за майбутнє держави, відслідковування важливих суспільно-політичних подій і т.п.) та афіліації зі співгромадянами (прийняття їх як інгрупи, переживання психологічного зв'язку, спільності долі), характеризується здебільшого нечіткими уявленнями про себе як громадянина, не достатньою актуалізацією власної соціальної ролі громадянина (може знати про цю роль, зокрема, про права та обов'язки громадянина, однак не співставляти її з собою). Зазвичай, вона пасивна щодо обстоювання громадянських прав та цінностей, має низький рівень готовності діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти.

Спільнотний тип – характеризується високою спільнотною спрямованістю громадянської ідентичності. Для особи з таким типом громадянської ідентичності, насамперед, важливо відчувати себе членом громадянської спільноти, поділяти спільні цінності та проблеми зі співгромадянами, підтримувати та захищати їх інтереси, вірити у ефективність спільного розв'язання проблем. Зазвичай, вона активно залучається до громадянської комунікації (бере участь в громадських обговореннях, «суспільному діалозі») та громадянської активності (волонтерська діяльність, участь у різних

громадянських організаціях та рухах). Схильна протиставляти себе державі, знецінювати її роль у житті суспільства. Серед представників цього типу є й такі громадяни, що схильні залучатися у ту чи іншу форму громадянської активності «за компанію», з орієнтацією на інших, тобто ця активність може бути не до кінця осмисленою, носити хаотичний, ситуаційний характер.

Спільотно-ігровий тип – характеризується високою вираженістю спільотної та ігрової спрямованості громадянської ідентичності. Особа з таким типом громадянської ідентичності, зазвичай, дистанціюється від держави, не переймається важливими державницькими подіями, натомість ідентифікує себе з спільнотою громадян, усвідомлює і переживає свою належність до неї. Однак у взаємодії зі співгромадянами не готова до близьких, щирих стосунків, схильна до різних ігрових форм комунікації маніпулятивного характеру.

Ігровий тип – характеризується низькою вираженістю інституціональної та спільотної спрямованостей громадянської ідентичності і високою її ігровою спрямованістю. Можна припустити, що особа з таким типом громадянської ідентичності здебільшого байдужа до проблем оточуючих її співгромадян і долі держави, головне для неї – мати зиск (виграш) для себе, відстояти свої індивідуальні інтереси. У відносинах з співгромадянами і державою застосовуються різноманітні психологічні ігри-маніпуляції та деструктивні сценарії задля задоволення своїх психологічних потреб (самоствердитися, отримати моральне виправдання правопорушень тощо), а також переадресувати відповідальність на державу або співгромадян.

Інституціонально-ігровий тип – характеризується високою вираженістю інституціональної та ігрової спрямованості громадянської ідентичності. Для особи з такою громадянською ідентичністю властиво встановлювати сурогатні стосунки з державою. З одного боку, вона може декларувати підтримку державницьких цінностей, висловлювати занепокоєння щодо перспектив розвитку держави, цікавитися суспільно-політичними подіями, а з іншого боку вдаватися до ігрової та сценарної взаємодії з державою як організацією, наприклад, ухилятися від сплати податків, уникати особистості відповідальності

за стан справ у державі тощо, виправдовуючись тим, що вона не відчуває себе достатньо значущою і впливовою для покращення ситуації в державі та ініціювання будь-яких змін («я маленька людина, від мене нічого не залежить») або тим, що має моральне право дурити державу, бо «сама держава постійно намагається обдурити простих громадян».

Різнобічний тип – характеризується високою вираженістю інституціональної, спільотної та рольової (не ігрової) спрямованості громадянської ідентичності. Для особи з таким типом громадянської ідентичності властиво висока когнітивна, ціннісна, поведінкова залученість до організаційного середовища держави, переживання тісного психологічного зв'язку зі співгромадянами, а також засвоєння, інтерналізація соціальної ролі громадянина, що зумовлює відкриті конструктивні стосунки з державою. Вона знає, що дає їй громадянство і чого не варто від нього чекати, що вона має право отримати від держави і що сама мусить дати їй як громадянин, вона усвідомлює свою відповідальність за державу і співгромадян, докладає зусилля для їхнього розвитку, готова діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти, активна щодо обстоювання громадянських прав та цінностей.

Державницький тип – характеризується високою вираженістю інституціональної спрямованості і низькою вираженістю спільотної та ігрової спрямованостей громадянської ідентичності. Для особи з таким типом громадянської ідентичності властива низька афіліація зі співгромадянами, амбівалентність переживань, пов'язаних зі сприйняттям себе частиною спільноти громадян, уявлення про себе як нетипового представника громадян своєї держави, натомість наявна висока залученість (ціннісна, когнітивна, афективна, поведінкова) у конструктивну (не-ігрову) взаємодію з державою як організацією. Така особа обізнана щодо своїх громадянських прав та обов'язків, дотримується законів і домагається дотримання законів іншими, готова інвестувати час та зусилля заради змін у державі та кращого її майбутнього і своїми щоденними справами доводить, що піклується про її розвиток, а також

готова захищати незалежність та цілісність держави, яку вважає однією із найвищих цінностей.

Однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA підтвердив наявність статистично значущих відмінностей інституціональної, спільнотної та індивідуально-рольової/ігрової спрямованостей у виокремлених восьми групах респондентів з різним типом громадянської ідентичності (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Результати порівняльного аналізу (за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA) показників вимірів громадянської ідентичності у осіб з різним типом громадянської ідентичності

Analysis of Variance						
	Between - SS	df	Within - SS	Df	F	signif. - p
Інституціональна спрямованість	455,0824	7	117,9176	566	312,0541	0,00
Спільнотна спрямованість	440,7527	7	132,2473	566	269,4800	0,00
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	430,6120	7	142,3880	566	244,5294	0,00

Для перевірки коректності виділених типів був використаний дискримінантний аналіз покроковим методом. Для позначення статистичної значущості потужності дискримінації в поточній моделі використовується стандартна статистика Уїлкса лямбда. Її значення змінюється від 1.0 (немає дискримінації) до 0.0 (повна дискримінація). У нашому випадку (Додаток В) дискримінація між групами є високо значущою (Wilks' Lambda: 0,02025, $p < 0,00001$), що свідчить про спроможність вимірів громадянської ідентичності розрізняти осіб 8 груп (з різним типом громадянської ідентичності).

У матриці класифікації (табл. 3.16) представлено відсоток спостережень, які були правильно класифіковані для кожного кластеру за допомогою отриманих функцій класифікації.

Таблиця 3.16

Класифікаційна матриця

ТИПИ	Percent Correct	Латентний p=,12021	Інституціонально-спільнотний p=,12300	Спільнотний p=,15854	Спільнотно-ігровий p=,12491	Ігровий p=,17770	Інституціонально-ігровий p=,13415	Різнобічний p=,10105	Державницький p=,06044
Латентний	94,20	65	4	0	0	0	0	0	0
Інституціонально-спільнотний	100,00	0	71	0	0	0	0	0	0
Спільнотний	100,00	0	0	91	0	0	0	0	0
Спільнотно-ігровий	95,83	0	0	3	69	0	0	0	0
Ігровий	100,00	0	0	0	0	102	0	0	0
Інституціонально-ігровий	100,00	0	0	0	0	0	77	0	0
Різнобічний	100,00	0	0	0	0	0	0	58	0
Державницький	100,00	0	0	0	0	0	0	0	34
Total	98,75	65	75	94	69	102	77	58	34

Загальний відсоток коректності здійсненої класифікації складає 98,75%, що свідчить про високу достовірність поділу осіб на групи з різним типом громадянської ідентичності. Отже, наше теоретичне припущення про наявність різних типів громадянської ідентичності (залежно від рівня розвинутості/актуалізованості тих чи інших вимірів громадянської ідентичності) емпірично підтверджено.

Запропонована типологія громадянської ідентичності, на нашу думку, дає змогу розширити уявлення науковців щодо цього питання. Незважаючи на актуальність даної проблеми, можна констатувати недостатній науковий інтерес до неї і невелику кількість відповідних теоретико-емпіричних напрацювань. Так, Дж. Вестхаймер і Дж. Кан (Westheimer & Kahne, 2004) виокремлюють лише три типи громадян: відповідальний громадянин (*the personally responsible citizen*); активний громадянин (*the participatory citizen*); громадянин, орієнтований на справедливість (*the justice oriented citizen*). Як бачимо, типологія авторів стосується лише концепції «ідеального громадянства». Г. Алмонд і С. Верба

(Almond & Verba, 1980) також згадують про три типи громадян при аналізі феномену громадянської культури: «громадяни-учасники»; «піддані громадяни»; «громадяни–парафіяни». Цікавою є типологія громадянської ідентичності, яку розробила Б. Рубін (Rubin, 2007). Критеріями виокремлення типів стали дві осі громадянської ідентичності: 1) відповідність або розбіжність між власним досвідом та засвоєними ідеалами; 2) активне або пасивне ставлення до громадянської участі (Rubin, 2007, с. 470). Йдеться про «свідомий» (*aware*), «уповноважений» (*empowered*), «самовдоволений» (*complacent*), «зневірений» (*discouraged*) типи громадянської ідентичності. Варто зазначити, що респондентами були учні середніх шкіл і даних щодо підтвердження цієї типології для дорослих, на жаль, поки немає.

3.2.2. Оцінювання протоідентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності на етапах її становлення (перцептивно-системному, нормативно-спільнотному, індивідуально-рольовому)

Для знаходження дескрипторів того чи іншого етапу становлення громадянської ідентичності (фіксації вираженості громадянської протоідентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності) були застосовані техніки:

1) ділова гра «Війна між державами» зі стандартизованим спостереженням за методикою Р. Бейлза. Вимірювалися показники «організаційне самопочуття», «переживання власної значущості для організації», «цілісність сприймання організаційної реальності», «громадянська конформність», «громадянська протестність»;

2) наратив «Я у державі» для встановлення домінуючої парадигми відносин з державою (суб'єкт-суб'єктна, суб'єкт-об'єктна, об'єкт-суб'єктна, об'єкт-об'єктна).

Ділова гра «Війна між державами» зі стандартизованим спостереженням за методикою Р. Бейлза

Оцінювання показників протоідентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності було здійснено в ході експерименту із застосуванням авторської модифікації тренінгової гри «Створення карти світу» (Грабовська & Гребінь, 2020).

Група учасників ділилася на дві команди. На аркуші ватману зображувався океан і материк. Спочатку перша команда навмання малювала на них корисні копалини і флору; друга – фауну, а також міста і села з різною кількістю населення. Потім ведучий рвав ватман на дві нерівні частини і роздавав їх командам як різні держави, які віддаються їм в управління. Розподіл суші, води, корисних копалин і т.п. явно несправедливий. Ведучий ставив питання командам про рівень життя громадян в їхніх державах, їх економіку та правову систему. Потім він оголошував війну між державами: більша держава напала на меншу. Подальша гра полягала в моделюванні військових дій, ухваленні рішень «урядами» двох держав, дипломатичних заходах тощо. В кінці гри відбувалася рефлексія та пояснення своїх дій, обмін думками та інформацією про переживання.

Ця гра з великою долею ймовірності провокує вияви реальної організаційної («громадянської») поведінки учасників. Поділ на дві команди і ситуація змагання (хто кого перемає у війні між державами?) забезпечують інгруповий («своя» держава) і аутгруповий («ворожа» держава) фаворитизм. Ця ситуація («війна») дає змогу актуалізувати в собі роль громадянина, солідарність зі «співгромадянами», пережити значущість держави для себе.

Гра містила в собі два етапи: 1) моделювання життя держави і свого життя в ній; 2) захист своєї держави від іншої / напад на іншу та її асиміляція. Така структура гри давала змогу поступово «вживатися» в роль громадянина; цим процесом керував ведучий тренінгу, здійснюючи фасилітацію цього процесу.

Поведінка, яка виявляється в такій експериментальній ситуації, є організаційною, груповою (не індивідуальною), оскільки вона здійснюється від

імені групи, з врахуванням групових принципів і норм, з мотивацією «на благо нашої держави». Отже, з огляду на ці обставини, у цій поведінці слід було очікувати вияви тих реальних прототипних елементів громадянської ідентичності, які сформувалися в особистості на момент проведення експерименту.

Ці елементи можна виявити у вербальній та невербальній «продукції» кожного учасника протягом гри.

Для їх фіксації було прийнято рішення використати інструмент, що часто застосовується для аналізу групової взаємодії – схему стандартизованого спостереження за груповою дискусією Роберта Бейлза (Bales, 1950, 1999). Хоча ця схема була первинно розроблена для аналізу групової дискусії, але на даний час вона зазнала багатьох модифікацій і є цілком придатною для статистичної обробки результатів, що фіксуються під час групової взаємодії. В класичному варіанті методика передбачає моделювання групової дискусії та стандартизовану фіксацію критеріїв спостереження за поведінкою кожного учасника. Об'єктивність цієї техніки забезпечується чітким виокремленням критеріїв спостереження, наявністю спостерігачів (мінімізує суб'єктивність і упередженість спостерігача), використанням відео- та аудіозапису групової взаємодії, ретельністю розробки усіх статистичних процедур (Галян, 2012).

Вперше методика моделювання групової дискусії Р. Бейлза була розроблена як діагностична процедура, призначена для вивчення малих груп (їх підходу до розв'язання проблем, статусно-рольової структури, характеру міжособової взаємодії в групі тощо), а також особистісних особливостей учасників дискусій та їх взаємин (Bales, 1950). Ця методика досить популярна за кордоном (Burke, 2003; Lisiecka, 2013; Verdun et al., 2019; Игнатова, 2015); вона включена в Міжнародну енциклопедію соціальних наук (Sills & Merton (Eds.), 1968). У сучасній українській психологічній практиці ця методика мало використовується, що не є виправданим: адже вона відкриває широкі можливості експериментальних групових досліджень, для реалізації яких тестові психодіагностичні методики часто-густо виявляються неадекватними з огляду на

їх індивідуальну, а не групову спрямованість.

Найчастіше методику Р. Бейлза розглядають як техніку стандартизованого спостереження у поєднанні з елементами лабораторного експерименту, що спрямована на аналіз інтеракцій між учасниками певної соціальної групи в ситуації відкритої публічної дискусії. Бейлз конкретизує поняття «інтеракція» і зазначає, що вона має місце тоді, коли особа здійснює якусь дію (акт), що постає стимулом для іншої особи, тобто чинником, який змушує останню якимось чином реагувати. Методика спирається на певні теоретичні постулати і містить як схему організації групової дискусії, так і стандартизованого спостереження, а також доволі розгалужену та працездатну процедуру збору даних, а також їх статистичної обробки.

Схемою Р. Бейлза передбачені особливі вимоги до спостерігачів щодо їхньої кількості, критеріїв їх добору, спеціальної підготовки та інструктажу (Игнатова, 2015). Лише за дотримання цих умов достовірність отриманих даних є високою. У нашому дослідженні кількість спостерігачів (спеціально підготовлених магістрів-психологів) дорівнювала 6 (кількість, що нівелює фактор суб'єктивності спостерігача; адже кожен бачить ситуацію і взаємодію по-своєму, отже, однаково зафіксовані шістьма спостерігачами дані свідчать про їх реальність та об'єктивність). Кожен спостерігач засвоює список категорій і сенс кожної з них, причому не окремо, а як упорядковану систему. До початку взаємодії (перегляду відеозапису) він фіксує учасників і позначає кожного номером чи буквою. Він розчленовує поведінку учасників на окремі поведінкові акти і кожний з них фіксує, підводячи під той критерій в схемі, який найкраще описує цей факт. За допомогою символів позначається, від кого і до кого спрямована конкретна дія. Критерій розрізнення поведінкових актів не є чітко визначеним, але, зазвичай, акт вважається вербальною смисловою одиницею. Тому він відповідає певному реченню (або його невербальному супроводу), але не зводиться до нього, оскільки при класифікуванні враховуються також інтонація, поза, експресивні рухи випробуваних тощо. У такий спосіб, спостерігач у середньому фіксує 10-15 актів взаємодії щохвилини. Опрацьовані

результати спостереження фіксуються у спеціальній матриці; фіксуються лише ті дані, які не викликали істотних розходжень у спостерігачів. Лише після цього відеозапис знищується з метою дотримання конфіденційності учасників.

Які ж саме поведінкові показники фіксують спостерігачі? Р. Бейлз (Bales, 1970) виділив 12 дескриптивних категорій в результаті узагальнення списку усіх можливих актів взаємодії людей у групі під час дискусії (близько 80 найменувань). На думку Бейлза, ці 12 категорій описують основні тенденції групової взаємодії, є доволі широкими за змістом і дають великі можливості інтерпретації (Табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Система категорій стандартизованого спостереження за груповою дискусією за Р. Бейлзом (Игнатова, 2015, с. 214-215)

1. Вираження солідарності, підвищення статусу іншої людини, надання допомоги, винагорода 2. Зняття емоційної напруги, жарти, сміх, вираження задоволення 3. Згода, пасивне прийняття, розуміння впливу, поступливість
(1 – 3 — позитивна соціально-емоційна сфера) 4. Пропонування поради, спрямування думки, при збереженні автономії партнера 5. Вираження своєї думки, оцінювання, аналіз, вияв почуттів, бажань 6. Орієнтація членів групи, інформування, повторювання, удостоєнення
(4 – 6 — сфера завдань (ділова сфера) — емоційно нейтральна) 7. Прохання орієнтувати, надати інформацію, повторити, підтвердити 8. Прохання повідомити думку, оцінити, проаналізувати, вираження почуттів 9. Питання, прохання дати напрям, можливий спосіб дій
(7 – 9 — сфера завдань (ділова сфера) — емоційно нейтральна) 10. Заперечення, пасивне неприйняття впливу, відмова у допомозі 11. Вираження емоційної напруги, прохання про допомогу, ухилення (відступ «з поля бою») 12. Прояв антагонізму, підрив статусу іншого, самозахист, домагання власного визнання
(10 – 12 — негативна соціально-емоційна сфера) |
|---|

Для кожної категорії передбачено декілька вербальних і невербальних проявів – елементів спостереження. Елементом спостереження Бейлз називає суб'єктивно-предикативну одиницю, що піддається визначенню через один зі заданих критеріїв і становить собою найдрібніший розрізняваний сегмент

вербальної чи невербальної поведінки, який спостерігач у спромозі зафіксувати після відповідного тренування, застосовуючи заданий набір категорій, за умови, що він неперервно робить серію відзначень поведінки учасників (Bales, 1970). Наприклад, перший критерій (дружелюбність) на вербальному рівні: висловлювання позитивних оцінок і схвалення, звертання по імені, позитивні реакції на жарти людини. На невербальному рівні: вислуховування до кінця, погляд в очі (в обличчя), підтакування і посмішка. При поєднанні вербальних та невербальних виявів (що й має місце в спілкуванні) об'єкт спостереження справді здійснює за хвилину до 15 поведінкових виявів, які можуть бути зафіксовані за згаданими критеріями. Внаслідок такої процедури фіксації даних не може виявитися учасників гри (дискусії), які не здійснювали ніяких поведінкових актів (навіть у найпасивніших учасників фіксуються невербальні реакції).

На думку Бейлза, наведені вище 12 критеріїв можуть бути по-різному згруповані і, відповідно, проаналізовані у різних ракурсах (Bales, 1970). Насамперед, ці критерії відображають 6 основних проблем взаємин і групових процесів: а) обмін інформацією і визначення ситуації у груповій свідомості; б) взаємне оцінювання одне одного і зовнішньої інформації, формування групових цінностей; в) спроби осіб керувати один одним або впливати одне на одного, формування статусної ієрархії; г) формування групового розв'язання проблеми; д) послаблення міжособистих і внутрішньо-особистих напружень, підтримка гармонії; е) розвиток взаємодопомоги і підтримки, групова інтеграція.

Оскільки особи можуть включатись у ці процеси як позитивно, так і негативно, критерії поляризуються і їх кількість подвоюється до 12 (наприклад, за критерієм а: активний обмін інформацією в групі – відсутність обміну інформацією). Регруповування по три критерія відповідає двом аспектам групової життєдіяльності: А і D – соціально-емоційний (позитивний і негативний), В і С – діловий, нейтральний (Игнатова, 2015, с. 213).

У своїх пізніх працях (Bales, 1983, 1999) Р. Бейлз припускає зведення першопочаткових 12 критеріїв до 6 у відповідності з 3 основними параметрами:

- адаптивні дії (поступливість, поблажливість; протилежне –

самозвеличування, домінування);

- інтегративні дії (що зумовлюють прийняття або неприйняття людини групою);
- інструментальні – експресивні дії.

Отже, усі вони зводяться до таких полярних конструктів, як: адаптивність – неадаптивність; групова інтеграція – дезінтеграція, інструментальність – експресивність. Слід зазначити, що явне переважання останньої характеристики (експресивності) Р. Бейлз розглядав як ознаку певної особистісної незрілості людини, потенційно неадаптивної поведінки, неефективності її взаємодії у групі.

Відповідно, користуючись схемами спостереження, можна визначити індекси поведінки особи не лише за кожною з 12 виокремлених Бейлзом критеріїв, а також за інтегративними категоріями: адаптивності, інтегрованості в групу та інструментальності – експресивності.

Бейлз впроваджує також поняття зв'язку між категоріями; на його думку, цей зв'язок об'єднує категорії у конфігурації, зазначених у табл. 3.18.

Табл.3.18.

*Зв'язок між критеріями у системі взаємодії
(за методикою моделювання групової дискусії Р. Бейлза)*

№ категорій	Проблема міжгрупової взаємодії
1-12	Міжгрупова інтеграція
2-11	Подолання напруги у процесі дискусії
3-10	Знаходження розв'язання проблеми
4-9	Соціальний контроль
5-8	Оцінки, думки, позиції щодо розв'язання групової проблем
6-7	Орієнтація у просторі міжособистісного сприймання

Наявність взаємозв'язків між зазначеними критеріями свідчить про те, що вони не є сукупністю розрізнених параметрів поведінки, а складають систему.

Процедура підрахунку індивідуальних індексів групової поведінки учасників групової взаємодії починається із заповнення агрегативної матриці «Хто до кого», яка дає змогу визначити профіль інтеракції, що отримується способом підрахунку відношення суми актів, які потрапляють до даного критерію, до загального числа поведінкових актів особи під час групової дискусії. При цьому

фіксуються, зокрема, час гри (групової дискусії) як загальний показник (Т) та основні індексу вияву учасниками групової дискусії специфіки поведінкових актів: SI – сума актів, ініційованих певним учасником; SR – сума актів, звернених на певного учасника від усіх членів групи; SRJ – сума актів, спрямованих одним учасником до іншого конкретного члена групи; SO – сума актів, звернених учасником дискусії на групу загалом. В усіх випадках підраховується відношення цих сум до загальної кількості поведінкових актів учасника гри. Ці індекси дають змогу виявити, по-перше, активність кожного учасника у дискусії (SI/T); по-друге, його авторитетність (SR/T); по-третє, вираженість орієнтації учасника під час дискусії як на певного члена групи (лідера) (SRJ/T), так і на групу загалом (SO/T).

Методика Бейлза дає змогу оцінити як профіль кожного учасника дискусії (завдяки індивідуальним індексам, отриманим ним), так і деякі загальногрупові характеристики. Щодо найголовніших індивідуальних показників, то до них відносяться: адаптивність – дезадаптивність; інтегрованість в групу – дезінтегрованість; інструментальність – експресивність. Крім того, при застосуванні методики Бейлза зазвичай вимірюються також такі показники, як домінування – підпорядкування (залежність), а також привабливість – непривабливість кожного учасника.

Методика Бейлза була нами дещо модифікована не лише в плані організації експерименту і групового обговорення, а і в плані підрахунків індивідуальних індексів.

Вищезазначені індекси можуть цілком обґрунтовано бути інтерпретовані як показники утворень громадянської ідентичності, зокрема, ***протоідентичності***.

1. Показник «*власна значущість учасника для групи/організації*» вимірюється за індексом авторитетності (SR) – певних поведінкових виявів, що фіксуються в спостереженні (наприклад, орієнтація поглядів членів групи на даного конкретного учасника). Згідно з постулатами соціальної психології, авторитетність означає високий статус особи в групі, готовність групи рахуватися з її думкою, йти назустріч її побажанням. Висока значущість особи для групи означає її цінність, важливість для неї. У грі чи дискусії вона

на поведінковому рівні втілюється в орієнтаціях поглядів учасників на цю особу; на неї дивляться, щоб врахувати її ставлення до об'єкту обговорення. Навіть якщо ця особа є дитиною (саме в дитячому віці формується організаційна протоїдентичність), дорослі підтримують зоровий контакт з нею, поглядають на неї, цікавляться її реакціями на те, що відбувається. У таких ситуаціях ця особа, безумовно, переживає свою значущість для групи (як мінімум ситуативну). Отже, підрахунок коефіцієнту орієнтації членів групи на певну особу втілює індекс її значущості (авторитетності) для групи.

2. Показник «цілісність сприймання організаційної реальності» може бути інтерпретований як співвідношення індексів SRJ – сума актів, спрямованих одним учасником до іншого конкретного члена групи, і SO — сума актів, звернених учасником дискусії на групу загалом (SRJ/SO). Інтерпретаційне значення має збалансованість цих індексів. Якщо результуюче число близько до одиниці або є одиницею, це означає високу збалансованість/цілісність сприйняття групи, групових подій і тих задач, які вона розв'язує (організаційної реальності). У протилежному випадку збалансованість низька і переважає якась одна спрямованість, що свідчить про односторонність перцепції організаційної реальності.
3. Про *організаційне самопочуття* опосередковано свідчить індекс активності учасника (SI). Слід підкреслити, що активність означає не лише вербальні чи фізичні дії. Член групи може не виявляти ініціативи у грі, але він весь час реагує: посміхається, хитає головою, знизує плечима тощо. Навіть ця реактивна активність, як і проактивність, свідчить про асертивність та автентичність поведінки (активна особа менше переймається тим, як сприймуть її оточуючі). Цей «дозвіл бути собою» свідчить про певну природність, спонтанність поведінки і протистоїть скутості (котра може виникати як наслідок надмірного контролю за своєю поведінкою). Звичайно, член групи може активно програвати якусь роль (бути нещирим), але велика міра активності змушує його «видавати себе», виявляти мимоволі свої автентичні реакції.

Наведені вище індекси вимірюються з метою отримання значення показника організаційної протоїдентичності як основи громадянської ідентичності особистості, яка підраховується за формулою:

$$\text{Показник протоїдентичності} = \frac{SI + SR + \frac{SRJ}{SO}}{T}$$

де T – загальний час гри;

SI – показник активності; SR – показник авторитетності; SRJ/SO – показник збалансованості (цілісності) сприймання організаційної реальності.

Виокремлені Р. Бейлзом критерії (табл. 3.15) дають підстави для підрахунку таких складових *репродуктивної громадянської ідентичності*, як індекси громадянської конформності/протестності.

Як зазначав сам Бейлз, критерій № 3 – «згода» – може бути ототожнений з конформністю як пасивним прийняттям чужої позиції (Bales, 1950). При фіксації результатів її не можна плутати з виявами інших категорій, таких як «прохання дати напрямок дій», «запит на висловлення думки інших членів групи», «прохання про допомогу», які можуть бути виявами підпорядкованості, але не конформності. Сам Бейлз, а також його послідовники розуміли конформність (у її поведінковому вираженні, як вербальному, так і невербальному) як пасивне прийняття чужої позиції, відкритість до зовнішнього впливу, поступливість, пасивність, слабку вираженість власної позиції. За Бейлзом, підпорядкованість і конформність близькі, але не тотожні (Bales, 1950).

У нашому дослідженні при встановленні виявів громадянської конформності враховувалися такі елементи поведінки учасників гри:

- відсутність власної ініціативи як на етапі моделювання держави, так і на етапах «війни» і обговорення;
- орієнтація на ініціативу інших та її прийняття без обговорень чи критики;
- пасивність в ситуаціях ухвалення групових рішень;
- готовність змінити свою думку на користь груповій позиції в ситуації, коли вони не співпали між собою;
- уникнення конфронтацій з груповою більшістю;

- уникнення висловлення та відстоювання власної позиції;
- відсутність яскраво виражених емоцій під час гри.

Підрахунок індексу громадянської конформності (*ГК*) здійснювався як знаходження відношення між кількістю поведінкових виявів конформності (вищезазначених) до загального часу гри (*T*).

Аналогічно, критерій № 12 («Антагонізм» – відверта незгода, негативізм) свідчить про протестність поведінки учасника групової гри. Фіксація елементів протестності передбачала зосередження уваги на такій поведінці:

- запереченнях щодо «несправедливого розподілу» території держав, складність акцептації цієї ігрової ситуації;
- часті суперечки з іншими «співгромадянами» при ухваленні «управлінських» рішень;
- критика «співгромадян» та їх громадянських висловлювань;
- неприйняття ситуації неуспіху, «військового» програшу своєї держави;
- відсутність підпорядкування спільним рішенням: ухвалено одне, а в поведінці особи реалізується інше.

Підрахунок індексу громадянської протестності (*ГП*) здійснювався як знаходження відношення між кількістю вищевказаних поведінкових виявів до загального часу гри *T*.

Відповідно, показник репродуктивної громадянської ідентичності може оцінюватися як сума описаних вище виявів громадянської конформності (*ГК/Т*) і громадянської протестності (*ГП/Т*), де *T* – загальний час гри.

$$\text{Показник репродуктивної ідентичності} = \frac{\text{ГК} + \text{ГП}}{T}$$

де *T* – загальний час гри;

ГК – індекс громадянської конформності;

ГП – індекс громадянської протестності.

Нарешті, для встановлення ознак **продуктивної громадянської ідентичності** використовувалися такі важливі, з погляду Р. Бейлза (Bales, 1999), індекси індивідуальної поведінки в групі, як: 1) адаптивність – дезадаптивність;

2) інтегрованість в групу – дезінтегрованість; 3) інструментальність – експресивність.

Вочевидь, адаптивність у грі «Війна в державі» виявляла себе у легкому прийнятті та адекватному розумінні ігрової ситуації, здатності відповідно діяти у цій ситуації; інтегрованість – у збалансованій кількості власних ініціатив та прийнятих (підтриманих) ініціатив «співгромадян»; інструментальність – в орієнтованості на групові завдання («виграти війну», «вижити», «перемогти ворога») і меншою мірою на індивідуальні поза-ігрові інтереси (самоствердження, привертання уваги до своєї особи тощо).

Адаптивність (*Ад*) вимірюється як сума поведінкових виявів, що належать до критеріїв 1, 2, 4 (табл. 3.15), поділена на *T* – загальний час гри. При цьому поведінковий вияв позитивного полюсу критерію (наприклад, поступливість) додається зі знаком +, негативного (непоступливість) – зі знаком –. Інтегрованість (*Інт*) вимірюється як сума поведінкових виявів, що зумовлюють прийняття або неприйняття людини групою (додаються вияви критеріїв 1–3 і мінусуються вияви критеріїв 10–12; сума ділиться на показник *T* – загальний час гри); Інструментальність (*Інс*) розуміється як прийняття особою групових завдань і намагання виконати їх під час гри, переймання інтересами «держави», переслідування її інтересів на усіх етапах гри. Аналогічно, протилежним полюсом є експресивність – нав'язування своїх власних інтересів, відмова включатися в спільну групову реальність тощо. Підрахунок цього індексу здійснюється як сума поведінкових виявів інструментальності, поділена на показник *T* – загальний час гри.

$$\text{Показник репродуктивної ідентичності} = \frac{Ад + Інт + Інс}{T}$$

де *T* – загальний час гри;

Ад – індекс адаптивності;

Інт – індекс інтегрованості;

Інс – індекс інструментальності.

Отже, дані, зібрані під час проведення гри «Війна у державі» за допомогою

схеми стандартизованого спостереження Р. Бейлза, дають змогу підрахувати показники протоїдентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності кожного учасника гри.

Обґрунтованість методики Р. Бейлза забезпечується цілковитою відповідністю процедур запропонованій ним теоретичній моделі, значною кількістю спеціально підготовлених спостерігачів, відеозаписами групової взаємодії тощо. Її універсальність пов'язана з тим, що запропонована схема стандартизованого спостереження дає змогу відстежити, як особистість поводить себе в групі, а також у певній проєктивній ситуації групових задач та викликів (у нашому випадку проєктивна ситуація провокує реакцію особи на проблеми держави та співгромадян).

Схема Бейлза, будучи досить універсальною, піддавалася багатьом модифікаціям; на її основі розроблялися різноманітні системи багатопрофільного оцінювання поведінки особи у групі (Berdun et al., 2019). Дослідження становлення громадянської ідентичності зумовило свій варіант авторської модифікації, обґрунтований вище.

Ретроспективний наратив «Я у державі»

Респондентам пропонувалося написати твір (не менше 2-3 сторінок) про своє життя в нашій державі, про роль держави у їхньому житті. Їх просили пригадати, що їм доводилося чути в дитинстві від близьких людей про державу та співгромадян; яку поведінку близьких людей стосовно держави вони пам'ятають (участь у виборах; сплату/несплату податків державі; користування державними послугами; комунікацію з державними чиновниками тощо); які уявлення щодо держави виникали в них самих і як змінювалися з плином часу ці уявлення. Їм пропонувалося також написати, які позитиви/негативи дає особисто їм життя в нашій державі і власне громадянство; що мало би змінитися на краще і що реально зміниться (прогноз на майбутнє).

Респондентам пропонувався допоміжний список запитань, які мали бути висвітлені в тексті (Додаток Г). Слід зазначити, що метою цих запитань було не

регламентувати, а лише спонукати наратив респондента.

Отримані тексти-наративи давали змогу, серед іншого, оцінити домінуючу парадигму його відносин з державою (суб'єкт-суб'єктна, суб'єкт-об'єктна, об'єкт-суб'єктна, об'єкт-об'єктна).

Для здійснення аналізу була складена система критеріїв, які були зорієнтовані на конкретизацію виявів «суб'єктності» і «об'єктності» як держави, так і себе самого у тексті-наративі.

Традиційно об'єктність сприймання якогось зовнішнього соціального об'єкта чи явища означає його знецінення, вторинність (відсутність авторства вчинків чи дій), пасивність, не-вартісність, безглуздість, дегуманізацію, деперсоналізацію. І навпаки, суб'єктність означає поцінювання, повагу, первинність – авторство щодо власних вчинків, визнання активності, вартісність, персоналізацію.

Відповідно, суб'єкт-суб'єктна парадигми відносин з державою означає партнерські стосунки особистості та держави; об'єкт-об'єктна – позбавлені цінності і сенсу стосунки (позиція потенційного емігранта або «внутрішнього емігранта»); суб'єкт-об'єктна – позицію домінування над державою («я використовую державу в своїх інтересах, маю на це моральне право»); об'єкт-суб'єктна – позицію підпорядкування та пасивності («від мене нічого не залежить, держава всемогутня»). Ці парадигми представлені в табл. 3.19 як відповідні категорії тематичного аналізу:

Таблиця 3.19

Категорії аналізу для визначення представленості домінуючої парадигми відносин особистості та держави

Назва категорії	Суть категорії	Індикатори
SS. Суб'єкт-суб'єктна	Партнерські відносини	Вказання на цінність себе для держави і держави для себе самого («я можу зробити для держави...», «обмін між нами ...» і т.п.)
SO. Суб'єкт-об'єктна	Використання держави в своїх інтересах	Позиція соціального паразитизму («мені винні», «держава мусить забезпечити мене...» і т.п.)
OS. Об'єкт-суб'єктна		Нівелювання себе у стосунках з державою («від мене нічого не

	Делегування відповідальності, відмова від відповідальності	<i>залежить», «я маленька людина», «я поза політикою» і т.п.) і водночас демонізація ролі держави («держава всесильна» і т.п.)</i>
ОО. Об'єкт-об'єктна	Знецінення себе / держави / своїх відносин з державою	Заперечення цінності свого громадянства і держави як інституції (<i>«я малозначущий гвинтик безглузлого механізму» т.д.)</i>

Орієнтуючися на зазначені вище категорії, можемо вирахувати питому вагу кожної з них для кожного автора наративу. Питому вага кожної категорії вираховується як відношення частоти, з якою категорія (індикатор) зустрілася в тексті, до загального обсягу тексту. У такий спосіб ми можемо кількісно оцінити представленість кожної парадигми у кожного учасника дослідження і визначити домінуючу парадигму.

3.2.3. Психологічні механізми становлення громадянської ідентичності особистості: модель емпіричної верифікації

В авторській моделі нами запропоновано шість основних психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності особистості.

Так, до механізмів *виникнення* громадянської ідентичності відносимо: інтеріоризацію стереотипів та атитюдів громадянства і наслідування зразків громадянської поведінки; результуючим станом перебігу цих процесів є громадянська протоідентичність. До механізмів *розвитку* відносимо індивідуацію змістів громадянськості та екстеріоризацію стереотипів, атитюдів та патернів громадянської поведінки; результат цих процесів – репродуктивна громадянська ідентичність; до механізмів *утвердження* (власне становлення) – імплементацію досвіду взаємодії з державою і співгромадянами та осмислення інформації щодо держави і громадянськості. Внаслідок повноцінного перебігу усіх згаданих процесів виникає зріла громадянська ідентичність як особистісне утворення.

Вочевидь, усі названі вище процеси мають місце під час формування та становлення громадянської ідентичності і здійснюють певний внесок в нього. Завданням емпіричної верифікації нашої концепції про психологічні механізми становлення громадянської ідентичності мало бути передусім довести/спростувати статус «механізмів», який ми атрибуємо цим названим вище процесам. Верифікація цього положення полягає у встановленні статистично значущих зв'язків між емпіричними дескрипторами цих механізмів та ознаками протоідентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності.

Отже, необхідно виокремити та обґрунтувати дескриптори зазначених психологічних механізмів.

Слід зазначити, що відстежити і зафіксувати усі ці процеси «в режимі реального часу» можна хіба що в лонгітюдному (досить тривалому) дослідженні, яке давало б змогу відстежити розгортання в часі становлення громадянської ідентичності від дитинства до зрілості.

Але при психологічному обстеженні осіб юнацького та дорослого віку ми можемо оперувати окремими виявами (можливо, рудиментарними) цих механізмів, які у них залишаються. Наприклад, залученість психологічних механізмів інтеріоризації батьківських громадянських настанов та наслідування моделей громадянської поведінки можна оцінити за спогадами, які вони залишають в пам'яті опитаного. Батьківські настанови можуть бути описаними в ретроспективному наративі як у точності, з відтворенням деталей ситуації, так і приблизно, на рівні емоційного меседжу.

Отже, слід зупинитися на обґрунтуванні: 1) дослідницьких технік та процедури емпіричного дослідження психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності; 2) дескрипторів цих психологічних механізмів.

Дослідницькі техніки та прийоми оцінювання механізмів становлення громадянської ідентичності спрямовані на пошук найважливіших емпіричних виявів цих механізмів, які реально можна зафіксувати або «методом зрізів», або

у дорослих людей як певні рудиментарні «залишки» та результати дії механізмів, активно залучених в дитинстві/підлітковому віці.

Для виявлення дескрипторів психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності було застосовано комплекс методів:

1. Ретроспективний наратив «Я в державі» (описаний вище у п. 3.2.2): респондентам пропонувалося пригадати, що їм доводилося чути в дитинстві від близьких людей про державу та співгромадян; як змінювалися з плином часу ці уявлення; і написати про це твір-наратив «Я в державі». Респондентам пропонувався допоміжний список запитань, які мали бути висвітлені в тексті (Додаток Г). Зокрема, респонденти оцінювали рівень власної згоди з почутим від батьків чи інших референтних осіб «тоді» і «зараз». Також їх просили пригадати будь-яку громадянську поведінку близьких людей, яку вони пам'ятають, і оцінити рівень її прийняття «тоді» і «зараз». Крім того, вони мали згадати, чи реалізовували вони колись в своєму житті таку саму чи подібну поведінку, а також – чи доводилося їм здійснювати прямо протилежну громадянську поведінку. При цьому вони оцінювали цей свій досвід як вдалий чи невдалий. Також їм ставилися запитання на ідентифікацію власних політичних/громадянських поглядів; на виявлення прагнення поширювати свої громадянські погляди; готовності їх осмислювати та вдосконалювати і т.ін.

2. Тематичний аналіз, що призначався для обробки вербального змісту наративів, процедура якого, у порівнянні з контент-аналізом, менш формалізована і водночас більш інтерпретативна (Braun & Clarke, 2020, 2021; Terry et al., 2017) позаяк дослідник переходить до аналізу експліцитної або латентної комунікації, суб'єктивної інтерпретації контексту – через ідентифікацію тем і патернів (Байєр, 2022, с. 4). Аналіз даних відбувався за завчасно визначеними категоріями на основі теоретичної концептуалізації, тобто використовувався дедуктивний підхід тематичного аналізу, коли дослідник спирається на вже наявні теоретичні концепції, які дають структуру для сприйняття та інтерпретації даних, саме на їх основі кодують значення, а коди

збирають у теми (Байєр, 2022, с. 5). Ці категорії були власне дескрипторами відповідних механізмів:

1) інтеріоризації громадянських контентів – їх репрезентованість у пам'яті респондента як диспозицій, настанов, міфологем тощо, почутих колись від батьків чи інших референтних осіб (на рівні індикаторів категорій тематичного аналізу диференціювалася міра репрезентованості: від «слабкої згадки емоційного фону почутого» (невизначеного спогаду) до чіткого відтворення сказаного в деталях);

2) наслідування громадянської поведінки – оцінювання моделей громадянської поведінки, оцінка їх прийняття «тоді» і «зараз», їх відтворення у буквальному чи протилежному (інвертованому) варіанті;

3) індивідуалізації – диференціація своїх та чужих поглядів; оцінювання громадянських диспозицій інших осіб та рефлексія змістів громадянськості; адаптація наявних громадянських контентів під свої власні громадянські погляди;

4) екстеріоризації громадянських настанов – застосування батьківських (референтних осіб) настанов у власному досвіді, оцінювання цього досвіду як вдалого чи невдалого, а також ретрансляція власних громадянських диспозицій (або в комбінації з інтеріоризованими контентами);

5) імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою та співгромадянами – наявності рефлексії такого досвіду, готовності спиратися на нього при плануванні (цілеспрямованому чи мимовільному) подальшої такої взаємодії;

6) осмислення власних громадянських контентів (уявлень, поглядів, стереотипів, переживань, настроїв, прагнень) – дискурс щодо них, вміння та готовність їх аналізувати (розглядаючи їх окремі елементи), створювати нові громадянські контенти, а також переосмислювати їх, переоцінювати громадянські цінності.

Для реалізації цього дослідження були розроблені відповідні категорії тематичного аналізу (дескриптори психологічних механізмів становлення

громадянської ідентичності), а також їх індикатори (коди), за допомогою яких можна було знайти в тексті кожен з категорій. Ця система категорій (А – Е), підкатегорій (А1 – А2 , ..., Е1 – Е3) та індикаторів (А1а – А2с, ..., Е1а – Е3д) подана в табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Категорії, підкатегорії та індикатори категорій тематичного аналізу для дослідження ретроспективних наративів «Я в державі»

Психологічний механізм	Дескриптор / категорія тематичного аналізу	Підкатегорія тематичного аналізу	Індикатори категорій тематичного аналізу (коди)
Інтеріоризація громадянських контентів	Репрезентація у пам'яті громадянських настанов (категорія А)	А1: Репрезентація батьківських настанов та диспозицій; А2: Репрезентація громадянських настанов інших референтних осіб	А1а – вербальне відтворення у деталях батьківських громадянських настанов (БГН); А1b – часткове відтворення БГН; А1с – невиразний спогад БГН; А2а – вербальне відтворення у деталях громадянських настанов референтних осіб (вчителя, тренера, друга тощо); А2b – часткове відтворення громадянських настанов референтних осіб; А2с – невиразний спогад громадянських настанов референтних осіб
Наслідкування громадянської поведінки	Наслідкування моделей громадянської поведінки (категорія Б)	Б1: Прийняття наявних моделей громадянської поведінки як зразків наслідкування; Б2: Відтворення моделей громадянської поведінки (в минулому чи теперішньому)	Б1а – прийняття моделі громадянської поведінки «тоді» (повне / часткове); Б1b – прийняття моделі громадянської поведінки «зараз» (повне / часткове); Б2а – відтворення моделей громадянської поведінки «тоді» (пряме, буквальне / непряме, інвертоване); Б2b – відтворення моделей громадянської поведінки «зараз» (пряме, буквальне / непряме, інвертоване)

Індивідуація громадянських контентів	Надання особистісних смислів засвоєним громадянським контентам (категорія В)	В1: Диференціація своїх і чужих поглядів; В2: Оцінювання та рефлексія змістів громадянськості; В3: Трансформація і адаптація громадянських настанов інших «під» власні смислові системи	В1а – дистанціювання, відсутність ідентифікації з батьківськими поглядами; В1b – розмежування своїх та громадянських поглядів референтних осіб; В2а – оцінювання громадянських диспозицій інших осіб; В2b – рефлексія змістів громадянськості; В3а – смислова трансформація батьківських громадянських настанов; В3b – смислова трансформація громадянських настанов інших осіб.
Екстеріоризація громадянських диспозицій	Застосування і поширення громадянських диспозицій у соціумі (категорія Г)	Г1: Застосування батьківських / (референтних осіб) громадянських настанов (Б/РГН) у власному досвіді; Г2: Ретрансляція власних громадянських диспозицій з елементами диспозицій батьківських/референтних осіб	Г1а – цілеспрямоване застосування Б/РГН у власній поведінці; Г1b – мимовільне застосування Б/РГН; Г2а – ретрансляція Б/РГН у вузькому колі знайомих; Г2b – поширення Б/РГН у широких колах (соцмережі)
Імплементация індивідуального досвіду взаємодії з державою	Використання індивідуального досвіду громадянської поведінки (категорія Д)	Д1: Рефлексія та оцінювання власного досвіду взаємодії з державою та співгромадянами; Д2: Планування власної взаємодії з державою з врахуванням попереднього досвіду	Д1а – рефлексія власного досвіду взаємодії з державою; Д1b – рефлексія власного досвіду взаємодії зі співгромадянами; Д1с – оцінювання своєї взаємодії з державою як успішної/неуспішної; Д2а – планування своєї взаємодії з державою з врахуванням попереднього досвіду; Д2b – планування своєї взаємодії з державою без врахування попереднього досвіду
Осмилення громадянських контентів	Дискурс щодо власних громадянських	Е1: Аналіз власних громадянських контентів;	Е1а – обговорення / обмірковування власних громадянських диспозицій;

	контентів (категорія E)	E2: Створення нових громадянських контентів, творче громадянське мислення; E3: Переосмислення (переоцінка цінності) наявних громадянських контентів	E1b – аналіз (розгляд елементів) громадянських диспозицій (власних, батьківських, інших осіб); E2a – синтез (комбінування) чужих і власних громадянських настановлень; E3a – референтизація громадянських настановлень; E3b – знецінення певних громадянських настановлень; E3c – постановка під сумнів звичних громадянських контентів; E3d – надання нових значень (нове прочитання) звичним громадянським контентам
--	-------------------------	--	---

Процедуру проведення тематичного аналізу на прикладі фрагменту ретроспективного наративу респондента (обчислення дескрипторів психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності) наведено у Додатку Г.

Висновки до третього розділу

1. Модель емпіричної верифікації організаційно-рольової концепції становлення громадянської ідентичності особистості містить головні принципи операціоналізації відповідних теоретичних понять та конструктів, а також підбору та валідизації дослідницького інструментарію.

2. Основними феноменами, які потребують емпіричного встановлення в контексті верифікації організаційно-рольової концепції, є: громадянська ідентичність як психологічне утворення особистості (встановлення рівня її зрілості); домінуючий вимір її функціонування (інституціональний, спільнотний, індивідуальний) і відповідний тип громадянської ідентичності;

ознаки різних етапів становлення громадянської ідентичності; дескриптори психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності. Одним з основних принципів операціоналізації теоретичних конструктів є виокремлення емпіричних індикаторів як станів (етапів) громадянської ідентичності, так і процесів її становлення – механізмів виникнення, розвитку та утвердження, а також їх емпіричних індикаторів.

3. Обмеження застосування існуючих (нечисленних) англомовних тестових методик громадянської ідентичності зумовили необхідність розробки авторського тест-опитувальника для встановлення рівня зрілості та типу громадянської ідентичності особистості. Тест-опитувальник «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» містить 7 шкал, з яких чотири (репрезентованість громадянської ідентичності серед інших ідентичностей, стійкість, концептуальність, суб'єктна орієнтація) призначені вимірювати рівень її зрілості, а три (інституціональна, спільнотна, індивідуально-рольова спрямованість) – тип громадянської ідентичності. Результати перевірки згаданого тесту-опитувальника на валідність та надійність дають підстави вважати отримані за його допомогою дані достовірними.

4. Для знаходження дескрипторів етапів становлення громадянської ідентичності були застосовані техніки: 1) ретроспективний наратив «Я у державі»; 2) ділова гра «Війна між державами» зі стандартизованим спостереженням за методикою Р. Бейлза. Вимірювалися показники «організаційне самопочуття», «переживання власної значущості для організації», «цілісність сприймання організаційної реальності», «громадянська конформність», «громадянська протестність», а також домінуюча парадигма відносин з державою (суб'єкт-суб'єктна, суб'єкт-об'єктна, об'єкт-суб'єктна, об'єкт-об'єктна), що дозволяє зафіксувати вираженість громадянської протоідентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності.

5. Дескриптори психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності були сформовані як індикатори, підкатегорії та категорії тематичного аналізу, наявні в текстах – ретроспективних наративах «Я у

державі» респондентів. Вони тлумачаться як найважливіші сенсові компоненти процесів, з котрих складаються 6 обґрунтованих в концепції механізмів становлення громадянської ідентичності.

Основні результати досліджень третього розділу викладено в таких публікаціях автора: Petrovska, 2022; 2021; 2019a; Петровська, 2022d; 2022e; 2021a; 2018c; 2016c.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Представлено результати емпіричного дослідження особливостей становлення громадянської ідентичності особистості, серед яких головними є: характеристики зрілості громадянської ідентичності громадян України різного віку, статі, політичних поглядів; типи громадянської ідентичності, рівень поширення кожного з них; взаємозв'язки громадянської ідентичності з властивостями особистості та політико-психологічними орієнтаціями; основні закономірні етапи становлення громадянської ідентичності та їх психологічні особливості, а також затримки та девіації становлення громадянської ідентичності.

4.1 Характеристики зрілості громадянської ідентичності громадян України різного віку, статі, політичних орієнтацій

У комплексному дослідженні, що тривало з лютого 2017 року по травень 2021 року взяло участь 965 громадян України віком 16-60 років ($M=33,56$, $\sigma=15,34$) з Львівської, Закарпатської, Хмельницької, Волинської, Івано-Франківської, Чернівецької (Західна Україна – 550 осіб, 57%), Житомирської, Київської, Сумської, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської (Північно-Центральна Україна – 251 особа, 26%), Харківської, Одеської, Херсонської (Південно-Східна Україна – 164 особи, 17%) областей, 376 чоловіків (39%) і 589 жінок (61%), 338 осіб (35%) – осіб юнацького віку (16-20 років), 357 (37%) – ранньої дорослості (21-40 років), 270 (28%) – середньої дорослості (41-60 років).

У дослідженні було використано авторський тест-опитувальник «Діагностика зрілості і типу громадянської ідентичності», «Тест-опитувальник особистісної зрілості» Ю. Гільбуха; «Методика діагностики особистісної зрілості» В. Руженкова, В. Руженкової, І. Лук'янцевої; опитувальник «Шкала

самооцінки особистісної зрілості» А. Мікляєвої; методика «Оцінювання п'ятирічних інтервалів» О. Кроніка, «Тест Его-ідентичності» О. Солдатової, «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д. Леонтьєва, 16PF Р. Кеттєла, «Опитувальник симптомів нормативної кризи» Н. Сиврикової, методика «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» Л. Вассермана, ділова гра «Війна між державами», наратив «Я у державі», анкета «Політична орієнтація» Р. Карковської.

За результатами дослідження, громадянська ідентичність респондентів має різну ступінь зрілості. У 18% респондентів діагностовано зрілу громадянську ідентичність (про що свідчить поєднання високих балів за шкалами стійкості, репрезентованості, суб'єктних властивостей, концептуальності громадянської ідентичності). 61% опитаних українських громадян мають середній рівень зрілості громадянської ідентичності. Водночас у 21% наявне поєднання низьких рівнів стійкості, репрезентованості, суб'єктних властивостей і концептуальності громадянської ідентичності, що свідчить про несформованість у них цього утворення попри їх усвідомлення своєї громадянської належності.

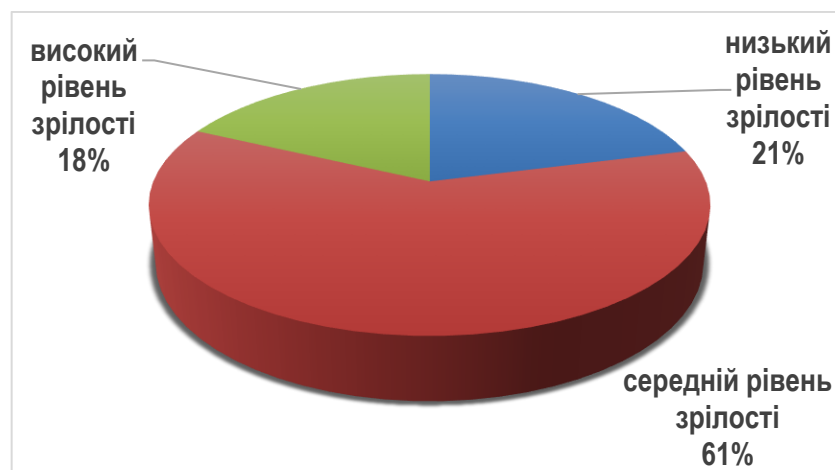

Рис. 4.1. Відсоткове співвідношення рівнів зрілості громадянської ідентичності

37% респондентів мають високий рівень стійкості громадянської ідентичності. Це означає, що вони не готові раптово, під впливом обставин і без переоцінки цінностей змінити цю ідентичність. Низький рівень стійкості спостерігається у 21% респондентів. 29% респондентів мають високий рівень

концептуальності громадянської ідентичності, але 34% – низький, що свідчить про недостатню усвідомленість та відрефлексованість цього утворення у громадян. Нарешті, високий рівень суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності притаманний найменшій кількості респондентів – 26%, тоді як низький – 33%. Звідси випливає, що становлення цих ознак зрілості (концептуальності та суб'єктної орієнтації) громадянської ідентичності є найбільш складним і проблемним.

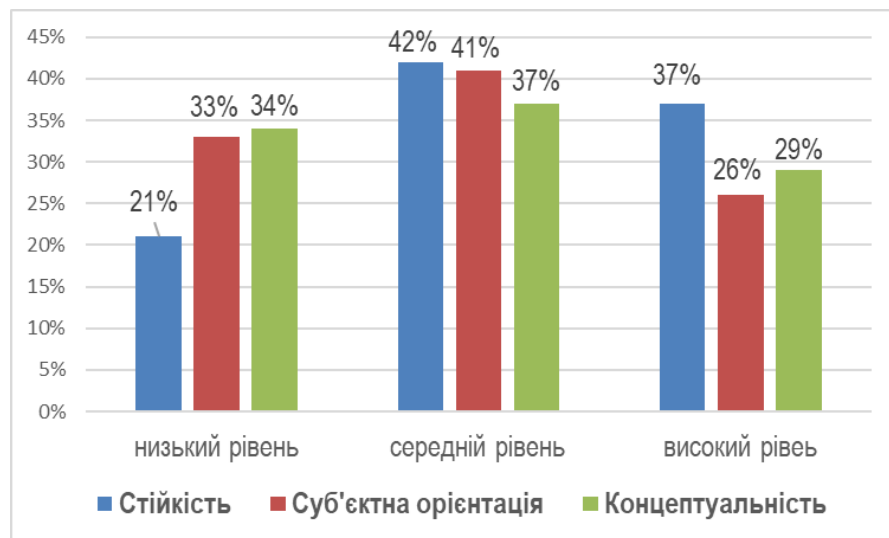

Рис. 4.2. Відсоткове співвідношення показників громадянської ідентичності

Встановлено 100% репрезентованість громадянської ідентичності серед інших ідентичностей особистості серед тих осіб, що мають зрілу громадянську ідентичність, натомість, присутність громадянської ідентичності в ієрархічній структурі ідентичностей встановлено лише у 17% тих, хто має низький рівень зрілості громадянської ідентичності.

Рис. 4.3. Відсоткове співвідношення репрезентованості громадянської ідентичності серед інших ідентичностей у осіб з різним рівнем зрілості громадянської ідентичності

Порівняльний аналіз (за однофакторним дисперсійним аналізом ANOVA та тестом Шеффе) показників зрілості громадянської ідентичності у різних вікових групах виявив статистично значущі відмінності за показниками репрезентованості, суб'єктної орієнтації, концептуальності та інтегральним показником зрілості громадянської ідентичності (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Результати порівняльного аналізу показників зрілості громадянської ідентичності осіб юнацького віку (N=338), віку ранньої дорослості (N=357) та віку середньої дорослості (N=270)

Analysis of Variance (Дані_965) Marked effects are significant at $p < ,05000$								
	SS - Effect	df - Effect	MS - Effect	SS - Error	df - Error	MS - Error	F	p
Стійкість ГІ	5,9785	2	2,9893	1313,52	962	1,36540	2,18929	0,112554
Репрезентованість	118,2194	2	59,1097	5142,17	962	5,34530	11,05827	0,000018
Суб'єктна орієнтація	43,7673	2	21,8837	1619,85	962	1,68383	12,99636	0,000003
Концептуальність	123,2766	2	61,6383	2204,39	962	2,29146	26,89911	0,000000
Зрілість ГІ	528,3792	2	264,1896	22504,79	962	23,39375	11,29317	0,000014

Результати тесту Шеффе (Додаток Д) свідчать про те, що громадяни віку середньої дорослості (41-60 років) у порівнянні з громадянами юнацького віку (16-20 років) та віку ранньої дорослості (21-40 років) мають статистично вищі значення *репрезентованості* громадянської ідентичності серед інших

ідентичностей особистості ($p=0,0000$, $p=0,0007$) та *концептуальності* громадянської ідентичності ($p=0,0000$, $p=0,0021$). Натомість, громадяни віку ранньої дорослості (21-40 років) демонструють статистично вищі значення *суб'єктної орієнтації* громадянської ідентичності ($p=0,0000$, $p=0,0021$), у порівнянні з громадянами юнацького віку (16-20 років) та віку середньої дорослості (21-40 років) (рис. 4.4).

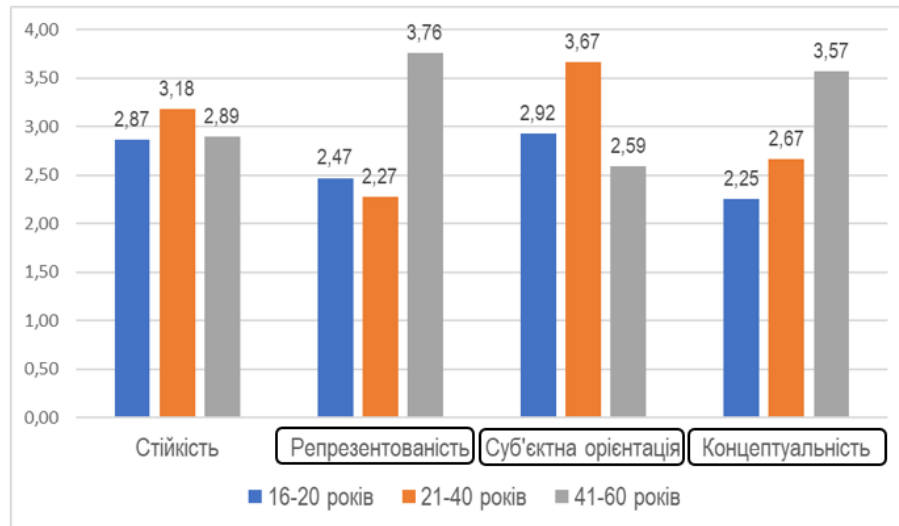

Рис. 4.4. Середні значення показників зрілості громадянської ідентичності у різних вікових групах (□ – статистично значущі відмінності)

Встановлено також статистично значущо вищі значення *інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності* серед громадян віком 41-60 років, у порівнянні з громадянами віком 16-20 років ($p=0,0000$) (рис. 4.5).

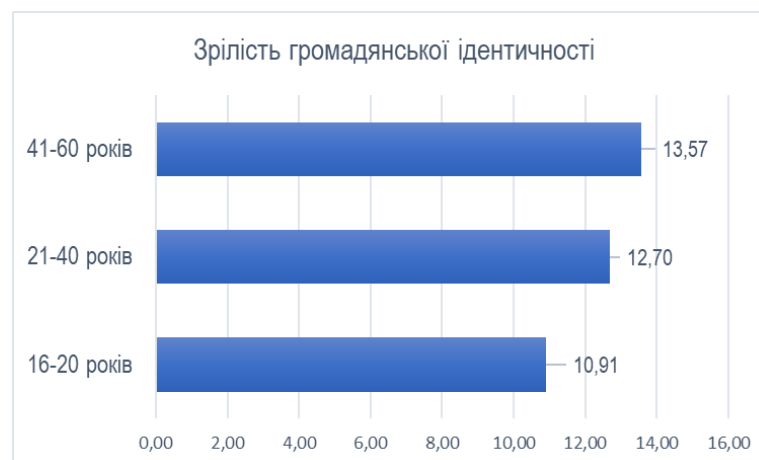

Рис. 4.5. Середні значення інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності громадян різних вікових груп

Принагідно зазначимо, що статистично значущих відмінностей інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності не виявлено серед громадян віком 21-40 років та 41-60 років, що підтверджує наше припущення про відсутність прямої залежності зрілості громадянської ідентичності і віку громадян.

Порівняльний аналіз (за Т-критерієм Стюдента) показників зрілості громадянської ідентичності (Додаток Д) за статтю виявив статистично вищі значення у чоловіків, у порівнянні з жінками, за репрезентованістю ($p=0,0003$), суб'єктною орієнтацією ($p=0,0014$), концептуальністю ($p=0,0007$), а також інтегральним показником зрілості громадянської ідентичності ($p=0,0005$) (рис. 4.6 - 4.7).

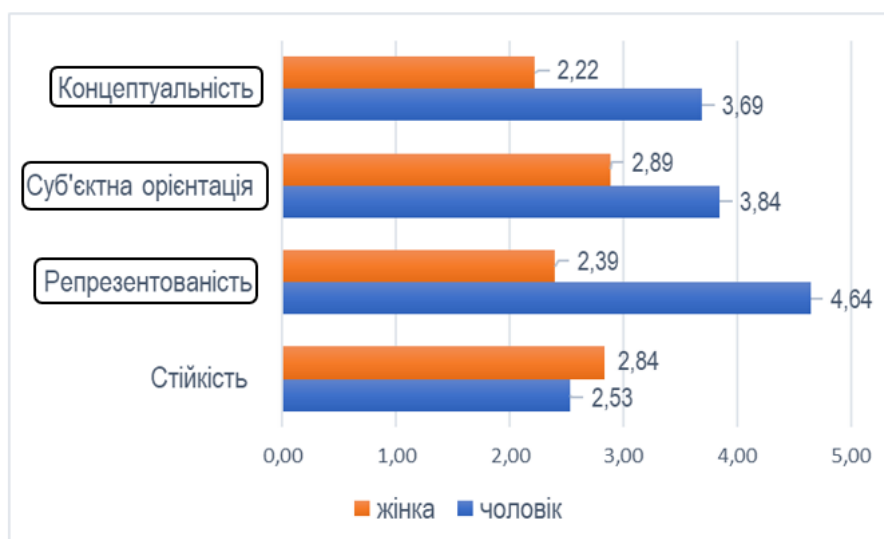

Рис. 4.6. Середні значення показників зрілості громадянської ідентичності чоловіків та жінок (□ – статистично значущі відмінності)

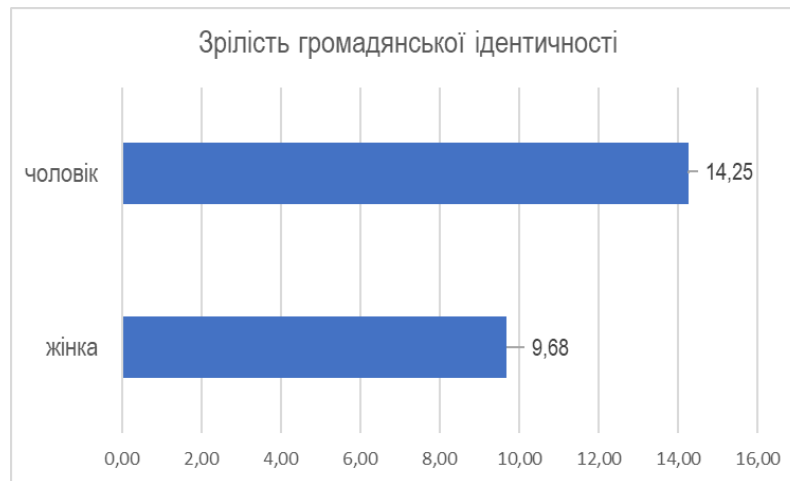

Рис. 4.7. Статистично значущі відмінності інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності серед чоловіків і жінок

За результатами анкети «Політична орієнтація» (Карковська, 2011) встановлено, що 546 (57%) громадян мають праву політичну орієнтацію (підтримують цінності правої ідеології), 419 (43%) – ліву політичну орієнтацію (підтримують цінності лівої ідеології). Щодо уявлень громадян щодо способів здійснення влади, то 630 (65%) осіб підтримують демократизм (визнання і здійснення демократії), 335 (35%) – авторитаризм.

Порівняльний аналіз (за Т-критерієм Стьюдента) показників зрілості громадянської ідентичності респондентів з різними політичними орієнтаціями виявив статистично значущі відмінності за *суб'єктною орієнтацією* та *стійкістю* громадянської ідентичності (Додаток Д). Громадяни з правою політичною орієнтацією мають значущо вищі значення суб'єктної орієнтації ($p=0,0335$) та нижчі значення стійкості громадянської ідентичності ($p=0,0249$) (рис. 4.8).

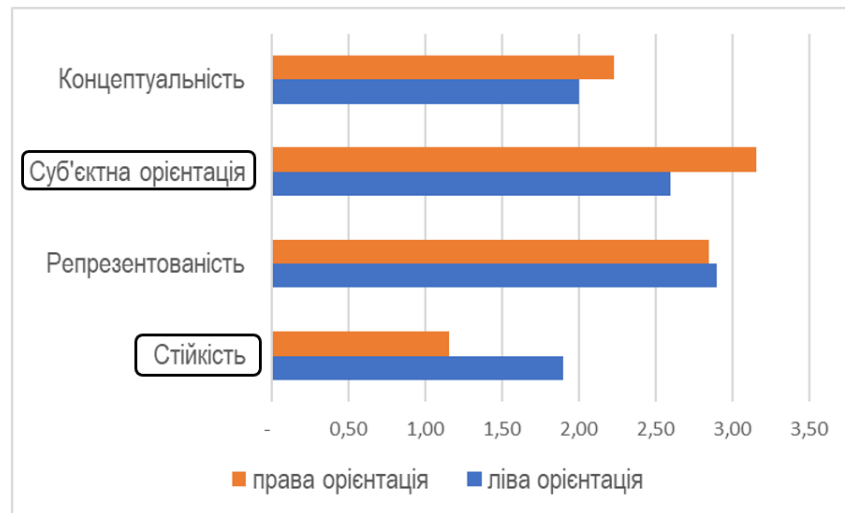

Рис. 4.8. Середні значення показників зрілості громадянської ідентичності прихильників правих та лівих політичних поглядів (□ – статистично значущі відмінності)

Отож, ті громадяни, що поділяють праві погляди, а саме ідею мінімальної держави, яка забезпечує правопорядок, не обмежуючи економічну свободу індивіда («нехай держава менше піклується про мене, аби лиш не обмежувала мене»), контролю над державою з боку громадянського суспільства, пріоритету індивідуалізму в рамках соціальних зобов'язань, про те, що людське суспільство повинно організовуватися в ієрархію компетентності, на вершині якої знаходяться найбільш здібні («доходи громадян мають істотно різнитися, оскільки різняться їхня діяльність та здібності»), «краще жити за ринкових умов»), демонструють вищу суб'єктну орієнтацію власної громадянської ідентичності, тобто готовність бути джерелом активності у стосунках з державою, нести відповідальність за себе як громадянина і за свій внесок в життя держави, однак, у той же час демонструють нижчу стійкість власної громадянської ідентичності, тобто більшу готовність змінити державу підданства за тих чи інших умов.

Натомість, громадяни, що поділяють ліві погляди, зокрема ідею про те, що держава повинна давати економічні та соціальні гарантії громадянам та чітко визначати допустимі межі їхньої активності, щодо нерівності громадян, яка повинна бути якомога меншою, щодо обов'язку усіх працездатних громадян

працювати, пріоритету групових інтересів над індивідуальними, мають нижчий рівень суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності, тобто більше схильні до переживання себе «маленьким гвинтиком великого механізму» та патерналізму, і демонструють вищу стійкість власної громадянської ідентичності, у порівнянні з тими, хто поділяє праві політичні погляди.

Однак, за інтегральним показником зрілості громадянської ідентичності статистично значущих відмінностей серед прихильників лівих та правих політичних поглядів не виявлено (рис. 4.9).

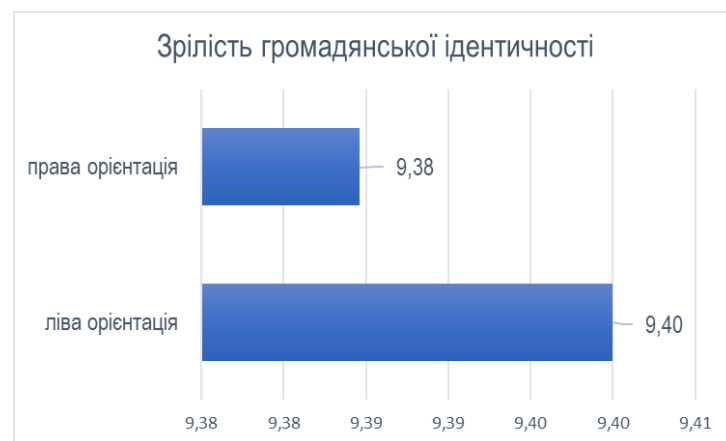

Рис. 4.9. Середні значення інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності прихильників правих та лівих політичних поглядів

Порівняльний аналіз (за Т-критерієм Стюдента) показників зрілості громадянської ідентичності серед прихильників демократії та авторитаризму (Додаток Д) виявив статистично значущі відмінності за *концептуальністю*, *репрезентованістю* та інтегральним показником *зрілості* громадянської ідентичності. Статистично вищі значення концептуальності ($p=0,0473$), репрезентованості ($p=0,0169$) та зрілості громадянської ідентичності ($p=0,0284$) мають громадяни, що орієнтовані на демократизм, зокрема демонструють прихильне ставлення до референдумів, громадських слухань, прийняття суспільно-політичних рішень через знаходження компромісу між інтересами різних соціальних груп, а також які переконані, що за жодних обставин не можна допускати, аби влада в державі була зосереджена в руках однієї людини (рис. 4.10, 4.11).

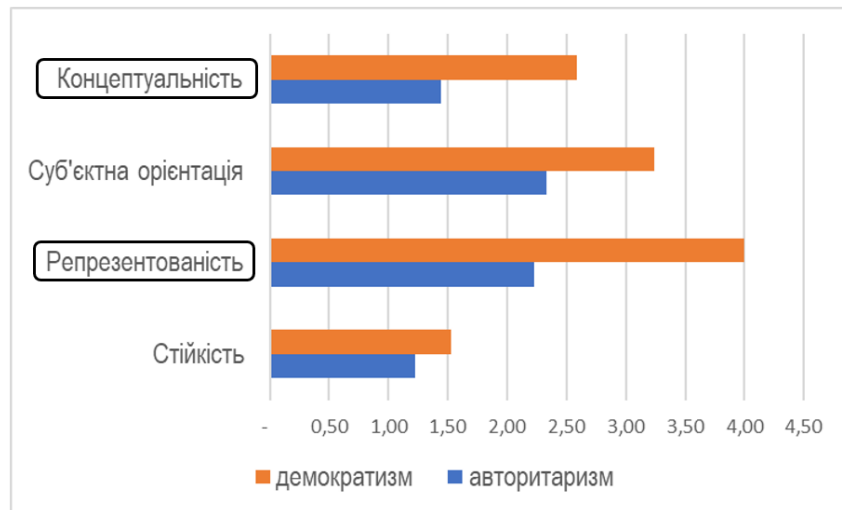

Рис. 4.10. Середні значення показників зрілості громадянської ідентичності прихильників авторитаризму та демократії (□ – статистично значущі відмінності)

Рис. 4.11. Статистично значущі відмінності інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності прихильників авторитаризму та демократії

Статистично значущих відмінностей серед громадян-прихильників правих і лівих поглядів, авторитаризму та демократії за показниками вимірів громадянської ідентичності (інституціональної, спільотної та індивідуально-рольової/ігрової спрямованості) не виявлено.

Ще одним аспектом нашого дослідження була можливість діагностики зрілості громадянської ідентичності у осіб, що перебували на час дослідження (2017-2021 рр.) у трудовій міграції. У дослідженні взяло участь 196 осіб віком

21-49 років ($M = 35,4$, $\sigma = 8,6$; 44,4% чоловіків, 55,6% жінок). Всі вони є громадянами України і працюють у Республіці Польща. 17% з них мають «стаж» трудової міграції до півроку, 22% перебувають у трудовій міграції від півроку до року, 50% – від 1 року до 5 років, 8% – від 5 до 10 років і 3% – більше 10 років.

Трудові мігранти серед основних *причин*, що спонукали їх шукати можливості працевлаштування за кордоном, зазначили: намагання підвищити добробут і покращити своє матеріальне становище (32%), непевність у завтрашньому дні для себе та своїх дітей, «за ради кращого майбутнього своїх дітей» (25%), бажання жити у кращих умовах (вищий рівень та якість життя (фізична, соціальна та правова захищеність, якість надання медичних, освітніх та інших послуг) (31%), неможливість реалізувати свій потенціал в Україні (9%) та інше (3%)

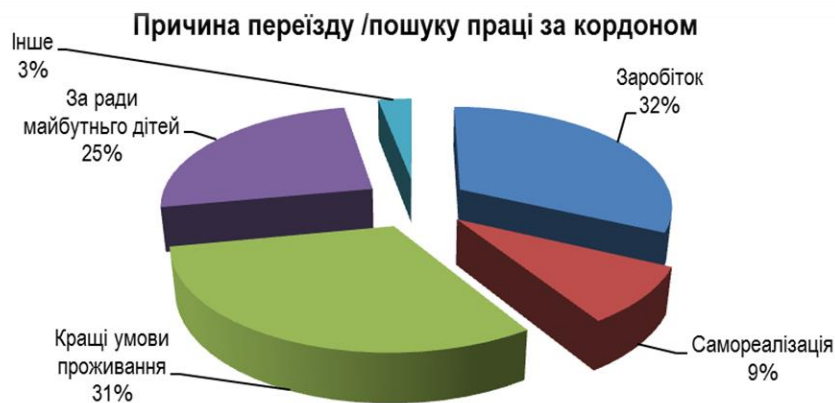

Рис. 4.12. Розподіл відповідей трудових мігрантів щодо причин пошуку праці за кордоном та переїзду

На жаль, втомившись від очікування кращих економічних умов в Україні, мільйони співгромадян намагаються покращити своє фінансове становище та реалізувати кар'єрні очікування в інших країнах.

Сумним виглядає факт, що 36% опитаних трудових мігрантів мають вищу освіту і 25% (!) навіть дві вищі освіти, 28% з них мають середню освіту, 11% – спеціальну.

Основними сферами, де зайняті працівники-мігранти, є виробництво (на заводах та фабриках працюють 56% опитаних осіб), сфера торгівлі та сервісу (8% – продавці, 6% – менеджери, 3% – офіціанти, 3% – кухарі). Однак виїжджають за кордон також вчені, викладачі, спеціалісти в галузі медицини та вищих технологій, програмісти (14%). Доглядають наші співгромадяни і за літніми людьми (5%), є серед них також і власники бізнесу (3%).

Не зупиняють українців навіть певні загрози та труднощі, з якими доводиться стикатися (жорсткі умови праці, банальна експлуатація, коли можна не отримати обіцяні гроші). За результатами нашого дослідження, 42% працівники-мігрантів зазначили, що їхній робочий час становить біля 12 годин, а 2% українців вимушені працювати більше 12 годин на добу.

56% опитаних трудових мігрантів (на противагу 24% тих, хто не перебуває у трудовій еміграції) мали намір залишитися на постійне місце проживання за кордоном, 33% з них – вагалися і лише 11% трудових емігрантів не планували залишатися на постійне місце проживання у чужій країні (серед тих, хто не працює за кордоном таких є 56%) (рис. 4.13).

Отримані результати демонструють серйозну небезпеку для української держави щодо «втрати» своїх громадян, адже виїзд за кордон у пошуках роботи призводить у перспективі до того, що більше половини українців згодом вже не повертаються додому.

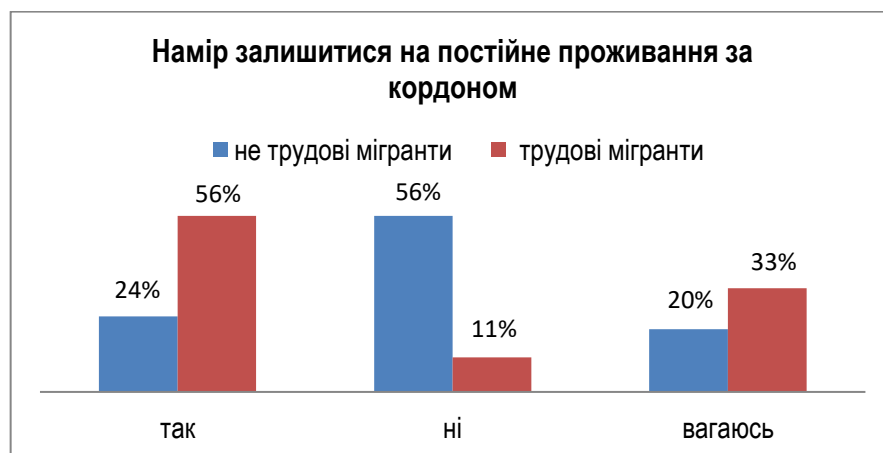

Рис. 4.13. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо наміру змінити місце постійного проживання

Виявляється доцільним порівняти показники громадянської ідентичності у трудових мігрантів та не мігрантів, оскільки припускаємо, що зміна місця проживання (що передбачає залученість у соціальні зв'язки з громадянами іншої держави, а також функціонування в організаційному просторі іншої держави – правовому, фінансово-економічному, аксіологічному тощо) може зумовлювати поступову дезактуалізацію зв'язків з державою свого підданства, ідентифікацію з новою громадянською спільнотою, а відтак – заміну української громадянської ідентичності на іншу.

Отримані результати свідчать, що серед опитаних трудових емігрантів 23% вже ідентифікують себе з громадянами Польщі: їхній вік 25-44 років ($M=33,2$), з них 60% жінок (40% чоловіків). 40% з них перебувають у трудовій еміграції від 1 до 5 років, і по 20% тих, хто на роботі за кордоном відповідно 0-6 місяців, 6-12 місяців та 5-10 років. Всі вони (100%) задекларували своє бажання залишитися у Польщі на постійне місце проживання.

14% трудових емігрантів демонструють множинність (подвійність) власної громадянської ідентичності – одночасно усвідомлюють і переживають свою належність як до спільноти громадян України так і до спільноти громадян Польщі.

63% трудових емігрантів ототожнюють себе з громадянами держави України, з них 5,7% мають високий рівень зрілості української громадянської ідентичності, 55,8% – середній рівень зрілості громадянської ідентичності і 38,5% – низький рівень зрілості громадянської ідентичності (рис. 4.14).

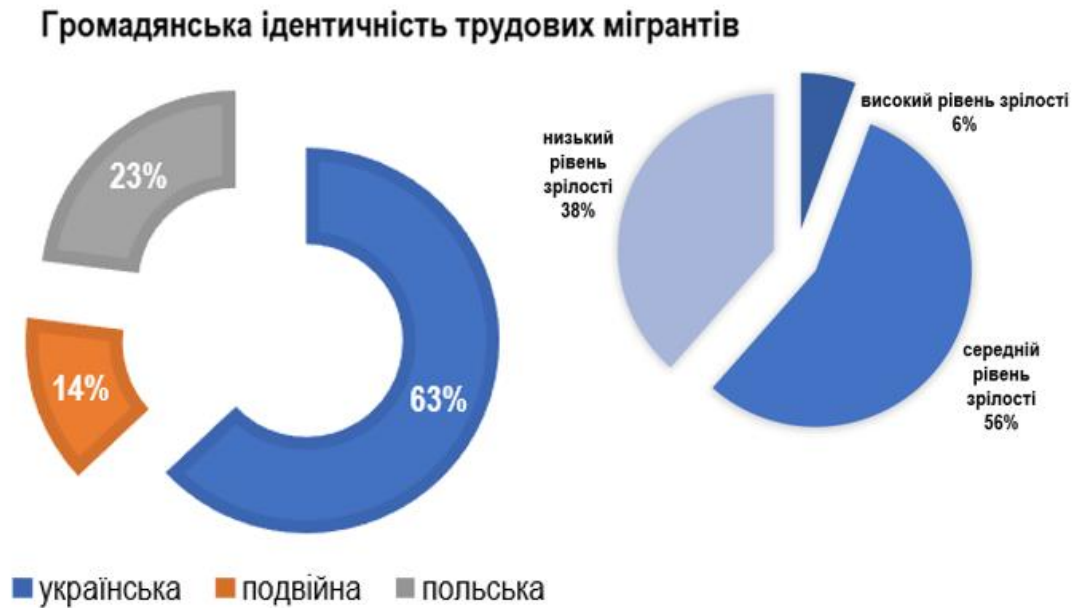

Рис. 4.14. Відсотковий розподіл громадянської ідентичності трудових мігрантів

Порівняльний аналіз (за критерієм Манна-Уїтні) показників зрілості громадянської ідентичності трудових мігрантів і тих громадян, що не перебувають у трудовій міграції виявив статистично нижчі значення *стійкості* громадянської ідентичності ($p=0,0013$) та *концептуальності* громадянської ідентичності ($p=0,0158$), натомість статистично вищі значення *суб'єктної орієнтації* громадянської ідентичності ($p=0,0391$).

Вищий рівень суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності трудових мігрантів (особливо тих, що перебувають у трудовій міграції понад 3 роки), ймовірно, зумовлена запозиченням відповідних атитюдів громадян тієї держави, де вони перебувають, що демонструють свою активність у стосунках з державою, відповідальність за себе як громадян і за свій внесок в життя держави, готовність обстоювати свої громадянські права і цінності.

4.2. Поширення типів громадянської ідентичності серед українських громадян

Громадяни, що взяли участь у дослідженні (N=965), демонструють такі типи громадянської ідентичності: Інституціонально-спільнотний (17%), Латентний (16%), Ігровий (16%), Спільнотно-ігровий (15%), Інституціонально-

ігровий (12%), Спільнотний (11%), Різнобічний (8%), Державницький (5%) (рис. 4.15).

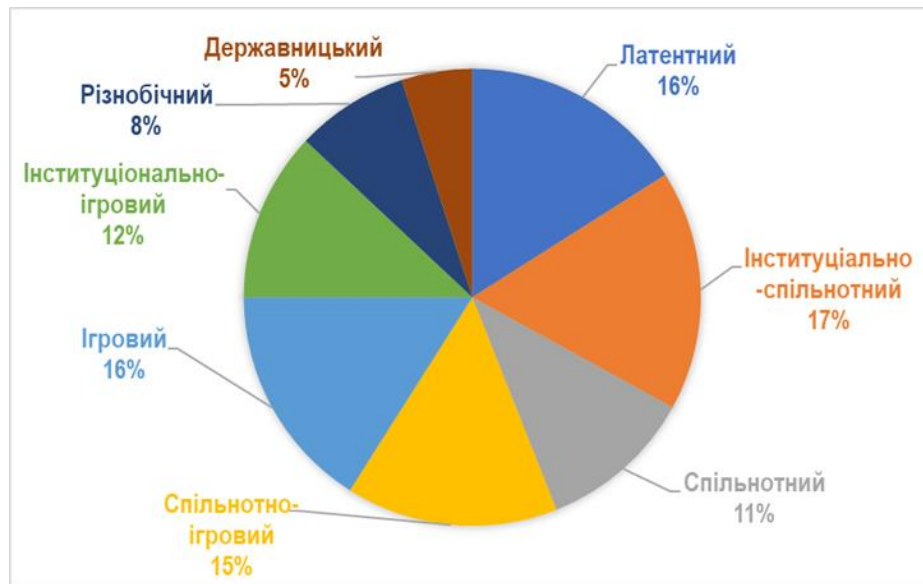

Рис. 4.15. Відсоткове співвідношення типів громадянської ідентичності

17% респондентів мають Інституційно-спільнотний тип громадянської ідентичності, що характеризується середньою вираженістю інституційної та спільнотної спрямованості громадянської ідентичності і низькою рольовою спрямованістю. Такі громадяни, час від часу, виявляють зацікавленість суспільно-політичними подіями, загалом обізнані щодо стану справ у політичній, фінансово-економічній, соціальній сферах тощо, переживають за майбутнє держави, відчувають психологічний зв'язок зі співгромадянами та ідентифікують себе з ними, однак характеризуються не достатньою актуалізацією власної соціальної ролі громадянина. Зазвичай, вони пасивні щодо обстоювання громадянських прав та цінностей, мають низький рівень готовності діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти.

Аналіз результатів свідчить також про те, що 43% громадян схильні вступати у «ігрову» інтеракцію як з державою, так і з співгромадянами (Ігровий тип – 16%, Спільнотно-ігровий – 15%, Інституційно-ігровий – 12%), в якій домінують парадигми суб'єкт-об'єктного типу. Слід зазначити також спільнотну

орієнтацію ігрової та сценарної взаємодії з державою, що вказує на запозичення ігор і сценаріїв у оточуючих, на наявність сценарної взаємодії в «скриптах» громадянської ментальності. Зокрема, обираючи ігрову взаємодію з державою, особистість орієнтується на стереотипи; часто гра зумовлена більшою мірою конформністю, ніж усвідомленим вибором.

16% респондентів мають Латентний тип громадянської ідентичності, що свідчить про їхню схильність психологічно дистанціюватися від держави і співгромадян, а також від своєї ролі громадянина як зайвої формальності.

11% громадян мають Спільнотний тип громадянської ідентичності, що свідчить про їхній високий рівень афіліації з співгромадянами, прагнення бути залученим до громадянської комунікації та взаємодії, вони виявляють активність в громадських обговореннях, «суспільному діалозі», волонтерській діяльності, різних організаціях та рухах. Схильні протиставляти себе державі, знецінювати її роль у житті суспільства. Серед представників цього типу є й такі громадяни, що схильні залучатися у ту чи іншу форму громадянської активності «за компанію», з орієнтацією на інших, тобто ця активність може бути не до кінця осмисленою, носити хаотичний, ситуаційний характер.

Найменш представлені серед респондентів такі типи громадянської ідентичності як Різнобічний (8%), що характеризується високою вираженістю всіх трьох вимірів громадянської ідентичності (інституціональної, спільнотної та рольової (не ігрової) спрямованостей) та Державницький (5%), що характеризується високою вираженістю інституціональної спрямованості та низькою – ігрової та спільнотної спрямованостей (низькою афіліацією зі співгромадянами).

Важливо зазначити, що емпіричне дослідження та аналіз його результатів здійснювалося до повномасштабного вторгнення РФ в Україну в 2022 році. Припускаємо, що безпрецедентна збройна агресія проти суверенітету і територіальної цілісності нашої держави, серед іншого, підштовхнула частину українських громадян до самовизначення (загроза існуванню держави підсилює ідентичність і робить її більш усвідомленою (Kaldor, 2013; Sasse & Lackner,

2018), змусила багатьох дати собі відповідь на питання чи хочу я залишатися громадянином цієї держави, чи готовий захищати свою державу та докладати зусилля для її відбудови тощо. У частини громадян актуалізувалися державницькі та громадянські цінності, особиста відповідальність за державу і співгромадян, відбулося переосмислення соціальної ролі громадянина, а звідси – ймовірне зростання кількості представників Різнобічного та Державницького типів громадянської ідентичності і зменшення – Латентного типу. На жаль, представники ігрових типів, у тій чи іншій мірі, все одно залишатимуться. Навіть під час війни деякі громадяни намагаються «влаштуватися» за рахунок інших, скористатися ситуацією задля власного збагачення/самоствердження чи зміни держави свого підданства, вступають з державою та співгромадянами в «ігрову» інтеракцію, в якій домінують парадигми суб'єкт-об'єктного/об'єкт-суб'єктного типу.

Цікавим є розподіл типів громадянської ідентичності серед чоловіків і жінок (рис. 4.16).

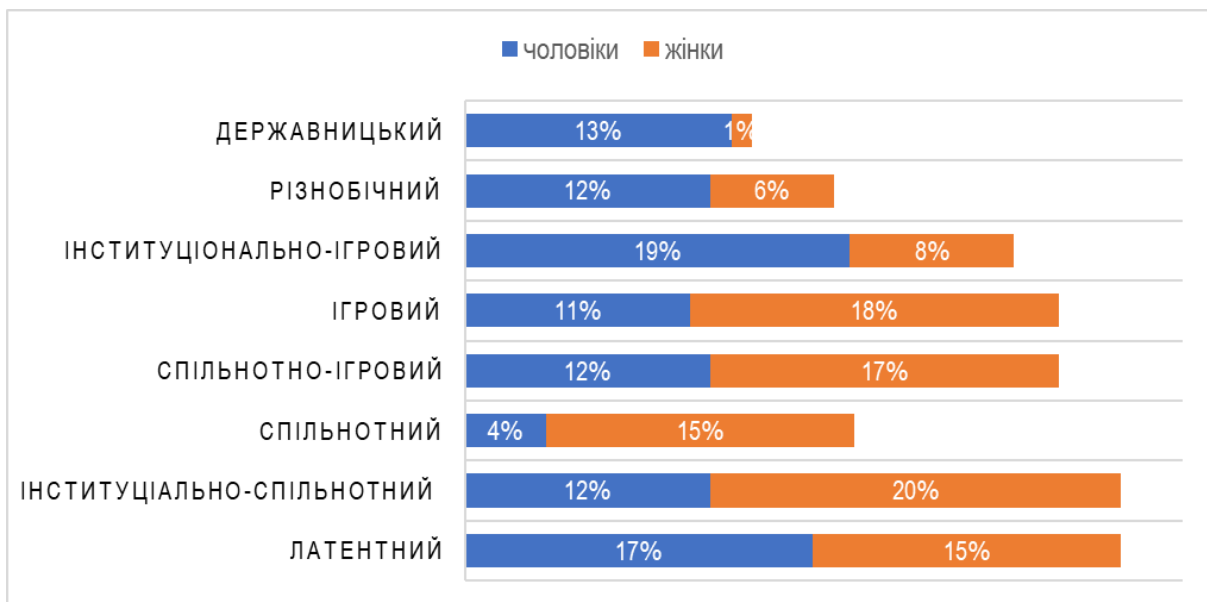

Рис. 4.16. Відсотковий розподіл типів громадянської ідентичності серед чоловіків і жінок

Результати свідчать про більшу спільотну спрямованість жінок, у порівнянні з чоловіками (Спільотний тип – 15% жінок, 4% чоловіків),

натомість, серед чоловіків спостерігається вища інституціональна спрямованість (Державницький тип – 12% чоловіків, 1% жінок; Інституціонально-ігровий тип – 19% чоловіків, 8% жінок). Вищий також відсоток чоловіків (12%), у порівнянні з жінками (6%), що мають Різнобічний тип громадянської ідентичності. Щодо Латентного типу громадянської ідентичності, то він наявний у приблизно однакової кількості жінок і чоловіків, а саме у 15% і 17% відповідно.

Отримані результати підтверджуються проведеним порівняльним аналізом (Додаток Д), згідно якого виявлено статистично вищі значення інституціональної спрямованості у чоловіків ($M_{\text{ч}}=105,2$, $M_{\text{ж}}=91,1$, $p=0,0000$), і статистично вищі значення у жінок за спільотною спрямованістю ($M_{\text{ч}}=43,1$, $M_{\text{ж}}=48,7$, $p=0,0035$).

Вища спільотна спрямованість українських жінок (афіліація з співгромадянами, відчуження більш тісного зв'язку з іншими) пояснюються виконанням ними здебільшого експресивної ролі (функції) у суспільстві, що пов'язується, згідно статево-рольового підходу Т. Парсонса (Парсонс, 2000), з чутливістю до потреб інших, турботою і допомогою, емоційною підтримкою інших, терпінням, комунікативністю, умінням налагоджувати контакт з іншими. Експресивна роль жінки, на думку Т. Парсонса, автоматично визначається її здатністю до дітонародження та догляду за дітьми (Парсонс, 2000). Чоловіки, які не можуть виконувати цієї біологічної функції, змушені брати на себе інструментальну роль, яка вимагає рішучості, самостійності, ініціативності, раціональності, змагальності, витривалості і т.п., бо передбачає діяльність, пов'язану із зайнятістю (професійною) поза домом, матеріальним забезпеченням сім'ї, підтриманням зв'язку між сім'єю та зовнішнім соціальним середовищем, тобто більшої залученості до інституційного середовища держави. Варто зазначити, що в українському суспільстві досі залишаються поширеними традиційні гендерні стереотипи, де чоловік – це годувальник, мисливець, захисник, воїн, лідер, політик, а жінка – це берегиня домашнього вогнища і сімейного затишку. І хоча сьогодні біологічна детермінованість розподілу гендерних ролей піддається критиці (багато жінок не мають дітей, інші мають,

але водночас працюють поза домом, чоловіки давно вже не мисливці і воїни, як і не єдині годувальники в сім'ї), але традиційна гендерна ідеологія та ролі й надалі відтворюються, що має низку негативних наслідків та обмежень (Оксамитна, 2004, с. 170). Як зазначає С. Оксамитна, жінки практично не беруть участі у виробленні державної політики, відіграючи ролі переважно пасивних спостерігачів і виконавців, а також реципієнтів соціальної допомоги (Оксамитна, 2004, с. 177). Водночас реалізація громадянських прав передбачає повноцінну участь не тільки чоловіків, а й жінок на всіх рівнях функціонуючих у суспільстві соціальних інституцій, зокрема й однаковий доступ до всіх позицій інституціональної структури суспільства. Політика держави, основні принципи та механізми втілення якої формулюють переважно представники однієї статі, не може відповідати потребам усіх громадян.

Аналіз відсоткового розподілу типів громадянської ідентичності серед різних вікових груп свідчить про те, що серед осіб юнацького віку, у порівнянні з дорослими, більше представників Латентного типу (19%, на противагу 15% і 13% відповідно для осіб 21-40 і 41-60 років), Спільотно-ігрового типу (17%, на противагу 11% і 10% відповідно для осіб 21-40 і 41-60 років) та Ігрового типу (22%, на противагу 12% і 14% відповідно для осіб 21-40 і 41-60 років) і суттєво менше представників Різнобічного типу (3%, на противагу 11% і 10% відповідно для осіб 21-40 і 41-60 років) та Державницького типу (1%, на противагу 6% і 7% відповідно для осіб 21-40 і 41-60 років) (рис. 4.17).

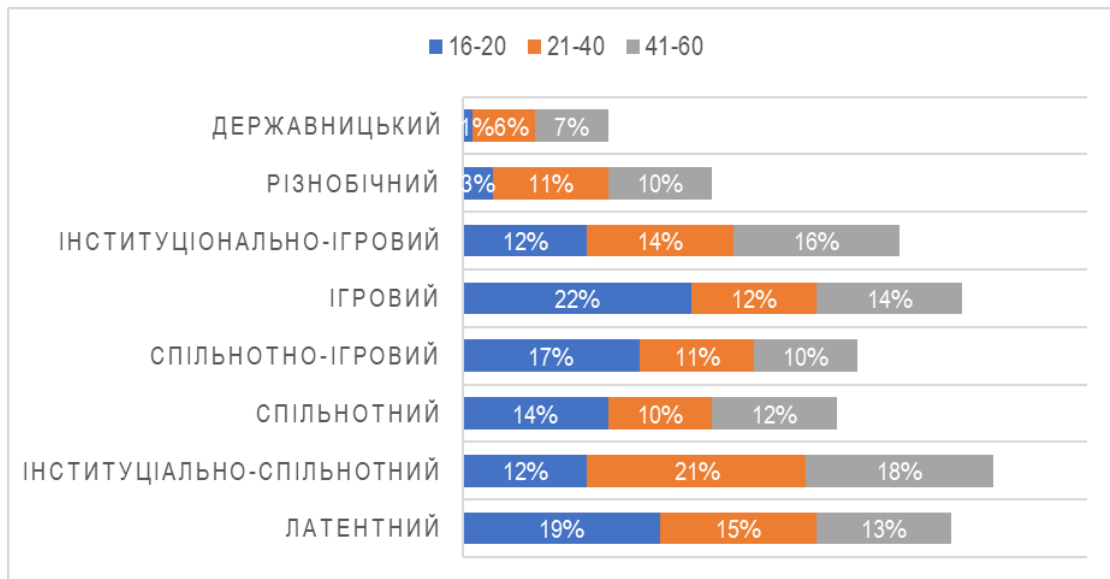

Рис. 4.17. Відсотковий розподіл типів громадянської ідентичності серед громадян різних вікових груп

Отримані результати дозволяють припустити, що молоді люди віком 16-20 років характеризуються або деякою затримкою розвитку громадянської ідентичності, її дефіцитарністю або свідомим прагненням дистанціюватися від держави і співгромадян, а також від своєї ролі громадянина як зайвої формальності. Поширеність серед молоді Ігрового та Спільотно-ігрового типів громадянської ідентичності може свідчити про засвоєння ними у процесі громадянської соціалізації уявлень про доцільність використання саме ігрових та маніпулятивних форм взаємодії з іншими, орієнтація на відстоювання своїх персональних інтересів і потреб та переадресування відповідальності за ситуацію у державі на саму державу або співгромадян.

Для осіб ранньої та середньої дорослості встановлено більшу поширеність, у порівнянні з особами юнацького віку, Інституціонально-спільотного типу (відповідно 21% і 18%), що характеризується середнім рівнем інституціональної та спільотної спрямованості і низьким рівнем актуалізації своєї соціальної ролі громадянина («пасивні громадяни»), а також Інституціонально-ігрового типу (відповідно 14% і 16%), що передбачає встановлення сурогатних (ігрових) стосунків з державою як організацією. Серед дорослих громадян досить

поширеним є також Латентний тип (15% – серед осіб 21-40 років і 13% – серед осіб 41-60 років), що характеризується низькою актуалізацією всіх трьох вимірів громадянської ідентичності (інституціональної, спільнотної, рольової спрямованостей) і свідчить про їхню деяку відстороненість від проблем держави і спільноти громадян. Натомість, 11% осіб ранньої дорослості та 10% осіб середньої дорослості мають Різнобічний тип громадянської ідентичності, що свідчить про їхню високу залученість у проблеми державницького та суспільного характеру, готовність діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти.

4.3. Особистісні та політико-психологічні кореляти громадянської ідентичності

Для виявлення взаємозв'язків громадянської ідентичності з властивостями особистості та політико-психологічними орієнтаціями українців був проведений кореляційний аналіз з використанням критерію Пірсона (Додаток Е), який виявив статистично значущі взаємозв'язки ($p < 0,05$) інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності з хронологічним ($r=0,26$), психологічним ($r=0,43$) віком особи, інтегральною шкалою особистісної зрілості ($r=0,38$ – за методикою А. Мікляєвою, $r=0,41$ – за методикою Ю. Гільбуха, $r=0,36$ – за методикою О. Солдатової), а також її показниками: рефлексивною зрілістю ($r=0,33$), моральною зрілістю ($r=0,38$), когнітивною зрілістю ($r=0,34$), відповідальністю за вибір ($r=0,34$), усвідомленістю власних цінностей ($r=0,32$), відповідністю собі ($r=0,38$), ставленням до свого Я ($r=0,37$), почуттям громадянського обов'язку ($r=0,42$), відповідальністю ($r=0,33$), саморозвитком ($r=0,31$), самостійністю ($r=0,27$), демократизмом ($r=0,35$), правою політичною орієнтацією ($r=0,26$), авторитаризмом ($r=-0,33$), україноцентризмом як політичною цінністю ($r=0,39$) (рис. 4.18).

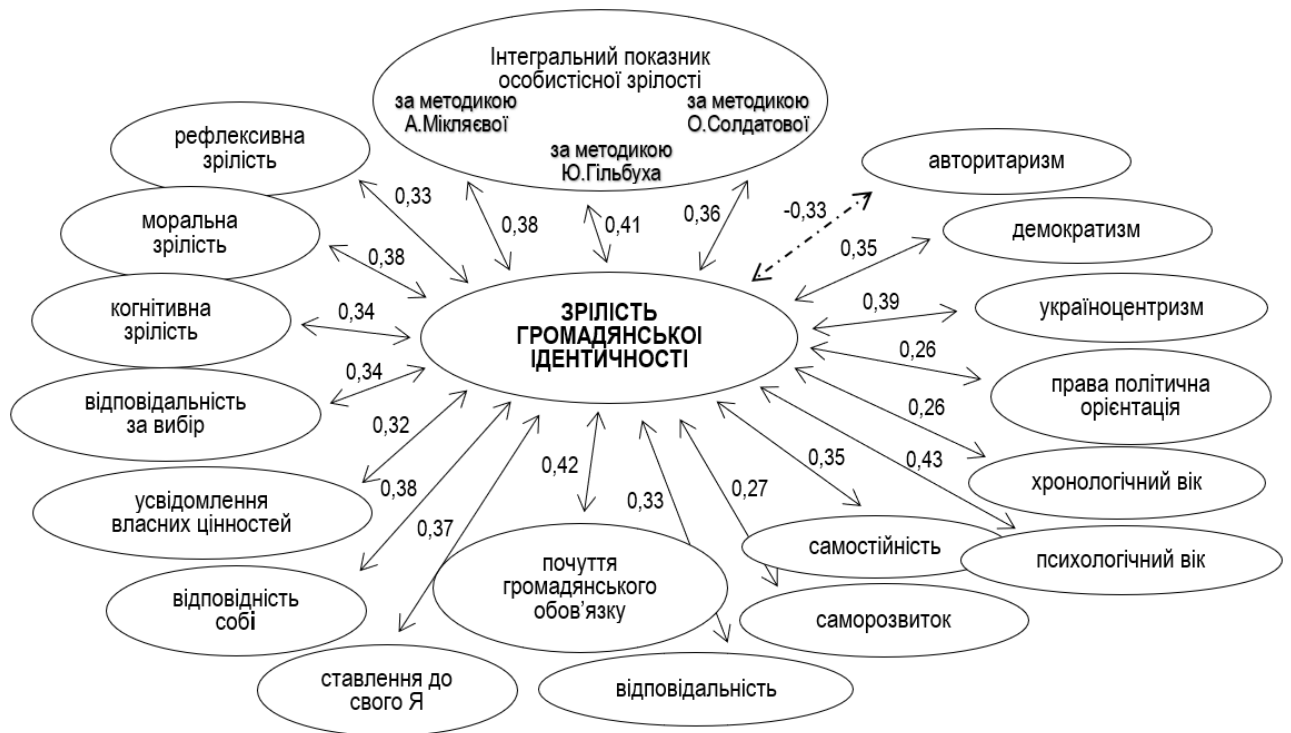

Рис. 4.18. Кореляційна плеяда показника зрілості громадянської ідентичності з особистісними властивостями та політико-психологічними орієнтаціями респондентів

Як бачимо, зростання психологічного віку сильніше пов'язане з дозріванням громадянської ідентичності, ніж хронологічного. А також, чим більше особа відчуває себе автентичною, усвідомлює свої цінності, орієнтована на саморозвиток, самостійна при прийнятті рішень і відповідальна за власний вибір та вчинки, з вираженими рефлексивною, когнітивною та моральною зрілістю, тим, ймовірніше, що вона характеризуватиметься більш зрілою громадянською ідентичністю, що виражатиметься, зокрема, у розвиненості почуття громадянського обов'язку (насамперед, бажанням діяти у інтересах держави і співгромадян), підтримці демократичних цінностей/норм та соціально-економічної моделі розвитку держави, яка спирається, здебільшого, на власні сили.

Зрілість громадянської ідентичності українців має також зв'язок з правоцентричними політико-психологічними орієнтаціями, основний зміст яких, як зазначає Р. Карковська, полягає у тому, що держава має забезпечувати

правопорядок, але при цьому не обмежувати економічну свободу індивіда; обов'язковості контролю за державою з боку громадянського суспільства; пріоритетності індивідуалізму в рамках соціальних зобов'язань; організації суспільства за принципом ієрархії компетентностей, на вершині якої знаходяться найбільш здібні (Карковська, 2011).

Вочевидь, виявлений нами невисокий відсоток респондентів, що мають зрілу громадянську ідентичність (18%), почасти зумовлюється тим, що не всі люди досягають особистісної (психологічної) зрілості як якісної характеристики розвитку. Адже ще Г. Олпорт (Allport, 1969) наголошував на відсутності прямого взаємозв'язку психологічної зрілості з хронологічним віком людини. Думку про те, що особистісна зрілість визначається не стільки біологічним віком людини, скільки рівнем розвитку її особистісних властивостей (відповідальності, самостійності, автономності, рефлексивності тощо), прагненням до самовизначення і самотворення, готовністю бути суб'єктом власного життя та приймати рішення з позиції зрілої особистості, – розвивають у своїх наукових працях як українські (М. Боришевський, Ю. Гільбух, Г. Дьоміна, В. Татенко, Т. Титаренко, О. Штепа та ін.) так і закордонні психологи (А. Адлер, Е. Берн, Е. Еріксон, Г. Саллівен та ін.). Зрілість, на думку Е. Еріксона, досягається особистістю в процесі закріплення та зміцнення почуття ідентичності («Хто я такий?»), у досягненні справжньої цілісності різних компонентів своєї особистості (Erikson, 1950).

Людина з сформованою (зрілою) громадянською ідентичністю не потребує сурогатних (ігрових) стосунків державою чи співгромадянами, адже, за Е. Берном, зріла особистість вступає у прямі, а не приховані/подвійні взаємодії, відкрито висловлює свої негативні і позитивні почуття, здатна не тільки говорити, але й діяти у злагоді зі своїми цінностями, ставити перед собою чіткі цілі і досягати їх (Berne, 1975; Берн, 2008).

Зрілість громадянської ідентичності особистості також пов'язується із високим рівнем морального розвитку, що передбачає гуманістичну спрямованість особистості, нормативність поведінки та відносин, реалізацію

суспільно значущих цілей, толерантність (Kohlberg, 1984). Про тісний зв'язок моральних якостей та політичної/громадянської мотивації заявляють Х. Хаст і Е. Хоган (Haste, Hogan, 2006), які вважають, що саме моральна чутливість породжує почуття особистої відповідальності за те, що відбувається у державі та з іншими співгромадянами, тим самим формується бажання та намір діяти у руслі суспільно-політичних і соціальних змін з метою позитивних перетворень.

За результатами кореляційного аналізу встановлено, що зростання зрілості громадянської ідентичності призводить до актуалізації україноцентричних (соціально-економічної моделі розвитку держави, яка спирається на власні сили) та демократичних орієнтацій громадян. На нашу думку, виявлений взаємозв'язок пояснюється тим, що властиві для зрілої особистості характеристики, такі як здатність спиратися на себе (шукати джерела підтримки у самому собі) (Perls, 1969), автономність та самостійність (Loevinger, 1987; Serdiuk, Danyliuk & Chaika, 2018), демократичний склад характеру (Allport, 1969), – якби проєктуються на державу, вбачаються засадничими у моделі її розвитку задля утвердження суб'єктності української держави.

4.4. Основні етапи становлення громадянської ідентичності українських громадян

В результаті факторного аналізу (методом головних компонент з Varimax-обертанням) емпіричних даних (показників громадянської ідентичності та її вимірів, дескрипторів етапів становлення громадянської ідентичності, особистісних властивостей, хронологічного та психологічного віку, ознак кризових переживань) отримано чотирьохфакторну модель, яка пояснює 76,5% загальної варіативності даних. Решта дисперсії зумовлена випадковими впливами, які в даній моделі не розглядаються.

Таблиця 4.2

Факторна модель становлення громадянської ідентичності особистості

Назва фактора	Показники, якими сформовано фактор	Значення	% дисперсії, яку пояснює фактор
Прототипність	інституціональна спрямованість громадянської ідентичності	0,80	25,8%
	інтерес та емоційна насиченість життя	0,74	
	відповідність самому собі	0,70	
	здатність до психологічної близькості	0,69	
	концептуальність громадянської ідентичності	-0,67	
	рефлексія власних громадянських настановлень	-0,65	
	позитивне мислення	0,61	
	організаційне самопочуття	0,61	
	переживання власної значущості для організації	0,55	
	цілісність сприймання організаційної реальності	0,51	
Еталонність	спільнотна спрямованість громадянської ідентичності	0,72	21,4%
	радикалізм	0,70	
	тривожність	0,68	
	жорсткість	0,68	
	локус контролю–життя	-0,67	
	відповідальність	0,60	
	прийняття теперішнього	-0,60	
	громадянська конформність	0,57	
	громадянська протестність	0,55	
	стійкість громадянської ідентичності	-0,53	
	конформність особистості	0,50	
Самореалізація	індивідуально-рольова/ігрова спрямованість громадянської ідентичності	0,86	18,9%
	дипломатичність	0,80	
	практичність	0,78	
	сила Его	0,75	
	мотивація досягнень	0,72	
	результативність	0,69	
	самостійність	0,66	
	терпимість	-0,61	
	усвідомленість життєвих позицій	0,55	
	хронологічний вік	0,51	
Криза	внутрішні ознаки кризи	0,75	10,4%
	зовнішні ознаки кризи	0,69	
	усвідомлення власних цінностей	-0,66	

	соціальна фрустрованість	0,61	
	ставлення до власного Я	0,60	
	зрілість громадянської ідентичності	0,56	
	емоційна зрілість	0,55	
	саморозвиток	0,52	
	психологічний вік	0,50	
	Загальний % дисперсії, яку пояснює факторна модель		76,5%

До першого фактору (26% дисперсії) увійшли: інституціональна спрямованість громадянської ідентичності (0,80), інтерес та емоційна насиченість життя (0,74), відповідність самому собі (0,70), здатність до психологічної близькості (0,69), концептуальність громадянської ідентичності (-0,67), рефлексія власних громадянських настановлень (-0,65), позитивне мислення (0,61), організаційне самопочуття (0,61), переживання власної значущості для організації (0,55), цілісність сприймання організаційної реальності (0,51). Аналіз показників, що об'єдналися у цьому факторі дозволяє його найменувати як «Прототипність».

Другий фактор (21% дисперсії) містить: спільнотну спрямованість громадянської ідентичності (0,72), радикалізм (0,70), тривожність (0,68), жорсткість (0,68), локус контролю–життя (-0,67), відповідальність (0,60), прийняття теперішнього (-0,60), громадянська конформність (0,57), громадянська протестність (0,55), стійкість громадянської ідентичності (-0,53), конформність особистості (0,50). Аналіз показників, що об'єдналися у цьому факторі дозволяє його найменувати як «Еталонність».

У третій фактор (19% дисперсії) увійшли індивідуально-рольова/ігрова спрямованість громадянської ідентичності (0,86), дипломатичність (0,80), практичність (0,78), сила Его (0,75), мотивація досягнень (0,72), результативність (0,69), самостійність (0,66), терпимість (-0,61), усвідомленість життєвих позицій (0,55), хронологічний вік (0,51). Аналіз показників, що об'єдналися у цьому факторі дозволяє його найменувати як «Самореалізація».

До четвертого фактору (10% дисперсії) увійшли: внутрішні ознаки кризи (0,75), зовнішні ознаки кризи (0,69), усвідомлення власних цінностей (-0,66),

соціальна фрустрованість (0,61), ставлення до власного Я (0,60), зрілість громадянської ідентичності (0,56), емоційна зрілість (0,55), саморозвиток (0,52), психологічний вік (0,50). Аналіз показників, що об'єдналися у цьому факторі дозволяє його найменувати як «Криза».

Отже, можна говорити про чотири окремі групи процесів, які зумовлюють особистісно-громадянські трансформації та зміни громадянської ідентичності. Хоча лише дві з цих груп пов'язані з хронологічним та психологічним віком респондентів, є підстави стверджувати наявність послідовності усіх груп вказаних трансформацій.

Тут спостерігається певна логіка переходу з етапу на етап: якщо на першому з них («Прототипність») виявляє себе цілісне сприймання організації і себе в ній, позитивність, самототожність, водночас – відсутність концептуальності та рефлексивності, домінування цілісності (вияви протоідентичності), то на другому («Еталонність») – характеристики зовнішньої регуляції, юнацького максималізму, бунтарства і конформності у становленні громадянської ідентичності. Третій етап («Самореалізація») втілює прагматизм, практичну дію та досягнення (в «ігровій» чи конструктивній формі, сформованість парадигм взаємодії з державою), орієнтацію на власне Я – усе це є ознаками індивідуально-рольового етапу становлення громадянської ідентичності. Непередбачуваним є етап «Кризи», де негативні переживання та фрустрованість життям в державі поєднуються з виявами зрілості особистості та її громадянської ідентичності.

Тлумачення вказаних трансформацій як етапів становлення громадянської ідентичності зумовлює запитання щодо послідовних переходів з одного на інший. Різний «розмір» (пояснювальна спроможність) факторів означає, що одні етапи є універсальнішими, ніж інші. Так, етап «Прототипність» є найуніверсальнішим – відображені у ньому процеси становлення громадянської ідентичності разом з особистісними корелятами проходять усі. Етап «Еталонність» є менш універсальним, що означає його ситуативну репрезентованість (можливо, не у всіх респондентів). Найбільш специфічним є

етап «Кризи», що свідчить про найменшу репрезентованість цього етапу серед респондентів. Усе це підтверджує нашу гіпотезу про те, що досягнення стану зрілої громадянської ідентичності не є «автоматичним»; її становлення у конкретної особи може завершитися навіть на першому етапі.

Затримка розвитку громадянської ідентичності може припадати на перший етап, який характеризується невідрефлексованістю, низькою концептуальністю цієї ідентичності. Ця затримка зумовлює дефіцитарність громадянської ідентичності, однак дає змогу елементарного, базового функціонування в організаційному середовищі держави.

Натомість затримка на другому етапі становлення громадянської ідентичності може зумовити її деформації. Адже емоційно-ціннісна та поведінкова фіксація на еталонності, протестності та конформності пов'язані (як показав факторний аналіз) з жорсткістю та водночас нестійкістю громадянської ідентичності. Це може виявлятися як у знеціненні, так і в сакралізації держави, і в нарцисичній самозакоханості у власний патріотизм (тоді на третьому етапі цей комплекс виявлятиметься у обранні ролі «Патріота» в ігровій чи сценарній взаємодії і т.д.).

Затримка розвитку громадянської ідентичності на третьому, індивідуально-рольовому, етапі пов'язана здебільшого з домінуванням суб'єкт-об'єктної або об'єкт-суб'єктної парадигми стосунків з державою (третій фактор «Самореалізація»). Вона полягає у реалізації ігрової взаємодії, яка зовні виглядає як нормальна продуктивна взаємодія з державою, але насправді виступає її сурогатом.

Отже, процес становлення громадянської ідентичності розгортається в кілька закономірних етапів, які передбачають її виникнення у вигляді організаційної протоідентичності, розвиток до рівня репродуктивної громадянської ідентичності та власне становлення як в індивідуально-рольовій взаємодії з державою, так і в результаті подолання криз, переоцінки та переосмислення цінностей, в тому числі громадянських.

Висновки до четвертого розділу

1. За результатами дослідження, громадянська ідентичність респондентів має різну ступінь зрілості. Більшості (61%) притаманний середній рівень зрілості громадянської ідентичності. У 18% респондентів діагностовано зрілу громадянську ідентичність. Водночас у 21% наявне поєднання низьких рівнів стійкості, репрезентованості, суб'єктних властивостей і концептуальності громадянської ідентичності, що свідчить про несформованість у них цього утворення попри їх усвідомлення своєї громадянської належності.

2. Більше третини (37%) опитаних мають високий рівень стійкості громадянської ідентичності. Це означає, що вони не готові ситуативно, без переоцінки цінностей змінити цю ідентичність. 29% респондентів мають високий рівень концептуальності громадянської ідентичності, але 34% – низький, що свідчить про недостатню усвідомленість та відрефлексованість цього утворення у громадян. Нарешті, високий рівень суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності притаманний найменшій кількості респондентів (26%), тоді як низький – 33%. Звідси випливає, що становлення цих ознак зрілості (концептуальності та суб'єктної орієнтації) громадянської ідентичності є найбільш складним і проблемним.

3. Виявлено, що громадянська ідентичність українців репрезентована переважно вісьмома типами: Інституціонально-спільнотний (17%), Латентний (16%), Ігровий (16%), Спільнотно-ігровий (15%), Інституціонально-ігровий (12%), Спільнотний (11%), Різнобічний (8%), Державницький (5%). Отримані результати свідчать, що 43% українців схильні вступати у «ігрову» інтеракцію як з державою, так і з співгромадянами, в якій домінують парадигми суб'єкт-об'єктного типу. Слід зазначити також спільнотну орієнтацію ігрової та сценарної взаємодії з державою, що вказує на запозичення ігор і сценаріїв у оточуючих, на наявність сценарної взаємодії в «скриптах» громадянської ментальності. Поширеність Латентного (невизначеного) типу громадянської ідентичності збігається з відносно невисоким рівнем зрілості громадянської ідентичності респондентів.

4. Корелятами громадянської ідентичності визначено показники особистісної зрілості (рефлексивна, моральна, когнітивна зрілість, відповідальність, саморозвиток, самостійність) та его-ідентичності (відповідальність за вибір, відповідність собі, осмисленість власних цінностей), психологічний вік особистості. Зрілість громадянської ідентичності респондентів має також зв'язок з підтримкою демократичних цінностей/норм та україноцентризмом (соціально-економічної моделі розвитку держави, яка спирається, здебільшого, на власні сили).

5. Факторний аналіз показників громадянської ідентичності та її вимірів, дескрипторів етапів становлення громадянської ідентичності, особистісних властивостей, хронологічного та психологічного віку, ознак кризових переживань виявив наявність чотирьох факторів: перший («Прототипність») – розкриває характеристики спонтанного переживання себе в організації; другий («Еталонність») – спільотно-репродуктивної спрямованості, третій («Самореалізація») – прагматично-індивідуалістичної спрямованості, четвертий («Кризи») – характеристики фрустрованості та зрілості (емоційної та громадянської), що свідчить про чотири окремі групи процесів, які зумовлюють особистісно-громадянські трансформації та зміни громадянської ідентичності. Спостерігається певна логіка переходу з етапу на етап: якщо на першому з них виявляє себе цілісне сприймання організації і себе в ній, позитивність, самототожність, водночас – відсутність концептуальності та рефлексивності (вияви протоідентичності), то на другому – характеристики зовнішньої регуляції, юнацького максималізму, бунтарства і конформності. Третій етап втілює прагматизм, практичну дію та досягнення, індивідуалістичну орієнтацію – усе це є ознаками індивідуально-рольового етапу становлення громадянської ідентичності. Виокремилася група особистісно-кризових процесів, де негативні переживання та фрустрованість життям в державі поєднуються з виявами зрілості особистості та її громадянської ідентичності.

6. Різний «розмір» (пояснювальна спроможність) факторів означає, що одні етапи є універсальнішими, ніж інші. Так, етап «Прототипність» є

найуніверсальнішим – відображені у ньому процеси становлення громадянської ідентичності разом з особистісними корелятами проходять усі. Етап «Еталонність» є менш універсальним, що означає його ситуативну репрезентованість (можливо, не у всіх респондентів). Найбільш специфічним є етап «Кризи», що свідчить про найменшу репрезентованість цього етапу серед респондентів. Усе це підтверджує нашу гіпотезу про те, що досягнення стану зрілої громадянської ідентичності не є «автоматичним»; її становлення у конкретної особи може завершитися навіть на першому етапі.

7. Затримка розвитку громадянської ідентичності може припадати на перший етап, який характеризується невідрефлексованістю, низькою концептуальністю цієї ідентичності. Ця затримка зумовлює дефіцитарність громадянської ідентичності, однак дає змогу елементарного, базового функціонування в організаційному середовищі держави.

8. Натомість затримка на другому етапі становлення громадянської ідентичності може зумовити її девіації. Фіксація на еталонності, протестності та конформності пов'язані (як показав факторний аналіз) з жорсткістю та водночас нестійкістю громадянської ідентичності. Це може виявлятися як у знеціненні, так і в сакралізації держави, і в нарцисичній самозакоханості у власний патріотизм (тоді на третьому етапі цей комплекс виявлятиметься у обранні ролі «Патріота» в ігровій чи сценарній взаємодії і т.п.).

9. Затримка розвитку громадянської ідентичності на третьому, індивідуально-рольовому, етапі пов'язана здебільшого з домінуванням суб'єкт-об'єктної або об'єкт-суб'єктної парадигми стосунків з державою (третій етап «Самореалізація»). Вона полягає у реалізації ігрової взаємодії, яка зовні виглядає як нормальна продуктивна взаємодія з державою, але насправді виступає її сурогатом.

10. Процес становлення громадянської ідентичності розгортається в кілька закономірних етапів, які передбачають її виникнення у вигляді організаційної протоідентичності, розвиток до рівня репродуктивної громадянської ідентичності та власне становлення як в індивідуально-рольовій

взаємодії з державою, так і в результаті подолання криз, переоцінки та переосмислення цінностей, в тому числі громадянських.

Основні результати досліджень четвертого розділу викладено в таких публікаціях автора: (Petrovska, 2022; 2021; 2019b; 2019c; 2016; Grabovska & Petrovska, 2017; Петровська, 2021b; 2020g; 2019a; 2019b; 2019c).

РОЗДІЛ 5

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У розділі дослідницьку увагу сфокусовано на функціонуванні психологічних механізмів, що забезпечують процес становлення громадянської ідентичності, основних тенденціях їх перебігу, утворенні психологічних результатів (форм зрілості громадянської ідентичності) на кожному з етапів відповідного становлення. Виявлено специфіку дії психологічних механізмів у процесі становлення того чи іншого типу громадянської ідентичності, у чоловіків і жінок та в різних вікових групах.

5.1. Базові характеристики (дескриптори) психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності

Емпіричній перевірці піддавалося припущення про можливість надання статусу головних механізмів становлення громадянської ідентичності таким процесам, як: інтеріоризація, екстеріоризація, індивідуація змістів громадянськості, наслідування зразків громадянської поведінки, імплементація індивідуального досвіду взаємодії з державою, осмислення інформації щодо держави і громадянства.

Як зазначалося в розділі 3, присвяченому обґрунтуванню операціональних показників, індикаторів та дескрипторів як громадянської ідентичності загалом, так і механізмів її становлення, вираженість згаданих процесів-механізмів у кожної особистості вимірювалася за допомогою аналізу ретроспективного нарративу. Цей нарратив становив собою текст за авторством респондента, котрий оброблявся методом тематичного аналізу; дескриптори згаданих механізмів визначалися як категорії тематичного аналізу (див. табл. 3.15). Для зручності описання результатів та статистичного аналізу розрахунки були зроблені як у показниках питомої ваги категорій тематичного аналізу, так і у відсотках.

Як з'ясувалося, в наративних текстах респондентів найчастіше зустрічалися такі індикатори, як: пригадування та вербальне відтворення в деталях батьківських громадянських настанов (БГН) та референтних осіб (А1а, А2а), повне/часткове прийняття та пряме/інвертоване відтворення моделей громадянської поведінки в минулому (Б1а, Б2а), оцінювання громадянських диспозицій інших осіб та рефлексія змістів громадянськості (В2а, В2б), ретрансляція власних громадянських диспозицій (Г2а, Г2б), рефлексія власного досвіду взаємодії з державою та оцінювання своєї взаємодії з державою як успішної/неуспішної (Д1а, Д1с). І навпаки, найрідше були зафіксовані такі індикатори категорій аналізу як референтизація громадянських настановлень (Е3а), надання нових значень (переосмислення) громадянських контентів (Е3д). Низька частота, з якою зустрічалися вказані категорії в загальному обсязі тексту усіх респондентів, може свідчити про малу «задіяність» відповідних дескрипторів (Додаток Ж). Водночас, наявність в текстах респондентів всіх категорій (хоч і з різною «питомою вагою») доводить адекватність виокремлених дескрипторів психологічних механізмів.

Узагальнюючи, отримано наступний усереднений за результатами дослідження відсотковий розподіл дескрипторів психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності особистості: інтеріоризація громадянських контентів (25%), наслідування моделей громадянської поведінки (23%), індивідуація змістів громадянськості (19%), екстеріоризація громадянських контентів (15%), імплементація досвіду взаємодії з державою і співгромадянами (10%), осмислення власної громадянськості (8%) (рис. 5.1).

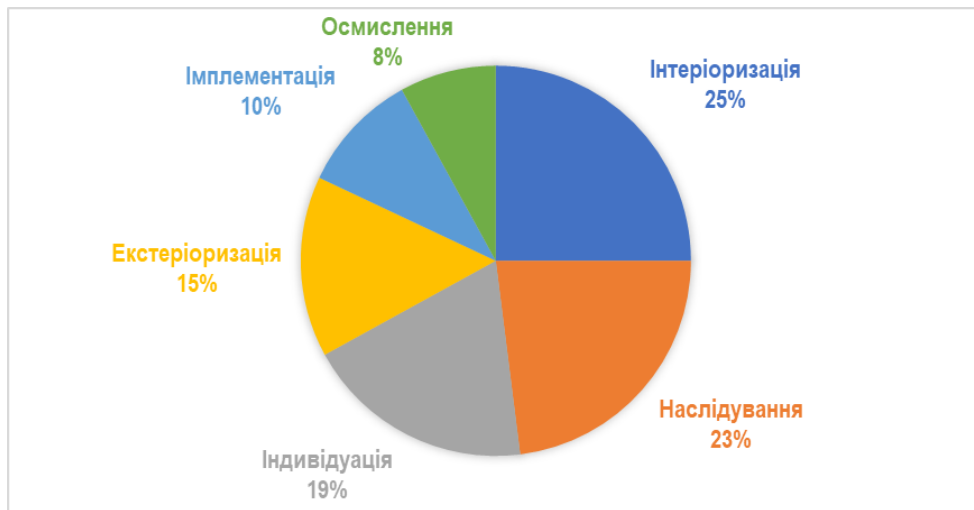

Рис. 5.1. Усереднений відсотковий розподіл дескрипторів психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності особистості

Слід детальніше зупинитися на інтерпретації цих результатів. Категорія, яка зустрілася найчастіше в наративних текстах, – це громадянські настанови, озвучені колись батьками або іншими референтними особами і почуті в дитинстві. Ці настанови запам'яталися респондентам (що свідчить про їх вплив на їх громадянську свідомість та несвідоме) настільки, що вони змогли їх вербально відтворити під час обстеження. Більшість цих настанов стосуються: оцінки держави – 43% (наприклад, «наша держава за людей не дбає»); приписів щодо поведінки – 23% («любви свою батьківщину»); описання ситуацій взаємодії громадянина з державою та чиновниками – 28% («без бумажки ти букашка»; «один із сошкою, семеро з ложкою»); загальних настанов політичної та громадянської ментальності – 22% («моя хата з краю»; «тобі що, більше всіх треба?»; «якщо не я, то хто?»); взірців (як реальних, так і вигаданих) схвалюваної і не схвалюваної громадянської поведінки – 17% тощо. Отже, репрезентація в пам'яті та відтворення батьківських (референтних осіб) настанов, всупереч очікуванням, виявилися достатньо вираженими. Це говорить про те, що батьківські настанови та диспозиції (політичні та громадянські) попри стереотипи про їхню недієвість усе-ж-таки залишаються важливими для становлення громадянської ідентичності особистості. Так виявляє себе інтеріоризація як гіпотетичний психологічний механізм цього становлення.

На відміну від згаданих настанов, що існують лише у вербальній формі, досить складно і часом суперечливо виявляють себе дескриптори поведінкового наслідування, як і відповідні категорії тематичного аналізу. Попри те, що в текстах доволі часто зустрічаються вказівки на наявність у респондентів моделей наслідування та відтворення їхньої поведінки, міра прийняття цих моделей є дуже різною (від повного (у 31%) до часткового (у 39%) прийняття). Особливо розмаїтим є сам характер наслідування моделей громадянської поведінки, зокрема за показником буквальності – інвертованості відтворення. Як з'ясувалося, починаючи з підліткового віку в деяких учасників дослідження переважало саме інвертоване наслідування референтних осіб (батьків). Це означало, що вони відтворювали громадянську поведінку батька/матері не прямо, а «зі знаком мінус», тобто відтворювали «навпаки». Наприклад, якщо батько дотримувався лівих політичних поглядів, то син обирав правоцентричні політичні та громадянські диспозиції; якщо мати була схильна до егоїстично-пасивної громадянської позиції, то донька виявляла високу громадянську активність (зокрема, багато волонтерила), і навпаки. Такі інверсії у наслідуванні громадянської поведінки мали місце у 41% респондентів.

Оскільки це значний кількісний показник, інтерпретуємо його. Незважаючи на інвертовану спрямованість, це явище слід тлумачити саме як наслідування, оскільки респондент у виборі своєї поведінки залишається «прив'язаним» до своєї моделі як до своєї «точки відліку». Так, наприклад, пацифістській громадянській орієнтації («усі міжнародні конфлікти слід розв'язувати мирним способом») протиставляється мілітаристська («ми зброєю змусимо усіх рахуватися з нами»), а не позавійськова взагалі. Це означає, що батьки чи референтні особи визначають якщо не конкретну спрямованість громадянської орієнтації дитини, то хоча би ціннісну спрямованість (у нашому прикладі – інструментальну цінність нав'язування своїх поглядів або толерантності, ціннісний вимір пацифізму – мілітаризму). У цих випадках механізм наслідування виявляє себе, на нашу думку, не менш яскраво, хоча й приховано.

Особливості вияву механізму індивідуації громадянських диспозицій та інших змістів громадянськості полягали в тому, що найчастіше зустрічалися індикатори рефлексії респондентами цих змістів та перших смислових трансформаціях провідних для себе громадянських настанов (як батьківських, так й інших референтних осіб).

Варто порівняти вияви дескрипторів механізму індивідуації з аналогічними виявами дескрипторів механізму осмислення власних громадянських настановлень. За своєю спрямованістю ці механізми мають дещо спільне; можна сказати, що індивідуація містить в собі початкові моменти осмислення власної громадянськості, тобто фактично надання змістам громадянськості особистісних сенсів. Якщо механізм осмислення передбачає аналіз та синтез змістів громадянськості, їх творче комбінування тощо, то індивідуація включає в себе, метафорично кажучи, «початок» процесу осмислення (рефлексію, чітку диференціацію своїх позицій від чужих, смислової трансформацію батьківських поглядів, які раніше виступали орієнтиром). Проте, у загальній вибірці дескриптори осмислення власної громадянськості у наративах респондентів зустрічаються значно рідше (8%), ніж дескриптори індивідуації (19%). Можна пояснити це тим, що психологічною передумовою «запуску» механізму осмислення є певна особистісна, емоційна, а також громадянська зрілість. Оскільки ж, як було зазначено у попередньому розділі, громадянської зрілості не досягає і половина опитаних, то отриманий результат щодо малої вираженості дескрипторів механізму осмислення узгоджується з наведеним вище.

Дескриптори екстеріоризації змістів власної громадянськості зустрічаються достатньо часто (15%), хоча й поступаються дескрипторам інтеріоризації, наслідування, індивідуації. Найбільш вираженим дескриптором механізму екстеріоризації виявилася ретрансляція власних громадянських диспозицій (частіше – вузькому колу знайомих, рідше – у широких колах (соцмережі)). Отже, особистість прагне транслювати свої громадянські цінності,

вступити в комунікацію з приводу власних громадянських диспозицій, переконати оточуючих у «правильності» власних громадянських настановлень.

Нарешті, психологічний механізм імплементації власного досвіду взаємодії з державою також виявився одним з мало виражених в наративах респондентів (10%). Цей результат узгоджується з аналогічним результатом щодо малої представленості у цих текстах також дескрипторів механізму осмислення.

Чим можна пояснити такий нерівномірний розподіл дескрипторів різних психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності у вибірці респондентів?

Ці результати свідчать, вочевидь, про нерівномірну «задіяність» згаданих психологічних механізмів у процесі становлення громадянської ідентичності особистості. Отримані дані дають підстави вирізнити, з одного боку, більш універсальні, а з другого боку, менш універсальні – специфічні – механізми. Так, до найуніверсальніших можемо зарахувати інтеріоризацію громадянських диспозицій, наслідування моделей громадянської поведінки та індивідуацію громадянських змістів. Менш універсальним, але також доволі поширеним, виступає механізм екстеріоризації громадянських диспозицій. І нарешті, значно більш специфічними виявилися механізми імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою та осмислення власних громадянських диспозицій та інших змістів громадянськості.

Це означає, що ці специфічні механізми є «включеними» (активними) не у всіх опитаних або ж їх дію можна назвати не інтенсивною, а «фоновою», латентною. У чому причини та наслідки цієї ситуації?

Згідно з організаційно-рольовою концепцією становлення громадянської ідентичності, механізми інтеріоризації та наслідування є первісними та базовими, які формують протоідентичність, тобто основи організаційної ідентичності взагалі. Громадянська ідентичність як різновид організаційної ідентичності ґрунтується на цій протоідентичності. Це утворення формується обов'язково, фактично у всіх, хто проходить соціалізацію у первинній реальній

групі (найчастіше у батьківській сім'ї). Якщо це так, то механізми інтеріоризації та наслідування не можуть не бути «задіяними» у переважній більшості людей і працюють з дитинства, забезпечуючи найелементарніші рівні та перші етапи становлення громадянської ідентичності.

Але ситуація з «підключенням» механізмів імплементації та осмислення є зовсім іншою. Особистість може формально функціонувати як член суспільства та громадянин і без досягнення зрілості громадянської ідентичності. Ця зрілість досягається не усіма громадянами, і нелегкий рух до неї часто не є достатньою мірою мотивованим. Так, очевидно, для «включення» механізму імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою особистості необхідно насамперед мати цей досвід. У ситуації, яка дає змогу не здобувати цього досвіду (не контактувати з державними чиновниками, не перейматися відкриттям власного бізнесу в наявному правовому полі, стояти осторонь зовнішньої агресії, спрямованої проти держави і громадян, тощо), цей досвід не виникає і не накопичується. І якщо це є нормальним для дітей, то для дорослих – ні. Відповідно, механізм імплементації цього досвіду при плануванні подальшої взаємодії з державою «не запускається». А паралельно не має місця згадане планування взаємодії з державою, а разом з цим моделювання кращих відносин з нею, і дискурс розвитку держави та громадянина, в результаті чого цілий прошарок соціальної реальності для особистості залишається закритим. Отже, наслідком цієї ситуації є неповна або часткова реалізованість особистості як громадянина.

Аналогічна ситуація стосується механізму осмислення громадянських змістів.

Отже, можна зробити проміжний підсумок: якщо механізми інтеріоризації громадянських настанов та наслідування моделей громадянської поведінки є психологічно базовими для формування протоідентичності та нових проміжних форм громадянської ідентичності на її основі, механізми індивідуації та екстеріоризації є поширеними як необхідні для стабільного розвитку громадянської ідентичності, то механізми імплементації та осмислення змістів

громадянськості стосуються власне досягнення зрілості громадянської ідентичності.

Розподіл вираженості дескрипторів різних психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності у жінок і чоловіків подано на рис. 5.2.

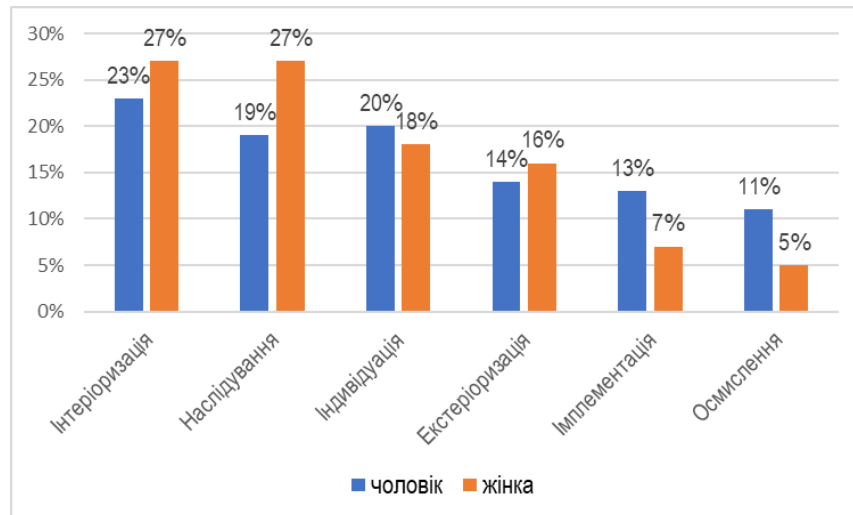

Рис. 5.2. Відсотковий розподіл представленості дескрипторів психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності у жінок і чоловіків

Отже, спостерігається деяка тенденція щодо переважання одних механізмів – у жінок, а інших – у чоловіків. Так, механізми інтеріоризації громадянських настановлень та наслідування моделей громадянської поведінки переважають у жінок. Водночас механізми індивідуації та екстеріоризації «задіяні» у них майже однаково. Проте дескриптори механізмів імплементации індивідуального досвіду взаємодії з державою, а також осмилення цього досвіду, частіше зустрічалися у опитаних чоловіків. Цю тенденцію можна пояснити розподілом гендерних ролей. Чоловікам частіше приписується активна роль в соціумі, зокрема громадянська активність, жінкам – слухняність та сумлінність. Оскільки людська соціальна поведінка зазвичай відповідає зовнішнім експектаціям, чоловіки та жінки дотримуються приписів своєї громадянської ролі. У результаті дівчата і жінки успішніші у відтворенні батьківських настановлень та наслідуванні; щодо чоловіків, то внаслідок активної громадянської ролі їхній індивідуальний досвід взаємодії з державою є

більшим та різноманітнішим, ніж у жінок. Логічним видається, що час від часу цей досвід може закономірно бути фруструючим, що зумовлює активізацію механізму осмислення цього досвіду та врахування його при плануванні подальшої взаємодії з державою.

Усереднене відсоткове співвідношення частоти, з якою зустрілися відповідні дескриптори механізмів становлення громадянської ідентичності в наративах респондентів різних вікових груп (16-20 років, 21-40 років, 41-60 років) подано на рис. 5.3.

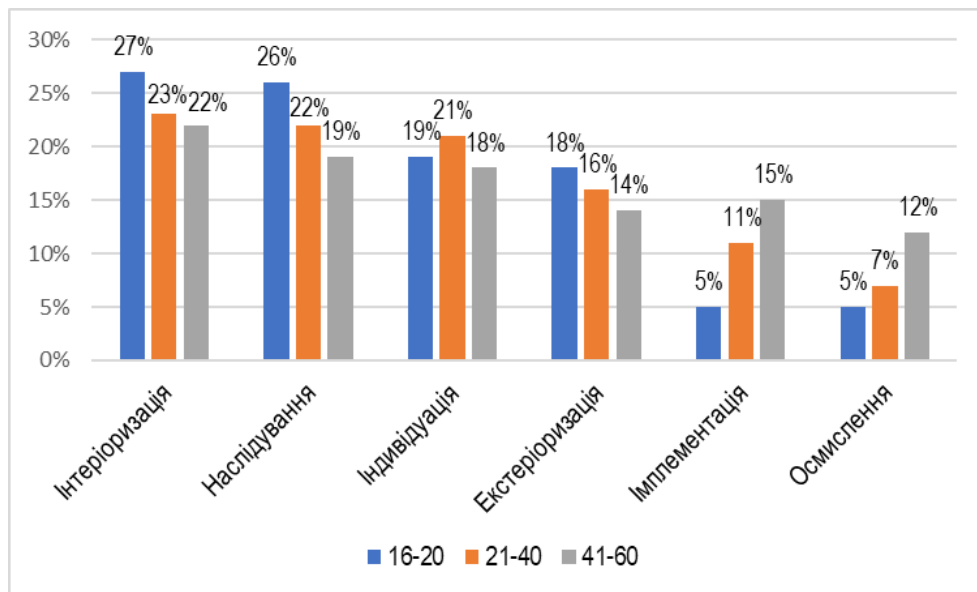

Рис. 5.3. Усереднений відсотковий розподіл представленості дескрипторів психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності у різних вікових групах

Як можна бачити з рис. 5.3, тут також наявна тенденція нерівномірного розподілу дескрипторів вказаних механізмів по різновікових групах респондентів. Логічним видається, що механізми інтеріоризації та наслідування більше представлені у наймолодших – осіб юнацького віку, а механізми імплементации та осмислення – у дорослих. Адже накопичення індивідуального досвіду взаємодії з державою відбувається з віком, і в осіб більш зрілого віку його кількісно більше. Це є передумовою як для імплементации, так і для осмислення цього досвіду. Щодо осіб віку середньої дорослості (41-60 років), то

їхній «профіль» виглядає найбільш збалансованим (порівняно з особами юнацького віку та віку ранньої дорослості) і не містить різких перепадів між залученістю тих чи інших механізмів. Особи юнацького віку, навпаки, характеризуються домінуючою залученістю чотирьох перших механізмів, гіпотетично притаманних першим етапам становлення громадянської ідентичності: її виникненню та розвитку. Така нерівномірність залученості різних психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності в різних вікових групах може свідчити про наступні особливості дії цих механізмів. В юнацькому віці продовжується процес становлення репродуктивної ідентичності; відповідно, ми фіксуємо посилену залученість механізмів наслідування моделей громадянської поведінки, а також інтеріоризації, екстеріоризації та індивідуації громадянських настановлень. В віці ранньої дорослості, коли розпочинається власне становлення продуктивної громадянської ідентичності, ми спостерігаємо активізацію (поряд з продовженням дії вищеназваних) механізмів імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою і його осмислення. І у віці середньої дорослості, який відзначається дозріванням продуктивної громадянської ідентичності, видно збалансованість, рівномірнішу залученість усіх механізмів її становлення.

Підсумовуючи, слід відзначити, що психологічні механізми інтеріоризації, наслідування та індивідуації виступають універсальними, оскільки представлені рівномірно і у значній кількості у всіх вікових групах респондентів. Їх кількісні характеристики переважають у наймолодших (осіб юнацького віку). Цей факт свідчить також про «базовий» статус цих механізмів, про необхідність їх «задіяності» у створенні основ громадянської ідентичності (протоідентичності).

Отже, інтеріоризація громадянських настанов, наслідування моделей громадянської поведінки, індивідуація громадянських змістів – це базові механізми, які забезпечують створення основ громадянської ідентичності (передусім, протоідентичності). Можна назвати їх найуніверсальнішими: наслідування моделей громадянської поведінки є базовим механізмом навчання цій поведінці, інтеріоризація змістів громадянськості та громадянської

ментальності становить основу для подальшого їх осмислення; індивідуація цих змістів забезпечує творення особистісних сенсів усього, що людина робить як громадянин.

5.2. Закономірності вияву психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності

Кореляційний аналіз дескрипторів виокремлених нами психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності мав на меті з'ясувати закономірні взаємозв'язки між названими вище механізмами. Це давало би змогу, по-перше, визначити підстави їх тлумачення як цілком окремих, «самостійних» психологічних механізмів, чи, навпаки, як різних виявів якогось одного механізму.

По-друге, кореляційний аналіз надає інформацію про «наближеність»/«віддаленість», подібність – розмаїття механізмів. А це створює підстави для висновків щодо односпрямованості/подібності деяких механізмів, їх взаємного об'єднання. Таке групування є можливими на тих чи інших етапах становлення громадянської ідентичності.

По-третє, взаємозв'язки між дескрипторами психологічних механізмів і показниками протоідентичності, репродуктивної та продуктивної громадянської ідентичності свідчать про залученість кожного механізму до результуючих (на різних етапах) утворень/форм громадянської ідентичності.

Результати кореляційного аналізу (Додаток Ж) показали взаємозв'язок між дескрипторами таких механізмів становлення громадянської ідентичності: інтеріоризація стереотипів та атитюдів громадянства та екстеріоризація змістів громадянськості ($r=0,33$, $p=0,0192$), наслідування моделей громадянської поведінки та інтеріоризація стереотипів та атитюдів громадянства ($r=0,41$, $p=0,0017$), індивідуація змістів громадянськості та екстеріоризація змістів громадянськості ($r=0,38$, $p=0,0024$), імплементація досвіду взаємодії з державою і співгромадянами та осмислення змістів громадянськості ($r=0,42$, $p=0,0013$), а також індивідуація та осмислення змістів громадянськості ($r=0,31$, $p=0,0257$).

Серед значущих коефіцієнтів кореляції виявлено також один обернений - між дескрипторами механізмів наслідування моделей громадянської поведінки та індивідуації ($r=-0,29$, $p=0,0343$) (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Інтеркореляції дескрипторів механізмів становлення громадянської ідентичності

	Інтеріоризація	Наслідування	Індивідуація	Екстеріоризація	Імплементация	Осмилення
Інтеріоризація	1,00	0,41**	0,19	0,33*	0,11	0,13
Наслідування	0,41**	1,00	-0,29*	0,20	0,08	0,10
Індивідуація	0,19	-0,29*	1,00	0,38**	0,15	0,31*
Екстеріоризація	0,33*	0,20	0,38**	1,00	0,09	0,07
Імплементация	0,11	0,08	0,15	0,09	1,00	0,42**
Осмилення	0,13	0,10	0,31*	0,07	0,42**	1,00

* $p<0,05$, ** $p<0,01$

Виявлені статистично значущі взаємозв'язки означають, що ці різні механізми можуть виявляти себе в подібних ситуаціях, подібним чином. Кожну пару взаємопов'язаних механізмів ми могли би тлумачити як групу механізмів, залучених на якомусь етапі становлення громадянської ідентичності. Але правильніше, на нашу думку, об'єднати згадані механізми лише по трьох парах: наслідування та інтеріоризація громадянських контентів; індивідуація та екстеріоризація; імплементація та осмилення. Саме їх варто вважати базовими діадами психологічних механізмів кожного з трьох етапів становлення громадянської ідентичності. По-перше, тому, що коефіцієнти кореляцій у цих парах психологічних механізмів є найвищими. По-друге, через змістову «прононгованість» зв'язку між рештою двома парами механізмів (інтеріоризації та екстеріоризації; індивідуації та осмилення) та змістову суперечливість між парою механізмів, що мають обернений взаємозв'язок (наслідуванням та індивідуацією). Слід зупинитися детальніше на поясненні причин невключення останніх пар до груп базових механізмів, що забезпечують розгортання кожного етапу становлення громадянської ідентичності.

Взаємозв'язок між механізмами інтеріоризації та екстеріоризації громадянських настановлень можна пояснити спільністю змістів, які засвоюються з батьківських настанов і потім відтворюються. Згідно з дослідженнями Л. Виготського, інтеріоризація логічно здійснюється раніше, ніж екстеріоризація (спочатку засвоєння, через деякий час – ретрансляція засвоєного). Логічно, що між засвоєнням певного контенту та його відтворенням може бути певний зв'язок. Аналогічно взаємозв'язок між індивідуацією та осмисленням власної громадянськості полягає у наданні індивідуальних значень, смислів, цінності як елементам власної громадянської ідентичності, так і цій ідентичності загалом. Як зазначалося в авторській концепції, індивідуація громадянських контентів є своєрідною передумовою їх осмислення, тому й логічна послідовність їх відповідна: спочатку індивідуація, потім осмислення.

Щодо оберненого зв'язку між наслідуванням моделей громадянської поведінки та індивідуацією, то ці психологічні механізми істотно різняться за змістом: якщо наслідування передбачає уподібнення, повторення, відтворення, то індивідуація – навпаки. Цим можна пояснити обернений зв'язок, а також тлумачення цих механізмів як таких, що не об'єднуються на тому чи іншому етапі становлення громадянської ідентичності.

Отже, були виявлені закономірності групування психологічних механізмів, які є базовими у становленні громадянської ідентичності.

Наявність взаємозв'язків між дескрипторами згаданих механізмів та утвореннями громадянської ідентичності (Додаток Ж) дає підстави для диференціації певних психологічних механізмів чи їх груп (пар) у їх ролі стосовно формування результируючих утворень громадянської ідентичності, в яких вона втілюється в ході свого становлення. Такими результируючими (проміжними на шляху формування зрілої громадянської ідентичності) її формами є: протоідентичність; репродуктивна ідентичність; продуктивна ідентичність. Так, якщо певний психологічний механізм корелює з усіма цими утвореннями громадянської ідентичності, це означає, що він залучений до формування кожної з них; якщо з однією – він «працює» лише в ході її

формування і «потрібен» тільки для забезпечення її функціонування; якщо жодною – цей механізм не залучений на жодному етапі, не фасилітує виникнення та розвитку жодного з цих утворень.

Відповідні кореляції представлені у табл. 5.2.

Таблиця 5.2

Кореляції між дескрипторами механізмів становлення громадянської ідентичності й прото-, репродуктивної та продуктивної ідентичностей

	Прото-ідентичність	Репродуктивна ідентичність	Продуктивна ідентичність
Інтеріоризація	0,43**	0,25*	0,12
Наслідування	0,36**	0,29*	0,28*
Індивідуація	0,10	0,37**	0,11
Екстеріоризація	0,09	0,41**	0,22
Імплементация	0,08	0,23	0,35**
Осмилення	0,14	0,18	0,29**

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Як видно з таблиці 5.2, наявні значущі взаємозв'язки між показниками-індикаторами механізмів становлення громадянської ідентичності і її форм.

Механізм інтеріоризації громадянських настановлень (батьків чи референтних осіб) пов'язаний з ознаками як протоідентичності, так і репродуктивної ідентичності. Це свідчить про істотну залученість цього механізму під час (і для) формування цих утворень вказаної ідентичності. Для формування же продуктивної ідентичності цей механізм «не потрібен». Слід відзначити, що його роль у формуванні протоідентичності значно вища ($r=0,43$), ніж репродуктивної ідентичності ($r=0,25$). Отже, це механізм, доля участі якого є максимальною на початку формування громадянської ідентичності; його роль в цьому процесі поступово зменшується. Його доля залученості також поступово зменшується з віком респондента та етапом становлення громадянської ідентичності.

Як видно з табл. 5.2, наслідування моделей громадянської поведінки є механізмом, актуальним протягом усього тривалого процесу становлення громадянської ідентичності, в тому числі її дозрівання і остаточного становлення.

Усі інші чотири механізми відрізняються від попередніх своєю залученістю до формування лише одного з утворень громадянської ідентичності. Отже, рівень їх універсальності значно нижчий; вони є доволі специфічними для різних етапів її становлення.

Високе значення коефіцієнта кореляції має дескриптор механізму екстеріоризації громадянських настанов та суджень з репродуктивною ідентичністю. Це, вочевидь, свідчить про те, що репродуктивна громадянська поведінка передбачає активну трансляцію своїх (запозичених) громадянських поглядів. Особистість активно відтворює засвоєні громадянські контенти, намагаючись в такий спосіб вплинути на оточуючих.

Дескриптори психологічних механізмів індивідуації та екстеріоризації взаємопов'язані з показниками репродуктивної громадянської ідентичності; дескриптори механізмів імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою та осмислення – з показниками продуктивної громадянської ідентичності. Слід відмітити, що значення коефіцієнтів кореляції останніх двох механізмів з продуктивною ідентичністю є помітно нижчими, ніж аналогічні значення механізмів індивідуації та екстеріоризації -- з репродуктивною.

Про що це свідчить? Продуктивна громадянська ідентичність є результатом дії не лише імплементації та осмислення, вона ґрунтується на результатах залученості усіх психологічних механізмів її становлення. Вона не сформується в ситуації «виключення» дії якогось механізму (або сформується у редукованому варіанті). Механізм наслідування моделей громадянської поведінки навіть залишається актуалізованим для її формування. Отже, продуктивна громадянська ідентичність потребує послідовного розгортання усіх названих вище психологічних механізмів. Попри це, усі значення коефіцієнту кореляції цієї ідентичності з різними механізмами її становлення є значно нижчими, ніж у інших утворень цієї ідентичності (протоідентичності, репродуктивної громадянської ідентичності). Це означає, що вона займає доволі «самостійну» позицію і менше залежить від кожного конкретного механізму. Так може бути, коли певне утворення включено в загальну структуру особистості

(співвіднесено з важливими цінностями, диспозиційною, мотиваційною сферою особистості тощо); відповідно, його регуляція здійснюється на «вищому» рівні особистісної регуляції.

Грунтуючись на цих результатах, можна спрогнозувати такі особливості функціонування зрілої, продуктивної громадянської ідентичності: раптове блокування того чи іншого механізму (скажімо, наслідування, осмислення чи імплементації) не спричинить блокування громадянської ідентичності, вона продовжує існування і залишається ефективною. Але цього не можна сказати про репродуктивну чи протоідентичність, які більшою мірою «прив'язані» до відповідних механізмів. Наприклад, блокування механізму осмислення і активізація механізмів наслідування та інтеріоризації навіть у дорослому віці може спричинити зупинку розвитку продуктивної громадянської ідентичності. Саме це ми спостерігаємо, на нашу думку, в толерантній до війни російській ідентичності: авторитарна російська влада блокує репресіями механізм осмислення громадянських контентів і активізує механізм наслідування; результатом є громадянська конформність великих мас населення і домінування у росіян репродуктивної громадянської ідентичності імперського штибу. Отже, вилучення механізму осмислення може спричинити несформованість продуктивної (самостійної) громадянської ідентичності; водночас особистість реалізує громадянську поведінку, переживає громадянські (в т.ч. «патріотичні») почуття на основі лише репродуктивної (по суті нав'язаної ззовні ТВ-пропагандою) громадянської ідентичності.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що згадані форми громадянської ідентичності формуються саме у зв'язку з відповідними процесами, і як результат їх перебігу. Тому можна стверджувати, що ці процеси виступають в ролі психологічних механізмів поетапного становлення громадянської ідентичності:

1) інтеріоризація стереотипів та атитюдів громадянськості, наслідування моделей громадянської поведінки є механізмами первинного формування громадянської ідентичності у вигляді протоідентичності;

2) екстеріоризація засвоєних стереотипів та атитюдів громадянськості, індивідуація змістів громадянства є механізмами розвитку громадянської ідентичності і її формування у вигляді репродуктивної громадянської ідентичності;

3) імплементація досвіду взаємодії з державою, осмислення власної громадянськості є механізмами остаточного становлення зрілої, продуктивної громадянської ідентичності.

Дані, наведені в таблиці 5.2, дають інформацію про специфіку деяких механізмів становлення громадянської ідентичності. Так, показники механізму наслідування моделей громадянської поведінки мають зв'язок з усіма результуючими формами громадянської ідентичності, що також свідчить про універсальність цього механізму. Отже, механізм наслідування залишається актуальним на різних етапах дозрівання громадянської ідентичності: навіть зрілий громадянин продовжує в чомусь наслідувати співгромадян. Натомість механізм інтеріоризації стереотипів та атитюдів громадянської ментальності залишається дієвим лише на етапі репродуктивної ідентичності і втрачає дієвість при становленні зрілої громадянської ідентичності. Механізми екстеріоризації та індивідуації «набирають силу» при формуванні репродуктивної громадянської ідентичності, тоді як у становленні протоідентичності та зрілої ідентичності вони задіяні мало. Нарешті, механізми імплементації власного досвіду взаємодії з державою і його осмислення найменше пов'язані з початковими утвореннями громадянської ідентичності. Це збігається з наведеними вище даними про відносно меншу репрезентованість у респондентів цих механізмів порівняно з іншими. Значення осмислення свого громадянського досвіду зростає в ході дозрівання громадянської ідентичності, у становленні її зрілих форм.

Отже, загальна картина спільної дії та взаємодії психологічних механізмів, що забезпечують становлення громадянської ідентичності від її аморфної до зрілої форми, виглядає так.

Інтеріоризація громадянських настанов передбачає засвоєння певних приписів та диспозицій ціннісного характеру (в тому числі і сценарних

транзакцій) щодо бажаної/ небажаної громадянської поведінки особистості та її взаємодії з державою, співгромадянами, громадянськими ідеалами та ролями. Ці громадянські настанови транслуються батьками або референтними особами. Цей механізм є універсальним, відіграє істотну роль у виникненні та розвитку первинної організаційної ідентичності особистості – громадянської протоідентичності.

Психологічний механізм наслідування моделей громадянської поведінки є відмінним від першого. Батьки/референтні особи можуть говорити одне, а робити (часто) інше. Зміст і спрямованість громадянських настанов і поведінки можуть бути навіть діаметрально протилежні (наприклад, батько напучує сина обстоювати батьківщину зі зброєю в руках, а сам у перший день війни виїжджає за кордон). Дитина сприймає і одне, і друге. Тому вона має окремо навчитися громадянському дискурсу і окремо – громадянській поведінці. Відповідно, ці два найуніверсальніших механізми становлення громадянської ідентичності формують її ядро – протоідентичність – і «підтримують» його також в дорослому віці. Цей механізм є одним з найактуальніших у становленні громадянської ідентичності; від нього залежать (хоча й різною мірою) і протоідентичність, і репродуктивна, і продуктивна ідентичності.

5.3. Факторна модель процесуальності становлення громадянської ідентичності

Як було показано раніше, громадянська ідентичність особистості втілюється в кількох різних типах, які різняться за характеристиками їх диспозицій щодо держави, співгромадян, самого себе в ролі громадянина. Індивідуально-типологічні відмінності можуть спричинятися не-однаковими умовами громадянської та політичної соціалізації (наприклад, різними моделями громадянської поведінки, які були доступними в дитинстві для різних особистостей). З огляду на це, логічним виглядає припущення, що система психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності у кожному

випадку громадянської соціалізації працює дещо по-різному, внаслідок чого й формуються різні типи згаданої ідентичності.

З метою перевірки цього припущення був застосований порівняльний аналіз, в ході якого порівнювалися дескриптори психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності у різних типів громадянської ідентичності. Наявність статистично значущих відмінностей дала би підстави говорити не лише про специфіку механізмів становлення різних типів, а й про ймовірні деформації в розвитку громадянської ідентичності.

Порівняння здійснювалося за допомогою дисперсійного аналізу ANOVA та тестом Шеффе, у результаті було виявлено статистично значущі відмінності дескрипторів різних психологічних механізмів у різних типів громадянської ідентичності (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Порівняльний аналіз (ANOVA) дескрипторів механізмів становлення громадянської ідентичності у представників різних типів громадянської ідентичності

Analysis of Variance (Механізми і типи) Marked effects are significant at $p < ,05000$								
	SS - Effect	df - Effect	MS - Effect	SS - Error	df - Error	MS - Error	F	p
Інтеріоризація	1,650697	7	0,235814	19,81106	957	0,020701	11,39130	0,000000
Наслідування	0,197566	7	0,028224	11,47077	957	0,011986	2,35468	0,021822
Індивідуація	1,487441	7	0,212492	18,77169	957	0,019615	10,83304	0,000000
Екстеріоризація	1,712230	7	0,244604	18,79502	957	0,019640	12,45470	0,000000
Імплементация	2,162708	7	0,308958	12,52931	957	0,013092	23,59851	0,000000
Осмислення	0,793959	7	0,113423	12,37926	957	0,012935	8,76833	0,000000

Аналіз результатів тесту Шеффе (Додаток Ж) свідчить про статистично нижчі значення дескрипторів механізмів *індивідуації* та *осмислення* у Латентного типу у порівнянні з іншими типами.

Латентний тип громадянської ідентичності є одним з найпроблемніших типів громадянської ідентичності як вияв її фактичної несформованості, аморфності. За результатами статистичного порівняння, він відрізняється від інших типів меншою вираженістю дії механізмів індивідуації громадянських контентів та їх осмислення.

Як було показано вище, ці два механізми мають між собою взаємозв'язок (див. Табл. 5.2) і відповідають за розуміння, тлумачення, концептуалізацію особистістю усього, що з нею відбувається в державі – громадянської реальності. Індивідуація як більш універсальний механізм становлення громадянської ідентичності відповідає за надання особистісних смислів громадянським контентам і закладає основи самостійного осмислення особистістю громадянської реальності. Зі свого боку, Латентний тип громадянської ідентичності характеризується низькою вираженістю всіх її вимірів: інституціонального, спільнотного, індивідуально-рольового. У своїй громадянськості Латентний тип залишається невизначеним, його громадянська поведінка часто визначається впливом ситуації і не характеризується сталістю, стабільністю. По суті, саме цей тип і втілює в собі несформованість, незрілість громадянської ідентичності. Латентний тип громадянської ідентичності, зокрема, може розвинути в таких соціально-психологічних умовах, коли взаємодія з державою, громадянська визначеність не є потрібними для життя, навіть не схвалюються оточуючими. Наприклад, жінка-домогосподарка, фінансово забезпечена чоловіком, не включена в «боротьбу» за фізичне, соціальне, юридичне існування і має змогу ігнорувати особливості організаційного простору держави, які цю боротьбу регламентують. Її соціальне оточення може підтримувати цю невключеність в організаційний простір держави (пасивну позицію) як жіночність, стереотипно-бажану для жінки фемінність (мовляв, «політика, бізнес, заробітки – це чоловіча справа»).

Видається закономірним, що у такого типу механізм осмислення громадянських контентів виражений мало з причини його суб'єктивної незатребуваності. Сфера соціальної реалізації Латентного типу часто обмежена вузьким колом близьких людей, наприклад, сім'єю, і не виходить на ширший суспільний рівень. Аналогічно, і механізм осмислення (який включається в дію, згідно з авторською концепцією, на основі розгортання механізму індивідуації громадянських контентів) є мало вираженим, працює в редукованому режимі. Надання особистісних смислів засвоєним в ході інтеріоризації громадянським

контентам відбувається у редукованій формі з тієї ж причини – відсутність мотивації та особистісної значущості вказаних контентів. Так, наприклад, зовнішня збройна агресія щодо своєї держави сприймається лише в контексті загрози фізичному життю та приватній власності; вона не сприймається і не осмислюється як загроза державності та громадянськості (бо це не важливо для Латентного типу). Крім того, наслідування (механізм, який залишається актуальним для всіх типів) у випадку Латентного типу передбачає вибір відповідних моделей (наприклад, таких самих фінансово забезпечених, «аполітичних» жінок).

Ігровий тип громадянської ідентичності (Додаток Ж) характеризується максимальною вираженістю (на відміну від інших типів) дескрипторів психологічних механізмів *наслідування* моделей громадянської поведінки та *індивідуації* громадянських контентів. Чим це можна пояснити?

Як зазначалося раніше, Ігровий тип характеризується готовністю вступати в сурогатні стосунки з державою, що зумовлює неконструктивну позицію щодо неї (настановлення на соціальний паразитизм, громадянську пасивність тощо). Це слугує передумовою для ігрової та сценарної поведінки особистості стосовно держави, державної влади та співгромадян. На думку Е. Берна, більшість такого роду ігор закладаються в дитинстві; життєві сценарії передаються від батьків, ігрова поведінка фактично наслідується. Тому виглядає закономірним, що у Ігрового типу механізм наслідування моделей громадянської поведінки є особливо акцентованим. Це означає, що носії цього типу в дитинстві є доволі чутливими до сприйняття потенційних моделей громадянської поведінки (зазвичай це батьки або інші референтні особи), легко копіюють їх, а також швидко розуміють приховані експектації батьків щодо комплементарної поведінки з їхнього боку (тобто реалізують взаємодоповнювальні транзакції, мимоволі включаючися в гру батьків).

Достатньо вираженими у Ігрового типу є також дескриптори механізму індивідуації громадянських контентів. Це означає, що цей тип надає особистісних сенсів тим змістам громадянськості, вони рефлексуються ним і

становлять значущість. Наприклад, війна як явище, що несе загрозу державності та громадянськості, усвідомлюється і переживається. Але сам по собі механізм індивідуації «не відповідає» за «модус» і ціннісну спрямованість цих особистісних смислів. Так, наприклад, для Головного Гравця гри «Патріот» у взаємодії з державою є важливим самоствердження у політичній боротьбі та реалізація власних нарцистичних потреб, тому, скажімо, й особистісний сенс війни – не у загрозах, а у тих піар-можливостях, які вона надає персонально йому. Деформованість Ігрового типу полягає в тому, що особистісні сенси державно-значущих подій можуть бути ціннісно-інвертованими. Проте, механізм індивідуації посилено працює.

Різнобічний тип громадянської ідентичності є одним із найбільш гармонійних, усебічно розвинутих, хоч і не поширених типів серед виявлених нами у вибірці громадян. Згідно з даними тесту Шеффе (Додаток Ж), його становлення забезпечується посиленою роботою механізмів *наслідування*, *імплементації* індивідуального громадянського досвіду, а також *осмислення* громадянських контентів. Наслідування є універсальним механізмом навчання громадянській поведінці, і його висока залученість у становленні Різнобічного типу може пояснюватися його особливою затребуваністю. Цей тип вчиться громадянській поведінці швидко та ефективно завдяки високій представленості цього механізму. Наявність «не-ігрових» моделей в його оточенні, їхня перцептуальна соціальна успішність зумовлює конструктивні результати наслідування.

Варто також звернути увагу, що два інших яскраво виражених механізми у Різнобічного типу – імплементація і осмислення – є найменш поширеними серед усіх механізмів; у багатьох вони задіяні в редукованому вигляді. Це головна відмінність становлення Різнобічного типу від інших. Як пам'ятаємо, специфіка Різнобічного типу полягає в його одночасній громадянській орієнтації на державу, на співгромадян (потреба в афіліації) і на індивідуальну роль громадянина. Очевидно, реалізація цієї багатогранності неможлива без достатньої розвинутості, зрілості громадянської ідентичності. Зазвичай менш

розвинута ідентичність обмежується однією (двома орієнтаціями), інші «випадають з поля зору». А розвинена громадянська ідентичність передбачає не лише емоційно-поведінкове залучення до громадянських практик, а й виражену концептуальність. Остання формується через осмислення, причому коло осмислюваних проблем є доволі широким і стосується і взаємодії з державою, і характеристик співгромадян, і власної ролі (рольового репертуару) громадянина. Цьому розширенню кола осмислюваних особистістю проблем сприяє і механізм імплементації – впровадження індивідуального досвіду активності в організаційному полі держави до щоденних громадянських практик.

Розглянемо ще два типи громадянської ідентичності – Державницький і Спільотно-ігровий, становлення яких також ґрунтується на посиленій дії окремих психологічних механізмів.

Державницький тип відрізняється статистично вищими значеннями дескрипторів механізмів *інтеріоризації* та *імплементації* (Додаток Ж). Це виглядає цілком закономірним, адже інтеріоризація громадянських контентів (стереотипів, настановлень, міфів, ідеологем) є тим базовим механізмом, що постачає особистості інформацію про державу та взаємодію з нею. У особистості, що активно засвоює цю інформацію та відповідні диспозиції, виникає орієнтація на державу як референтну інстанцію, державницькі цінності і навіть передумови формування державницького мислення. У такий спосіб з'являється основа становлення Державницького типу. Механізм імплементації підтримує це становлення, оскільки передбачає спрямованість на взаємодію з державою (у політичній, правовій, економічній, ідеологічній сферах); а отриманий досвід враховується при подальшій взаємодії.

Нарешті, Спільотно-ігровий тип громадянської ідентичності відрізняється вираженістю дії таких психологічних механізмів становлення, як *наслідування* та *екстеріоризація*. Це також не випадково, оскільки така комбінація механізмів одночасно «ріднить» його з Ігровим типом і відрізняє від нього. Аналогічно, активне наслідування прищеплює дитини ігрові та сценарні способи громадянської поведінки. Посилена екстеріоризація втілює спільнотну

орієнтованість особистості, реалізацію її потребу в афіліації. Вона активно транслює свої громадянські цінності та диспозиції у процесі пошуку однодумців.

Підсумовуючи результати аналізу даних статистичного порівняння різних типів громадянської ідентичності, можемо дійти висновку як про специфіку дії психологічних механізмів у різних типів, так і про особливості становлення кожного типу.

Так, з'ясувалася специфіка реалізації психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності: статистично значущо нижчі значення дескрипторів механізмів індивідуації і осмислення власного громадянського досвіду у Латентного типу громадянської ідентичності, у порівнянні з іншими типами; статистично значущо вищі значення механізмів наслідування та індивідуації громадянських стереотипів у Ігрового типу; статистично значущо вищі значення механізмів наслідування, імплементації та осмислення свого громадянського досвіду у Різнобічного типу. Крім того, виявлено статистично вищі значення механізмів інтеріоризації та імплементації у Державницького типу і механізмів наслідування та екстеріоризації – у Спільотно-ігрового.

Становлення названих типів громадянської ідентичності ґрунтується на посиленій дії (більшій вираженості) відповідних комбінацій психологічних механізмів. Нижча вираженість індивідуації та осмислення сприяє становленню Латентного типу; висока вираженість наслідування та індивідуації фасилітує виникнення Ігрового типу (за умови ігрової та сценарної поведінки моделей наслідування); висока вираженість механізмів наслідування, імплементації та осмислення сприяє становленню Різнобічного типу; висока вираженість механізмів інтеріоризації та імплементації сприяє становленню Державницького типу; висока вираженість механізмів наслідування та екстеріоризації сприяє становленню Спільотно-ігрового типу.

Принагідно слід зазначити два важливих аспекти цього дослідження: встановлені нами характеристики психологічних механізмів становлення типів громадянської ідентичності стосуються більшою мірою його динаміки та формальної, а не змістової, спрямованості розвитку громадянської ідентичності.

Вони не відображають ціннісної орієнтації становлення громадянської ідентичності (так, механізм наслідування моделей громадянської поведінки фасилітує як Ігровий, так і Спільотно-ігровий, і Різнобічний типи).

Чи можна цілеспрямовано сформувані певний тип громадянської ідентичності, знаючи механізми, які сприяють становленню кожного з них? Узагальнено можна ствердно відповісти на це запитання. Але, по-перше, щоб змоделювати той чи той механізм у житті окремої особистості чи групи, необхідно реалізувати усі необхідні умови, які у своєму комплексі ще потребують окремих досліджень. По-друге, попри об'єктивну зацікавленість держави як організації у конструктивній, зрілій, продуктивній громадянській ідентичності її громадян, чимало політичних режимів (зокрема авторитарні) спрямовані на формування громадянської конформності і репродуктивної ідентичності; при цьому деформованість цієї ідентичності (наприклад, «ігрова» деформація) толеруються як «менше зло» порівняно з ризиками втрати влади внаслідок серйозних реформ.

Для комплексного аналізу психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності доцільним є, на нашу думку, також проведення факторного аналізу. Він дав нам змогу статистично обробити максимальну кількість інформації не лише про психологічні механізми, а також про проміжні утворення громадянської ідентичності, ознаки етапності становлення цієї ідентичності, щоб отримати в результаті узагальнену структуру становлення громадянської ідентичності. В цьому контексті має значення не лише внутрішня будова цього процесу, а й кількість факторів, що демонструє рівень багатовимірності, складності, цілісності цього процесу.

В результаті факторного аналізу методом головних компонент з Varimax-обертанням (Додаток 3) дескрипторів психологічних механізмів виникнення, розвитку та власне становлення (утвердження) громадянської ідентичності, показників форм її дозрівання (протоідентичності, репродуктивної та продуктивної), ознак етапності тощо отримано двофакторну модель, яка пояснює 60,1% загальної варіативності даних (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Результати факторного аналізу дескрипторів механізмів та утворень громадянської ідентичності особистості

Назва фактора	Показники, якими сформовано фактор	Значення	% дисперсії, яку пояснює фактор
Репродуктивність – продуктивність громадянської ідентичності	осмислення власної громадянськості	0,64	37,8%
	репродуктивна громадянська ідентичність	0,64	
	продуктивна громадянська ідентичність	0,63	
	громадянська конформність	0,62	
	громадянської протестності	0,61	
	суб'єктна орієнтація громадянської ідентичності	0,59	
	концептуальність громадянської ідентичності	0,58	
	спільнотна спрямованість (афіліація зі співгромадянами)	0,53	
Наслідування – індивідуація	наслідування	0,64	22,3%
	індивідуація	0,62	
	інтеріоризація	0,59	
	екстеріоризація	0,55	
	стійкість громадянської ідентичності	0,53	
	репрезентованість громадянської ідентичності	0,51	
Загальний % дисперсії, яку пояснює факторна модель			60,1%

Перший фактор («Репродуктивність – Продуктивність громадянської ідентичності», 37,8% дисперсії) об'єднав у собі показники осмислення власної громадянськості (0,64), репродуктивної громадянської ідентичності (0,64), продуктивної громадянської ідентичності (0,63), громадянської конформності (0,62), громадянської протестності (0,61), суб'єктної орієнтації (0,59), концептуальності (0,58), спільнотної спрямованості (афіліації зі співгромадянами) (0,53).

До другого фактору («Наслідування – індивідуація», 22,3% дисперсії) увійшли дескриптори механізмів: наслідування (0,64), індивідуації (0,62), інтеріоризації (0,59) та екстеріоризації громадянських контентів (0,55), стійкість

громадянської ідентичності (0,53), репрезентованість громадянської ідентичності (0,51).

Репродуктивність та продуктивність громадянської ідентичності увійшли до одного фактору незважаючи на їх полярну протиставленість (за інтерпретацією тестових показників). Це може вказувати на їх континуальну природу (вони є полюсами одного континууму); репродуктивність і продуктивність є характеристиками одного явища. Аналогічно, до першого фактора включені інші «полярні» характеристики громадянської ідентичності, такі як: громадянська конформність – громадянська протестність, суб'єктна орієнтація громадянської ідентичності – афіліація. Отже, цей фактор показує континуальність утворень і характеристик громадянської ідентичності. Можна розкрити суть цього фактора як генеральну спрямованість розвитку та становлення громадянської ідентичності. Вона розвивається від репродуктивності (з її конформністю/протестністю, не-автентичністю, надмірною афіліацією та залежністю від співгромадян), до продуктивності, яка пов'язана з суб'єктною орієнтацією та осмисленням свого громадянства, а також побудовою концептуальності, яка створює системність громадянського світогляду.

Дуже цікавим і прикметним для характеристики першого фактора видається той факт, що протоідентичність, будучи базовим утворенням громадянської ідентичності і її прототипом, не увійшла до нього (як і до другого також). Це свідчить як мінімум про дві характеристики протоідентичності. По-перше, вона як прототип громадянської ідентичності позбавлена вузько-громадянського змісту (бо становить лише організаційну основу формування громадянської ідентичності). По-друге, її специфіка полягає у цілісності, нерациональній природі, відсутності рефлексії, неусвідомленості, що може ускладнювати утворення кореляційних зв'язків з характеристиками, які передбачають рефлексію. Її особливість полягає власне у неспецифічності, що дає їй змогу простягати свій вплив на інші утворення та етапи становлення громадянської ідентичності.

Другий фактор «Наслідування – індивідуація» описує процесуальність становлення громадянської ідентичності: сюди увійшла більшість дескрипторів психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності (зокрема, наслідування, індивідуації, інтеріоризації та екстеріоризації). Характерно, що ці чотири механізми утворюють пари, які актуалізуються послідовно під час виникнення і становлення громадянської ідентичності. Три з них можна вважати найбільш поширеними та універсальними, бо вони залишаються дієвими майже на всіх етапах її становлення (найбільше така незмінна роль належить механізму наслідування моделей громадянської поведінки).

Як і характеристики громадянської ідентичності у першому факторі, ці механізми також протиставлені за своєю спрямованістю. Наслідування за змістом протиставлено індивідуації, а інтеріоризація – екстеріоризації. Це також свідчить про континуальну природу, тяглість процесів, що складають основу вказаних механізмів. Кількісний повтор певних процесів зумовлює якісні зміни і трансформацію їх спрямованості. Зокрема, численне наслідування певних зразків громадянської поведінки приводить до їх фіксації, рефлексії, надання їм особистісних смислів – і це уже включення в дію механізму індивідуації. Аналогічно, інтеріоризація громадянських настановлень, їх засвоєння веде за собою вияв цих настановлень у поведінці, у комунікації та взаємодії – а це уже включення в дію механізму екстеріоризації цих громадянських настановлень.

Особливістю цього фактора є наявність тут характеристик «екзистенції» громадянської ідентичності – її стійкості та репрезентованості в структурі особистості. Вони характеризують сам факт її наявності, існування. Це свідчить про зв'язок вказаних психологічних механізмів та громадянської ідентичності як явища; отже, це справді механізми її розвитку, становлення.

Слід звернути увагу на відсутність тут інших психологічних механізмів, які характеризують «вищий рівень» становлення громадянської ідентичності (імплементації і осмислення). Перше може бути пояснено їх загальною порівняно малою репрезентованістю у респондентів. Як було зазначено раніше,

ці механізми у багатьох людей залучені у редукованому вигляді, що й зумовлює часом недостатню сформованість, несталість громадянської ідентичності.

Отже, характеризуючи факторний простір загалом, можемо підсумувати: якщо перший фактор описує характеристики зрілої/незрілої громадянської ідентичності, то другий – власне психологічні механізми її розвитку, з яких перший – наслідування – є одним з найбільш універсальних. Це означає, що факторний простір у даному випадку описує процесуальність становлення громадянської ідентичності – як механізми її розвитку, так і його результати. Крім того, це свідчить про особливу вагу цих механізмів у формуванні як вказаних типів громадянської ідентичності, так і утворень цієї ідентичності, які є проміжними результатами проходження особистістю різних етапів становлення громадянської ідентичності – а саме, репродуктивної та продуктивної ідентичності.

Дослідження психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності дало можливість виявити як характеристики цих механізмів, специфіку їх залученості до загальних процесів розвитку та становлення згаданої ідентичності, так і їх взаємозв'язки між собою та з її проміжними утвореннями (формами). Результати цього дослідження висвітлюють також особливості становлення різних типів громадянської ідентичності. Отриманий факторний простір характеризує процесуальність цього становлення, його типологічну системність та латентну структуру. Усе сказане вище дає підстави зробити наступні висновки.

Висновки до п'ятого розділу

1. Дескриптори усіх виокремлених нами психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності достатньою мірою репрезентовані у ретроспективних наративних текстах у респондентів. Але згадані механізми є залученими нерівномірно. Так, до найуніверсальніших механізмів становлення громадянської ідентичності можемо зарахувати інтеріоризацію громадянських диспозицій, наслідування моделей громадянської поведінки та індивідуацію

громадянських контентів. Менш універсальним, але доволі поширеним є механізм екстеріоризації громадянських диспозицій. Більш специфічними і менш поширеними виявилися механізми імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою та осмислення власних громадянських диспозицій та інших змістів громадянськості.

2. Нерівномірність залученості різних психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності має місце у різних вікових групах. В юнацькому віці фіксуємо посилену залученість механізмів наслідування моделей громадянської поведінки, а також інтеріоризації, екстеріоризації та індивідуації громадянських настановлень. У віці ранньої дорослості – активізацію (поряд з продовженням дії вищеназваних) механізмів імплементації індивідуального досвіду взаємодії з державою і його осмислення. І лише в групі осіб віку середньої дорослості спостерігається збалансованість, рівномірніша залученість усіх механізмів становлення громадянської ідентичності.

3. Виявлені взаємозв'язки між дескрипторами таких пар психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності: наслідування та інтеріоризація громадянських контентів; індивідуація та екстеріоризація; імплементація та осмислення. Тому є підстави вважати їх базовими діадами психологічних механізмів, завдяки яким реалізуються виникнення, розвиток і остаточне становлення громадянської ідентичності.

4. Утворення громадянської ідентичності (форми її дозрівання), що виникають як результати певних етапів її становлення (протоідентичність, репродуктивна та продуктивна громадянська ідентичність) мають взаємозв'язки з дескрипторами інтеріоризації, наслідування, індивідуації, екстеріоризації, імплементації та осмислення. Тому можна припустити, що ці процеси виступають в ролі психологічних механізмів поетапного становлення громадянської ідентичності.

5. Інтеріоризація громадянських контентів і наслідування моделей громадянської поведінки є механізмами первинного формування громадянської ідентичності у вигляді протоідентичності. Індивідуація та екстеріоризація

громадянських контентів є механізмами розвитку громадянської ідентичності і її формування у вигляді репродуктивної громадянської ідентичності. Імплементация досвіду взаємодії з державою, осмислення власної громадянськості є механізмами остаточного становлення зрілої, продуктивної громадянської ідентичності.

6. Виявлено специфіку дії деяких психологічних механізмів, що пояснює сам процес формування того чи іншого типу громадянської ідентичності. Латентному типу (в якому втілюється несформованість, незрілість громадянської ідентичності) притаманні брак «задіяності» механізмів індивідуації та осмислення громадянських контентів. Ігровий тип характеризується посиленою роботою механізмів наслідування (запозичує від батьків/референтних осіб ігрову та сценарну поведінку) та індивідуації (особистісні смисли виступають у вигляді утилітарних, сурогатних). Виявлено статистично значущо вищі значення дескрипторів механізмів наслідування, імплементации та осмислення свого громадянського досвіду у Різнобічного типу, механізмів інтеріоризації та імплементации у Державницького типу і механізмів наслідування та екстеріоризації – у Спільотно-ігрового. Можна припустити, що активізація зазначених комбінацій психологічних механізмів сприяє формуванню названих типів громадянської ідентичності.

7. Результати факторного аналізу дескрипторів психологічних механізмів виникнення, розвитку та власне становлення (утвердження) громадянської ідентичності, показників форм її дозрівання (протоідентичності, репродуктивної та продуктивної ідентичності) засвідчили процесуальність становлення громадянської ідентичності особистості. Перший фактор описує характеристики зрілої/незрілої громадянської ідентичності, другий – власне психологічні механізми її розвитку. Генеральною спрямованістю становлення громадянської ідентичності є напрям від репродуктивності до продуктивності, якій відповідають суб'єктна орієнтація та концептуальність; «протиставленість» спрямованості базових механізмів становлення громадянської ідентичності свідчить про їх континуальну природу, тяглість процесів, що складають основу

вказаних механізмів.

Основні результати досліджень п'ятого розділу викладено в таких публікаціях автора: (Petrovska, 2021; 2019b; Петровська, 2023; 2022d; 2022a; 2020c).

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У розділі представлено результати емпіричного дослідження соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності особистості. До соціально-психологічних чинників увійшли соціально-перцептивні, ціннісні та особистісні характеристики, до політико-психологічних – політичні погляди респондентів. Виявлено особливості соціально-психологічних та політико-психологічних чинників громадянської ідентичності у жінок і чоловіків, містян і селян.

6.1. Зміст соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності особистості

Формування громадянської/державної ідентичності визначено першим завданням Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 3 жовтня 2018 року, № 710-р). Розвиток громадянської освіти в Україні, у першу чергу, пов'язується «...з формуванням активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків...» (Концепція, 2018, с. 1).

Лише за умови сформованої української громадянської ідентичності можливе «відповідальне ставлення до захисту суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, формування навичок, необхідних для активної участі у демократичному житті, вільному суспільстві» (Концепція, 2018, с. 3-4), що розглядаються як вагомні елементи громадянської освіти.

Особа зі зрілою громадянською ідентичністю здатна до громадянських ініціатив, громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси в

державі, активної життєвої позиції, зазвичай демонструє навички конструктивної міжособистісної та суспільної взаємодії, що ґрунтується на взаємоповазі та співпраці, виявляє солідарність та турботу про спільне благополуччя, здатна захищати громадянські права та свободи.

Розуміння на державному рівні важливості формування української національної/громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України відображено у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (№ 2834-ІХ від 13.12.2022 року). Зауважимо, що ефективна реалізація основних завдань, змісту та складових державної політики у сфері утвердження української громадянської ідентичності потребує, зокрема розуміння чинників її становлення.

На необхідності узгоджених зусиль держави і суспільства у розв'язанні проблем з формування громадянської ідентичності наголошують чимало українських психологів, соціологів, істориків, політологів, (Бевз, 2014; Макарова, 2020; Степаненко, 2015; Арбеніна & Сокур'янська, 2012 та ін.). Так, за словами Т. Бевз як суспільство, так і громадяни потребують довгострокової, цілеспрямованої й комплексної державної політики з формування спільної громадянської ідентичності, позаяк «політико-правове поле України об'єднало представників багатьох національностей, етнічних груп, релігій, тому необхідно здійснювати пошук норм, цінностей, моральних кодів, які сформуються у систему громадянських уявлень і забезпечать консолідацію людей в єдиній Українській державі» (Бевз, 2014, с. 245).

На думку О. Макарової, важливими чинниками формування громадянської ідентичності є «активне відношення особистості до соціального життя, політичної активності, здатність інституційними заходами захищати свої інтереси, здатність визначати власне відношення до проявів соціальної реальності, готовність приймати власні рішення, перспективна відповідальність щодо власних вчинків та розуміння можливих наслідків, здатність до різних

форм спільної діяльності, об'єднання навколо спільних цілей та цінностей» (Макарова, 2020, с. 154).

Принагідно зазначимо, що поняття «чинник» («фактор») походить від латинського *factor* – «те, що чинить, здійснює вплив, діюче». Отож, чинниками становлення громадянської ідентичності будемо вважати те, що прямо чи опосередковано впливає на її виникнення та розвиток.

З метою визначення чинників становлення сформованої (зрілої) громадянської ідентичності було проведено дослідження, у якому взяло участь 210 громадян віком від 26 до 58 років, 122 (58%) – жінок, 88 (42%) – чоловіків, 116 (55%) – містян, 94 (45%) – селян.

Вибірка (по 105 представників з низьким та високим рівнем зрілості громадянської ідентичності) була сформована за результатами попередньо проведеної діагностики рівня зрілості громадянської ідентичності (за допомогою авторського тест-опитувальника). Для визначення чинників становлення громадянської ідентичності, респондентам з низьким та високим рівнем зрілості громадянської ідентичності було запропоновано заповнити анкету, у якій потрібно було оцінити твердження від 1 до 7 (1 – абсолютно не погоджуюся, 7 – абсолютно погоджуюся), які стосувалися психологічних характеристик соціалізації, особистісних характеристик, цінностей особи, особливостей перцепції держави, політичних поглядів тощо (Петровська, 2022с).

Порівняльний аналіз (за Т-критерієм Стьюдента) виявив статистично значущі відмінності (Додаток I) у осіб з низьким та високим рівнем зрілості громадянської ідентичності за такими показниками: готовність до громадянської партиципації (участі) ($p=0,001$); значущість ідеї державності ($p=0,029$); соціальна компетентність ($p=0,042$); законність як цінність ($p=0,024$); турбота держави про громадян ($p=0,043$); можливість самореалізації в державі ($p=0,007$); самозарадність ($p=0,008$); комунікативна компетентність ($p=0,039$); задоволення очікувань від держави ($p=0,002$); цінність рівності прав і свобод ($p=0,048$), значущість ідеї національної держави ($p=0,034$); самостійність ухвалення рішень ($p=0,043$); досвід відстоювання громадянських прав ($p=0,001$); почуття

персональної захищеності в державі ($p=0,048$); почуття захищеності власності ($p=0,035$); здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами ($p=0,028$); орієнтація на діалог з владою ($p=0,001$ пригадати (змодельовати)); прийнятність стандартів життя в державі ($p=0,032$); прагнення розширення можливостей самоврядування ($p=0,001$); прагнення розширення законного впливу на державну владу ($p=0,048$), підтримка цінностей та норм демократії ($p=0,010$), цінність культури і гуманності суспільства ($p=0,009$), україноцентризм як політична цінність ($p=0,047$), євроінтеграція як політична цінність ($p=0,011$), прагнення прозорості і визначеності державної політики ($p=0,049$), самоорганізованість ($p=0,045$), консолідованість громадян ($p=0,032$), значущість національної ідентичності ($p=0,009$), цінність свободи слова ($p=0,048$).

З метою узагальнення значної кількості отриманих диференціюючих ознак був проведений факторний аналіз методом головних компонент з Varimax-обертанням результуючої нормативної матриці факторних навантажень. Виявлено 4 фактори, які загалом пояснюють 75,4% загальної дисперсії (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Факторна модель показників становлення громадянської ідентичності особистості

Назва фактора	Показники, якими сформовано фактор	Значення	% дисперсії, яку пояснює фактор
Образ держави	турбота держави про громадян	0,71	28,2%
	можливість самореалізації в державі	0,64	
	почуття персональної захищеності в державі	0,57	
	почуття захищеності власності в державі	0,56	
	консолідованість громадян	0,53	
	прийнятність стандартів життя в державі	0,52	
	задоволення очікувань від держави	0,51	
	україноцентризм як політична цінність	0,72	19,6%

Політичні погляди	підтримка цінностей та норм демократії	0,68	
	євроінтеграція як політична цінність	0,64	
	орієнтація на діалог з владою	0,63	
	прагнення розширення можливостей самоврядування	0,62	
	прагнення розширення законного впливу на державну владу	0,59	
	прагнення прозорості і визначеності державної політики	0,53	
Громадянська компетентність	готовність до громадянської партиципації	0,74	16,2%
	самозарадність	0,69	
	здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами	0,65	
	соціальна компетентність	0,63	
	комунікативна компетентність	0,62	
	автономність ухвалення рішень	0,62	
	самоорганізованість	0,59	
	досвід відстоювання громадянських прав	0,53	
Цінності	значущість національної ідентичності	0,69	11,4%
	значущість ідеї державності	0,68	
	значущість ідеї національної держави	0,55	
	цінність свободи слова	0,52	
	цінність рівності прав і свобод	0,51	
	цінність культури і гуманності суспільства	0,50	
	законність як цінність	0,50	
Загальний % дисперсії, яку пояснює факторна модель			75,4%

Перший фактор «Образ держави» (28,2% дисперсії) охоплює показники сприймання держави свого громадянства: турбота держави про громадян (0,71), можливість самореалізації в державі (0,64), почуття персональної захищеності в державі (0,57), почуття захищеності власності в державі (0,56), консолідованість громадян (0,53), прийнятність стандартів життя в державі (0,52), задоволення очікувань від держави (0,51).

Отримані результати підтверджують наші міркування (описані у п. 1.4) про те, що образ/імідж держави впливає на процес становлення громадянської ідентичності особистості, зумовлює відповідне ставлення до свого членства в державі як організації, оцінювання перспектив щодо власного розвитку, соціальної самореалізації тощо.

Рис. 6.1. Статистично значущі відмінності показників фактору «Образ держави» осіб з високим і низьким рівнем зрілості громадянської ідентичності

Виявлені статистично значущі відмінності (рис. 6.1) показників, що увійшли до першого фактору осіб з різним рівнем зрілості громадянської ідентичності свідчать про те, що громадяни з високим рівнем зрілості громадянської ідентичності демонструють більш прихильне ставлення до держави як організації та співгромадян (що сприймаються більш консолідованими, об'єднаними спільною ментальністю та цінностями). У порівнянні з тими, хто має низький рівень зрілості, вони відчуваються більш захищеними у державі, більше акцентують свою увагу на тих аспектах, що свідчать про турботу держави про громадян (можливість безкоштовної вакцинації, матеріальна допомога при народженні дитини, надання субсидій, соціальна підтримка військовослужбовців, багатодітних сімей, безробітних, внутрішньопереміщених осіб тощо), мають вищий рівень задоволення очікувань від держави (розуміють, що може дати їм держава, а чого не варто від неї очікувати), більш адаптовані, тобто демонструють вищу пристосованість до організаційного середовища держави (прийнятність стандартів життя у державі) для забезпечення можливості функціонування у ньому задля задоволення своїх потреб, зокрема у соціальній самореалізації.

На залежність задоволеності потреб особи з її громадянською ідентифікацією звертають увагу як вітчизняні так і зарубіжні психологи (Боднар, 2011; Хазратова, 2005; Краснякова, 2009; Пашина, 2014; Дроздов, 2021; Maas et al., 2021). Зокрема, надзвичайно важливим є задоволення потреби у безпеці, і йдеться не тільки про фізичну безпеку, але й про економічну, правову, інформаційну безпеку. Потреба особистості у безпеці, на думку Н. Хазратової, є однією з детермінант взаємодії особистості з державою, і зумовлює прагнення впорядкованості соціального середовища, його прогнозованості та передбачуваності (Хазратова, 2005). Основою переживання громадянської ідентичності, за Н. Хазратовою, є внутрішня співвднесеність громадянина з державою, що продукує організаційний простір, у якому розгортається соціальна самореалізація кожного громадянина (Хазратова, 2016b, с. 75). На сприйняття держави, її легітимність в очах громадян, окрім задоволеності первинних потреб (фізичного існування в державі), впливають і потреби вищого рівня (соціального існування) – потреби у професійній, духовно-культурній, особистісній самореалізації, потреби у самоповазі тощо.

Отож, становленню громадянської ідентичності сприятиме суб'єктивне переживання громадянином стану надійної захищеності його життєво важливих потреб і інтересів, прав, свобод та цінностей у державі від протиправних зазіхань, загроз будь-якого роду (фізичної, майнової, інформаційної, соціальної, економічної, політичної, екологічної, військової тощо) та забезпеченості державою умов збереження і розвитку його особистого потенціалу, підтримання ефективного стимулювання діяльності (Боднар, 2011).

Слушним є зауваження М. Фаріон та В. Ковча про те, що в Україні, у порівнянні з більш розвиненими країнами, держава проявляє малу активність у задоволенні потреб свого населення (Фаріон & Ковч, 2013). Водночас, не варто нехтувати і покладеним на кожного громадянина держави обов'язком відповідальності за свою ініціативу та активність щодо забезпечення власного існування (Erhard, 2009). Проте, варто зазначити, що на початок 2020 року 24,4% населення України мали дохід менший, ніж прожитковий мінімум, що означає

фактичне їх перебування за межею бідності і неспроможність забезпечити повною мірою навіть власні потреби нижчого рівня (їжа, одяг, ліки тощо). Особливо під час війни зростає кількість безробітних, малозабезпечених та непрацевдатних громадян, що перебувають у прямій залежності від держави. Рівень оплати праці, хоч і мав тенденцію до зростання (до повномасштабного вторгнення РФ в Україну), проте не відповідав реальній вартості робочої сили, особливо це стосується висококваліфікованих працівників (викладачів, науковців, медиків, інженерів тощо), що у своїй більшості не отримують того рівня доходу, який міг би забезпечити їм повноцінне задоволення потреб. Це підштовхує багатьох громадян шукати кращої долі в інших державах. Особливе занепокоєння викликає інтелектуальна міграція, що є серйозним викликом для національної безпеки української держави (Петровська, 2020d).

Другий фактор «*Політичні погляди*» (19,6% дисперсії) включає показники: україноцентризм як політична цінність (0,72), підтримка цінностей та норм демократії (0,68), євроінтеграція як політична цінність (0,64), орієнтація на діалог з владою (0,63), прагнення розширення можливостей самоврядування (0,62), прагнення розширення законного впливу на державну владу (0,59), прагнення прозорості і визначеності державної політики (0,53).

Аналіз відмінностей у показниках, що увійшли до другого фактору моделі осіб з різною зрілістю громадянської ідентичності (рис. 6.2) дозволяє припустити, що громадяни з високим рівнем зрілості громадянської ідентичності більшою мірою підтримують демократичні цінності, форми і норми співжиття, що передбачають рівність перед законом усіх громадян, дотримання конституційних прав, захист громадян від протиправних дій, хоч би звідки вони виходили, усунення привілеїв для окремих груп і категорій громадян, установ і органів влади, інформованість про всі важливі внутрішні та зовнішні події і процеси (вимога прозорості та визначеності державної політики) та дотримання практики суспільного обговорення важливих державницьких питань (орієнтація на діалог з владою) тощо. Вони прагнуть розширення прав і свобод громадян та

їх об'єднань (у т.ч. розширення можливостей самоврядування), посилення контролю з боку суспільства за діяльністю державної влади.

Рис. 6.2. Статистично значущі відмінності показників фактору «Політичні погляди» осіб з високим і низьким рівнем зрілості громадянської ідентичності

Громадяни з високим рівнем зрілості громадянської ідентичності більше, у порівнянні з тими громадянами, що мають її низький рівень, підтримують Європейський шлях розвитку нашої держави, орієнтиром якого є країни-члени Євросоюзу, що характеризуються ефективнішою державною системою управління, вищим рівнем життя громадян і їх впевненості у своєму майбутньому, їх більшою захищеністю у правах тощо. Оскільки Європейська інтеграція для держави України передбачає проведення глибоких і структурних внутрішніх реформ (реформи державного управління, судової, митної, податкової, земельної та інших реформ), викорінення корупції, адаптації європейських стандартів тощо, її (євроінтеграцію) можна вважати важливою політичною цінністю.

У той же час, громадяни з високим рівнем зрілості громадянської ідентичності підтримують ідею власного державницького шляху розвитку, що передбачає побудову самостійної стратегії досягнення визначених цілей у відносинах з іншими державами (з опорою на національну гідність, реалізм і

прагматизм), а також реалізацію соціально-економічної моделі розвитку держави, спираючись на власні сили.

До третього фактору «Громадянська компетентність» (16,2% дисперсії) увійшли: готовність до громадянської участі (партиципації) (0,74), самозарадність (0,69), здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами (0,65), соціальна компетентність (0,63), комунікативна компетентність (0,62), автономність ухвалення рішень (0,62), самоорганізованість (0,59), досвід відстоювання громадянських прав (0,53).

Порівняльний аналіз показників, що сформували цей фактор, у респондентів з різною зрілістю громадянської ідентичності (рис. 6.3) свідчить про вищий рівень розвитку у громадян з високим рівнем зрілості громадянської ідентичності таких якостей як самозарадність (вміння зарадити собі у будь-якій ситуації), самоорганізованість, самостійність ухвалення рішень, соціальна та комунікативна компетентність, здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами, готовність до громадянської партиципації, наявний досвід відстоювання громадянських прав. Всі ці якості та ознаки є необхідними для ефективного виконання ролі громадянина і дозволяє їх віднести до такої інтегративної характеристики особистості як громадянська компетентність (Жадан, 2022, с. 11).

І тут виникає питання: громадянська компетентність є чинником становлення зрілої громадянської ідентичності, чи навпаки, громадянська ідентичність зумовлює формування громадянської компетентності?

Так, І. Жадан у соціально-психологічній моделі громадянської компетентності (Жадан, 2022, с. 26) до комплексу соціально-психологічних якостей, на базі яких формуються здатності і готовності до виконання ролі громадянина (кваліфікаційні ознаки), поряд з цінностями (свободи, законності, соціальної солідарності і т.п.), мотивацією (залучення, активності, самоорганізації і т.п.), когнітивними настановленнями (на критичний аналіз інформації, рефлексивний аналіз нового досвіду і т.п.), ставленнями (соціальна відповідальність, соціальний інтерес, соціальна довіра і т.п.) відносить ще й

ідентичності (суб'єктну, громадянську). Тобто, ідентичність лежить в основі компетентності.

Рис. 6.3. Статистично значущі відмінності показників фактору «Громадянська компетентність» осіб з високим і низьким рівнем зрілості громадянської ідентичності

Дійсно, усвідомлення та переживання себе громадянином (ідентифікація) актуалізує відповідні кваліфікаційні характеристики власника статусу «громадянин» (громадянську компетентність). Однак, варто зазначити, що у разі самоідентифікації з роллю громадянина в контексті ігрових та сценарних взаємодій з державними інституціями та співгромадянами, громадянська компетентність з означеними вище соціально-психологічними якостями та кваліфікаційними ознаками може не розвинутиись або мати інший, сурогатний характер.

Тому, ті соціально-психологічні якості та психологічні характеристики соціалізації (самостійність прийняття рішень, самозарадність, самоорганізованість, соціальна та комунікативна компетентність, готовність до громадянської партиципації, досвід відстоювання громадянських прав, здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами), що увійшли до третього фактору і отримали назву «громадянська компетентність» є такими, що сприяють самовизначенню особи у організаційному середовищі

держави, осмисленню власної ролі громадянина та забезпечують формування саме зрілої громадянської ідентичності, що характеризується, концептуальністю та її суб'єктною орієнтацією.

Четвертий фактор «Цінності» (11,4% дисперсії) об'єднав у собі показники: значущість національної ідентичності (0,69), значущість ідеї державності (0,68), значущість ідеї національної держави (0,55), цінність свободи слова (0,52), цінність рівності прав і свобод (0,51), цінність культури і гуманності суспільства (0,50), законність як цінність (0,50).

Порівняння показників, що увійшли до четвертого фактору, у осіб з різним рівнем зрілості громадянської ідентичності, демонструє значущо вищу актуалізованість у громадян з високим рівнем зрілості громадянської ідентичності продержавницьких цінностей (ідеї національної держави, ідеї державності), національної ідентичності, а також цінностей культури і гуманності суспільства, законності, свободи слова, рівності прав і свобод (рис. 6.4.)

Рис. 6.4. Статистично значущі відмінності показників фактору «Цінності» осіб з високим і низьким рівнем зрілості громадянської ідентичності

Після обчислення факторних оцінок (factor scores), тобто значень факторів для кожного респондента був застосований дискримінантний аналіз із покроковим методом для визначення «ваги», тобто рівня внесків цих факторів у

спроможність розрізняти (дискримінувати) громадян з різним рівнем сформованості громадянської ідентичності (табл. 6.2)

Таблиця 6.2

Результати дискримінантного аналізу щодо спроможності чинників розрізняти осіб з різним рівнем громадянської ідентичності

Discriminant Function Analysis Summary (Дані_210) Step 4, N of vars in model: 4; Grouping: Рівень зрілості ГІ (2 grps) Wilks' Lambda: ,29010 approx. F (36,1264)=8,7423 p<0,00001						
	Wilks' - Lambda	Partial - Lambda	F-remove - (4,337)	p-level	Toler.	1-Toler. - (R-Sqr.)
Образ держави	0,542679	0,395138	20,89804	0,000000	0,879142	0,120858
Цінності	0,513394	0,438221	15,22399	0,000000	0,890301	0,109699
Політичні погляди	0,472606	0,596206	13,13372	0,000000	0,907923	0,092077
Громадянська компетентність	0,339132	0,633384	9,46046	0,000000	0,908224	0,091776

Усі чотири узагальнених чинників увійшли до дискримінантної моделі. Загальне значення лямбди Уїлкса (Wilks' Lambda) для дискримінантного аналізу з врахуванням усіх включених змінних дорівнює 0,29010 (при $p < 0,0000$), що свідчить про достатньо якісне розділення за цими чинниками осіб з низьким та високим рівнем зрілості громадянської ідентичності. Отож, результати дискримінантного аналізу підтверджують важливість цих чинників у становленні громадянської ідентичності.

З метою визначення внеску кожного чинника у становленні громадянської ідентичності був використаний метод множинного регресійного аналізу. Залежною змінною обрано інтегральний показник зрілості громадянської ідентичності, незалежними змінними – отримані у результаті факторного аналізу і підтвержені дискримінантним аналізом чотири узагальнених чинники (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Результати множинної регресії

Regression Summary for Dependent Variable: Інтегральний показник зрілості ГІ R= ,81918719 R ² = ,67106765 F(4,960)=489,63 p<0,00001						
N=210	Beta	Std.Err. - of Beta	B	Std.Err. - of B	t(960)	p-level
Intercept			10,18446	0,090434	112,6178	0,00000
Цінності	0,502392	0,018510	2,45573	0,090481	27,1409	0,00000

Громадянська компетентність	0,412087	0,018510	2,01431	0,090481	22,2623	0,00000
Образ держави	0,402122	0,018510	1,96560	0,090481	21,7240	0,00000
Політичні погляди	0,295217	0,018510	1,44304	0,090481	15,9486	0,00000

Коефіцієнт множинної кореляції ($R=0,82$, $p<0,0000$) побудованої регресійної моделі є статистично значущим і визначає високий ступінь залежності інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності із сукупністю змінних: Цінності (значення Beta-коефіцієнту – 0,502392, свідчить про 50% внесок (вплив) цього предиктора у прогнозуванні зрілості громадянської ідентичності), Громадянська компетентність (Beta=0,412087), Образ держави (Beta=0,402122) та Політичні погляди (Beta=0,295217). Загалом регресійна модель пояснює 67% ($R^2=0,67$) дисперсії залежної змінної. Варто зазначити, що визначені змінні, зважаючи на складність феномену громадянської ідентичності, не є єдиними чинниками її становлення, вони діють разом з іншими, не врахованими у цій моделі. Проте, у даній регресійній моделі всі чинники мають додатні значення, тобто є такими, що сприяють становленню зрілої громадянської ідентичності особистості.

Отже, важливими чинниками становлення громадянської ідентичності є особистісні цінності, що включають продержавницькі/національні цінності та цінності гуманності, законності та свободи; громадянська компетентність, що передбачає соціальну та комунікативну компетентність, готовність до громадянської партиципації, здатність до відстоювання громадянських прав, а також до балансу між індивідуальними та груповими інтересами, здатність брати на себе відповідальність за власне існування, результати діяльності та взаємодію (самозарадність); образ держави як такої, що надає можливості для власної самореалізації та задоволення потреб; політичні погляди, насамперед, євроцентричні та україноцентричні, а також що передбачають необхідність більшої прозорості і визначеності державної політики, розширення можливостей законного впливу на владу.

6.2. Чинники становлення зрілої громадянської ідентичності: статевий вимір

Проведений порівняльний аналіз за статтю факторних оцінок (factor scores) виокремлених чотирьох узагальнених факторів виявив статистично значущі відмінності між чоловіками і жінками (Додаток К).

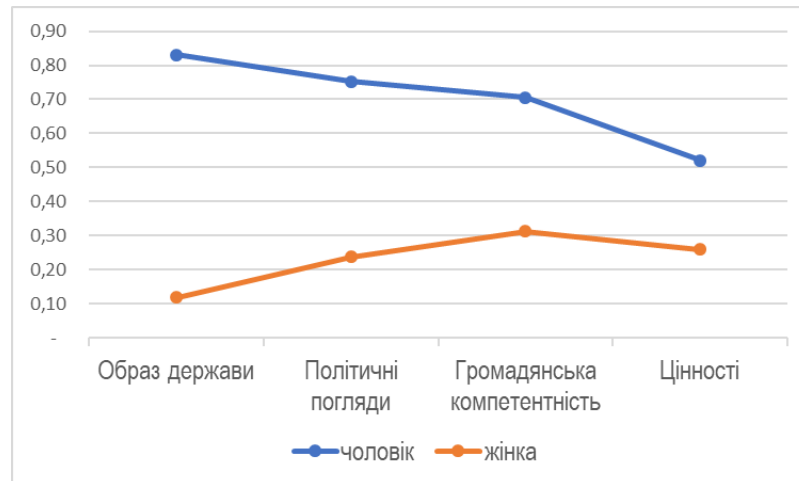

Рис. 6.5. Порівняння факторних оцінок чинників становлення громадянської ідентичності жінок і чоловіків

Чоловіки мають значущо вищі факторні оцінки, у порівнянні з жінками, за *Образом держави* ($p=0,013$), *Політичними поглядами* ($p=0,025$) та *Громадянською компетентністю* ($p=0,039$). Статистично значущих відмінностей у факторних оцінках у чоловіків і жінок за *Цінностями* не виявлено.

Аналізуючи детальніше, констатуємо, що чоловіки, у порівнянні з жінками, статистично значущо вище оцінюють можливості для соціальної самореалізації в державі ($M_{ч}=5,25$, $M_{ж}=3,90$, $p=0,032$), прийнятність стандартів життя в державі ($M_{ч}=4,55$, $M_{ж}=3,53$, $p=0,048$). Натомість, жінки вище оцінюють консолідованість наших громадян ($M_{ч}=2,50$, $M_{ж}=3,63$, $p=0,040$), що може бути зумовлено виявленою (Додаток Д) вищою спільотною спрямованістю жінок (рис. 6.6).

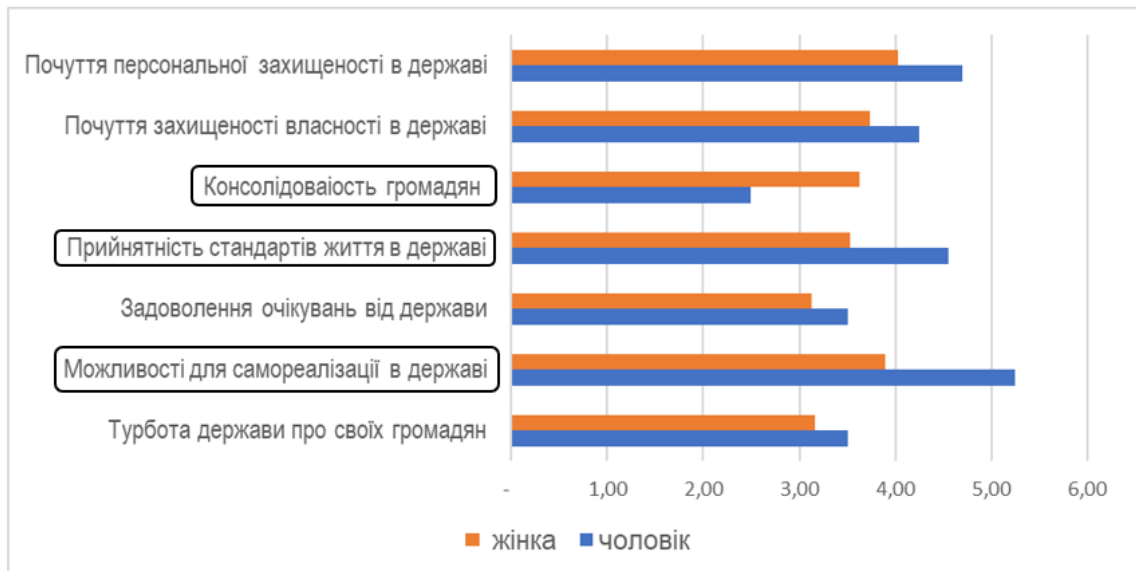

Рис. 6.6. Статеві відмінності показників фактору «Образ держави»

(– статистично значущі відмінності)

Попри те, що чоловіки, у порівнянні з жінками, мають більш позитивне сприйняття держави, зокрема як такої, що, здебільшого, надає можливості для власної самореалізації та задоволення потреб, однак, варто відзначити, що і чоловіки і жінки демонструють нижче середнього рівень задоволення своїх очікувань від держави, зокрема у контексті турботи держави про своїх громадян.

Підтвердженням вище сказаного є встановлені прямі кореляції ($p < 0,01$) *стійкості* громадянської ідентичності з показниками «турбота держави про своїх громадян» ($r=0,33$), «наявність можливостей для самореалізації» ($r=0,34$), «задоволення очікувань від держави» ($r=0,38$), «прийнятність стандартів життя у державі» ($r=0,40$), «консолідованість громадян» ($r=0,32$) (Додаток К).

Щодо статевих відмінностей показників фактору «Політичні погляди», то статистично вищі значення демонструють чоловіки за орієнтацією на діалог з владою ($M_{ч}=5,00$, $M_{ж}=2,50$, $p=0,001$), прагненнями розширення можливостей самоврядування ($M_{ч}=4,93$, $M_{ж}=3,50$, $p=0,027$) та законного впливу на владу ($M_{ч}=5,63$, $M_{ж}=3,75$, $p=0,016$) (рис. 6.7).

Рис. 6.7. Статеві відмінності показників фактору «Політичні погляди»

(– статистично значущі відмінності)

Отримані відмінності, на нашу думку, пояснюються виявленою вищою суб'єктною орієнтацією громадянської ідентичності чоловіків (Додаток Д), що також підтверджується встановленими сильнішими у чоловіків взаємозв'язками ($p < 0,01$) між суб'єктною орієнтацією громадянської ідентичності і орієнтацією на діалог з владою ($r_{ч} = 0,57$, $r_{ж} = 0,36$), прагнення розширення можливостей самоврядування ($r_{ч} = 0,54$, $r_{ж} = 0,26$), прагнення законного впливу на владу ($r_{ч} = 0,50$, $r_{ж} = 0,30$), підтримка цінностей та норм демократії ($r_{ч} = 0,55$, $r_{ж} = 0,35$), прагнення прозорості та визначеності державної політики ($r_{ч} = 0,56$, $r_{ж} = 0,48$).

Щодо статевих відмінностей показників фактору «Громадянська компетентність», то статистично вищі показники демонструють чоловіки за досвідом відстоювання громадянських прав ($M_{ч} = 5,03$, $M_{ж} = 3,63$, $p = 0,029$), самозарадністю ($M_{ч} = 6,75$, $M_{ж} = 5,26$, $p = 0,022$), самостійністю ухвалення рішень ($M_{ч} = 6,75$, $M_{ж} = 5,60$, $p = 0,042$) та самоорганізованістю ($M_{ч} = 6,00$, $M_{ж} = 4,90$, $p = 0,047$) (рис. 6.8).

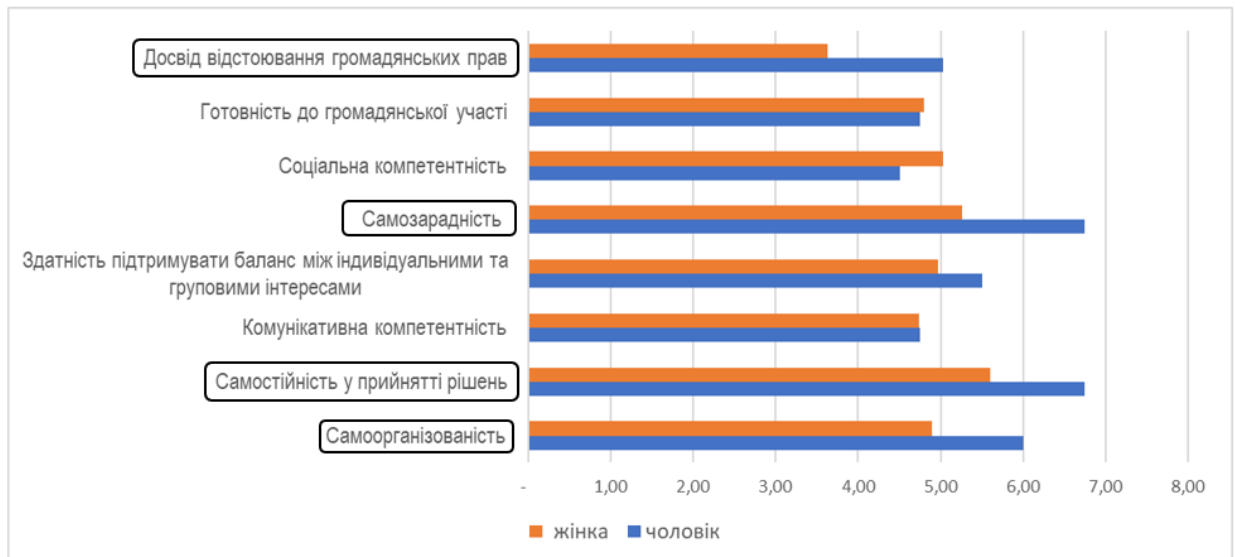

Рис. 6.8. Статеві відмінності показників фактору «Громадянська компетентність»
(– статистично значущі відмінності)

За іншими кваліфікаційними ознаками громадянської компетентності, такими як готовність до громадянської партиципації, соціальною та комунікативною компетентністю, здатністю підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами, статистично значущих відмінностей серед жінок і чоловіків не встановлено.

Аналіз показників фактору «Цінності» свідчить про відсутність суттєвих відмінностей серед жінок і чоловіків (статистично значущих відмінностей не виявлено) (рис. 6.9).

Рис. 6.9. Порівняння показників фактору «Цінності» жінок і чоловіків

Можна спостерігати лише тенденцію жінок надавати більшої значущості, у порівнянні з чоловіками, рівності прав і свобод, а також культурі та гуманності суспільства.

Побудовані регресійні моделі окремо для жінок і чоловіків (Додаток К) виявили різну «вагу» чинників у становленні зрілої громадянської ідентичності за статтю (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

Результати множинної регресії для жінок і чоловіків

Стать = жінка Regression Summary for Dependent Variable: Інтегральний показник зрілості ПІ R= ,72847211 R²= ,53067162 F(3,53)=417,57 p<0,0001				Стать = чоловік Regression Summary for Dependent Variable: Інтегральний показник зрілості ПІ R= ,78752555 R²= ,62019649 F(4,33)=303,71 p<0,0001					
N=122	Beta	B	P-level	N=88	Beta	B	P-level		
Intercept			10,02	0,000	Intercept			10,18	0,000
Образ держави	0,41	2,63	0,000	Політичні погляди	0,49	2,92	0,000		
Цінності	0,37	2,27	0,000	Громадянська компетентність	0,42	2,80	0,000		
Громадянська компетентність	0,33	1,89	0,000	Цінності	0,35	1,62	0,000		
Політичні погляди	0,26	1,02	0,000	Образ держави	0,31	1,28	0,001		

Коефіцієнти множинної кореляції для жінок – R=0,73, для чоловіків – R=0,79, є статистично значущими (p<0,0000) і визначають високий ступінь залежності інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності з відповідними ознаками. Загалом побудована регресійна модель у групі жінок пояснює 53% дисперсії, а регресійна модель, побудована у групі чоловіків пояснює 62% дисперсії залежної змінної, що свідчить про те, що виокремлені чинники діють разом з іншими, не врахованими у цій моделі. Як бачимо, у побудованих регресійних моделях всі чинники мають додатні значення і є такими, що зумовлюють становлення зрілої громадянської ідентичності як жінок, так і чоловіків.

Варто зазначити, що якщо для жінок найпотужніший внесок у становленні громадянської ідентичності здійснює *образ держави* (сприймання держави свого громадянства), – відносний вклад незалежної змінної складає 41%, то для чоловіків

найпотужніший внесок здійснюють *політичні погляди* (україноцентризм, демократія, самоврядування, орієнтація на діалог з владою та контроль за діяльністю влади і т.п.) та *громадянська компетентність* (готовність до відстоювання громадянських прав та партисипації, самозарадність і т.п.), – вклади відповідних незалежних змінних складають 49% і 42%.

Можна припустити, що зрілість громадянської ідентичності чоловіків досягається, у першу чергу, через реалізацію їхнього суб'єктного потенціалу, що виявляється у самостійності, ініціативності, соціальній відповідальності, усвідомленому та діяльному ставленні до ролі громадянина, спрямованості активності на суспільно-корисні справи та розвиток держави. Суб'єктність допомагає самовизначенню, формуванню цілісного образу себе як громадянина та чіткої громадянської позиції, зумовлює громадянську активність щодо обстоювання громадянських прав та цінностей, збільшує шанси протистояти тиску несприятливих інформаційних, політичних, соціально-економічних та інших чинників.

На формування стійкої позитивної громадянської ідентичності жінок найбільший вплив здійснює почуття захищеності (фізичної, соціальної, правової, економічної, гендерної тощо) у державі. Легітимність держави у сприйнятті жінок, прагнення залишатися в ній та повноцінно функціонувати (зокрема, народжувати і виховувати дітей) тісно пов'язане із тим, які вони бачать перспективи для власної самореалізації як жінки, матері, особистості, професіонала, власного майбутнього та майбутнього своїх дітей, наскільки сприймають державу як гаранта соціального захисту.

Отож, громадянська ідентифікація чоловіків відбувається швидше через призму соціальної актуалізації та соціального внеску (усвідомлення спільної з іншими співгромадянами відповідальності за розвиток держави і громадянського суспільства), а також сприйняття можливостей для самоздійснення як форми суб'єктності у організаційному просторі держави, тоді як для жінок громадянська ідентифікація пов'язується, у першу чергу з комфортністю проживання у державі, безпекою, сталістю форм соціальної взаємодії.

6.3. Особливості становлення громадянської ідентичності містян і селян

Порівняльний аналіз факторних оцінок (factor scores) виокремлених чотирьох узагальнених факторів виявив статистично значущі відмінності серед містян і селян за *Образом держави* ($p=0,027$) та *Політичними поглядами* ($p=0,041$). Статистично значущих відмінностей у факторних оцінках містян і селян за *Громадянською компетентністю* та *Цінностями* не виявлено (Додаток Л, рис. 6.10).

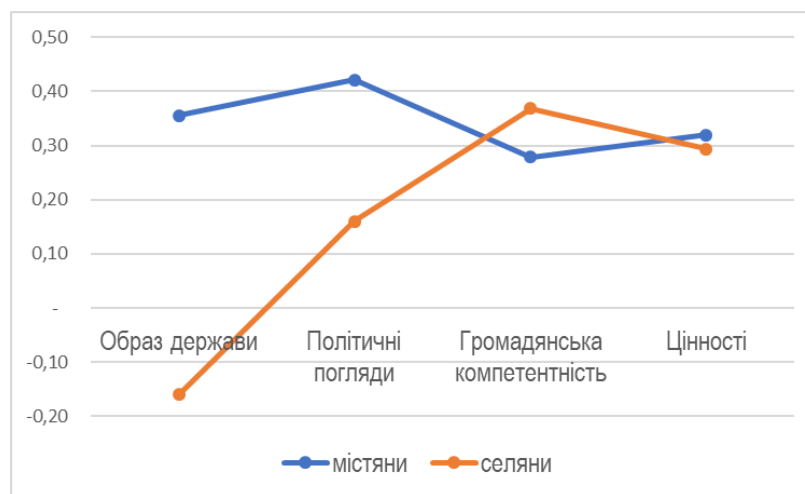

Рис. 6.10. Порівняння факторних оцінок чинників становлення громадянської ідентичності містян і селян

Суттєво нижчі факторні оцінки *Образу держави* жителів сільської місцевості пояснюється непростими умовами життя селян, особливо у віддалених селах, де можливостей повноцінно функціонувати, жити у достатку не так багато (Петровська, 2020b). Звісно, серед селян є такі, що знаходять ці можливості (у більшості випадків – працевлаштовуються на роботу за кордоном), але значній частині це не вдається. За дослідженнями В. Васютинського, причинами своєї бідності селяни вважають низький рівень зарплат та пенсій, соціальної допомоги, відсутність роботи, негативну діяльність державної влади і т.п. (Васютинський, 2016). Серед селян велика кількість малозабезпечених, безробітних та непрацевдатних громадян, які перебувають у прямій залежності від держави, і не бачать (чи не хочуть бачити) можливостей для власної соціальної самореалізації у

ній, схильні перекладати відповідальність за своє життя і свій добробут саме на державу. Фрустрація потреб фізичного та соціального існування в державі не може не впливати на сприйняття держави і себе як її громадянина. Підтвердження наших міркувань почасти знаходимо у результатах порівняння відсоткового співвідношення рівнів доходів на одного члена сім'ї жителів сільської та міської місцевостей (рис. 6.11).

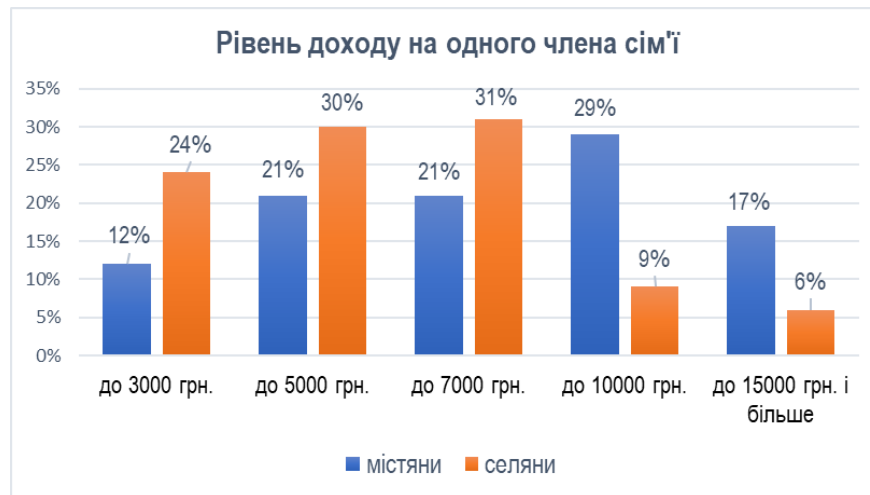

Рис. 6.11. Відсоткове співвідношення рівнів доходу на одного члена сім'ї жителів сіл та міст

Як бачимо, жителі сіл (віком 26-58 років) у переважній своїй більшості мають менший рівень доходу, ніж містяни, тому, можна припустити, що для них питання, пов'язані з можливостями задоволення потреб та самореалізації у державі актуалізується більшою мірою.

Порівняльний аналіз особливостей перцепції держави виявив статистично значущі відмінності у жителів міст та сільської місцевості (Додаток Л). Селяни мають статистично нижчі значення за почуттям персональної захищеності в державі ($M_M=4,80$, $M_C=3,33$, $p=0,024$), задоволенням очікувань від держави ($M_M=3,80$, $M_C=2,83$, $p=0,049$), можливістю для самореалізації в державі ($M_M=5,25$, $M_C=3,50$, $p=0,018$), турботою держави про своїх громадян ($M_M=3,90$, $M_C=2,80$, $p=0,047$) та статистично вищі значення за сприйняттям консолідованості наших громадян ($M_M=3,00$, $M_C=4,53$, $p=0,020$) (рис. 6.12).

Рис. 6.12. Порівняння показників фактору «Образ держави» жителів міст і сіл
(— статистично значущі відмінності)

Цікавим, і у той же час передбачуваним, є результат щодо сприйняття жителями сільської місцевості вищої консолідованості наших громадян та готовності до громадянської партисипації (див. нижче), у порівнянні з жителями міст. Сприйняття селянами українських громадян як більш згуртованих та об'єднаних можна пояснити особливостями їхньої соціалізації, позаяк рівень соціальних контактів та внутрішніх зв'язків між членами сільської/міської громади, зокрема, пов'язані з розміром території і щільністю населення (Губеладзе, 2016; Тьоніс, 2005). Близькість осель, спільність меж між сусідніми ділянками є загальною ознакою сумісного життя на селі, сприяє численним контактам між людьми, близькому знайомству, роблять необхідною спільну взаємодію. Компактність проживання у селі сприяє розвитку щирості і відкритості у спілкуванні селян (Губеладзе, 2016, с. 51), робить їхні взаємини більш тісними й активними (Коваленко, 2018). Сільська спільнота також характеризується більшою однорідністю ментальності, стабільністю, збереженням і трансляцією традицій з покоління в покоління, у першу чергу йдеться про традиції колективізму, взаємопідтримки й взаємодопомоги, працелюбства, слухняності, моральності, поваги до батьків і старших, до традицій предків (Лозовая, 2009). Як зазначає І. Губеладзе, внутрішні зв'язки у міського населення є слабшими, тому стосунки у

міській спільноті є більш формальними, натомість членство в сільській спільноті для її членів є особисто значущим (Губеладзе, 2016, с. 52), що і зумовлює більшу готовність селян до соціальної кооперації, співпраці з іншими, громадянської участі, що може бути реалізовано як при розв'язанні проблем, пов'язаних, наприклад, з благоустроєм місць спільного проживання, так і захистом громадянських прав та свобод.

Підтвердженням вище сказаного стали також виявлені статистично значущо вищі значення серед селян, у порівнянні з містянами, за прагненням розширення можливостей самоврядування ($M_M=4,73$, $M_C=6,20$, $p=0,025$), що дозволяє здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою суспільних справ у інтересах місцевого населення. Натомість, встановлено, що селяни менше актуалізують, у порівнянні з містянами, такі політичні цінності як євроінтеграція ($M_M=6,17$, $M_C=5,04$, $p=0,040$), україноцентризм ($M_M=5,90$, $M_C=4,66$, $p=0,036$), демократія ($M_M=6,00$, $M_C=4,57$, $p=0,027$), прозорість та визначеність державної політики ($M_M=6,20$, $M_C=4,90$, $p=0,033$) (рис. 6.13).

Рис. 6.13. Порівняння показників фактору «Політичні погляди» жителів міст і сіл (□ – статистично значущі відмінності)

Порівняльний аналіз показників фактору «Громадянська компетентність» виявив статистично вищі значення готовності селян до громадянської участі ($M_M=4,17$, $M_C=5,80$, $p=0,019$), що, як було зазначено вище, здебільшого,

пояснюється особливостями соціалізації жителів сільської місцевості та нижчі значення самостійності ухвалення рішень ($M_M=5,68$, $M_C=4,41$, $p=0,035$) (рис. 6.14).

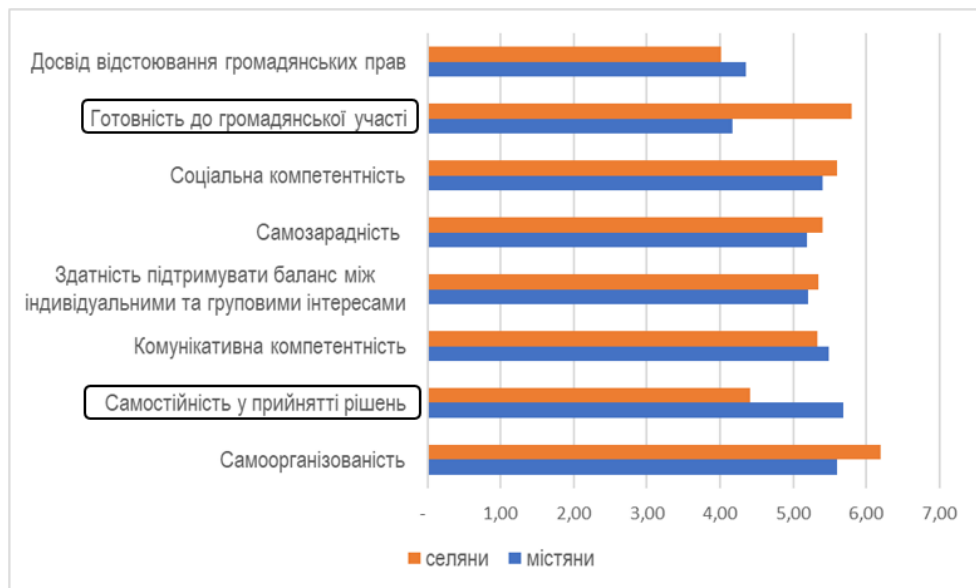

Рис. 6.14. Порівняння показників фактору «Громадянська компетентність» жителів міст і сіл (– статистично значущі відмінності)

Жителі сільської місцевості, у порівнянні з містянами, менш автономні у думках і діях, частіше схильні змінювати свої погляди (зокрема, щодо держави і співгромадян) під впливом інших осіб та/чи ЗМІ, характеризуються більшою конформністю, прагненням жити як усі (не виділятися), невибагливістю, поступливістю, смиренністю. Підтвердження своїх міркувань знаходимо у дослідженнях Р. Шаміонова, який констатує, що селянам складніше протидіяти соціальному тискові, вони більше орієнтуються на думку інших осіб при ухваленні важливих рішень, вони є менш відкритими новому досвіду й рідше мають відчуття саморозвитку (Шамионов, 2015).

Порівняння показників, що сформували фактор «Цінності» селян і містян виявив статистично значущі відмінності за значущістю національної ідентичності ($M_M=5,20$, $M_C=6,57$, $p=0,031$) та цінністю свободи слова ($M_M=6,40$, $M_C=5,17$, $p=0,035$) (рис. 6.15).

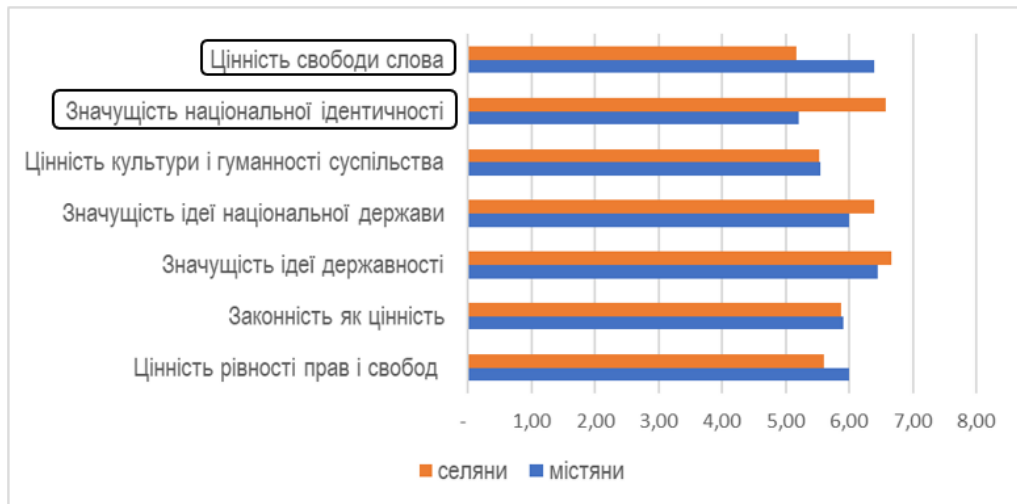

Рис. 6.15. Порівняння показників фактору «Цінності» жителів міст і сіл
(— статистично значущі відмінності)

Регресійні моделі, побудовані окремо для селян (пояснює 66% дисперсії, коефіцієнт множинної регресії – $R=0,81$) і містян (пояснює 56% дисперсії, коефіцієнт множинної регресії – $R=0,75$) (Додаток Л), дозволяють спостерігати деякі відмінності у відносних вкладах незалежних змінних у прогнозуванні інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності (Табл. 6.5).

Таблиця 6.5

Результати множинної регресії для селян і містян

Місце походження = село Regression Summary for Dependent Variable: Інтегральний показник зрілості ГІ R= ,81053616 R²= ,65696886 F(4,14)=345,16 p<0,0001				Місце походження = місто Regression Summary for Dependent Variable: Інтегральний показник зрілості ГІ R= ,74924001 R²= ,56136059 F(3,86)=408,62 p<0,0001					
N=94	Beta	B	P-level	N=116	Beta	B	P-level		
Intercept			9,62	0,000	Intercept			10,56	0,000
Образ держави	0,42	2,94	0,000	Громадянська компетентність	0,40	2,71	0,000		
Цінності	0,38	2,42	0,000	Політичні погляди	0,39	2,50	0,000		
Політичні погляди	0,30	1,75	0,000	Цінності	0,36	2,02	0,000		
Громадянська компетентність	0,25	1,22	0,000	Образ держави	0,30	1,68	0,000		

Порівняльний аналіз мешканців сіл і міст показав, що для селян найпотужніший вплив на становлення зрілої громадянської ідентичності

здійснюють особливості сприйняття держави (Образ держави) (Beta=0,42) та Цінності (Beta=0,38), потім Політичні погляди (Beta=0,30) і Громадянська компетентність (Beta=0,25), тоді як для містян найсильніший вплив на становлення громадянської ідентичності здійснюють Громадянська компетентність (Beta=0,40), Політичні погляди (Beta=0,39), Цінності (Beta=0,36) і тільки потім Образ держави (Beta=0,30).

Порівняння перших, найбільш значущих, предикторів побудованих регресійних моделей для осіб різної статі та місця проживання показало збіг їх значень для чоловіків і містян, жінок і селян. Отже, розгортання громадянської ідентифікації жителів міст здійснюється за умовно «чоловічою» моделлю (соціально-політична актуалізація, самоздійснення у організаційному просторі держави як вияв суб'єктності), а жителів сіл – за «жіночою» моделлю (важливим є комфортність проживання у державі, безпека, сталість форм соціальної взаємодії).

Висновки до шостого розділу

1. Емпірично виявлено соціально-психологічні та політико-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності. До соціально-психологічних чинників увійшли соціально-перцептивні, ціннісні та особистісні характеристики, до політико-психологічних – політичні погляди респондентів.

2. Становленню зрілої (сформованої) громадянської ідентичності особистості найбільше сприяє актуалізація таких *особистісних цінностей* як значущість ідей державності та національної держави, цінностей законності, рівності прав і свобод, культури і гуманності суспільства та свободи слова.

3. *Особистісними характеристиками*, які сприяють самовизначенню особи у організаційному середовищі держави, осмисленню власної ролі громадянина та суттєво впливають на становлення зрілої громадянської ідентичності (яка характеризується концептуальністю та її суб'єктною орієнтацією) є: готовність до громадянської партиципації, самозарадність (здатність брати на себе відповідальність за власне існування, результати діяльності та взаємодію), здатність підтримувати баланс між індивідуальними та

груповими інтересами, соціальна та комунікативна компетентність, самостійність ухвалення рішень, самоорганізованість. Зазначені характеристики у своїй сукупності наближаються до змісту категорії «громадянська компетентність».

4. До основних *соціально-перцептивних характеристик*, які також суттєво впливають на становлення громадянської ідентичності можна зарахувати показники сприймання держави свого громадянства («образ держави»), а саме: турботу держави про громадян, можливість самореалізації в державі, почуття персональної захищеності та захищеності власності в державі, консолідованість громадян, прийнятність стандартів життя в державі, задоволення очікувань від держави.

5. *Політико-психологічні* чинники становлення зрілої громадянської ідентичності, за результатами дослідження, охоплюють політичні погляди, що відображають орієнтацію на україноцентризм та євроінтеграцію, діалог з владою, підтримку цінностей та норм демократії, а також прагнення розширення можливостей самоврядування та законного впливу на державну владу, прозорості і визначеності державної політики.

6. З огляду на складність феномену громадянської ідентичності, визначені характеристики не є єдиними чинниками її становлення; проте, результати факторного, дискримінантного та регресійного аналізів підтверджують важливість цих чинників у становленні зрілої громадянської ідентичності.

7. Порівняння перших, найбільш значущих, предикторів побудованих регресійних моделей для осіб різної статі та місця проживання показало збіг їх значень для чоловіків і містян, жінок і селян. Отже, розгортання громадянської ідентифікації жителів міст здійснюється за умовно «чоловічою» моделлю (соціально-політична актуалізація, самоздійснення у організаційному просторі держави як вияв суб'єктності), а жителів сіл – за «жіночою» моделлю (важливим є комфортність проживання у державі, безпека, сталість форм соціальної взаємодії).

Основні результати досліджень шостого розділу викладено в таких публікаціях автора: Петровська, 2022с; 2020b; 2020d; 2020e; 2020f; 2018a; 2018d; 2018e.

РОЗДІЛ 7

ПСИХОЛОГО-КОНСУЛЬТАТИВНА РОБОТА З ДЕФОРМАЦІЯМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ (на основі методологічних положень транзакційного аналізу)

Розділ присвячений закономірностям осмислення особистістю власних життєвих ігор та сценаріїв, наявних у неї в стосунках з державою, описанню типових ігор та можливостям психолого-консультативної роботи щодо «виходу з гри» – переведення громадянських диспозицій клієнта в конструктивне русло, апгрейду його громадянської ідентичності.

7.1. «Ігрові» деформації громадянської ідентичності: типові ігри та сценарії

Психолого-консультативна робота з проблемами громадянської ідентичності особистості (зокрема, «ігрової» взаємодії з державою) охоплювала 36 осіб – учасників попередніх досліджень, які визнали у себе схильність до ігрової чи сценарної взаємодії з державою і виявили бажання перевести її, за допомогою консультацій психолога, в конструктивніше русло.

На початку консультативних сесій було зібрано свого роду «анамнез» – соціально-психологічні та психолого-громадянські особливості, що істотно вплинули на становлення громадянської ідентичності клієнтів за допомогою напівстандартизованого інтерв'ю. Охарактеризуємо коротко виявлені особливості, а також специфіку запиту на психологічну допомогу, яку бажали отримати клієнти.

Вік учасників психолого-консультативної роботи варіював від 17 до 48 років ($M=29,64$, $SD=8,99$), з них 20 (55,6%) осіб віком до 35 років, 16 осіб (44,4%) – віком 36-48 років. У консультативних сесіях взяло участь 21 жінка (58,3%) і 15 чоловіків (41,7%). Рід занять наших клієнтів був досить розмаїтим: від домогосподарок до військовослужбовців, підприємців, безробітних. Водночас їх об'єднувало те, що усі вони були студентами денних та заочних форм навчання

закладів вищої освіти м. Львова, 17 з них здобували другу вищу освіту в Інституті післядипломної освіти та доуніверситетської підготовки при Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Більшість клієнтів суб'єктивно оцінювали рівень своєї соціальної успішності як середній, не почувалися самотніми, мали певне коло знайомих та друзів, а також власні сім'ї (за винятком 12 студентів 1-4 курсів, які ще не здійснили емансипацію від батьківських сімей і мешкали з батьками). Щодо матеріально-фінансового забезпечення власного життя (яке, згідно з організаційно-рольовою концепцією становлення громадянської ідентичності особистості, істотно впливає на залучення особистості до організаційного простору держави і, відповідно, на становлення громадянської ідентичності), то 25 (69,4%) учасників психолого-консультативної роботи здійснювали самостійну діяльність, спрямовану на фінансове забезпечення свого існування (18 осіб забезпечували себе самостійно повністю, з них 11 –матеріально утримувати не лише себе, а й свої сім'ї; 7 осіб – забезпечували себе частково (серед них 5 студентів денної форми навчання). Решта 11 (30,6%) – повністю знаходилися на утриманні інших людей (з-поміж них 7 осіб були студентами денного відділення бакалаврату, їх фінансово забезпечували батьки; 3 жінок-домогосподарок утримували їхні чоловіки; 1 особа була тимчасово безробітною на утриманні держави).

14 (38,9%) клієнтів стикалися у своєму житті з ситуацією трудової міграції (еміграції), яка і виступила, на їхню думку, стимулом усвідомлення власних проблем у стосунках як з державою-батьківщиною, так і з іншою державою. Більшість із них вважали ці проблеми двосторонніми (тобто, на їхню думку, не лише вони мають проблеми з державою, а й держава має проблеми зі своїми громадянами; крім того, вони переживали стосунки з державою так, ніби держава також є активним учасником цих взаємин). Спільною рисою їх усіх була адресація власних проблем та претензій саме державі свого громадянства (а не державі, в яку намагалися емігрувати).

Решта 22 (61,1%) учасників консультативних сесій не мали досвіду міграції/ еміграції, але з них 12 – мали намір згодом емігрувати або розглядали для себе таку можливість.

Діагностика громадянської ідентичності, проведена напередодні консультативних сесій, дозволила виявити рівень зрілості громадянської ідентичності учасників, зокрема її показників (рис. 7.1), а також домінуючі типи громадянської ідентичності учасників психолого-консультативної роботи (рис. 7.2).

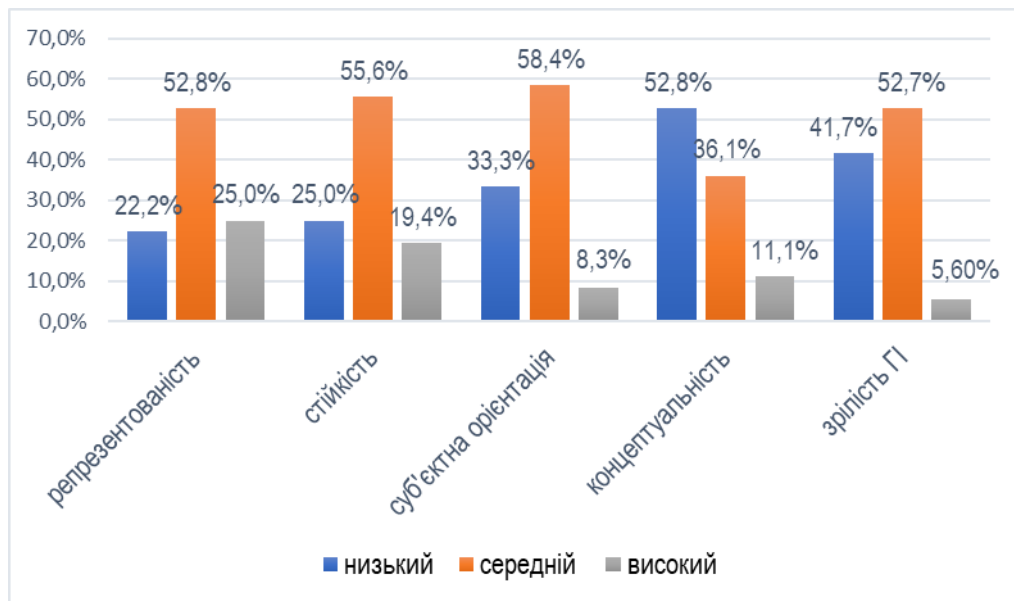

Рис. 7.1. Відсоткове співвідношення рівнів зрілості громадянської ідентичності та її показників учасників психолого-консультативних сесій

У 19 учасників виявлено середній рівень та у 9 осіб – високий рівень показника «Репрезентованість», що вказує на наявність громадянської ідентичності в ієрархії значущих ідентичностей. 20 осіб демонструють середній та 7 осіб – високий рівень стійкості громадянської ідентичності, що можна інтерпретувати як утвердженість в особистісних структурах цих людей української громадянської ідентичності, яка з високою долею ймовірності не буде ближчим часом трансформована на іншу, а також як суб'єктивну значущість і певну осмисленість цієї ідентичності. Втім, у двох з них виявилася

множинна ідентичність, що наклало певний відбиток як на психологічну роботу, так і на її результати.

Максимальна дисперсія показників була отримана за шкалою «Концептуальність». Це свідчить, що рівень осмисленості громадянської ідентичності сильно варіював: від низького (людина не усвідомлює своєї громадянської ідентичності, не думає про неї, не рефлексує) до дуже високого (власна громадянська ідентичність стає предметом зацікавленості, тривалих роздумів, навіть своєрідних внутрішніх експериментів; причому це може бути як при високій суб'єктивній цінності цієї ідентичності, так і при її негативному оцінюванні).

Порівнюючи ці показники учасників психолого-консультативної роботи з аналогічними показниками усієї вибірки (див. Розділ 4), бачимо, що до психолога звернулися люди, чия громадянська ідентичність була певною мірою сформованою, значущою, хоча і обтяженою проблемами становлення. Водночас у загальній вибірці дисертаційного дослідження було чимало осіб, громадянська ідентичність яких характеризується істотно нижчим рівнем зрілості, а також нестійкістю, відсутністю осмисленості та концептуальності. Це не підтверджує можливі експектації, що запит на психологічну консультацію такого роду виявляється насамперед у людей з найбільшими проблемами громадянської ідентичності – цілковито несформованою (аморфною) або девіантною. Навпаки, у цих явно важчих випадках проблеми громадянської ідентичності гірше рефлексуються, не усвідомлюються (витісняються) або ж активно проєктуються на інших людей, в тому числі представників держави (влади або правопорядку). Розуміючи важливість цієї обставини, мусимо констатувати доцільність психологічного моніторингу становлення громадянської ідентичності та його супроводу (наприклад, у закладах освіти) з метою ранньої діагностики девіацій у його перебігу та заходів адекватної психопрофілактики.

Показники суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності учасників психолого-консультативної роботи також істотно різнилися між собою. Переважно домінували суб'єкт-об'єктна і об'єкт-суб'єктна орієнтації. В одному

випадку ми виявили наявність об'єкт-об'єктної орієнтації – найпроблемнішої та найважчої з погляду можливої психологічної корекції. Суб'єкт-суб'єктна парадигма відносин особистості й держави у наших клієнтів не зустрілася жодного разу. Отже, наші клієнти здебільшого були схильні: або сприймати себе суб'єктами, джерелами активності, водночас державу – пасивним соціальним механізмом, якому «все одно»; або сприймати себе пасивними та глибоко залежними елементами цього механізму – держави, якій вони приписували силу та впливовість.

Для оцінювання типів громадянської ідентичності використовувалися шкали «Інституціональна спрямованість», «Спільнотна спрямованість», «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість». Типи, які виявлено в учасників психолого-консультативної роботи, – це: Ігровий (33,3%), Інституціонально-ігровий (30,5%), Спільотно-ігровий (16,7%), Латентний (13,9%), Спільнотний (5,6%) (рис. 7.2).

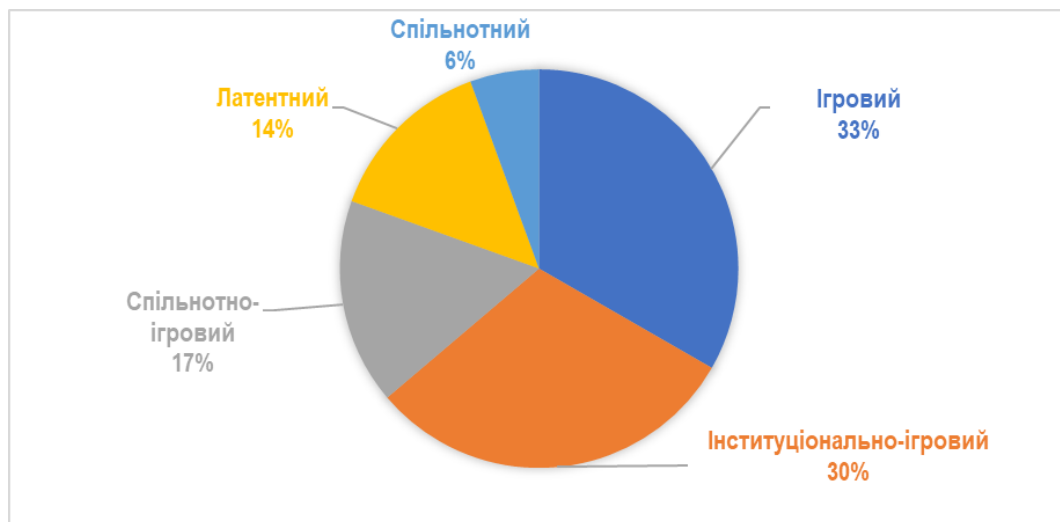

Рис. 7.2. Розподіл учасників психолого-консультативних сесій за типами громадянської ідентичності

Спільною характерною рисою наших клієнтів виявилася виражена ігрова спрямованість у стосунках з державою, яка також поєднувалася зі спільотною. Саме це і стало головною проблемою консультативної роботи з цими клієнтами, а також напрямком корекції їх громадянської ідентичності. Отже, основна

деформація громадянської ідентичності полягала у спрямованості на деструктивну ігрову та сценарну взаємодію з державою, яка перешкоджала нормальній соціальній самореалізації особистості і спричиняла постійний зовнішній пошук «кращої» держави і «кращого» громадянства. Меншою мірою була представлена у наших клієнтів інша деформація громадянської ідентичності – це її фактична несформованість у дорослих людей (характерно для Латентного типу). Для них типовими були твердження типу *«Я вне політики!»*, *«Політика – брудна справа»*, *«Не знаю і не цікавлюся, що відбувається в державі – нащо мені це?»* Цій деформації громадянської ідентичності відповідали, аналогічно, певні деформації її становлення, які ми намагалися виявити в процесі відтворення її ранніх етапів, роботи з протоідентичністю клієнтів.

Запит на психолого-консультативну роботу та психологічну допомогу клієнти формулювали по-різному. Але в основі запиту завжди лежала глибока фрустрація, зумовлена:

- 1) розчаруванням у можливостях самореалізації в організаційному середовищі держави;
- 2) зіткненням з правоохоронними органами та незадоволенням законодавством власної держави;
- 3) невдалими спробами еміграції; вимушеною репатріацією після розірвання міжетнічного шлюбу за кордоном та/або нелегального працевлаштування за кордоном.

Експектації клієнтів щодо результатів психологічної роботи з громадянською ідентичністю стосувалися гармонізації стосунків з державою, акцептації власної держави, знаходження нових ресурсів самореалізації власне на території держави громадянства.

Слід зупинитися на **аналізі ігор в стосунках з державою**, виявлених у наших клієнтів, що відповідали названим вище типам громадянської ідентичності.

Найпоширенішими іграми у них були: «Переслідування» («Держава гнобить мене») (33,3%), «Ображений» («Якщо б не ця держава») (27,7%); рідше – «Пільговик» (14%), «Патріот» (14%) і «Зразковий громадянин» («Трудовий героїзм») (11%).

Ці ігри за своєю суттю ідентичні описаним Е.Берном іграм між людьми (Berne, 1964; Берн, 2008; 2016), які можливі також між групами людей і, вочевидь, між людиною і організацією. Отже, сурогатні стосунки (які, на думку, Берна, зумовлюють ігри) тут мають місце між особистістю і державою. Їх сурогатність полягає в тому, що вони слугують заміником нормальних стосунків, які мали би полягати в обміні взаємно корисними та необхідними транзакціями: наприклад, громадяни сплачують податки, а держава захищає їхні права. У разі, коли такий нормальний обмін є неможливим, сторони інтеракції вдаються до його імітації: громадяни роблять вигляд, що сплачують податки (насправді ухиляються від сплати), а держава імітує захист їхніх прав (насправді захищаючи права лише вузьких груп громадян всупереч інтересам їх основної маси). Така ситуація є підґрунтям для різноманітних ігор, де нормальність стосунків є удаваною, позірною, проте «за лаштунками» гри має місце взаємний обман і самоствердження кожної сторони інтеракції за рахунок іншої.

Схарактеризуємо виявлені нами ігри послідовно, користуючись запропонованою Е. Берном схемою аналізу ігор: 1) теза (основне призначення гри); 2) мета (психологічний виграш для головного гравця); 3) ролі; 4) парадигма (найбільш критичні транзакції на соціально-психологічному рівні); 5) головні ходи у грі; 6) винагороди; 7) антитеза (можливість зупинити гру, переорієнтувати головного гравця на більш продуктивні стосунки) (Берн, 2008). Транзакційний аналіз як напрям психотерапії передбачає детальний розгляд за цією схемою всіх основних життєвих ігор клієнта, щоб спонукати його до відмови від них і налаштувати на автентичні, а не імітаційні відносини з людьми.

1. Гра «Переслідування» (або «Держава гнобить мене»).

1) Основна теза гри: Жертва зазнає утисків з боку держави. Усі жахаються несправедливості держави. Що б не робила Жертва, усе стає тільки гірше.

2) Психологічний виграш: самовиправдання пасивності; моральний дозвіл на шахрайство стосовно держави; перекладання відповідальності за своє життя; соціальне схвалення.

3) Ролі: а) Жертва – особа, потреби якої систематично фрустровані державою. Державні бюрократи порушують її права; її кар'єра руйнується через чиновників та «дурні» закони; державна влада чинить несправедливо стосовно неї; б) Держава, яка втілюється в особі несправедливого чиновника, поганого керівника, корумпованого поліцейського; в) Друзі – соціальне оточення Жертви, яке жахається несправедливості Держави, підтримує Жертву і чекає нових пригод, які посилять її віктимний статус; г) Підбурювач (необов'язковий персонаж) – особа з числа Друзів, яка дає поради або допомогу, спрямовані на відстоювання Жертвою своїх прав у взаємодії з Державою, яка чомусь зазвичай тільки погіршує становище Жертви.

4) Парадигма: об'єкт-суб'єктна. У цій грі роль Держави є активною, роль Жертви – вторинна, пасивна і залежна від Держави.

5) Головні ходи в грі: а) Жертва потрапляє в чергову халепу, спричинену Державою (наприклад, не подає вчасно сертифікат про вакцинацію, внаслідок чого її звільняють з роботи / погрожують звільненням); б) Жертва розповідає про це Друзям; в) Друзі співчують і надають підтримку Жертві; г) за кавою Друзі грають в гру «Яка жахлива у нас Держава!» (в присутності Жертви), а без неї – в гру «Який він (вона) телепень!»; д) Підбурювач дає телефон «знайомого юриста», який «порішає усі проблеми»; е) Жертва скаржиться на Державу, Підбурювача і Знайомого юриста, дії якого (оплачені Жертвою) тільки все ускладнили.

б) Винагороди: Жертва отримує підтримку і схвалення Друзів; Друзі самостверджуються за рахунок Жертви; Підбурювачі самостверджуються за

рахунок Жертви, сприяючи її соціальному знищенню; Держава (в особах керівника, дільничного лікаря, чиновника) нагадує про свою присутність і впливовість.

7) Вихід з гри: перехід Жертви на позицію Дорослого як у взаємодії з Державою, так і з Друзями. Це означає взяття на себе відповідальності за свою роль у взаємодії з державою, що передбачає адекватне розуміння ситуації, можливостей її розв'язання і стійкого наміру конструктивно вирішити проблему. Це означає також відмову від отримання підтримки Друзів, яка є «ігровою», а не справжньою, і пошук автентичної (а не сурогатної) близькості в стосунках з людьми.

2. Гра «Патріот».

1) Основна теза гри: «Лише я насправді люблю Україну, всі інші просто зрадники». Патріот більше всіх любить Україну; його оточують брехливі Зрадники; Держава (Україна) мовчки страждає.

2) Психологічний виграш: почування себе національним героєм, задоволення високих амбіцій без кропіткої праці і без реальних патріотичних вчинків.

3) Ролі: Патріот (здебільшого людина демонстративна, публічна і активна); Глядачі – учасники політичних заходів та акцій; Держава-батьківщина (її роль полягає у мовчазній, але докірливій присутності); Вороги – уявні чи реальні люди: політики-опоненти, представники влади, політикум інших країн; Зрадники – соціальне оточення Патріота (теж, зазвичай, політичні чи громадські активісти).

4) Парадигма відносин: суб'єкт-об'єктна. Патріот виступає активним (і, як він вважає, єдиним) захисником батьківщини, яка грає пасивну роль мовчазного об'єкта ворожих підступів (не дає собі ради).

5) Основні ходи гри: а) Патріот бере активну участь у публічних політичних акціях, нападає на Ворогів і кооперується з однопумцями; б) Глядачі захоплюються його патріотизмом; в) Вороги оббріхують Патріота, компрометують його; г) однопумці виявляються Зрадниками і кооперуються з

Ворогами проти Патріота і Держави; д) Патріот знаходить нових однодумців і об'єднується з ними в новій боротьбі проти Зрадників; е) але навіть нові однодумці виявляються Зрадниками-2; ж) Патріот залишається на самоті і плаче над тяжкою долею Держави.

б) Винагороди: Патріот отримує захоплення Глядачів і право на агресивну поведінку (яка виправдовується і навіть сакралізується його побиванням за долю Держави); Глядачі отримують політичне шоу; Вороги і Зрадники – самоствердження за рахунок Патріота; Держава – покращення свого іміджу (вона ж бо не погана, а просто нещасна; вона вартує того, щоб за неї боротися).

7) Вихід з гри: відмова від надмірних амбіцій та привласненого права на агресію та на суворий осуд інших; продовження політичної боротьби без зайвого галасу та PR; відмова від самозакоханості.

3. Гра «Ображений» (або «Якщо б не ця Держава») (є аналогом описаної Е. Берном гри «Якщо б не ти»).

Особи, які практикують цю гру, осуджують державу свого громадянства, критикують її, часто говорять про свої наміри емігрувати, але не завжди реалізують їх.

1) Основна теза гри: «Мене не цінує ця Держава, я доведу свою цінність в іншій – Кращій Державі», приниження своєї держави на користь іншої. Ображений Громадянин докоряє Державі, звинувачує її в неможливості власної самореалізації в ній, відсутності належних стандартів споживання та добробуту і т.п. Коріння цієї гри тягнуться з дитинства, коли у відповідь на отримане від батьків покарання або відмову дитина ображалася: «Ось піду від вас, тоді пошкодуєте, та пізно буде!».

2) Психологічний виграш: почуття моральної переваги, право на вибачення і компенсації з боку Держави, самовиправдання на деструктивну поведінку щодо Держави, власної пасивності і негативного бачення перспектив держави.

3) Ролі: а) Ображений – докоряє і звинувачує; б) Прихильники – визнають правоту докорів Ображеного, приєднуються до звинувачень; в)

Держава – недолуга і нерозвинута, внаслідок цього вона втрачає своїх Громадян;
 г) Краща Держава (необов'язковий персонаж) – об'єкт його емігрантських прагнень, яка прихистить Ображеного, цінуватиме його як громадянина і дасть йому найкращі можливості реалізації своїх мрій та планів.

4) Парадигма відносин: об'єкт-суб'єктна. Позиція Ображеного є віктимною. У цьому випадку Держава асоціюється з бюрократичною машиною/ неефективним управлінським апаратом. Реальні проблеми держави не беруться до уваги Ображеним. Водночас він відчуває своє «право на суб'єктність», хоче бути автором свого життя.

5) Головні ходи в грі: а) Ображений замислює якийсь проєкт (наприклад, заробити багато грошей на купівлю квартири); б) його реалізація фруструється обставинами, пов'язаними з ситуацією в державі (скажімо, інфляція знищує його заощадження); в) Ображений вимушено відмовляється від свого проєкту; г) він скаржиться своїм Прихильникам (і позбавленій квартири сім'ї) на Державу, перелічуючи все, що він міг би зробити (скільки заробити і заощадити), «якщо б не ця клята держава»; д) він систематично грає з Прихильниками в гру «Якщо б не ця держава», плануючи еміграцію і будуючи плани життя в Кращій Державі; е) він відмовляється від конструктивної активності в організаційному просторі держави.

б) Винагороди: Ображений має моральну перевагу (його не оцінили по заслугах); Прихильники також; Держава утверджується у своїй байдужій владі над Ображеним Громадянином; Краща Держава поліпшує свій імідж в постійних порівняннях з недолугою Державою-батьківщиною.

7) Вихід з гри: відпускання образи, розуміння проблем держави і переживання солідарності з нею, конструктивне планування майбутньої активності в її організаційному середовищі; вміння переживати невдачі.

4. Гра «Пільговик» (або «Паразит»).

1) Основна теза гри: «Держава винна мені й буде платити!» Тут роль переслідувача грає Пільговик, який зятято шукає можливостей бути на утриманні у держави, збирає пільги, в тому числі й «липові».

2) Психологічний виграш: реалізація прихованої агресії стосовно держави, соціальний паразитизм, самоствердження.

3) Ролі: Пільговик (зазвичай працює в державному секторі, ніколи не соромиться заявити про свої «права» – наприклад, чорнобилець, мати-одиначка, вдова ветерана АТО тощо); Представники Держави (податкові інспектори, бухгалтери і т.п.); Колеги (працівники, що не мають пільг і самостверджуються в інший спосіб).

4) Парадигма відносин: суб'єкт-об'єктна. Пільговик є активним, незадоволеним і агресивним споживачем послуг держави. Держава у цій грі постає як об'єкт, проблемами якого Пільговик не цікавиться.

5) Головні ходи в грі: а) Пільговик заявляє про свої права; б) будь-які заперечення з боку Представників Держави сприймає агресивно, відстоює свої пільги навіть коли вони не дають йому прагматичної вигоди; в) вступає в приховану конфронтацію з Колегами, компенсуючи можливий брак професіоналізму пільгами і «правами»: «Ви нічого мені не зробите, я мати-одиначка! /багатодітна/ ветеран АТО і т.п.».

б) Винагороди: Пільговик реалізує приховану агресію, отримує матеріально-фінансову вигоду. Колеги за умови опонування Пільговику самостверджуються у разі його програшу («Не будь паразитом, заробляй професіоналізмом»); за умови солідарності з Пільговиком самостверджуються у разі його виграшу («Він довів свої права нашій шахраюватій державі»).

7) Вихід з гри: отримати задоволення від заслуженого великого заробітку, повірити в свій потенціал, солідаризуватися з державою в проблемах, які вона переживає, працювати над їх розв'язанням.

5. Гра «Зразковий громадянин» (або «Трудовий героїзм»).

1) Основна теза гри: «Я краще усіх виконую громадянські обов'язки і самовіддано працюю заради Держави». Особа приносить в добровільну жертву Державі весь свій час та енергію, доводить себе до серйозної хвороби, що має свідчити в очах оточуючих про її моральну вищість і бути їм докором. Е. Берн описав цю гру в сім'ї: член родини самовіддано працює на сім'ю і доводить себе

до хвороби, щоб в такий спосіб помститися за неухважність до нього, такого потрібного і цінного, і самоствердитися. Заради цього, на думку Е. Берна, люди використовують у своїх психологічних іграх хвороби і навіть смерть (Берн, 2008).

Ця гра є, на нашу думку, поширеною в одних організаційних культурах і рідкісною – в інших. Наприклад, подібна поведінка була поширеною в радянській організаційній культурі з її «стаханівським рухом» та «трудовим героїзмом»: простого «виконання плану п'ятирічки» було недостатньо, необхідно було «перевиконати»; бути на рівні світових стандартів вважалося ординарним, треба було «догнати і перегнати Америку». У XXI столітті ця психологічна гра не відійшла в минуле: як відомо, у сучасній Японії в багатьох організаціях здійснюють профілактику «кароші» – смерті від перевтоми на роботі (Michalska, 2003; Zemigala, 2018; Yang & Yang, 2015).

2) Психологічний виграш: почуття моральної переваги над іншими внаслідок своєї мовчазної любові до Держави, відданості організації; помста за відсутність належної уваги до особи Зразкового громадянина.

3) Ролі: а) Зразковий громадянин; б) Держава; в) Колеги та Керівництво.

4) Парадигма відносин: об'єкт-суб'єктна. Зразковий громадянин ставить себе в пасивну та залежну позицію, тоді як Держава, заради якої він працює, постає великою і вартісною (хоча й байдужою до нього). Отже, Держава тут має більш виражене суб'єктне начало, ніж особистість.

5) Головні ходи в грі: Зразковий громадянин, скромний та невибагливий, працює на свою організацію/Державу весь час, занедбуючи свою сім'ю та особисте життя, завдаючи збитків здоров'ю. Він має значні трудові досягнення, але «допрацьовується» до моменту, коли його з роботи забирає «швидка». Тоді Колеги та Керівництво ситуативно виявляють посилену турботу про нього як цінного працівника, намагаються увагою «компенсувати» йому збитки. Потім Зразковий громадянин виходить з лікарні, відразу ж повертається

на роботу і знову вражає усіх скромністю та трудовим героїзмом (до наступної «швидкої»).

6) Винагороди: Зразковий громадянин отримує почуття моральної вищості, ситуативне захоплення Колег та Керівництва (і переживання помсти за неухважність до нього); Держава (як і конкретна державна організація) – лояльність та жертвну працю з боку Зразкового громадянина; Колеги та Керівництво – можливість часто перекладати відповідальність і значну працю на Зразкового громадянина, сплачуючи за це лише ситуативною увагою.

7) Вихід з гри: усвідомлення межі між працею та жертвою; готовність вимагати достойну фінансову винагороду за свою працю, щоб не потребувати емоційно-психологічної компенсації та не залежати від неї.

Отже, так можна описати «громадянські ігри» наших клієнтів та проаналізувати їх, згідно з теорією транзакційного аналізу, за окремими елементами. Слід зазначити, що однією з сутнісних ознак гри є її повторюваність, навіть за різних обставин та різних партнерів у грі, а також її результати, небажані для самого гравця.

Повторюваність гри зумовлює переростання ігрової взаємодії у сценарну. За Е. Берном, ігри часто лежать в основі життєвих сценаріїв – свого роду програм взаємодії з соціальним світом, які зумовлюють долю людини (Berne, 1964). По суті, ігри, які практикуються особистістю постійно, переростають в сценарії. Вочевидь, це стосується також «громадянських ігор» – ігор з Державою. І якщо «подружні ігри», за Берном, програмують сімейне життя особистості, а «ігри на роботі» – кар'єру та організаційне життя, то «громадянські ігри» програмують особливості громадянського життя особистості та її стосунки з державою. Так, наприклад, гра «Якщо б не ця Держава» провокує громадянина як на соціальну пасивність, так і на еміграцію (завдяки переадресації відповідальності за свої невдачі Державі-батьківщині, а також порівнянню її з Кращою Державою), рішення про яку ґрунтується не на адекватному зборі інформації та реалістичному баченні власних перспектив у чужій державі, а на емоційному ґрунті – переживанні образи, професійному (емоційному) вигоранні тощо.

Нескладно помітити, що в п'ятьох описаних вище громадянських іграх переважають об'єкт-суб'єктна і суб'єкт-об'єктна парадигми. При цьому громадяни частіше бачать себе суб'єктами в стосунках з державою, ніж навпаки.

Вочевидь, слід зупинитися на поясненні ролей допоміжних гравців, а також специфіки ролі Держави. Зазвичай чим більше допоміжних гравців («Глядачів», «Друзів», «Колег»), тим привабливішою виступає гра. Причина в тому, що за умови великої кількості учасників емоційний контекст гри стає значним і доволі глибоким. Соціальні очікування Допоміжних Гравців штовхають Головного Гравця на подальші кроки в руслі логіки попередніх ігрових транзакцій. В результаті гра «затягує», і Головний гравець уже не може зупинитися, навіть якщо йому загрожують реальні неприємності, хвороба або смерть (як, наприклад, в грі «Зразковий громадянин» («Трудовий героїзм»). Допоміжні гравці зазвичай отримують свій психологічний виграш від ігрової взаємодії, тому вони свідомо чи неусвідомлено посилюють та поглиблюють ігрову взаємодію. При цьому проблема, яка лежить в основі виникнення гри (здебільшого це не-партнерська, «об'єктна» парадигма стосунків особистості та держави), лише ускладнюється.

«Вихід з гри», згідно з постулатами транзакційного аналізу, завжди означає перехід на позицію Дорослого (відповідно до теорії Е. Берна, Дорослий є субособистістю, яка докорінно відрізняється від субособистостей Батька і Дитини, які власне і вступають в ігрову взаємодію завдяки взаємодоповнюючим транзакціям). Дорослий організовує свою соціальну взаємодію на основі поваги до партнера, апріорної рівності з ним у правах («Ти – ОК, Я – ОК»), взаємної відповідальності, тому ігри тут неможливі. Саме з позиції Дорослого будуються не сурогатні, а щирі партнерські стосунки.

У разі «громадянських ігор» розв'язання проблеми – «вихід з гри» – вимагає особливого дистанціювання та розототожнення щодо поточної (тригерної) ситуації взаємодії з державою. Оскільки тут держава відсутня як об'єкт безпосереднього сприймання та взаємодії, то клієнт не завжди усвідомлює її присутність у внутрішньому плані. Клієнт може тривалий час чинити опір і

заперечувати сам факт своєї гри. У такому випадку «вихід з гри» стає неможливим.

Можна визначити психологічні передумови «виходу з гри», які є універсальними для громадянських ігор різних типів громадянської ідентичності. Психологічним підґрунтям позитивного і вдалого «виходу з гри» може бути здійснений на основі усвідомлення гри перехід на позицію Дорослого. У разі «громадянських ігор» це вибір свідомого розподілу відповідальності (а не перекладання її на державу), знаходження балансу між тим, що особистість готова робити для держави і що вона вважає доцільним, щоб держава робила для своїх громадян. Це не може відбутися без щирого визнання ролі держави у житті особи, а також визнання самого себе важливим та необхідним для функціонування держави та спільноти громадян.

Безумовно, присутність Держави як гравця у психологічних іграх громадянина частково є метафоричною. Це означає, що в грі конкретної особистості держава присутня лише як певний образ, результат його суб'єктивної соціальної перцепції. Цей образ може репрезентувати державу по-різному – сильною чи слабкою, агресивною чи віктимною, і це зазвичай узгоджується з тією лінією поведінки, яку практикує Головний Гравець. У свідомості громадянина держава нерідко постає персоніфікованою, часто – в постатях представників влади: поліцейського, керівника, державного чиновника. Водночас громадяни – Головний Гравець і Допоміжні Гравці – апелюють саме до Держави у своїх наративах; вони здійснюють громадянську активність заради Держави (як, скажімо, Патріот); осуджують саме Державу (окремо – державу і окремо – владу), ведуть внутрішній діалог власне з нею. Це дає підстави стверджувати, що люди не плутають владу з державою, а реально вступають в стосунки з державою як громадяни. Це означає також, що в «громадянських іграх» Держава грає певну роль за вибором (здебільшого неусвідомленим) Громадянина.

Водночас не складно помітити, що держави нерідко також отримують реальну користь або шкоду від «громадянських ігор». Навіть якщо Держава

постає агресивною (Переслідувач) або недолугою («Якщо б не ця Держава»), то вона інколи є парадоксально зацікавленою в такому іміджі. Причиною зацікавленості може бути компенсація організаційних вад певної держави. Так, наприклад, кожна держава прагне підтримати хоча б мінімальний рівень мотивації громадянської належності. Це дуже складно реалізувати в державі з авторитарним політичним режимом, який порушує права громадян. Тому в таких державах об'єднуючим та мотивуючим чинником є страх перед нею (образ Держави-Переслідувача).

Деякі ігри спонукаються державними ідеологічними системами та окремими ідеологемами. Не випадково в ідеології СРСР сакралізувався образ Радянської Людини – скромної, принципової і самовідданої роботі аж до повної відсутності особистого життя. В ідеології США аналогічно сакралізувався образ відданого своїй роботі героя, що ризикує життям заради безпеки співгромадян. Прихований зміст цих ідеологем – підштовхування громадян до вигідних державі ігор типу «Зразковий громадянин» («Трудовий героїзм»).

Слід відзначити, що інколи межа між ігровою та не-ігровою поведінкою громадянина є дуже тонкою. Трудовий ентузіазм «зразкового громадянина» може бути щирим і ґрунтуватися на повазі до держави, акцептації її цінностей, бажання їх реалізувати. Але надмірний ентузіазм (який шкодить здоров'ю, заважає реалізації інших важливих потреб особистості) свідчить про психологічний дисбаланс і внутрішній конфлікт. Вочевидь, він має своє психологічне призначення і може бути покликаним, наприклад, компенсувати переживання браку визнання та уваги з боку оточуючих, нереалізованість тощо.

Це свідчить про те, що участь держави в грі – це не лише метафора. Ігрова взаємодія, що є суррогатом нормальних, взаємно відповідальних стосунків між особистістю і державою, – процес двосторонній. Він підтримується державою за допомогою поширення певних ідеологем та різних характеристик організаційного середовища, які підштовхують громадянина до тієї чи іншої ігрової поведінки.

7.2. Динаміка громадянської ідентичності клієнтів під час консультативних сесій

Психологічна робота з іграми здійснювалася згідно з постулатами транзакційного аналізу у консультуванні і психотерапії (Berne, 1961; Corey, 2013; Vos & Rijn, 2021). Результатом цієї роботи мали стати: 1) відмова від гри; 2) усвідомлення власної парадигми відносин з державою і її зміна; 3) напрацювання нових (не-ігрових) способів поведінки в «тригерних» ситуаціях взаємодії з державою.

За програмою психолого-консультативної роботи, клієнт у супроводі психолога проходив чотири етапи усвідомлення власної гри (Петровська, 2022b).

Перший етап передбачав первинне усвідомлення гри. На ньому клієнт за допомогою психолога формулював «скаргу» (Василюк, 1984): вияви дискомфорту, незадоволення, проблемності. Так, наприклад, «Ображений» (гравець у грі «Якщо б не ця держава») часто відчував фрустрацію після невдалої еміграції (або трудового міграційного досвіду); «Жертва» (гравець у грі «Держава гнобить мене») скаржився на несправедливість стосовно нього з боку держави. «Патріот» переживав зраду однодумців, нереалізованість державницьких ідеалів, самотність; «Зразковий громадянин» – невизнання і приховану неповагу з боку оточуючих. Загалом, кожен з цих прихильників ігрової поведінки з державою був незадоволений нею / своєю громадянською роллю, собою, оточуючими і своїм соціально-організаційним життям загалом.

Як зазначалося вище, у багатьох наших клієнтів в особистому досвіді були спроби еміграції, які не завершилися успіхом. На нашу думку, невдала еміграція досить часто свідчить про наявність проблем з громадянською ідентичністю особистості. Це підтвердили і результати її діагностики, наведені вище.

Згідно з положеннями транзакційного аналізу (Мушкевич & Чагарна, 2017, с. 163), повторюваність і незадовільний результат взаємодії клієнта з оточуючими (у нашому випадку – з державою) є достовірним критерієм гри. Це означає, що схильність до повторення інтеракцій з державою, які призводять до

прикрого для клієнта результату, є тим індикатором, що вказує нам на необхідність пошуку ігрової / сценарної поведінки в його інтеракціях.

Саме це й було одним з важливих завдань першого етапу консультативної роботи з громадянською ідентичністю особистості.

Отже, здійснювався пошук гри як серії взаємодоповнюючих транзакцій, які неминуче призводили до деструктивного результату в стосунках з державою, в громадянській самореалізації. Клієнт шукав ознаки гри у своїй взаємодії з державою. Інколи це здійснювалося довго, супроводжувалося психологічним опором. Після цього клієнт формулював тезу (основне призначення гри); знаходив свій психологічний вигравш, а також приховані виграші інших гравців. Він вчився ідентифікувати ролі та найкритичніші транзакції гри.

Розглянемо як приклад фрагмент такої консультативної роботи.

К. (Клієнт, гра «Якщо б не ця держава»): ... Так, справді негативний результат повторювався. Я не один раз пробував досягнути успіху у своїй державі. У мене було три спроби відкриття свого бізнесу... Перший раз мене підставили, другий – розчавили нескінченними перевірками... податкова та інші так звані перевіряючі... Третій раз – я відкрив кафе – і мусив закритися через коронавірус. Жодних преференцій мені не дали, це не так, як в Польщі – там держава допомагала своїм бізнесменам.

П. (Психолог): А коли ще повторювалася ця ситуація?

К.: Коли я отримав Карту Поляка і організував свій бізнес у Польщі. Продаж нерухомості.

П. І як це повторилося?

К.: Що саме?

П.: Чи правильно я розумію, що у Вас повторювався негативний сюжет у Ваших спробах вийти на конструктивну взаємодію з державою?

К.: Так.

П. Що означає для Вас цей «негативний результат»? І якої «конструктивної взаємодії з державою» Ви хотіли би досягти?

К.: Конструктивна взаємодія – це можливість успіху. Це соціальні ліфти, це нормальні кредити для малого бізнесу, низька корупція. Коли немає монополій, і малий бізнес розквітає. Я би хотів, щоб у мене усе вийшло. Хотів бути потрібним державі, робити корисне для неї і для людей, отримувати від цього задоволення. І фінансову нагороду також.

П.: Так, я розумію Вас.

К.: А негативний результат – протилежний, коли державні структури тільки перешкоджають. Коли у них апетити ненаситні. Знаєте таке прислів'я: «Один із сошкою – семеро із ложкою!» У нас жахлива держава! Якщо б не ця держава, я би уже від першого відкритого мною бізнесу мав істотні прибутки.

П.: Так, це негативний результат, коли державні структури намагаються вам перешкоджати. Ви говорите про умови для бізнесу, які створює наша держава, Україна. А як стосовно Польщі, де Ви також відкривали бізнес?

К.: Там умови кращі.

П.: Чи Ви ведете той бізнес, який відкрили в Польщі?

К.: Ні. Збанкрутував. Мене підвели партнери.

П.: Справді? Так, я розумію Вас...

К.: Розумієте, Польща – це більш продвинута країна, ніж Україна. Але там теж свої олігархи та монополії. Насправді, вони недалеко від нас втекли. От якщо б я міг відкрити бізнес у справжній європейській державі! Наприклад у Франції. Капітал для цього потрібний, якого у мене немає. Звідси і вся печаль.

П.: Що ж Ви плануєте робити?

К.: Не знаю. Насправді тупик повний. Нас чавлять податками, допомоги нуль... Та що там говорити. Я міг би тут скаржитися цілодобово.

П. Дозвольте, я підсумую сказане. Отже, держава Україна створює погані умови для Вашого бізнесу, для Вашої самореалізації. Держава Польща, куди Ви спробували емігрувати, виявилася не набагато привабливішою. Зараз в

ідеях, планах – повний тупик, глухий кут. У Ваших думках, переживаннях – скарги на ці держави, докори. Ви їх звинувачуєте і не бачите виходу. Так?

К.: Нну...щось таке...

П.: Що Ви переживаєте в цей момент? Приємно чи неприємно? Почуваєтеся щасливим чи нещасливим?

К.: Ну...неприємно...

П.: Отже, скарги та внутрішні докори державі не роблять Вас щасливішим?

К.: Ні, точно ні.

П.: А можете пригадати, в які моменти Ви почуваєтеся сильним, щасливим? Які думки у Вас в голові в такі моменти?

К.: Насправді я давно не почувався сильним... Щасливим також... Справді, я докоряю. Докоряв Україні, докоряв Польщі...Коли я збанкрутував, то цілими днями їздив у своєму авто, без жодної цілі, і весь час прокручував у голові – за що мені таке? Чому так? Чому я не відчуваю гармонії з тією державою, в якій живу і працюю? Чому в нас така жахлива, схиблена держава?!

П.: Пам'ятаєте, в нашій попередній розмові Ви погодилися, що психологічні ігри громадян з державою мабуть існують?

К.: Так. Тобто це про мене? Я граю в якісь ігри?

П.: Коли раз у раз не удається розв'язати ситуацію в бажаний для себе спосіб, не удається стати щасливим, слід шукати у своїх діях гри. Чи не бачите тут, у розказаних Вами ситуаціях, якихось ознак гри?

К.: Нну...може й є...

П.: А що саме?

К.: Ситуація повторюється і ніби не має рішення...

П.: А з Вашого боку?

К.: Напевно те, що я скаржуся і докоряю...

П.: Так, Ви скаржитесь і докоряєте...може, ще щось?

К.: З дій, які я повторюю? Ммм...Те, що я переїзджаяю? Пробую в різних країнах? Чи те...що я відчуваю брак ідей? Брак сили, енергії, емоційне вигорання! Це в принципі теж повторюється...

(Пауза, під час якої Психолог уважно слухає Клієнта).

К.: Отже, Ви хочете сказати – моя гра полягає в тому, що я скаржуся на державу і відмовляюся від власної креативності? Шукаю інших держав замість шукати інші схеми та варіанти? Зарано здаюся і недостатньо люблю свою батьківщину? Я правий?

П.: Це Ви сказали, а не я. І Ви, безумовно, маєте рацію.

Цей фрагмент демонструє, як клієнт поступово виходить на усвідомлення своїх громадянських ігор. Важливо, що він робить це самостійно, а психолог лише здійснює супровід. Після цього слідує фаза ідентифікації клієнтом своїх додаткових гравців, взаємодія з якими посилює та поглиблює гру. Він визначає, який психологічний виграш кожен отримує від цієї гри. На цьому, в загальних рисах, результат першого етапу консультативної роботи з громадянською ідентичністю клієнта можна вважати досягнутим.

Слід зазначити, що далеко не завжди перебіг першого етапу є швидким і продуктивним. У більшості випадків клієнти значно довше і складніше шукали ознаки гри у своїй поведінці; здебільшого вони тривалий час чинили психологічний опір. Цей опір був пов'язаний з запереченнями типу «Держава сама винна»; «Не лише я, а й Держава грає в ігри»; «Вона перша почала» тощо. Ми приділяли особливу увагу цим запереченням, оскільки вони вочевидь сигналізували про невідрефлексованість стосунків з державою, сильних емоцій стосовно неї, високий патерналізм та деяку інфантильність в стосунках з державою, а також наявність самозвинувачень/звинувачень у цих стосунках. На нашу думку, пропрацювання цих заперечень розвивало зрілість і, зокрема, концептуальність громадянської ідентичності особистості. Воно полягало у детальному обговоренні (при потребі клієнта) ролі Держави у громадянських іграх; різноманітних «обманних» («нечесних») транзакцій з боку Держави (з

погляду особистості); встановленні відповідальності держави і особистості в тих чи тих різновидах їх відносин.

Своєрідним «переходом» від першого до другого етапу (часто складним) було обговорення антитези гри, можливості її зупинити, вийти з гри. Зазвичай піддавалася сумніву принципова можливість зупинки гри, тим паче в односторонньому порядку («Держава – грає і провокує гру; як же я можу вийти!?»). На цьому етапі складно досягти глибокого розуміння як деструктивності ігор, так і об'єктивної оцінки власної можливості їх зупинити. Тому вважалося достатнім, якщо гра була негативно оцінена і відкинута на раціональному рівні. Розуміння того, наскільки деструктивними можуть бути наслідки такої гри для особистості створювало достатню мотивацію клієнту для подальшої роботи.

Другий етап присвячувався роботі з протоїдентичністю клієнта, виявлялася специфіка роботи механізмів наслідування та інтеріоризації стереотипів громадянського мислення в його дитинстві. Згідно з Е. Берном, більшість ігор ведуть своє коріння з дитинства. Дитина, прагнучи адаптуватися до стосунків у сім'ї, реагує на сигнали, що отримує від батьків та інших авторитетних членів сім'ї. Тому сурогати близькості в сімейних стосунках неминуче спонукають навчання ігровій та сценарній взаємодії у дитинстві. Так, гру спонукають: суперечливі батьківські настанови та вимоги; залучення до батьківської гри; приклад батьків або референтних осіб. На основі своїх дитячих спогадів клієнт намагався знайти момент «початку» цієї гри.

Ось фрагмент такого аналізу.

Психолог: Спробуйте пригадати, що Ви бачили у своїй батьківській сім'ї? Як батьки взаємодіяли з державою – можливо, з представниками влади, чиновниками? Що вони розповідали про це?

Клієнт (роль Жертви у грі «Держава гнобить мене»): Наскільки пам'ятаю, мій тато завжди потерпав від представників державної влади, чиновників, бюрократів. Тому він ніколи їх не любив, вважав їх нелюдами.

Психолог (киває головою): Так... Так, розумію...

К.: Мені зараз 36 років, татові – 70. Він усе життя працював на заводі. Працював чесно, добросовісно. Але його ніколи не нагороджали. Навпаки, нагороди завжди діставалися падлюкам – так він казав. Підставляли його неодноразово.

П.: Тобто, якщо я правильно розумію, його підставляли часто?

К.: Досить часто. Пам'ятаю ситуацію, яку він розповідав: він працював понаднормово, щоб закрити п'ятирічний план (в радянські часи). Працював так, що ніколи було вгору глянути. А керівник ще й підштовхував його, щоб швидше працював. Він здійснив величезну роботу за короткий час! Думаєте, хтось подякував чи похвалив його? В останні дні кварталу до нього приставили якогось напарника, і ось цьому напарнику і записали усі батькові заслуги! Напарник отримав батькову премію! А татові виставили новий виробничий норматив, більший, ніж попередній. Це було дуже несправедливо.

П.: Чи часто батько розповідав про це? Кому?

К.: Так, він часто говорив про це, не міг цього забути. Були також й інші подібні ситуації. Він розповідав про це в колі друзів, родичів, нам із сестрою кілька разів розповідав.

П.: Як реагували на це родичі?

К.: Ми з сестрою просто слухали, співчували йому. Родичі співчували, давали різні поради. Наприклад, коли його звільнили з роботи – також абсолютно несправедливо – йому пропонували поновитися на роботі через суд. Він звертався до юриста, але тільки витратив гроші, його не поновили.

П.: Чи правильно я розумію, що і Ваша проблемна ситуація пов'язана зі звільненням?

К.: Так... Мене зараз хочуть абсолютно несправедливо звільнити з роботи...Ви натякаєте, що це у мене – від батька? Як так може бути?

П.: Постійна несправедливість на роботі, свавілля чиновників... Звичайно, так може бути насправді. Але частіше буває так, що життя – розмаїте: десь керівництво поставилося несправедливо, а десь – Вам допомогли, пішли назустріч... Тому, коли несправедливість постійна,

непрестанна, тобто травмуюча ситуація систематично повторюється, треба шукати ознаки гри...

К.: В моїй поведінці? В поведінці батька? Я не розумію.

П.: І у батьковій, і у Вашій поведінці. На Вашу думку, чи траплялися якісь ознаки гри у поведінці Вашого батька, яку Ви описали?

К.: Не бачу жодної гри. Просто тато мав справу з жахливою державою, Радянським Союзом. Це був період сталінського терору. Багато людей потерпали від нього.

П.: Якщо Вашому батькові 70 років, то він народився у 1951, і сталінський терор уже закінчився. Але не виключено, що Ви маєте цілковиту рацію, і жодної гри в його діях не було. У такому разі я зроблю таке припущення: якщо не Вам, то принаймні Вашій сестрі вдалося побудувати конструктивні стосунки в своїй організації, зробити успішну кар'єру...

К.: Сестру звільнили рік тому... з жахливим конфліктом, про який навіть згадувати гидко. Вона тепер не працює. Стоїть на біржі праці, і до неї поставилися дуже несправедливо...

П.: Дозвольте підсумувати. Батько багато разів говорив Вам у дитинстві, що нагороди отримують падлюки, а державні чиновники – нелюди. Він говорив, що з ним повелися дуже несправедливо. Він зазнав кривди від чиновників державних організацій, від представників влади. При цьому правда була на його стороні, і всі друзі, знайомі та родичі підтримували його, по суті, схвалювали той неуспішний спосіб соціальної поведінки, який він практикував. В результаті і Ви, і Ваша сестра опиняєтеся в аналогічній ситуації несправедливого звільнення... Ви зазнаєте аналогічних переслідувань і травм... Ви не пробуєте поміняти в чомусь Ваш світогляд, а наполягаєте на власній правоті...

К.: Просто мій батько є порядною людиною!

П.: Чи можна бути порядною людиною, водночас робити успішну кар'єру і не зазнати жодних несправедливостей на роботі?

К.: Ні!!!

П.: Це Ваше справжнє переконання?

К.: Авжеж.

П.: Давайте спробуємо подивитися, коли воно сформувалося у Вас.

К.: Я так вважала усе життя, з самого дитинства! І зараз так вважаю! Це ж абсолютно очевидно. Чесна і порядна людина в нашій державі ні заробити, ні кар'єру зробити не може.

П.: Ви справді впевнені в цьому?

К.: Так, цілком і повністю.

П. Отже, Ви так вважали з самого дитинства. Спробуйте згадати, коли і від кого Ви чули цю фразу. Ви винесли цю фразу з дитинства, а не з Вашої Дорослості. Ви самі так сказали.

К.: ... (пауза) ... від мого батька. Це була його фраза.

П.: Чудово. Отже, це програма, свого роду батьківський сценарій.

К.: Тобто Ви хочете сказати, що ми з сестрою досі наслідуємо поведінку батька? Неправда! Я вважаю себе дорослою, самостійною людиною.

П.: Безумовно, так воно і є. Що робить Дорослий з тими батьківськими настановами, які є в його свідомості?

К.: Мабуть, аналізує їх. Співвідносить їх з реальністю. Одні настанови приймає, інші – відкидає.

П.: Він сам вирішує, приймати їх чи відкидати? Чи діє за інерцією, приймаючи настанову тільки тому, що вона уже давним-давно закарбувалася в його свідомості?

К.: Дорослий вирішує сам.

П.: А чому, власне, так?

К.: Тому що Дорослий здатний дистанціюватися і від настанови, і від ситуації дитинства, коли він був залежним від батька... Тому що він не зацікавлений дотримуватися настанови, яка є неуспішною... неефективною... може спричинити йому непотрібні життєві труднощі.

П.: Цілком з Вами згодна. Тому давайте зробимо таку вправу: треба пригадати усі настанови (стосовно праці, держави, чиновників та

представників влади), які Ви чули в дитинстві. Від тата, мами, інших авторитетних людей. Потім ми будемо наводити приклади, коли ці сентенції підтверджувалися у Вашому реальному, дорослому, житті і коли – не підтверджувалися...

У такий спосіб, на цьому етапі з'ясовувалися основні батьківські настанови, міра їх наслідування або протистояння ним (що також може поєднуватися з грою), а також особливості самопочуття особи в сім'ї як організації, основні джерела психологічного дискомфорту як мотивація ігрової поведінки.

Як видно з наведеного прикладу, ігрова віктимна поведінка клієнта (роль Жертви) виникла як наслідування батьківської ігрової/ сценарної поведінки в ході типової гри «Держава гнобить мене». Але не завжди ігрова поведінка породжується наслідуванням аналогічної батьківської поведінки.

Було встановлено, що мотивація ігрової поведінки серед усіх наших клієнтів: 1) становила собою наслідування батьківської гри (14 осіб); 2) виникала через суперечливість батьківських настановлень щодо держави та влади (12 осіб); 3) формувалася під час безпосереднього включення до батьківських ігор (10 осіб).

Наведений вище аналіз виникнення гри (здебільшого в дитинстві) дає змогу виявити як мотиваційні основи, так і походження гри. Але крім цього для виникнення громадянської гри в безпосередній ситуації взаємодії з державою потрібні також «тригери» – ситуації, що «запускають» реалізацію ігрової поведінки. Їх ми виявляли на третьому етапі, а здійснювали корекцію реагування на них – на четвертому етапі психолого-консультативної роботи з громадянською ідентичністю особистості.

На третьому етапі увага була спрямована на репродуктивну громадянську ідентичність; аналізувалися джерела суб'єкт-об'єктної / об'єкт-суб'єктної парадигми стосунків особистості з державою та можливі емоційні фіксації на позиціях громадянської протестності або громадянської конформності. Як виявилось, саме ці ситуації зазвичай були «тригерними» (наприклад, можливість

безкарного порушення/обману держави або спокуса віктимізації себе в стосунках з органами влади) і запускали механізм ігрових транзакцій.

Як зазначалося в розділах 2 і 4 нашої дисертаційної роботи, репродуктивна громадянська ідентичність виникає в період шкільного дитинства, коли система шкільної освіти та виховання виступає головним агентом політичної та громадянської соціалізації особистості. Однією з найбільших проблем тут є формування громадянської конформності. Школа навчає дитину різним видам кооперативної поведінки, вчить об'єднуватися в групи і підтримувати своїми діями єдність цих груп. Індивідуалістична поведінка здебільшого не лише не схвалюється, вона унеможлиблюється (хіба що в окремих школах чи класах або в межах програм, спрямованих на розвиток особистісної креативності). Факт об'єднання школярів у класи (що стає обов'язковою умовою будь-якого навчального процесу), перебування в переповнених шкільних приміщеннях змушує особистість адаптовуватися як до групи, так і до публічності як умови життєдіяльності загалом.

Процес формування особистості в молодшому, середньому і старшому шкільному віці відбувається під впливом інших/групи. Не дивно, що поширеними типами реакції є як підпорядкування цьому впливу (конформність), так і протест, бунт проти нього. Це стосується як політичної, так і громадянської свідомості та поведінки школярів. «Тригерними» виступають ситуації «усі так роблять – і ти так роби», тобто максимально типові реакції оточуючих.

Практично усі громадянські ігри, з якими ми працювали в консультуванні, мають свої типові «тригери» – ситуації, що провокують ігрові транзакції як реакції на них.

Розглянемо приклад пошуку таких ситуацій та відповідних ігрових транзакцій в ході психологічної консультації.

Клієнт (роль «Пільговик»): ...Звичайно, в дитинстві і в студентському віці я не раз їздила у трамваї «зайцем». Та це робили абсолютно всі нормальні люди.

Психолог: Усі так робили? Тобто, це робили Ваші однолітки?

К.: Звичайно. Ми навіть змагалися в цьому між собою. Підліткам їхати в трамваї і платити вважається западло. Так само і студентам.

П.: Але ж держава дає пільги на проїзд і студентам, і школярам.

К.: Нема про що говорити! Проїхався «зайцем» – і молодець! Лохи платять.

П.: Бути лохом соромно, правда?

К. (сміється): Не соромно, а тупо. Хіба ж ні?

П.: В такому разі, не варто взагалі бути лохом у житті. Можна економити на комунальних платежах. Можна оформити собі якісь пільги, не платити податки, зобов'язати профком підтримувати себе.

К.: Ну, щось таке. Лохом бути це тупо. Може, комусь це підходить, а мені це не підходить.

П.: Коли це розуміння прийшло до Вас? В який момент? Це прийшло уже зараз, з життєвим досвідом? Чи раніше?

К. (пригадує): Я би сказала так – ніколи в житті не хотіла бути лохушкою. Чи замужем за лохом. Це кончені люди. Ні, я із самого дитинства була іншою. От скільки себе пам'ятаю.

П.: А що саме Ви пам'ятаєте?

К.: Та хоч би й ці поїздки в трамваях, в тролейбусах. ЧОМУ я маю платити? Це ж не метро. Та й навіть якщо контролер прийде – скільки разів ми з іншими дівчатами забалакували його, або плакали, що нема грошей, або просили інших пасажирів допомогти нам.

П.: А де ще Ви могли так проїхати? Метро, електричка, пасажирський потяг?

К.: Ні, метро це занадто. Електричка ще туди-сюди. Так, на приміських електричках ми також каталися безкоштовно. Один раз – у пасажирському потязі.

З цього фрагменту бесіди випливає, що основним «тригером» ситуації несплати за державні послуги є перцептивна безкарність ситуації. Якщо в метро вона недосяжна, то у трамваї – цілком можлива. «Тригер безкарності» запускає

дію мотиваційного та поведінкового механізму, результатом якої є розгортання гри на фоні формування специфічних цінностей соціального паразитизму. Нескладно помітити також, що суттєву роль тут грає також конформна поведінка – підтримка групи ровесників, яка супроводжувала нашу клієнтку в подібних ситуаціях.

У розглянутому випадку конформність підтримувала правопорушну поведінку, спрямовану на обман чи дрібне шахрайство щодо муніципального транспорту чи Укрзалізниці. Основою гри є репродуктивна (і недостатньо розвинута) громадянська ідентичність, що ґрунтується на суб'єкт-об'єктній парадигмі відносин з державою.

Аналогічним чином, громадянська протестність, нонконформність також може бути основою ігрових транзакцій з державою. Це може бути різного роду бунтівна поведінка стосовно школи та впроваджуваних нею правил, форми одягу, різного роду регламентації поведінки школяра. Так, для одного нашого клієнта «тригерною» була ситуація шкільного примусу до носіння шкільної форми. Протестуючи, він у дитинстві не тільки відмовлявся носити форму, а й вдягався з викликом та епатажем (у стилі панка). В університеті він почав практикувати трансвестизм. Конфлікт, який виник у нього на цьому ґрунті з деканатом, він переводив на політичний рівень: тлумачив його як утиски прав сексуальних меншин. Ситуація була ігровою (роль Жертви у грі «Держава гнобить мене»), оскільки, як виявилось при аналізі, трансвестизм не був для нього реальною цінністю, а був лише приводом для демонстративного протесту («протиставленням огидному натовпу»). Цей непродуктивний псевдо-громадянський протест заводив його в сурогатність стосунків з державою та співгромадянами, відволікаючи від потрібної клієнту самореалізації.

На четвертому етапі робота здійснювалася з виявленими «тригерними» ситуаціями. Особа мала ідентифікувати у себе ці ситуації та зумовлені ними звичні ігрові транзакції, відрефлексувати їх. Тоді для кожної «тригерної» ситуації, що провокувала особистість на гру, вона мала прописати альтернативні (не-ігрові) транзакції, також прийнятні/бажані для себе. Після цього особа

виконувала завдання змодельовати для себе психологічний результат взаємодії – як у випадку ігрових, так і у випадку альтернативних транзакцій. Цей результат міг бути висвітлений як у прагматичному, так і емоційно-ціннісному ключі. По суті, так здійснювалося порівняння психологічного виграшу відповідної громадянської гри (неоптимального для відносин з державою) і результату неігрової взаємодії у рамках суб'єкт-суб'єктної парадигми відносин особистості й держави. Це давало змогу більш цілісної, більш глибинної відмови від гри, ніж лише на поверхово-раціональному рівні (що відбувалося на першому етапі).

В такий спосіб досягалися зміни в громадянській ідентичності, а також в уявній громадянській поведінці.

У психолого-консультативній роботі та при аналізі її результативності використовувалися методи: case-study – стратегія дослідження, спрямована на послідовне та детальне вивчення об'єкта з урахуванням різних доступних способів збирання інформації, переважно біографічної і яка стосується подій у минулому особи (тобто ретроспективної), а також значущих подій, які зараз відбуваються в її повсякденному житті (McLeod, 2019); якісний аналіз; статистичне порівняння даних діагностики громадянської ідентичності до і після консультування.

Передусім проаналізуємо тенденції динаміки громадянської ідентичності клієнтів під час психологічних консультацій; а також основні складнощі консультування з приводу громадянської ідентичності, до яких відносимо: 1) психологічний опір (67%); 2) «повторну травматизацію» клієнта при спогадах суперечливої громадянської поведінки батьків або суперечливих батьківських настанов щодо держави (25%); 3) складність утворення нових «ходів громадянського мислення», альтернативних ігровим транзакцій на завершальному етапі (75%). Розглянемо їх послідовно.

Психологічний опір становив собою заперечення: наявності гри або ігрових / сценарних транзакцій між громадянином і державою; можливості зупинити гру чи «вийти з гри»; наявності будь-якого психологічного «підтексту» в транзакціях громадянина та держави. Психологічний опір полягав також у

відстоюванні правильності (моральної виправданості) саме такої поведінки з боку громадянина, оскільки партнерську взаємодію унеможлиблює, на думку клієнта, сама держава.

У роботі з грою «Якщо б не ця держава» клієнт Л.М. виявляв опір на першому етапі, який виражався у посиленні звинувачення держави (*«Так, я скаржуся усім на нашу державу. І може, я так насправді виправдовую свою громадянську пасивність. Але ця критика виправдана. В радянські часи держава мені дала би квартиру, а зараз я маю купити її сам – за яку зарплату?!»*). Опір вдалося подолати за рахунок залучення як образу власного батька (чий сценарій був запозичений), так і образу Ідеального Українця (образ, якому сам клієнт приписував такі властивості, як фінансова успішність, підприємливість, оптимізм). Усвідомлення меж власної відповідальності і відповідальності держави відбулося під час порівняння громадянських диспозицій свого батька і гіпотетичного Ідеального Українця. Саме останній образ, а також порівняння цих двох постатей дали змогу клієнтові побачити відмінності між оптимальним і неоптимальним ставленнями до держави. Ставши суб'єктивним еталоном громадянина, «Ідеальний Українець» як модель допоміг відійти від фіксації на громадянській протестності та від образи на державу, а також полегшив відпрацювання нових моделей громадянської поведінки.

Більша половина наших клієнтів здійснювала подібний психологічний опір як на початку, так і в процесі консультування. 4 (11%) з них були настільки зафіксовані на опорі та принциповій неготовності побачити можливості виходу з гри, що успішність конструктивних змін їх громадянської ідентичності слід вважати невисокою.

Чверть усіх консультативних випадків передбачало додання психологічних складнощів при відпрацюванні організаційної (громадянської) протоідентичності. Ці складнощі полягали в емоційному відреагуванні умовно травмуючих ситуацій взаємодії дитини з батьками – ігрових/ сценарних або таких, що спонукали дитину до гри. За Е. Берном, гра часто виникає в дитинстві під впливом батьків; типовою є генеза гри внаслідок суперечливих вимог щодо

дитини (наприклад, від дитини вимагаються успіхи в навчанні, але усі її спроби вчитися висміюються; дитина інтуїтивно розуміє, що справжній інтерес батьків полягає у створенні ситуації навченої беспорядності, коли вони самостверджуються за рахунок дитини. Тоді дитина розпочинає свою гру, що є комплементарною грі дорослих, і демонструє повну неспроможність до навчання попри усі свої зусилля).

Аналогічно, генеза громадянських ігор може бути пов'язана із суперечливими громадянсько-політичними вимогами щодо дитини. Наприклад, батьки декларативно вимагають від підлітка, щоб він вмів виражати власну думку, відстоював свою позицію щодо різних громадсько-політичних питань. Водночас його власні спроби робити це зіштовхуються із повним неприйняттям, агресією та висміюванням з боку батьків. Насправді від нього вимагається точне повторення політичних позицій тата, які сім'я вважає цілковито правильними, а їх ретрансляцію називає висловлюванням власної думки. Результатом може стати гра: підліток некритично повторює точку зору батька, вважаючи це виявом власної політичної свободи. У дорослому віці ця гра вкорінюється: людина повторює офіційно схвалену думку (навіть якщо вона суперечить фактам) і вважає це виявом власної політичної волі. Ця гра є поширеною в авторитарних політичних режимах. Тут ця гра набуває особливого масштабу, тому що ігрові дії отримують істотне негативне підкріплення: людина заперечує очевидні факти під впливом страху політичних репресій або осуду співгромадян. Наприклад, у путінській Росії люди вірять озвученим пропагандою фейкам (про лабораторії біологічної зброї на території України, про створення з України «анти-Росії») і не звертають уваги на факти. Психологічний виграш: можливість не йти всупереч державі з її поліцейсько-каральною машиною; консенсус із співгромадянами. У разі ж провалу політичного режиму громадянин може сказати «А я нічого не знав. Мене обманули», покаятися, отримати виправдання і надалі так само «щиросердно» помилятися. Отже, настановлення на такий психологічний виграш і безвідповідальність з великою долею ймовірності спонукають до гри.

7.3. Результати психолого-консультативної роботи з проблемами становлення громадянської ідентичності

Порівняльний аналіз результатів діагностики зрілості громадянської ідентичності до і після консультативної роботи (за критерієм Вілкоксона) засвідчив наявність статистично значущих відмінностей у всіх показниках ідентичності, окрім стійкості (Табл. 7.1, Додаток М).

Таблиця 7.1

Порівняння середніх значень показників зрілості громадянської ідентичності до та після психолого-консультативної роботи

Показник	Середнє значення до психолого-консультативної роботи	Середнє значення після психолого-консультативної роботи	Рівень статистичної значущості p-level (Wilcoxon Test)
Концептуальність	1,556	2,167	0,002060
Суб'єктна орієнтація	2,222	2,556	0,015218
Репрезентованість	2,139	2,556	0,039192
Стійкість	1,306	1,472	0,126091

Найбільше змінився показник концептуальності громадянської ідентичності: зростала деталізованість, внутрішня логічна узгодженість, відрефлексованість власної громадянськості.

Насамперед, варто окремо прокоментувати той факт, що саме концептуальність громадянської ідентичності зазнала найбільш значних змін з-поміж інших її елементів – стійкості, суб'єктності, ієрархічного положення серед інших ідентичностей (репрезентованості). Концептуальність, без сумніву, відноситься до «вищих» прошарків згаданої ідентичності – до рівня усвідомлення, системотворення. Безумовно, концептуальність означає не лише усвідомлюваність своїх ставлень та диспозицій щодо держави та співгромадян, а й їх системність, несуперечливість, раціональну взаємоузгодженість. Ба більше, саме концептуальний рівень містить в собі громадянські цінності (бо природа цінностей як таких має аксіолого-екзистенційний, духовний характер). Без концептуальності функціонування громадянської ідентичності може бути лише редукованим. Наприклад, вона може базуватися більшою мірою на емоційних переживаннях прив'язаності до рідної землі; почуттях, пов'язаних із

символікою громадянського характеру (герб, гімн, національний одяг тощо). Але відсутність громадянських цінностей робить цю ідентичність нестійкою, суперечливою, хисткою (наприклад, людина не замотивована обстоювати незалежність своєї держави, бо «не бачить проблеми» у підданстві іншій державі за умови, що їй дозволяють далі жити на її рідній землі).

Саме тому слід вважати, що підвищення концептуальності громадянської ідентичності очевидно сприяє її розвитку та оновленню.

Оцінюючи підвищення концептуальності більш диференційовано, можна відзначити, що цей показник змінювався по-різному у різних груп людей, що брали участь в психолого-консультативній роботі. Так, динаміка концептуальності була різною у чоловіків та жінок, у людей різних вікових груп (табл. 7.2, Додаток М).

Таблиця 7.2

Результати порівняльного аналізу змін концептуальності громадянської ідентичності у вікових групах та за статтю в ході психолого-консультативної роботи

Групи порівняння	Зміна концептуальності	p-level (Mann-Whitney U Test)
Чоловіки / Жінки	1,27 / 0,71	0,014101
Особи віком до 35 років / 36-48 років	0,70 / 1,25	0,024894

Як можна бачити з таблиці 7.2, динаміка змін концептуальності є вищою у чоловіків порівняно з жінками. Це можна пояснити статево-рольовими особливостями. У нашій культурі, ще не позбавленій ознак патріархальності, саме на чоловіків покладається відповідальність за політичну і громадянську позицію сім'ї. Щодо жінок, то навпаки, традиційно більше акцептується їх позаполітичність, наявність «узагальненої» громадянської позиції без деталізації. Це пов'язано з традиційною роллю жінки, яка споконвіку передбачала «вузьку спеціалізацію» на вихованні дітей та обслуговуванні сім'ї. Саме тому, на нашу думку, чоловіча частина вибірки виявилася більш сензитивною до розвитку концептуальності громадянської ідентичності.

Виявлена також статистично значуща відмінність за цим показником між респондентами до 35 років та особами віком 36-48 років. Як показало порівняння, під час психолого-консультативної роботи концептуальність громадянської ідентичності більше розвинулася в осіб більш старшого віку. Цей результат можна пояснити тим, що доросліші люди мають ширший досвід залучення до організаційного середовища держави та ціннісно-смыслового обміну із співгромадянами, ніж молодь, яка переважно вчиться (що передбачає вужче залучення до організаційного середовища держави) або лише розпочинає кар'єру, бізнес та сімейне життя. Цей досвід спричиняє: а) кількісну різницю у матеріалі для усвідомлення (життєві події, пов'язані із взаємодією з державою, необхідність їх прийняти та інтеріоризувати, а також різного роду наративи, актуалізовані проблеми), б) вищу мотивацію (яка створюється тією частиною згаданого досвіду, що містить негативні переживання, спричиняє незадоволення і спонукає до осмислення, пояснення).

Статистично значущими виявилися також відмінності у змінах концептуальності громадянської ідентичності ($p=0,000739$) у представників різних типів громадянської ідентичності (табл. 7.3, Додаток Н)

Таблиця 7.3

Результати порівняльного аналізу змін концептуальності представників різних типів громадянської ідентичності в ході психолого-консультативної роботи

Групи порівняння	Зміна концептуальності	p-level (Sheffe Test)
Ігровий / Інституціонально-ігровий тип ГІ	0,50 / 1,67	0,002993
Ігровий / Латентний тип ГІ	0,50 / 0,80	0,026857
Інституціонально-ігровий / Латентний тип	1,67/ 0,80	0,004462

Як бачимо з таблиці 7.3, ця різниця зафіксована між типами «Інституціонально-ігровий», «Ігровий», «Латентний». Вище зазначалося, що вони характеризуються різними комбінаціями характеристик громадянської ідентичності. Так, Інституціонально-ігровому типу притаманні поєднання інституціональної та ігрової спрямованості, Ігровому – цілковите домінування ігрової спрямованості, а Латентному – низький рівень вираженості усіх

(інституціональної, спільотної, рольової) спрямованостей громадянської ідентичності. Результат порівняння виявився певною мірою прогнозованим: найбільше зростання концептуальності громадянської ідентичності виявилось у Інституціонально-ігрового типу (як порівняно з Латентним, так і з Ігровим типами) (рис. 7.3).

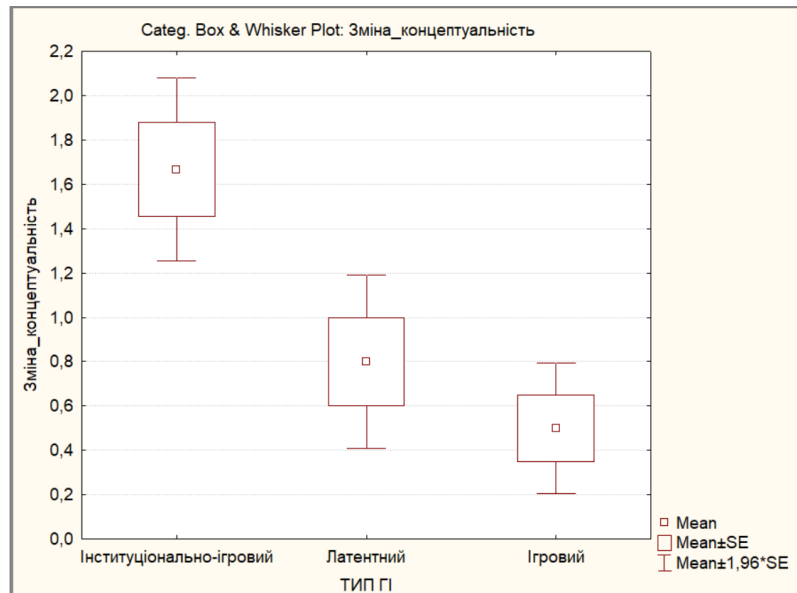

Рис. 7.3. Порівняння змін концептуальності у представників інституціонально-ігрового, латентного та ігрового типів громадянської ідентичності

Це означає, що описана вище психолого-консультативна робота, організована за принципами транзакційного аналізу, найбільше спонукає зміни концептуальності громадянської ідентичності носіїв Інституціонально-ігрового типу. Чим це можна пояснити? Вказаний тип із самого початку має інституціональну спрямованість, тобто психологічну орієнтованість на державу як інституцію. Представники цього типу часто атрибуують відповідальність державі у багатьох ситуаціях, мають чимало очікувань щодо неї, нерідко характеризуються патерналізмом. Їм притаманна рефлексія своїх експектацій та антиципацій стану справ у державі, вони узгоджують з ними свої практичні дії. Вони чутливі до різноманітних трансформацій на державному рівні (зокрема, реформ, переструктурувань, переоцінки пріоритетів). Саме тому вони легко включаються в державницький чи громадсько-політичний дискурс. А цей

дискурс є неможливим без певного рівня абстрагування від побутових проблем громади, узагальнення, елементарного розуміння стратегій розвитку держави. Осмислення такого роду стосується і власної належності до держави в якості громадянина. Тому цей тип відрізняється певною чутливістю до концептуальності громадянської ідентичності. В результаті, психологічні консультації, в ході яких відбувається посилена рефлексія власних громадянських диспозицій, актуалізація психологічних (зокрема «ігрових» проблем взаємодії з державою), спонукають найбільший розвиток концептуальності згаданої ідентичності.

Виявлено також переважання Латентного типу над Ігровим в успішності формування концептуальності громадянської ідентичності. Латентний тип характеризується мінімальною вираженістю тієї чи іншої спрямованості громадянської ідентичності, отже, вона є «прихованою», невиразною, недостатньо розвинутою. Але динаміка розвитку її концептуальності в Латентного типу у процесі консультативної роботи випереджає аналогічну динаміку Ігрового типу. Причина може полягати в тому, що невиражені характеристики громадянської ідентичності Латентного типу не означають наявності психологічних перешкод для її подальшого вияву та розвитку (так само як і перверсій її становлення). Водночас Ігровий тип передбачає певну фіксацію на деяких деформаціях становлення громадянської ідентичності. Чому це стосується саме концептуальності, яка втілює в собі когнітивну складову громадянської ідентичності? Як зазначав К. Роджерс, будь-які деформації ідентичності особистості призводять до «невротичних викривлень» у сприйнятті реальності людиною; так, наприклад, невротик є хворим не лише особистісно, він є хворим когнітивно (Rogers, 1995). Людина, яка грає в ігри зі своїм соціальним оточенням, зі співгромадянами, з державою і є зафіксованою на цій деформації своєї громадянської ідентичності, також втрачає адекватність оцінювання соціально-політичної реальності. Сурогатність стосунків особистості та держави призводить до того, що особистість не помічає можливості вступити у більш щирі та конструктивні стосунки. Тому

концептуальність її громадянської ідентичності залишається редукованою та схематичною, інколи суперечливою. Так, наприклад, імперсько-російська громадянська ідентичність (яка вочевидь передбачає гру «Ми великі, ми сильні») може одночасно містити такі суперечливі когніції, як «ми визволителі російськомовного населення України» і «ми не проти жертв серед населення України, зокрема серед російськомовних». Суперечливість громадянської ідентичності зумовлює її хисткість та ефемерність. При цьому «ігрова» громадянська свідомість допускає когнітивний дисонанс і зумовлений ним дискомфорт, але може акцептувати його доволі тривалий час. Цим зумовлений психологічний опір, який Ігровий тип чинить змінам концептуальності своєї громадянської ідентичності. Втім, це не означає, що такі зміни не відбуваються; просто вони є повільнішими та потребують більше зусиль як з боку психолога-консультанта, так і з боку клієнта.

Відповідно до цього і вибудовується певна ієрархія успішності розвитку концептуальності громадянської ідентичності особистості в ході психолого-консультативної роботи: найуспішнішим виступає Інституціонально-ігровий тип, далі – Латентний, ще менш успішним – Ігровий.

Ще одним важливим показником, який продемонстрував істотну динаміку на початку і наприкінці психолого-консультативної роботи з клієнтами, був показник суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності (табл. 7.1, Додаток М). Ця динаміка видається нам найважливішим результатом роботи над громадянською ідентичністю в ході психологічних консультацій. Суб'єктна орієнтація громадянської ідентичності є її сутнісною та визначальною характеристикою. Власне брак суб'єктної орієнтації в стосунках особистості й держави і спричиняє відхід від автентичності в цих стосунках та їх заміну сурогатністю, що призводить до «ігрової» взаємодії. Суб'єктність зазвичай вбачається громадянином або в собі самому (тоді держава знецінюється, постає об'єктом), або в державі (тоді знецінюється особистість громадянина). Партнерські стосунки між особистістю та державою можливі лише у разі

визнання суб'єктності як за собою, так і за державою, що в нашому досвіді траплялося досить рідко.

Підвищення суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності означало, що особистість більшою мірою позиціонувала себе автором власного життя в стосунках з державою, усвідомлювала відповідальність як за власний розвиток, так і за розвиток держави.

Щодо відмінностей у динаміці змін суб'єктної орієнтації, то статистично значуща різниця виявлена у представників різних типів громадянської ідентичності ($p=0,006153$), а також різних ролей (передусім «Ображений», «Патріот», «Пільговик») та відповідних ігор, які преферувалися клієнтами. За цим показником не виявлено статистично значущих відмінностей між чоловіками та жінками, а також між різними віковими групами. Результати порівняльного аналізу наведено в таблиці 7.4.

Таблиця 7.4.

Результати порівняльного аналізу змін суб'єктної орієнтації представників різних ролей та типів громадянської ідентичності в ході психолого-консультативної роботи

Групи порівняння	Зміна суб'єктної орієнтації	p-level (Sheffe Test)
Роль «Пільговик» / роль «Ображений»	0,21 / 0,82	0,036564
Роль «Пільговик» / роль «Патріот»	0,21 / 1,46	0,027056
Ігровий/ Інституціонально-ігровий тип	0,47 / 1,33	0,013821
Інституціонально-ігровий / Латентний тип	1,33 / 0,40	0,027309

Виявилася статистично значуща різниця зміни суб'єктності у тих клієнтів, що грали роль Ображеного (гра «Якщо б не ця держава») порівняно з тими, хто грав роль Пільговика (в одноіменній грі). Також значущою була відмінність у зміні суб'єктності виконавців ролі Патріота і Пільговика. Якщо суб'єктність Ображеного і Патріота зростала, то рівень суб'єктності Пільговика практично не змінювався. Чим це можна пояснити? Гра Патріота передбачає взаємоповагу між особистістю та державою, хоча вона часто є позірною; гра Ображеного – самоповагу та самоцінність попри демонізацію держави та парадоксальне знецінення себе. Водночас у грі Пільговика ставлення до держави є виключно

об'єктним, паразитичним; практикується настановлення на примітивне використання держави. Це ставлення часто є настільки непродуктивним, що знецінення держави як партнера взаємовідносин спонукає навіть знецінення власного Я (хоча першопочатково йому приписується суб'єктність): адже сама по собі наявність стосунків чи взаємодії означає наявність «відкритого каналу» між партнерами, по якому, метафорично висловлюючися, передається повага або знецінення, дегуманізація, об'єктивізація. Саме тому власне роль Пільговика виявилася такою, що спонукала опір її носіїв підвищенню суб'єктності громадянської ідентичності в ході психолого-консультативної роботи. Отже, можна говорити про максимально непродуктивні ігри: це передусім ігри, в яких реалізовується спрямованість особистості на соціальний паразитизм щодо держави.

Підвищилося положення громадянської ідентичності в ієрархічній структурі інших ідентичностей (табл. 7.1, Додаток М). По цьому показнику не виявлено статистично значущих відмінностей між різними підгрупами клієнтів (різного віку, статі, типу громадянської ідентичності). Це означає однорідність психолого-консультативного впливу на громадянську ідентичність в цьому аспекті. Вочевидь, не лише змістова складова наданих психологічних консультацій, а й сам факт посиленої рефлексії власних громадянських переживань, їх концептуалізації, усвідомлення змістів власної громадянськості, – усе це сприяло підвищенню положення громадянської ідентичності в ієрархії інших ідентичностей особистості на кілька позицій (порівняно з першопочатковим її положенням).

Отже, психолого-консультативна робота з громадянською ідентичністю особистості, що ґрунтувалася на методологічних положеннях транзакційного аналізу, спричинила підвищення концептуальності та суб'єктної орієнтованості громадянської ідентичності, а також підвищення її ієрархічного положення в структурі інших ідентичностей.

В результаті психолого-консультативної роботи зафіксовано також зміни типу громадянської ідентичності. У 17 клієнтів (47%) тип громадянської

ідентичності змінився. У принципі, цей результат можна назвати очікуваним, тому що тип громадянської ідентичності є динамічним утворенням і може змінюватися залежно від життєвої ситуації, трансформації цінностей, особистісних змін.

Зміни зафіксовано передусім у таких типах, як Інституціонально-ігрового та Спільотно-ігрового на Державницький (Інституціонально-рольовий) та Рівнобічний типи, у 2 клієнтів (6%), що мали відповідно Ігровий та Інституціонально-ігровий тип – на Латентний тип.

Ці зміни виглядають природними в контексті змін рівня суб'єктності громадянської ідентичності загалом і зміни парадигми стосунків особистості з державою зокрема. Наприклад, якщо особистість реалізує «вихід з гри», перехід на позицію Дорослого у своїх інтеракціях, то змінюється як самоінтерпретація, так і інтерпретація партнера взаємодії. Вони стають суб'єктивними (мовою транзакційного аналізу, «Ти – ОК, Я – ОК»), що означає взаємну повагу і відмову від маніпуляції. Так, скажімо, розглядаючи гру «Держава гнобить мене», можна констатувати, що «вихід з гри» однозначно пов'язаний зі зміною самоствавлення, самоінтерпретації, яка трансформується з об'єктного знецінення себе («я ніхто для цієї держави») на суб'єктивізацію себе, повернення собі авторства власного життя в державі («я можу впливати на державу, я шукаю / створюю механізми цього впливу»). В цьому випадку змінюється тип громадянської ідентичності, адже стара гра вичерпана і далі неможлива. Але конструктивність переходу не забезпечується «автоматично», і немає гарантії, що стара гра не буде замінена новою.

Чому змінювалися саме вказані типи і чим зумовлене виникнення саме трьох зазначених вище типів – Державницького, Рівнобічного, Латентного?

Логічно, що саме Інституціонально-ігровий та Ігровий типи громадянської ідентичності були головним об'єктом нашої психолого-консультативної роботи. Адже саме ці типи (одночасно зі Спільотно-ігровим) є основними «носіями» та виконавцями громадянських ігор.

Зміни типів пояснюються трансформаціями складових громадянської ідентичності, зокрема концептуальності та суб'єктної орієнтації. Якщо особистість «виходить з гри», її ставлення до себе і до держави стає більш суб'єктивним. Завдяки цьому, наприклад, Інституціонально-ігровий тип перетворюється на Державницький (Інституціонально-рольовий): особистість продовжує грати роль громадянина (виконувати рольові приписи), але уникає ігрової та сценарної взаємодії. Закономірним є також перетворення вищевказаних типів на Різнобічний: апгрейд громадянської ідентичності, який спонукає психолого-консультативна робота, передбачає розвиток різних складових громадянської ідентичності. Логічно припустити, що підвищення показників концептуальності та суб'єктної орієнтації само по собі може спричинити в майбутньому розвиток стійкості громадянської ідентичності (оскільки елементи цієї ідентичності взаємопов'язані, то оновлене і покращене функціонування одного елемента спонукає оновлення і покращення функціонування другого). У такий спосіб відбувається становлення Різнобічного типу громадянської ідентичності – того її різновиду, який характеризується достатньо вираженим і гармонійним розвитком усіх вимірів громадянської ідентичності.

Чим же можна пояснити трансформацію «більш розвинутого» Ігрового та Інституціонально-ігрового типів в Латентний тип? Річ у тім, що виникнення Різнобічного типу як результат психолого-консультативної роботи є можливим лише для клієнтів з добре розвинутими Я-концепцією та самосвідомістю, складною та структурованою особистісною ідентичністю. Вони убезпечують особистість від негативних (часом навіть кризових) переживань при аналізі свого дитячого досвіду реагування на суперечливі вимоги батьків, виявів власної громадянської конформності та інших громадянських переживань травмуючого характеру. У випадках, коли зазначені структури психіки розвинені недостатньо, у клієнтів можуть розвиватися реакції уникнення та регресії. Саме тоді спостерігається своєрідний «відхід» до інфантильного стану невиявленості, невираженості, латентності власної ідентичності, передусім громадянської.

«Мені важко сказати якою я є, відчуваю невпевненість, не хочу нічого вибирати. Жодних громадянських вчинків, жодної громадянської чи політичної активності. Хочу просто жити, нічого не прагнути. Мені потрібно з цим побути» – так описує свій психологічний стан клієнтка, у якої було зафіксовано зміну Ігрового типу на Латентний. Це свідчить, на нашу думку, про тимчасовий характер виникнення цього нового типу, услід за яким може відбутися наступне переструктурування громадянської ідентичності. Переструктурування попередньо вимагає деструктурування. Актуалізацію Латентного типу як відповідь на роботу в консультуванні можна інтерпретувати як тимчасовий «тайм-аут» для подальшого переструктурування громадянської ідентичності.

Отже, психолого-консультативна робота з громадянською ідентичністю особистості дала досить різнопланові результати; вона спричиняла розвиток, оновлення і остаточне становлення громадянської ідентичності особистості.

Висновки до сьомого розділу

1. Психолого-консультативна робота з проблемами громадянської ідентичності особистості ґрунтувалася на методологічних постулатах транзакційного аналізу і була спрямована на виявлення та корекцію «ігрових» деформацій становлення громадянської ідентичності. Ці деформації виявлялися у реалізації громадянських ігор – серій повторюваних ігрових та сценарних транзакцій між особистістю та державою, спрямованих на реалізацію непродуктивних (сурогатних) стосунків особистості та держави в парадигмах суб'єкт-об'єктної або об'єкт-суб'єктної взаємодії.

2. У парадигмах суб'єкт-об'єктної взаємодії реалізовувалися встановлені у клієнтів психологічних консультацій ігри «Патріот», «Пільговик»; у парадигмах об'єкт-суб'єктної взаємодії з державою – ігри «Держава гнобить мене», «Якщо б не ця держава», «Зразковий громадянин» («Трудовий героїзм»). Усі ці парадигми стосунків особистості та держави не є партнерськими, в них відбувається знецінення або особистості, або держави. Саме тому вони породжують деструктивну ігрову взаємодію.

3. Ця взаємодія в ході психологічних консультацій піддавалася аналізу за схемою Е. Берна; виявлялися: а) основне призначення гри; б) психологічний виграш для головного гравця; в) ролі; г) головні ходи у грі; г) винагороди; д) антитеза (можливість зупинити гру, переорієнтувати головного гравця на більш продуктивні стосунки). Для глибшого аналізу генези гри відтворювалися дитячі спогади про критичні для становлення громадянської ідентичності транзакції в батьківській сім'ї.

4. Психологічна робота з іграми здійснювалася також згідно з постулатами транзакційного аналізу. Результатом цієї роботи мали стати: 1) відмова від гри; 2) усвідомлення власної парадигми відносин з державою і її зміна; 3) напрацювання нових (не-ігрових) способів поведінки в «тригерних» ситуаціях взаємодії з державою.

5. Основними складнощами психологічного консультування з приводу громадянської ідентичності були: 1) психологічний опір клієнтів (67%); 2) «повторна травматизація» при спогадах суперечливої громадянської поведінки батьків або суперечливих батьківських настанов щодо держави (25%); 3) складність утворення нових «ходів громадянського мислення», альтернативних ігровим транзакцій на завершальному етапі (75%).

6. Психолого-консультативна робота з громадянською ідентичністю особистості, що ґрунтувалася на методологічних положеннях транзакційного аналізу, спричинила підвищення концептуальності та суб'єктної орієнтованості громадянської ідентичності, а також підвищення її ієрархічного положення в структурі інших ідентичностей особистості.

7. Психолого-консультативна робота в 47% спричинила зміну типів громадянської ідентичності, зокрема, Інституціонально-ігровий та Спільотно-ігровий трансформувалися на Державницький та Рівнобічний типи, у 6% клієнтів, що мали Ігровий та Інституціонально-ігровий типи – на Латентний тип. Зміни типів пояснюються трансформаціями складових громадянської ідентичності, зокрема концептуальності та суб'єктної орієнтації. Якщо особистість «виходить з гри», її ставлення до себе і до держави стає більш

суб'єктивним. Актуалізацію Латентного типу як відповідь на роботу в консультуванні можна інтерпретувати як тимчасовий «тайм-аут» для подальшого переструктурування громадянської ідентичності.

8. Психолого-консультативна робота з громадянською ідентичністю особистості дала досить різнопланові результати; загалом вона спричиняла розвиток, оновлення і остаточне становлення громадянської ідентичності особистості.

Основні результати досліджень сьомого розділу викладено в таких публікаціях автора: Petrovska, 2022; Петровська, 2022b; 2021b; 2021c; 2021e; 2020e; 2020f; 2020g; 2019b.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми становлення громадянської ідентичності особистості; представлено наукову концепцію, яка надає системну інтерпретацію процесу становлення громадянської ідентичності з позиції організаційно-рольового підходу.

Здійснений теоретичний, емпіричний і практико-психологічний аналіз феномена громадянської ідентичності та особливостей її становлення дає змогу зробити такі висновки.

1. Поняття громадянської ідентичності не має однозначного тлумачення ні в українських, ні в закордонних науково-психологічних джерелах. Водночас наукові напрацювання щодо ідентичності в організаційній та політичній психології, рольових теоріях, психології суб'єктності дають основу для інтерпретації природи громадянської ідентичності як організаційно-рольової. Результати аналізу узагальнені в *організаційно-рольовій концепції становлення громадянської ідентичності особистості*, яка на основі організаційно-рольового та суб'єктно-орієнтованого підходу до аналізу стосунків особистості й держави пояснює онтологічну сутність феномену громадянської ідентичності, розкриває етапи та механізми її становлення, а також деформації громадянської ідентичності, зумовлені перешкодами функціонування відповідних механізмів.

2. Громадянська ідентичність розглядається як різновид організаційної ідентичності, що становить ціннісно-сміслову переживання особистістю тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як громадянина навіть при зміні громадянських цінностей/орієнтацій і виступає психологічним регулятором громадянської поведінки.

Громадянська ідентичність як особистісне утворення має три *виміри*: інституціональний, спільнотний та індивідуальний. У своєму інституціональному вимірі («громадянин – держава») громадянська ідентичність

релевантна стосункам громадянина з державою як організацією, ідентифікації себе як члена цієї організації. У спільнотному вимірі («громадянин – співгромадянин») громадянська ідентичність виявляється як ідентифікація себе зі співгромадянами. На індивідуальному рівні здійснюється самоідентифікація з роллю громадянина, прийняття прав і обов'язків, визначених цією роллю. З огляду на можливість різної актуалізованості згаданих вимірів у особистості обґрунтовано та описано 8 типів громадянської ідентичності на основі відповідних комбінацій.

Становлення громадянської ідентичності – це континуально-дискретний процес набуття особистістю громадянської ідентичності від протоідентичності до стану її зрілості, котрий характеризується максимальним розкриттям та реалізацією функцій громадянської ідентичності.

Визначено *основні психологічні закономірності становлення громадянської ідентичності особистості*. Становлення громадянської ідентичності: 1) є неперервним процесом, являє собою діалектичну єдність процесів виникнення, розвитку, дозрівання; завершує цей процес утворення зрілої громадянської ідентичності (в її принципових та сутнісних ознаках), але її подальші трансформації можливі з огляду на постійний розвиток держави і громадянської спільноти; 2) розгортається в кілька етапів – основних періодів, що якісно розрізняються і на кожному з яких закладаються базові утворення громадянської ідентичності (протоідентичність, репродуктивна та продуктивна громадянська ідентичність); є пунктами переходу від нижчого до вищого рівня становлення; накопичення ознак дозрівання спричиняє якісні, кардинальні зміни, і перехід реалізується через кризу; 3) спричиняється психологічними механізмами, які забезпечують «запуск» і перебіг цього процесу, накопичення кількісних змін та їх перехід до якісних трансформацій.

3. Зрілість громадянської ідентичності особистості означає її концептуальність (цілісність, осмисленість, деталізованість і логічність атиюдів стосовно різних аспектів життя держави і громадян), суб'єкту орієнтованість (готовність особистості бути джерелом активності у стосунках з державою,

відповідальність за себе як громадянина і за свій внесок в життя держави, переживання себе суб'єктом), стійкість (змістова константність, несхильність змінити державу підданства без істотної переоцінки цінностей та зміни его-ідентичності), а також її включеність в систему соціальних ідентичностей особистості (присутність громадянської ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості).

Виявлено, що громадянська ідентичність українців репрезентована переважно вісьмома типами: Інституціонально-спільнотним (17%), Ігровим (16%), Латентним (16%), Спільнотно-ігровим (15%), Інституціонально-ігровим (12%), Спільнотним (11%), Різнобічним (8%), Державницьким (5%). Отож, значна частина громадян схильні вступати з державою в «ігрову» інтеракцію. Орієнтація ігрової та сценарної взаємодії з державою є спільнотною, що вказує на запозичення ігор і сценаріїв у оточуючих, зумовленість гри більше конформністю, ніж усвідомленим вибором. Поширеність Латентного (невизначеного) типу громадянської ідентичності збігається з відносно невисоким рівнем зрілості громадянської ідентичності респондентів.

4. Теоретично обґрунтовано та емпірично підтверджено три послідовних *етапи* процесу становлення громадянської ідентичності особистості. На першому (системно-перцептивному) формуються основи інституціонального виміру організаційної ідентичності (протоідентичність), на другому (спільнотно-нормативному) – репродуктивна громадянська ідентичність і на третьому (індивідуально-рольовому) – продуктивна громадянська ідентичність. Протоідентичність є свого роду прототипом громадянина, репродуктивна – відтворенням еталону громадянина, продуктивна ґрунтується на засвоєнні ролі/рольового репертуару громадянина.

Якщо рольова взаємодія з державою як організацією ґрунтується на суб'єкт-об'єктній або об'єкт-суб'єктній парадигмі, формується схильність до ігрової/сценарної взаємодії (перекладання відповідальності на державу; соціальний та організаційний паразитизм; самоствердження за рахунок співгромадян тощо), які виявляються, зокрема, у громадянських іграх – серіях

повторюваних ігрових та сценарних транзакцій між особистістю і державою та/або співгромадянами. Ігрова взаємодія фіксує деструктивні різновиди громадянської поведінки, призводить до деформації громадянської ідентичності. Емпірично визначено найтипівіші громадянські ігри українців: «Переслідування» (теза гри: «Держава гнобить мене»), «Патріот» («Лише я люблю Україну, усі інші зрадники»), «Пільговик» («Ти утримуватимеш мене», позиція соціального паразитизму щодо держави), «Ображений» («Якщо б не ця держава...»), «Зразковий Громадянин» («Я краще усіх виконую громадянські обов'язки»).

5. Накопичення кількісних та якісних змін, виникнення «проміжних» утворень в процесі становлення громадянської ідентичності забезпечується дією відповідних *психологічних механізмів*. До психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності відносяться: механізми виникнення (інтеріоризація змістів громадянськості та наслідування моделей громадянської поведінки), розвитку (індивідуація та екстеріоризація змістів громадянськості) і власне становлення/утвердження (імплементація досвіду взаємодії з державою і співгромадянами і його осмислення).

Ускладнення в роботі цих механізмів можуть призводити до фіксації громадянської ідентичності на тому чи іншому етапі становлення і утвердження дефіцитарної чи деформованої громадянської ідентичності. Так, у Латентного типу, поширеного у різновікових групах, виявлено брак «задіяності» механізмів індивідуації та осмислення громадянських контентів, що свідчить: порушення і затримки реалізації згаданих механізмів призводять до несформованості громадянської ідентичності у дорослому віці.

6. Емпірично виявлено *чинники* становлення зрілої громадянської ідентичності особистості: соціально-психологічні (соціально-перцептивні, ціннісні та особистісні характеристики) та політико-психологічні (політичні погляди). Становленню зрілої громадянської ідентичності особистості найбільше сприяє актуалізація таких особистісних цінностей як значущість ідей державності та національної держави, цінностей законності, рівності прав і

свобод, культури і гуманності суспільства та свободи слова; громадянська компетентність (соціальна та комунікативна компетентність, готовність до громадянської партиципації, здатність до відстоювання громадянських прав та брати на себе відповідальність за власне існування, результати діяльності та взаємодію, а також до балансу між індивідуальними та груповими інтересами); образ держави (як такої, що надає можливості для власної самореалізації та задоволення потреб); політичні погляди (україноцентричні та демократичні, а також що передбачають необхідність більшої прозорості і визначеності державної політики, розширення можливостей самоврядування та законного впливу на владу).

Перспектива подальших досліджень полягає в з'ясуванні впливу на становлення громадянської ідентичності менталітету громадянської спільноти; детальнішому вивченні проблеми девіацій зазначеного становлення, зумовлених як індивідуальними, так і суспільно-психологічними чинниками; в розширеному аналізі впливу політико-психологічних чинників на становлення громадянської ідентичності; крос-культурному аналізі особливостей становлення громадянської ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаларова, К.А. (2014). Політико-ідеологічна ідентифікація як наукове поняття та соціальний феномен. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 1122, 29–32.
2. Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.
3. Андреева, Г. М. (1994). *Социальная психология*. Москва: Наука.
4. Арбеніна, В.Л., & Сокурянська, Л.Г. (ред.) (2012). *Українське студентство у пошуках ідентичності*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
5. Арутюнова, Е.М. (2007). *Формирование государственно-гражданской идентичности молодежи* (Автореф. дис. канд. социол. наук). Российский университет дружбы народов, Москва.
6. Аршава, І. О. (ред.). (2018). *Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах: монографія*. Дніпро: Видавець Біла К. О.
7. Байер, О. (2022). Тематичний аналіз як спосіб роботи з текстом. *Якісні дослідження в психології*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 4-9). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.
8. Барабаш, В. (2014). Роль громадянської самосвідомості у процесі громадянського виховання особистості. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, Серія: Педагогічні науки*, 125, 48–52.
9. Барабаш, В. (2015). Громадянська культура майбутнього фахівця в контексті формування громадянського суспільства. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*, 135, 53–56.
10. Бацанова, Ю.О. (2009). Соціальна ідентичність в ракурсі конструктивістської парадигми. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11502.html>

11. Бебик, В., & Цветкова, К. (2008). Міжнародний імідж ФРН в контексті дострокових парламентських виборів-2005. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск*, 96-104.
12. Бевз, Т.А. (ред.) (2014). *Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України.
13. Бевз, Т.А. (2014). Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3, 236–246.
14. Бедрій, Р. Б. (2006). *Конституційно-правові основи громадянства України*. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. Справ.
15. Безгина, Н.В. (2013). К вопросу о построении структурной модели гражданской идентичности. *Психосфера*, 3(1), 8–14.
16. Беленок, А. (2012). Симптоми ностальгії по советському минулому в колективних представленнях населення України. *Соціальні виміри суспільства*, 4(15), 390–410.
17. Берн, Э. (2008). *За пределами игр и сценариев*. Минск: Попурри.
18. Берн, Е. (2016). *Ігри, у які грають люди*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.
19. Беседин, А.А. (2011). *Правовая идеология как элемент правовой системы современного общества* (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Московский университет. Москва.
20. Бігун, О. (ред.) (1921). *Ідентичність: текстуальні виміри: колективна монографія*. Івано-Франківськ: видавець Кушнір Г. М
21. Білодіда, І.К. (ред.) (1973). *Словник української мови: в 11 томах*. Київ: Наукова думка.
22. Блинова, О.Є. (2011). *Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі*. Херсон : РІПО.
23. Блинова, О.Є. (ред.) (2018). *Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості*. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В. С.

- 24.Боднар, О. (2011). Поняття особистої безпеки людини і його структура. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2(5), 148–153.
- 25.Большаков, А.Г., & Зазнаев, О.И. (2012). Формирование гражданской идентичности: проблемы, современное состояние, перспективы. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 12(26), 38–41.
- 26.Бондаренко, В.Д., & Жадан, І.В. (Ред.) (2017). *Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування*. Київ: Міленіум.
- 27.Бондаренко, М., Бабенко, С., & Боровський, О. (2017). Соціальна згуртованість в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1(8), 58–65.
- 28.Бондаренко, С.М., & Ліфар, К. В. (2014). Імідж організації: сутність, зміст та основні етапи формування. *Технології та дизайн*, 2(11), 1–8.
- 29.Боришевський, М.Й., Алексеєва, М.І., & Антоненко, В.В. (2001). Еталонна модель особистості-громадянина. *Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості*, 1, 39–46.
- 30.Боришевський, М.Й. (1996). Психологічні механізми розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*, 3(12), 26–33.
- 31.Боришевський, М.Й., Яблонська, Т.М., & Антоненко В.В. (2007). *Розвиток громадянської спрямованості в юнацькому віці*. Київ: Педагогічна думка.
- 32.Брайєр, О.О. (2022). Тематичний аналіз як спосіб роботи з текстом. *Якісні дослідження в психології: проблеми та їх вирішення* (с. 4-9). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.
- 33.Брандес, М.Э. (2003). Идеология и миф: общие черты. *Политическая наука. Политическая идеология в современном мире*, 45–59.
- 34.Брушлинский, А.В. (1996). *Субъект: мышление, учение, воображение*. Москва: Изд-во «Институт практической психологии».

35. Бугерко, Я. (2008). Категоріальний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості. *Психологія і суспільство*, 1, 93–105.
36. Бусел, В.Т. (Ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».
37. Бутиліна, О.В. (2012). Маргінальна ситуація: структура та соціальні наслідки. *Український соціум*, 2(41), 17–25.
38. Бушуев, В.В., & Титов В.В. (2011). Национально-государственная идентичность в современном мире и роль исторической политики в ее формировании (теоретико-методологический анализ). *Вестник «История и политология»*, 4, 77–93.
39. Василенко, И. А. (2014). *Государственное и муниципальное управление*. Москва: Юрайт.
40. Василюк, Ф. (1984). *Психология переживания* (анализ преодоления критических ситуаций). Москва: Изд-во Моск. ун-та.
41. Вассерман, Л., Иовлев, Б. & Беребин, М. (2004). Методика для психологической диагностики уровня социальной фрустрированности и её практическое применение. Методические рекомендации. НИПНИ им. Бехтерева. Адаптація методики соціальної фрустрованості
42. Васютинський, В.О. (ред.) (2016). *Соціальна психологія бідності*. Київ: Міленіум.
43. Васютинський, В.О. (2021). Оцінка історичних провин українців носіями локальної і національної ідентичностей. *Український психологічний журнал*, 2(16), 9–20.
44. Васютинський, В.О. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота.
45. Васютинський, В.О. (2011). Соціально-психологічні особливості самовизначення між українською і російською ідентичностями. *Психологія мови і культури*, 14–21.

- 46.Васютинський, В.О. (2007). Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні: між ідеологією і мораллю. *Соціальна психологія. Спеціальний випуск*, 23–29.
- 47.Васютинський, В.О. (2001). Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і дорученням. *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* (с. 28–29). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
- 48.Вербець, В.В., Субот, О.А, & Христюк, Т.А. (2009). *Соціологія*. Київ: Кондор.
- 49.Вільчинська, І.Ю. (2002). *Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді*. (Автореф. дис. канд. політ. Наук). Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. Київ.
- 50.Вітман, К.М. (2008). Етнічність, як об'єкт етнополітологічного аналізу. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії, Т. VII* (с. 258–270). Одеса: Юридична література.
- 51.Водолажская, Т. (2010). Идентичность гражданская. *Образовательная политика*, 5(6), 140–142.
- 52.Воловик, В. (2001). Основні фактори становлення ідеології державотворення. *Віче*, 12, 22–31.
- 53.Габермас, Ю. (2005). *Умови громадянства*. Київ: Український Центр духовної культури.
- 54.Гавриленко, І. (1997). Ідеологічна ситуація в Україні. Ресурси соціальної взаємодії: Ідеологія державотворення. *Віче*, 4, 3–12.
- 55.Гавриленко, І.М. (2005). *Соціологія організацій*. Київ: АПСВ.
- 56.Гаджиев, К.С. (2007). *Имидж государства в конфликте идеологий*. Москва: Андалус.
- 57.Гайворонюк, Н.В. (2012). Українська ідентичність як онтологічна основа національної безпеки (соціально-психологічний аспект). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2(1), 38–48.

58. Галактионова, Н. А. (2010). Гражданская идентичность как компонент личностной идентичности. *Социология. Экономика. Политика. Известия высших учебных заведений, 1*, 10–12.
59. Галян, О. (2017). Суб'єктність особистості: ретроспектива поглядів та перспектива втілення в педагогічний процес. *Психологія особистості, 8(1)*, 59–67.
60. Галян, О.І., & Галян І.М. (2012). *Експериментальна психологія: навчальний посібник*. Київ: «Академвидав».
61. Гетьманчук, М. П. (2010). *Політологія*. Київ: Знання.
62. Гильбух, Ю.З. (1994). *Тест-опросник личностной зрелости*. Киев: НПЦ Психодиагностика и дифференцированное обучение.
63. Гнатенко, П. І., & Павленко В. М. (1999). *Ідентичність: філософський та психологічний аналіз*. Київ: Арт-Прес.
64. Гнатенко, П. І. (1997). *Український національний характер*. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології АПН України.
65. Гнатенко, П. И. (2018a). *Национальная идентичность*. Винница: Нилан-ЛТД.
66. Гнатенко, П. І. (2018b). Національна ідентичність та історична пам'ять. *Грані, 21(10)*, 164–169.
67. Головатий, М. Ф. (2006). *Політична психологія*. Київ: МАУП.
68. Головашина, О.В. (2015). Ассоциативный эксперимент для измерения гражданской идентичности. *Социологические исследования, 7*, 64–71.
69. Голоденко, О.Ю. (2013). Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 7*, 60–68.
70. Голоденко, О.Ю. (2013). Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках. *Соціологічні студії, 1*, 37–40.
71. Голуб, В. (2014). Типологія відносин між державою і волонтеріатом. *Державне управління та місцеве самоврядування, 3(22)*, 27–39.

72. Гора, О. (2012). Методика дослідження сформованості національної ідентичності студентів. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*, 103, 90–100.
73. Горбанюк, О. (2010). Імідж України і держав колишнього СРСР в уявленнях поляків. *Соціальна психологія*, 2, 37–48.
74. Горлач, М. І., & Кремень, В. Г. *Політологія: наука про політику*. Київ: Центр учбової літератури.
75. Горностай, П. (2021). Колективна травма як складна соціальна ситуація: системно-понятійний аналіз. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48(51), 100–111.
76. Горностай, П. П. (ред.) (2018). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії*. Монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
77. Горностай, П. П. (2015). Громадянська ідентичність українців та її еволюція. *Проблеми політичної психології*, 2, 98–111.
78. Горностай, П. П. (2007). *Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности*. Київ: Інтерпрес ЛТД.
79. Горностай, П. П. (2009). *Психологія рольової самореалізації особистості*: (Автореф. дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Київ.
80. Горностай, П. П. (Ред.) (2014). *Психологія групової ідентичності: закономірності становлення*. Київ: Міленіум.
81. Горностай, П. П., & Титаренко, Т. М. (2001). *Психологія личности*. Словарь-справочник. Киев: Рута.
82. Гофман, И. (2000). *Представление себя другим в повседневной жизни*. Москва: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле.
83. Грабовська, С. Л., & Петровська, І. Р. (2017). Особливості світосприйняття та ціннісно-мотиваційної сфери студентів з різним типом громадянської ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 35, 130–144.

- 84.Грабовська, С., & Гребінь, Н. (2020). Застосування вправ «тло» («грунт», «канва») у практиці психологічного тренінгу. *Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 14–15). Умань.
- 85.Гравер, А.А. (2012). Образ, имидж и бренд страны: понятия и направления исследования. *Вестник Томского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Политология»*, 3(19), 29–45.
- 86.Губеладзе, І.Г. (2016). *Сільська молодь у місті: пошук ідентичності*. Київ: Міленіум.
- 87.Губеладзе, І.Г. (2020). Колективне почуття власності щодо своєї країни: джерело міжнаціональної напруженості чи фактор єдності? *Проблеми політичної психології*, 9(23), 22–37.
- 88.Губеладзе, І.Г. (2021). *Соціальна психологія власності* : монографія. Київ: Талком.
- 89.Даниленко, В.И. (2000). *Современный политологический словарь*. Москва: Изд-во Nota Bene.
- 90.Данилюк, І., Курапов, А., & Ягіяєв, І. (2019). *Етнокультурна психологія: історія та сучасність*: монографія. Київ: АртЕк.
- 91.Данилюк, І.В. & Шиковець, С.О. (2019). Проблема впливу етнолінгвістичної ідентичності на психологічне благополуччя та здоров'я особистості. *Актуальні проблеми психології*, 4(15), 25-32.
- 92.Данилюк, І.В. (2018). *Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах*: колективна монографія / І. Аршава, К. Безверха, О. Богучарова, І. Данилюк та ін. Дніпро: Біла К. О.
- 93.Данилюк, І.В. & Гресько, В.В (2017). Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*, 1(43), 22, 68-78.
- 94.Денисюк, С.Г. (2011). Довіра як чинник ефективності політичної комунікації. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*, 984, 171–176.

95. Дідук, І.А. (2001). Сім'я як чинник політичної ідентифікації особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*, 3(4), 60–64.
96. Добрава, М.П. (2013). Конструювання політичної ідентичності у процесі трансформації проекту модерну. *Перспективи*, 3, 35–40.
97. Дробижева, Л.М. (2013). *Гражданская, этническая и региональная идентичность: вчера, сегодня, завтра*. Москва: Российская политическая энциклопедия.
98. Дробижева, Л.М. (2006). Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность. *Гражданская, этническая и религиозные идентичности в современной России*, 10–30.
99. Дробижева, Л.М. (2008). *Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости*. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Nacionalno-grajd.pdf>
100. Дроздов, О.Ю. (2016). *Психологія масової геополітичної свідомості*. (Автореф. дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.
101. Дроздов, О.Ю. (2021). Просторові виміри соціальних уявлень української молоді про благополуччя. *Проблеми політичної психології*, 24(1). 198-207.
102. Ермолаев, А. (2011). *Украинский характер (характерные социально-психологические особенности населения Украины)*. Киев: Центр социальных исследований «СОФИЯ». URL: https://docs.wixstatic.com/ugd/4b51c0_8fb218f43e43402496e9380131372966.pdf
103. Ефименко, В.Н. (2013). Структурные компоненты и содержательное наполнение понятия «гражданская идентичность». *Теория и практика общественного развития*, 11, 250–254.
104. Жадан, І.В. (2022). *Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії*: монографія. Національна академія педагогічних наук

України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Кропивницький.

105. Жадан, І.В. (ред.) (2019). *Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик* : монографія / І. В. Жадан, А. О. Краснякова, С. І. Позняк, О. М. Скнар ; за наук. ред. І. В. Жадан; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД,
106. Жадан, І.В. (2017). Емпіричне дослідження особливостей громадянської та національної самоідентифікації молоді: базові поняття та показники. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39, 60–68.
107. Жадан, І.В. (2016). Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження. *Проблеми політичної психології*, 3(17), 3–11.
108. Жадан, І.В. (2014). Особливості структурування ціннісної складової частини політичної картини світу студентської молоді. *Психологічні перспективи*, 24, 100–112.
109. Жовтянська, В.В. (2014). Функціонування і трансформації ідеологій у соціумі: теоретичний аналіз. *Проблеми політичної психології*, 1, 23–35.
110. Жовтянська, В.В. (2021). *Психологія репрезентацій дійсності* (Автореф. дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.
111. Журавльова, Л.П., & Шмиглюк, О.Г. (2020). Етнічна ідентичність та особистісне зростання. *Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства*: монографія /наук. ред. проф. Л. П. Журавльової. (с. 7-33). Житомир: Вид. О. Євенок.
112. Журавльова, Л.П., & Лучків, В.З. (2021). Глобалізаційні процеси, асертивність та емпатійна суб'єктність особистості. *Психологія життєвого простору сучасної молоді*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (с. 8-10). Рівне: Волинські обереги.

113. Завгородня, О.В. (ред.) (2017). *Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку*. Київ: Видавничий Дім «Слово».
114. Заковоротная, М.В. (1999). *Идентичность человека: социально-философские аспекты*. Ростов-на-Дону: Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы.
115. Зерній, Ю.О. (2007). Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*, 1(2), 71–76.
116. Зерній, Ю.О. (ред.) (2008). *Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність*. Київ: НІСД.
117. Зоська, Я.В., Кравченко, Н.Ю., & Стадник, А.Г. (2022). Моделі та типи організаційної культури в контексті сучасних соціальних трансформацій. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*, 1(50), 103–107.
118. Зорич, О. (2013). Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 5, 4–13.
119. Зубко, Г.Ю. (2011). Державна ідеологія як один із засобів запобігання формуванню маргінальної свідомості особи. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 1(1), 13–17.
120. Іванов, І.Ю. (2012). *Феномен політичної ідентичності: політологічний аспект*. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2012_4/34.pdf
121. Ігнатенко, П., Косарева, Н., Крицька, Л., & Поплужний, В. (1997). *Виховання громадянина: психолого-педагогічний та народознавчий аспекти*. Київ: Інститут змісту і методів навчання.
122. Ільницька, У. (2007). Політичні стереотипи та стереотипізація мислення: роль та значення у системі іміджевих комунікацій. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 19, 96–100.

123. Иванова, Н., & Румянцева, Т. (2009). *Социальная идентичность: теория и практика*. М.: Издательство Современного гуманитарного университета.
124. Ивлев, С.В. (2014). Понятие «гражданская культура» в контексте современных процессов развития общества. *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств*, 29(2), 29–33.
125. Игнатова, Е.С. (2015). *Психолого-педагогическое сопровождение преподавателей и студентов в конфликте*. (Дис. канд. психол. наук). Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург.
126. Карамушка, Л.М. (2013). Структура організаційної культури: основні напрями дослідження. *Актуальні проблеми психології*, 36, 3–6.
127. Карась, А. (2011). Громадянська ідентичність як українська перспектива. *Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст*, 10, 27–40.
128. Карась, А.Ф. (2015). Цивілізаційний проект розгортання громадянської ідентичності в контексті «утіленого розуму». *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей*, 70–93.
129. Карковська, Р.І. (2020). Шкала схильності до морального відсторонення як психодіагностичний інструмент розвитку етичності організації. *Психологічний часопис*, 6(2), 104–119.
130. Карковська, Р.І. (2011). Психологічні чинники політичної орієнтації студентів. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, 14, 175–183.
131. Карлова, В. (2010). Проблеми формування загальнонаціональної ідеології в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 4, 17–24.
132. Карпенко, В. (2001). Держава без ідеології, що судно без лоції. *Універсум*, 11–12 (97–98), 8–12.

133. Карпенко, З.С. (1999). *Психологічні основи аксіогенезу особистості*. (Автореф. докт. психол. наук). Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Київ.
134. Качинська, Н. (2009). Політичний імідж держави: структурні та комунікаційні компоненти феномену. *Віче*, 22, 10–12.
135. Кияшко, Л.О. (Ред.) (2013). *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*. Київ: Міленіум.
136. Климчук, В. О. (2015). *Мотиваційний дискурс особистості в інтеракційному просторі*. (Дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.
137. Коваленко, А. Б. & Безверха, К. С. (2017). Теоретичні засади визначення структури соціальної ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 40, 80–87.
138. Коваленко, А.Б. (2019). Особливості етнолінгвістичної ідентичності представників різних мовних груп України. *Психолінгвістика*, 25(1), 49–71.
139. Коваленко, О.Г. (2018). Осмисленість життя літніх жителів сільської місцевості. *Психологічний часопис*, 5(15), 68–80.
140. Кожанов, И.В. (2014). Диагностика сформированности гражданской идентичности у студентов. *Фундаментальные исследования*, 6(7), 1504–1508.
141. Кожекіна, Л.Ю. (2013). Інституціональні зміни в політичній системі пострадянського суспільства України як чинник ресоціалізації «середнього» покоління. *Український соціум*, 1(44), 63–74.
142. Козловець, М.А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації*. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка.
143. Колодій, А. (2002). Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. *Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна* (с. 36–55). Київ: Стилос.

144. Коломиец, Ю.Ю. (2017). *Государственная идеология: целесообразность существования*. URL: <https://cutt.ly/8T1zaii>
145. Колотаев, В.А., & Улыбина Е.В. (2012). Стадиальная модель развития идентичности субъекта в культурно-историческом контексте (к проблеме роста самодетерминации в ее осуществлении). *Мир психологии*, 1, 61–67.
146. Кондратьева, Н.О. (2015). *Громадянська та етнічна ідентичності в сучасному українському суспільстві*. (Автореф. канд. соціол. наук). Харківський національний університет ім. В. Каразіна. Харків.
147. Конода, И.В. (2007). *Становление гражданской идентичности в процессе политической социализации*. (Автореф. канд. полит. наук). Российская академия государственной службы при Президенте РФ. Москва.
148. *Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року*. URL: <http://glav.govuadocs.com.ua/docs/1600/index-48089.html?page=14>
149. Коростелина, К.В. (2003). *Структура и динамика системы социальной идентичности*. (Автореф. докт. психол. наук). Таврический национальный университет им. В.Вернадского. Симферополь.
150. Коростелина, К.В. (2002). *Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму*. Симферополь: «Доля».
151. Корчакова, Н.В. (2019). Психологічні механізми вікової генези просоціальності особистості. *Психологія: реальність і перспективи*, 12, 108–115.
152. Котик, І.О. (2004). *Механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини*. (Автореф. канд. психол. наук). Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Київ.
153. Кочубейник, О.М. (2019). Виробництво аномії: чотири дискурси ідентичності. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1-2 (13-14), 193–211.

154. Кошелева, Ю.П. (2018). Теоретические подходы к ролевому поведению и межролевой конфликт. *Вестник МГЛУ. Образование и педагогические науки*, 1(790), 132–152.
155. Кошелева, О.Б. (2021). Міжнародний імідж України як інструмент культурної парадигми. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*, 5, 403–407.
156. Кравченко, Н.Ю. (2015). Кризис концепта гражданской идентичности: социологическое измерение. *Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология*, 3(15), 14–18.
157. Краснокутський, О.В. (2013). Генезис проблеми формування ідеології державотворення та стан її розробки у період новітнього часу. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 54, 19–33.
158. Краснякова, А.О. (2014). Політична суб'єктність: умови становлення та ознаки розвитку. *Проблеми політичної психології*, 1, 45–55.
159. Краснякова, А.О. (2009). Потреба самореалізації як детермінанта політичної активності молоді. *Проблеми політичної психології*, 9, 166–175.
160. Красовська, О.О. (1999). *Виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України*. (Автореф. канд. пед. наук). Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова. Київ.
161. Кречетова, В.А. (2009). Сутність та можливості виміру «громадянської ідентичності». Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. *Збірник наукових праць ХНУ ім. В. Н. Каразіна*, 844, 107–111.
162. Кречетова, В.А. (2013). Построение теоретической модели конструирования гражданской идентичности студентов. *Альманах современной науки и образования*, 9(76), 91–97.
163. Кузікова, С.Б. (2012). Суб'єктність у контексті саморозвитку особистості. *Вісник Харківського національного університету*, 1009, 40–44.

164. Куєвда, В. (2007). *Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект*. Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ.
165. Кулик, В. М. (2010). *Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки*. (Автореф. докт. політ. наук). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса. Київ.
166. Кушель, Н. (2014). Теоретичний аналіз рольових моделей особистості. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія*, 33, 143–147.
167. Леонтьев, В.Г. (2002). *Мотивация и психологические механизмы ее формирования*. Новосибірськ: Новосибірський поліграфкомбінат.
168. Линтон, Р. (1999). *Статус и роль. Человек и общество*. Київ: Інститут соціології НАН України.
169. Литвинчук, О. (2011). Соціальна та особистісна ідентичність: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки. Серія «Філософія»*, 8, 195–202.
170. Лозова, О.Н. (2009). Ментальність міста і села як об'єкт психосемантичного дослідження: к постановке проблеми. *Журнал практикуючого психолога*, 15, 130–140.
171. Лозова, О.М. (2014) (ред.). *Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність*. Київ: НВП «Інтерсервіс».
172. Лозова, О.М. (2010). Міф як первинна метамова суспільної свідомості: огляд проблематики. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка і психологія*, 13(1), 18–21.
173. Лукашевич, О.М. (2014). Громадянськість як результат громадянського розвитку особистості: психологічний дискурс. *Проблеми сучасної психології*, 24, 467–476.
174. Ляпіна, Л.А. (2004). Етнічна і національна ідентичності: характеристика теоретико-методологічних підходів. *Політичні науки*, 20, 78–81.

175. Макаренко, О.М. (2013). Сутність і роль державної ідеології в розбудові держави в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*, 1(43), 268-276.
176. Макарова, О.П. (2020). Формування громадянської ідентичності в закладах вищої освіти. *Вчені записки таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*, 3/31 (70), 153–158.
177. Максименко, С.Д. (2006). *Гене́за розвитку особистості*. Київ: Видавництво ТОВ «КММ».
178. Максименко, С.Д. (ред.) (2015). *Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка
179. Макушев, В.П. (2009). Правова та громадянська культури як різновид соціокультурних факторів з формування системи стримувань і противаг побудови громадянського суспільства. *Право і суспільство*, 3, 8–16.
180. Малицкий, В.С. (2006). *Идеология: сущность, структура, исторические типы. Социально-философский анализ*. (Автореф. дис. докт. филос. наук). Ростовский государственный университет. Ростов-на-Дону.
181. Малхазов, О.Р. (2022). Модель прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві. *Журнал сучасної психології*, 4, 48–56.
182. Маркарян, Э.С. (1983). *Теория культуры и современная наука: Логико-методологический анализ*. Москва: Мысль.
183. Матузкова, О. (2014). Ідентичність як структура. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*, 164, 15–19.
184. Матузкова, О. П. (2015). «Дискурс» і «дискурс ідентичності»: до визначення понять. *Записки з романо-германської філології*, 2(35), 113–119.

185. Микляева, А.В. (2017). Шкала самооценки личностной зрелости: опыт разработки и апробации. *Современные исследования социальных проблем*, 8(2), 52–68.
186. Михайлова, О.Ю. (2016). *Громадянська ідентичність у дискурсі української блогосфери (2005 – 2015 рр.): політико-аксіологічний вимір*. (Автореф. канд. політ. наук). Інституті політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ.
187. Михайлова, О.Ю. (2014). Громадянська ідентичність в деліберативному концепті громадянського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*, 6(74), 56–70.
188. Михальченко, М.І. (2005). Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах. *Регіональні версії української національної ідеї: спільне та відмінне*, 9–35.
189. Міхеєва, В.В. (2014). Довіра як феномен соціальної реальності. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 1, 76–83.
190. Молдавська, Т. (2013). Радянська ідентичність та її вплив на формування сучасних суспільних стереотипів людей похилого віку. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*, 12, 38–48.
191. Монастирський, Г.Л. (2014). *Теорія організацій*. Тернопіль: ТНЕУ.
192. Морено, Я. (2008). *Психодрама*. Москва: Изд-во Института Психотерапии.
193. Москаленко, В.В. (2013). *Соціалізація особистості*. Київ: Фенікс.
194. Мусієздов, О.О. (2010). Місто як уявлена спільнота. *Вісник Львівського Університету. Серія Соціологія*, 4, 178–182.
195. Мушкевич, М.І., & Чагарна, С.Є. (2017). *Основи психотерапії*. Луцьк: Вежа-Друк.
196. Нагорна, Л.П. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України.

197. Нагорна, Л.П. (2014). *Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
198. Нагорна, Л.П. (2002). *Національна ідентичність в Україні*. Київ: НАНУ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень.
199. Найдьонова, Л.А. (2008). Розвиток громадянського суспільства як участь у колективних діях спільнот. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 7, 33–49.
200. Найдьонова, Л.А. (2012). Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне? *Практична психологія та соціальна робота*, 2, 48–55.
201. Накашидзе, І. (2016). Концепція Батьківщини в еміграційній літературі: теоретико-методологічні засади. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 15, 251–257.
202. Наумова, Д.В. (2017). Діагностика видів громадянського мировосприяття молоді. *Вестник ПСТГУ. Серія: Педагогіка. Психологія*, 46, 108–118.
203. Нельга, О.В. (1997). *Теорія етносу*. Київ: Тандем.
204. Николаева, А.А. (2011). Гражданская идентичность в структуре социальных идентичностей личности. *Вестник практической психологии образования*, 4(29), 67–70.
205. Оборотов, Ю.М. (2003). Поняття «образ держави» та його різновиди в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права*, 21, 7–12.
206. Обушний, М.І. (1999). *Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації*. (Автореф. докт. політ. наук). ІПіЕНД. Київ.
207. Оксамитна, С. (2004). *Гендерні ролі та стереотипи*. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149243852.pdf>
208. Олейник, А.Н. (2002). *Институциональная экономика*. Москва: ИНФРА-М.

209. Остапенко, І.В. (2016). Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської ідентифікації. *Український психологічний журнал*, 2, 73–84.
210. Остапенко, І.В. (2017). Особливості використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 167–178.
211. Орбан-Лембрик, Л.Е. (2006). *Соціальна психологія*. Київ: Либідь.
212. Панина, Н.В., & Головаха, Е.И. (2006). Национальная толерантность и идентичность в Украине. *Социологический журнал*, 3/4, 102–126.
213. Панкратов, С.А., & Тельнова Н.А. (2011). Специфика гражданской идентичности в условиях политической модернизации России. *Известия Саратовского университета, Серия: Социология. Политология*, 11(4), 75–79.
214. Парсонс, Т. (2000). *О структуре социального действия*. Москва: Академ. Проект.
215. Пашина, Н. П. (2014). Легітимність влади як фактор політичної ідентифікації українських громадян. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 1(2), 45–54.
216. Петренко, Б. (2018). *Жертовність та патріотизм. Яку країну ми будуємо?* URL: https://lb.ua/blog/bohdan_petrenko/403702_zhertovnist_patriotizm_yaku.html
217. Петровська І.Р. (2023). Психологічні закономірності становлення громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2022 рік (с. 218-220). Львів.
218. Петровська, І.Р. (2022а). Організаційно-ігрова концепція громадянської ідентичності та її становлення. *Людина і суспільство: філософські, психологічні та політологічні виміри. В 3 кн. Кн. 2. Особистість в соціумі: психологічні механізми активності* (с. 109-133). Львів: ЛНУ ім. І. Франка.

219. Петровська, І.Р. (2022b). Особливості психолого-консультативної роботи з проблемами громадянської ідентичності. *Психологічний часопис*, 8(1), 88-101.
220. Петровська, І.Р. (2022c). Емпіричне дослідження соціально-психологічних та політико-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 3(26), 123-131.
221. Петровська, І.Р. (2022d). Особливості емпіричного дослідження механізмів становлення громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи*. Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції (с. 105-110). Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В.
222. Петровська І.Р. (2022e). Типологія громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2021 рік (с. 176-178). Львів.
223. Петровська, І.Р. (2021a). Розробка та апробація опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». *Проблеми політичної психології*, 24(1), 208-232.
224. Петровська, І.Р. (2021b). Поширення типів громадянської ідентичності серед українських громадян. *Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 12-15). Запоріжжя.
225. Петровська, І.Р. (2021c). Громадянська ідентичність особистості: організаційно-рольовий контекст. *Психологічні умови благополуччя персоналу організацій*. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. (с. 65-67). Львів: Національний університет «Львівська політехніка».
226. Петровська, І.Р. (2021d). Структурно-функціональна модель громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової

- конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2020 рік. (с. 221-224). Львів.
227. Петровська, І.Р. (2021e). Групова психіка як джерело моделей громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*. Матеріали XIII міжнародної науково-практичної конференції. (с. 47-50). Кам'янець-Подільський: Аксиома.
228. Петровська, І.Р. (2020a). Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 131-138.
229. Петровська, І.Р. (2020b). Психологічні чинники становлення громадянської ідентичності містян і селян. *Проблеми сучасної психології*, 2(18), 215-221.
230. Петровська, І.Р. (2020c). Психологічні механізми генези громадянської ідентичності особистості. *Психологічний часопис*, 4(6), 195-203.
231. Петровська, І.Р. (2020d). Соціально-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології*, 49, 269-295.
232. Петровська, І.Р. (2020e). Вплив батьківської сім'ї на громадянську ідентифікацію особи. *Психологічна наука та практика XXI століття*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 105-109). Львів: Видавничий дім «Гельветика».
233. Петровська, І.Р. (2020f). Задоволеність потреб фізичного та соціального існування особи в державі як чинник громадянської ідентифікації. *Філософсько-психологічні аспекти духовності в діяльності громадських організацій*. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. (с. 137-138). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
234. Петровська, І.Р. (2020g). Особливості громадянської ідентичності трудових мігрантів. Матеріали звітної наукової конференції

- філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2019 рік. (с. 153-154). Львів.
235. Петровська, І.Р. (2019а). Етапи становлення громадянської ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології*, 44, 212-233.
236. Петровська, І.Р. (2019b). Соціально-психологічні наслідки воєнного конфлікту для громадянської ідентифікації. *Prospects for the development of psychology as a science in EU and Ukraine*. Proceedings of the International scientific and practical conference. (с. 45-50). Warsaw: Izdevnieciba «Baltija Publishing».
237. Петровська, І.Р. (2019с). До проблеми становлення громадянської ідентичності особистості. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2018 рік. (с. 184-186). Львів.
238. Петровська, І.Р. (2018а). Громадянська культура як чинник становлення громадянської ідентичності особистості. *Психологічний часопис*, 7(17), 94-108.
239. Петровська, І.Р. (2018b). Громадянська ідентичність як різновид організаційної ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 39, 244-256.
240. Петровська, І.Р. (2018с). Методика визначення рівня та типу громадянської ідентичності особистості: розробка та психометричний аналіз. *Теорія і практика сучасної психології*, 1, 160-165.
241. Петровська, І.Р. (2018d). Роль державної ідеології у становленні громадянської ідентичності. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2017 рік (с. 198-201). Львів.
242. Петровська, І.Р. (2018е). Імідж держави як чинник становлення громадянської ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. (с. 48-51). Кам'янець-Подільський: Аксіома.

243. Петровська, І.Р. (2017а). Рівні та структура громадянської ідентичності особистості. *Психологічні перспективи*, 30, 157-171.
244. Петровська, І. Р. (2017b). Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*, 1(11), 53-64.
245. Петровська, І.Р. (2017с). До проблеми множинності громадянської ідентичності особистості. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 145-155.
246. Петровська, І.Р. (2017d). Громадянська ідентичність особистості як багаторівневий феномен. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2016 рік. (с. 253-255). Дрогобич: ТзОВ «Трек-ЛТД».
247. Petrovska, I. (2017e). Civic identity as a complex multi-level personal formation. *Political and economic self-constitution: Citizenship identity and education*. Proceedings of the V international scientific and practical seminar. (p.30-35). Corinth: University of the Peloponneseon.
248. Петровська, І.Р. (2016а). Громадянська ідентичність: міждисциплінарний аспект наукових досліджень. *Проблеми політичної психології*, 3(17), 49-59.
249. Петровська, І.Р. (2016b). Громадянська ідентичність у контексті сучасної світової психологічної думки. *Психологічні перспективи*, 28, 221-235.
250. Петровська, І.Р. (2016с). Розробка та психометрична перевірка опитувальника «Громадянська ідентичність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(1), 70-76.
251. Петровська, І.Р. (2016d). Типи громадянської ідентичності студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*, 31, 317-331
252. Петровська, І.Р. (2016е). Структурно-типологічний підхід до аналізу громадянської ідентичності. *Психологічні перспективи*, 27, 161-173.

253. Петровська, І.Р. (2016f). Феномен громадянської ідентичності в соціогуманітарному науковому дискурсі. *Психологічні детермінанти розвитку особистості в умовах соціально-психологічної трансформації українського суспільства*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 25-річчя кафедри психології (с. 138-141). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
254. Петровська, І.Р. (2016g). Відмінності громадянської ідентичності від етнічної та національної ідентичностей. *Актуальні питання сучасної психології*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (с. 72-76). Дніпропетровськ: Видавничий дім «Гельветика».
255. Петровська, І.Р. (2016h). Структурна модель громадянської ідентичності. *Психосоціальний вимір буття особистості в сучасному суспільстві*. Матеріали Всеукраїнська науково-практичної конференції. (с. 89-92). Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка».
256. Петровська, І.Р. (2016i). Особливості формування громадянської ідентичності. Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за 2015 рік. (с. 249-252). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
257. Петровська, І.Р. (2015a). Особливості громадянської ідентичності студентів. *Наука і освіта*, 10, 177-182.
258. Петровська, І.Р. (2015b). Особливості сприйняття іміджу особистості політичного лідера. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(1), 57-61.
259. Петровська, І.Р. (2015c). Громадянська ідентичність як соціально-психологічний феномен. *Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (с. 12-17). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки».
260. Петрунько, О.В. (2006). Дитина у просторі між владою соціалізації та особистою свободою особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 16(19), 98–108.

261. Пелагеша, Н. (2008). *Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації*. Київ: НІСД.
262. Побережна, Н.О. (2018). Мовні процеси паронімізації в юридичному дискурсі. *Мова і право*. Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (с. 59-62). Дніпро: ДДУВС.
263. Позднякова-Кирбят'єва, Е. (2014). Соціально-історична пам'ять про радянське минуле: емпіричне дослідження. *Грані*, 8(112), 64–69.
264. Позняк, С.І. (2015). Соціальна взаємодія в політичній картині світу студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35, 205–215.
265. Позняк, С.І. (2008). Перспективи розвитку громадянської культури молоді в умовах модернізації освіти. *Вища освіта України. Тематичний випуск: Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*, 2(9), 476–483.
266. Покасова, Е.В. (2013). Кризис идентичности в эпоху глобализации: утрата самости или обретение свободы? *Социальная философия*, 43–47.
267. Помилуйко, В.Ю. (2016). Характеристика вікових стадій дорослості з урахуванням можливостей розвитку ключових компетентностей особистості. *Науковий вісник Херсонського університету. Серія Психологічні науки*, 5(2), 50–55.
268. Попова, О. (2010). Сучасна українська ідентичність: дилема соборності та індивідуації. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*, 5, 235–241.
269. Постол, О.Є. (2014). Ідеологія прав і свобод людини і громадянина як нова парадигма ХХІ століття. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 58, 168–176.
270. Потапчук, Т. (2011). Становлення національної ідентичності. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини*, 2, 281–287.

271. Поцелуйко, А.О. (2015). Соціальна перцепція: історико-філософські та загальнопсихологічні передумови дослідження. *Грані. Соціологія*, 4(120), 54–61.
272. Правдивець, Н.О. (2010). Теоретична модель феномену ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 1(27), 137–145.
273. Прокопенко, В.Л. (2012). *Геополітичний образ країни як чинник громадянської ідентичності студентської молоді*. (Дис. канд. психол. наук). Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ.
274. Римаренко, Ю.І. (ред.) (2000). *Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду*. Київ: Інститут держави і права НАН України.
275. Ровенчак, О.А. (2011). Особистісна складова ідентичностей і практик українських емігрантів. *Соціальна психологія*, 5, 120–130.
276. Розин, В.М. (2010). Можна ли считатъ темпоральными категории «развитие», «становление», «преображение»...? *Идеи и идеалы*, 2(4), 117–130.
277. Руденко, Ю.Ю. (2020). *Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації*: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 364 с.
278. Руженков, В.А., Руженкова, В.В., & Лукьянцева, И.С. (2016). Методика диагностики личностной зрелости. *Научные ведомости БелГУ. Серия: Медицина. Фармация*, 26(247), 65–70.
279. Савелюк, Н.М. (2008). *Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ.
280. Сапожникова, Р.Б. (2005). Анализ понятия «идентичность»: теоретические и методологические основания. *Вестник ТГПУ. Серия: Психология*, 1(45), 13–17.

281. Седих, К.В. (2015). Сучасні тенденції розвитку етнічної та національної ідентичності в українському суспільстві. *Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика* (с. 249-271). Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка
282. Семенов, И.С. (2011). Идентичность в предметном поле политической науки. *Идентичность как предмет политического анализа. Материалы научно-теоретической конференции.* (с. 8-12). Москва: ИМЭМО РАН.
283. Семенова, Ю.А. (2012). *Гражданская идентичность личности в глобализирующемся мире: философско-антропологический аспект.* (Автореф. канд. филос. наук). Челябинская государственная академия культуры и искусства. Челябинск.
284. Семенова, О.В. (2019). *Понятие государства.* URL: <https://cutt.ly/qT1M1kR>
285. Семенченко, Ф.Г. (2014). Політичні цінності українського суспільства: екзистенційний вакуум? *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія, 1(115), 74–78.*
286. Семченко, О.А. (2014). *Іміджева політика України.* Київ: Академія.
287. Семченко, А.А. (2013). Социально-экономическая составляющая имиджа Украины. *Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение», 1(10), 41–47.*
288. Скакун, О.Ф. (2013). *Теорія права і держави.* Київ: Правова єдність
289. Скнар, О.М. (2017). Модель емпіричного дослідження комунікативних практик розвитку самосвідомості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді. *Проблеми політичної психології, 5(19), 179–188.*
290. Скнар, О. М. (2014). Політичні практики в картині світу студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 34, 222–233.*

291. Смолій, В.А. (ред.) (2004). *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка.
292. Смульсон, М.Л. (ред.) (2021). *Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі*: монографія. Київ – Львів: Видавець Вікторія Кундельська.
293. Сорокопуд, М.Є. (2014). Політична ідентичність як детермінанта електоральної поведінки в Україні. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, 2(4)/23, 90–93.
294. Снігур, Л.А. (2005). *Психологія становлення громадянськості особистості*. (Автореф. докт. психол. наук). Інститут психології ім. Г. Костюка АПН України. Київ.
295. Слюсаревський, М.М. (ред.) (2008). *Основи соціальної психології*. Київ: Міленіум.
296. Слюсаревський, М.М. & Блинова О.Є. (2013). *Психологія міграції*. Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД».
297. Слюсаревський, М.М. (2005). Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови. *Соціальна психологія*, 6(14), 3–17.
298. Смагін, І.І. (2002). *Інтегративна ідеологія та її роль у системі адміністративного реформування*. (Автореф. канд. держ. упр.). Українська Академія державного управління при Президентові України. Київ.
299. Сміт, Е. (2009). *Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка*. Київ: Темпора.
300. Сміт, Е. *Національна ідентичність*. К.: Основи, 1994. 224 с.
301. Смовженко, Т.С., & Скринник, З. Е. (Ред.) (2015). *Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності*. Київ: УБС НБУ.
302. Стеклова, О.Е. (2014). *Организационная культура*. Ульяновск: УЛГТУ.

303. Степаненко, В.П. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Ін-т соціології НАН України. 420 с.
304. Сокурянська, Л.Г., & Остроухова, Г.С. (2008). Дефіцит громадянської ідентичності молоді як соціокультурний феномен: чинники актуалізації. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 520–525.
305. Сокурянська, Л.Г. (2011). Громадянська ідентичність сучасного українського студентства: чинники конструювання. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи*, 2, 360–364.
306. Солдатова, Е.Л. (2006). Эго-идентичность в нормативных кризисах развития. *Вопросы психологии*, 5, 74–84.
307. Соснюк, О.П. & Остапенко, І.В. (2017). Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді. *Український психологічний журнал*, 2(4), 164–176.
308. Софінська, І.Д. (2019). *Філософсько-правова доктрина громадянства*. (Дис. докт. юрид. наук). Національний університет «Львівська політехніка». Львів.
309. Степаненко, В. (2002). Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 112.
310. Степико, М.Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. Київ: НІСД.
311. Суший, О.В. (2020). *Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
312. Суший, О.В. (2015). Неусвідомлювані форми соціально-психологічного мислення: до питання методологічних засад архетипіки. *Публічне управління: теорія та практика*, 1, 55–59.
313. Таран, В.О. (2000). *Ідеологія перехідного суспільства: соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні*. Запоріжжя: ЗЮІ МВС України.

314. Татенко, В.А. (1995). Субъект психической активности: поиск новой парадигмы. *Психологический журнал*, 16(3), 23–35.
315. Татенко, В.А. (1996). *Психология в субъектном измерении*. Київ: Просвіта.
316. Татенко, В.О. (2006). Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії*. (с. 316–358). Київ: Либідь.
317. Татенко, В. О. (2012). Філософсько-психологічні засади реформування освіти: суб'єктно-вчинковий підхід. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 3, 179–202.
318. Татенко, В. (2003). Психологічна реабілітація пересічного суб'єкта політики. *Незалежний культурологічний часопис "І"*, 30. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n30texts/tatenko.htm>.
319. Терещенко, К.В. (2008). Соціальна ідентифікація в контексті організаційного розвитку. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 21–22, 32–36.
320. Титаренко, Т.М. (2013). *Сучасна психологія особистості*. Київ: Каравела.
321. Траверсе, Т.М. (2020). Політичне мислення як механізм функціонування політичної ідентичності. *Вісник Національного університету оборони України*, 3(56), 120–126.
322. Трухан, О. (2010). Психологічний аналіз ціннісного спричинення політичних стереотипів студентської молоді. *Психологія і суспільство*, 1, 137–142.
323. Тьоніс, Ф. (2005). *Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології*. Київ: Дух і літера.
324. Угрин, Т.В. (2013). Поняття соціо-дискурсивної репрезентації та його основні характеристики. *Мовні і концептуальні картини світу*, 46(4), 141–148.

325. Уманець, Н. (2006). Потенціал сімейного виховання в становленні особистості дитини. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 14(17), 81–88.
326. Фаріон, М., & Ковч, В. (2013). Можливості та роль держави в задоволенні потреб суспільства за умов формування інноваційної економіки. *Галицький економічний вісник*, 3(42), 53–60.
327. Фролова, О.В. (2013). Феномен організаційної ідентичності: поняття, структура та засади формування. *Психологічні перспективи*, 21, 248–257.
328. Фролова, О.В. (2014). Структурно-функціональна модель конструкту організаційної ідентичності особистості. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*, 121(2), 188–192.
329. Фролова, О.В. (2016). Типологічні особливості організаційної ідентичності як особистісного утворення працівника. *Психологічні перспективи*, 27, 293–303.
330. Хабермас, Ю. (1999). *В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи*. Перевод с немецкого. Донецк: Издательство "Донбасс".
331. Хазратова, Н.В. (2004). *Психологія відносин особистості й держави*. Луцьк: РВВ ВДУ «Вежа».
332. Хазратова, Н.В. (2005). *Психологія відносин особистості й держави*. (Автореф. дис. докт. психол. наук). Інститут психології ім. Г.Костюка АПН України. Київ.
333. Хазратова, Н.В. (2015). Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*, 2(16), 112–125.
334. Хазратова, Н.В. (2016а). До питання про психологічну природу громадянської ідентичності та її динаміку. *Педагогічний процес: теорія і практика. Серія: Психологія*, 3(54), 78–84.

335. Хазратова, Н.В. (2016b). Еволюція громадянської ідентичності в умовах пострадянської України. *Психосоціальний вимір буття особистості в сучасному суспільстві*. Матеріали науково-практичної конференції. (с. 72-76). Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка».
336. Хазратова, Н.В. (2018). Етнонаціональні і громадянська ідентичність: пошуки емпіричних індикаторів. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*, 1(19), 143–149.
337. Хазратова, Н.В., & Петровська, І.Р. (2021). Аналіз підходів до вивчення громадянської ідентичності особистості. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*, 2(21), 53–61.
338. Хайт, М.А. (2014). Кросскультурное исследование взаимосвязи сложности социальной идентичности и отношения к неопределенности в России и Италии. *Социальная психология и общество*, 5(2), 87–99.
339. Хантингтон, С. (2004). *Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности*. Перевод с английского. Москва: АСТ, Транзиткнига.
340. Хашиєва, Л.В. (2014). Множинна ідентичність: реалії глобалізованого суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*, 1, 276–283.
341. Хухлаєв, О.Е., & Хайт, М.А. (2012). Сложность социальной идентичности: концепция С.Роккас и М.Брюера. *Социальная психология и общество*, 3, 16–26.
342. Чепелева, Н.В. (Ред.) (2013). *Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
343. Череповська, Н.І. (2017). *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
344. Чорна, Л.Г. (2012). Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). *Проблеми політичної психології*, 13, 108–118.

345. Чорна, Л.Г. (2014). Рольова ідентичність особистості в малій групі. *Психологія групової ідентичності: закономірності становлення* (с. 73-86). Київ: Міленіум.
346. Шамионов, Р.М. (2015). Базовые убеждения и культурные установки как предикторы эмоционального и психологического благополучия горожан и сельчан. *Социальная психология и общество*, 6(4), 109–122.
347. Шахрай, В.М. (2008). Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*, 2(25), 123–134.
348. Шикова, Р.Ю. (2010). *Гражданская идентичность современной молодежи: социокультурный анализ*. (Автореф. канд. социол. наук). ГОУ ВПО «Адыгейский государственный университет». Майкоп.
349. Шимченко, Л.А. (2007). *Громадянська ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації*. (Автореф. канд. філософ. наук). Національний інститут стратегічних досліджень. Київ.
350. Шнаппер, Д. (2007). *Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації*. Харків: Фоліо.
351. Штриголь, Д.В. (2011). Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій батьків та дітей. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*, 937, 319-322.
352. Шульга, М.А. (2014). Демократична ідентичність Європейського Союзу: концептуальний вимір. *Гілея*, 80, 398–404.
353. Щурко, О. (2014). Образ держави: структура, чинники формування й трансформації. *Вісник СевДТУ*, 77, 3–16.
354. Щурко, О. (2006). Образ держави як предмет дослідження політичної науки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*, 3, 75– 82.
355. Эриксон, Э. (1996). *Детство и общество*. СПб.: Ленато; АСТ, Фонд «Университетская книга».
356. Юнг, Г. (1996). *Сознание, бессознательное и индивидуация*. Москва: Наука.

357. Юшин, М.А. (2007). *Политические механизмы формирования гражданской идентичности молодёжи в современной России*. (Автореф. канд. полит. наук). Тульский государственный педагогический университет им. Л.Толстого. Тула.
358. Яблонська, Т. (2015). Теоретико-методологічні основи дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин. *Психологія особистості*, 1(6), 250–260.
359. Ядов, В.А. (1995). Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности. *Мир России*, 3–4, 158–181.
360. Якобсон, П.М. (1981). Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности. *Вопросы психологии*, 2(4), 141–149
361. Якубіна, В. Л. (2012). Актуальні ситуації з ідентичністю та ідентифікаціями: медіологічна концептуалізація реєстрів. *Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук*, 21, 66–69.
362. Яницкий, М.С. (2000). *Ценностные ориентации личности как динамическая система*. Кемерово: Кузбассвузиздат.
363. Яремчук, О.В. (2014). Етнокультурна міфотворчість українців. *Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність* (с. 47-101). Київ: НВП «Інтерсервіс».
364. Ярошенко, В.М. (2017). Громадянська політична культура: функціональна роль в Україні. *Наукові праці. Політологія*, 285(297), 58–64.
365. Яценко, Т. (2004). Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах. *Психологія і суспільство*, 4, с. 37-59.
366. Abels, H. (2010). *Interaktion, Identität, Präsentation. Kleine Einführung in interpretative Theorien der Soziologie*. Berlin: Springer-Verlag.

367. Abric, J. C. (1993). Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamics of social representations. *Papers on Social Representations*, 2(2), 75–78.
368. Ahrne, G. (1994). *Social Organizations: Interaction Inside, Outside, and Between Organizations*. London, GB: SAGE Publications Ltd.
369. Albert, S. (1998). The definition and metadefinition of identity. In D. A. Whetten & P. C. Godfrey (Eds.), *Identity in organization* (pp.1-13). Thousand Oaks: Sage Publication.
370. Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press
371. Alesina, A., & Giuliano, P. (2015). Culture and Institutions. *Journal of Economic Literature*, 53(4). 898–944.
372. Allen, E., & Seaman, C. (2007). Likert Scales and Data Analyses. *Quality Progress*, 40, 64–65.
373. Allen, N. J., & Meyer J.P. (2000). *Construct Validation in Organizational Behavior Research: The Case of Organizational Commitment*. Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers.
374. Almond, A., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
375. Almond, A., & Verba, S. (1980). *The Civic Culture Revisited*. Boston, MA: Little, Brown.
376. Allport, G. (1969). *The Person in Psychology: Selected Essays*. Boston: Beacon Press.
377. Anderson, B. (1983). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York: Verso.
378. Ariely, G. (2020). Measuring dimensions of national identity across countries: Theoretical and methodological reflections. *National Identities*, 22(3), 265–282.
379. Arnett, J.J. (2002). The Psychology of Globalization. *American Psychologist*, 57, 774–783.

380. Ashforth, B.E. & Mael, F. (1989). Social Identity Theory and the Organization. *The Academy of Management Review*, 14 (1), 20–39.
381. Astin, A.W., & Sax, L.J. (1998). How undergraduates are affected by service participation. *Journal of College Student Development*, 39, 251–263.
382. Atvesson, M. (1990). Organization: From Substance to Image? *Organization Studies*, 11(3), 373–394.
383. Bales, R. F. (1950). *Interaction process analysis; a method for the study of small groups*. Addison-Wesley.
384. Bales, R.F. (1970). *Personality and interpersonal behavior*. Holt, Rinehart and Winston: New York.
385. Bales, R.F. (1983). SYMLOG: A practical approach to the study of groups. In H. H. Blumberg, A.P. Hare, V. Kent & M. Davies (Eds). *Small groups and social interaction*. 2, 499–523.
386. Bales, R. F. (1999). *Social Interaction Systems. Theory and Measurement*. New Brunswick: Transaction Publishers
387. Bandura, A. (1962). *Social Learning through Imitation*. University of Nebraska Press: Lincoln, NE.
388. Bardeli, G. (2016). European Identity. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7(2), 143–146.
389. Bartels, J., Pruyn, A., De Jong, M., & Joustra, I. (2006). Multiple organizational identification levels and the impact of perceived external prestige and communication climate. *Journal of Organizational Behavior*, 28(2), 173–190.
390. Barth, F. (1998). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Long Grove: Waveland Press
391. Beaumont, E., Colby, A., Ehrlich, T., & Torney-Purta, J. (2006). Promoting political competence and engagement in college students. *Journal of Political Science Education*, 2(3), 249–270.
392. Bellamy, R. (2008). *Citizenship: A very short introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.

393. Berdun, F., Armentano, M., Berdun, L., & Cincunegui, M. (2019). Building SYMLOG profiles with an online collaborative game. *International Journal of Human-Computer Studies*, 127, 25–37. <https://doi.org/10.1016/j.ijhcs.2018.07.002>
394. Berne, E. (1961). *Transactional Analysis in Psychotherapy: A systematic individual and social psychiatry*. Grove Press. <https://doi.org/10.1037/11495-000>
395. Berne, E. (1964). *Games People Play. The Basic Hand Book of Transactional Analysis*. New York: Ballantine Books.
396. Berne, E. (1975). *What do you say after you say hello? The psychology of human destiny*. New York: Bantam Books.
397. Berger, P., & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.
398. Bertalanffy, L. (1969). *General system theory: foundations, development, applications*. N.Y.: G. Braziller.
399. Bettencourt, B.A., & Hume, D. (1999). The cognitive contents of social-group identity: values, emotions, and relationships. *European Journal of Social Psychology*, 29, 113–121.
400. Biddle, B. J. (1986). Recent Development in Role Theory. *Annual Review of Sociology*, 12, 67–92.
401. Boele, O. F., Noordenbos, B., & Robbe, K. (2019). Introduction: the many practices of post-Soviet nostalgia: affect, appropriation, contestation. In Boele, O.F., Noordenbos, B., Robbe, & K. (Eds.), *Routledge Studies in Cultural History* (pp. 1-17). New York/London: Routledge.
402. Boroş, S. (2008). Organizational identification: theoretical and empirical analyses of competing conceptualizations. *Cognition, Brain, Behavior*, 12(1), 1–27.
403. Bourdieu, P., & Chartier, R. (1989). Gens avec histories, gens sans histories. *Politix*, 6, 53–60.

404. Branković, M., Pavlović, M., Žeželj, I., Vladislavljević, M., Jovanović, O., & Petrović, N. (2015). Social identity complexity and inclusiveness as predictors of intergroup emotions. *Applied Psychology, 8*(4), 363–378.
405. Braun V., & Clarke V. (2020). Should I use TA? Should I not use TA? Comparing reflexive thematic analysis and other pattern-based qualitative analytic approaches. *Counselling and psychotherapy research, 1*(21), 37-47
406. Braun, V., & Clarke, V. (2021). *Thematic Analysis: A Practical Guide*. London: Sage.
407. Brook, A., Garcia, T., & Fleming, M. (2008). The effects of multiple identities on psychological well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*, 1588–1600.
408. Brewer, M.B., & Pierce, K.P. (2005). Social identity complexity and outgroup tolerance. *Personality and Social Psychology Bulletin, 31*, 428–437.
409. Brown, M.E. (1969). Identification and some conditions of organization involvement. *Administrative Science Quarterly, 14*, 346–355.
410. Breakwell, G.M. (1986). *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen.
411. Brubaker, R., & Cooper, F. (2000). Beyond «Identity». *Theory and Society, 29*(1), 1–47.
412. Brubaker, R. (1985). Rethinking Classical Theory: The Sociological Vision of Pierre Bourdieu. *Theory and Society 14*(6), 745–775.
413. Burke, P.J. (2003). Interaction in small groups. In J. Delamater (Ed.), *Handbook of social psychology* (pp. 363–387). Kluwer Academic/Plenum Publishers.
414. Calhoun, C. (1995). *Critical Social Theory: Culture, History, and Challenge of Difference*. Oxford; Cambridge: Blackwell.
415. Cameron, J. E. (2004). A three-factor model of social identity. *Self and Identity, 3*, 239–262.

416. Cameron, K., & Quinn, R. (2011). *Diagnosing and Changing Organizational Culture: Based on the Competing Values Framework*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
417. Campbell, D.T. (1967). Stereotypes and perception of group differences. *American Psychologist*, 22, 17–29.
418. Carter, M.J. (2013). Advancing identity theory: Examining the relationship between activated identities and behavior in different social contexts. *Social Psychology Quarterly*, 76(3), 203–223.
419. Castells, M. (2010). *The Power of Identity*. Malden MA: Blackwell.
420. Cerulo, K. (1997). Identity Construction: New Issues, New Directions. *Annual Review of Sociology*, 23, 385–409.
421. Cerutti, F. (1992). Can there be a supranational identity? *Philosophy & Social Criticism*, 18(2), 147–162.
422. Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R. (1999). The Discursive Construction of National Identity. *Discourse and Society*, 10(2), 149–173.
423. Chao, G. (2012). Organizational Socialization: Background, Basics, and a Blueprint for Adjustment at Work. *The Oxford Handbook of Organizational Psychology*, 1, 579–614.
424. Cheney, G. & Tompkins, P. (1987). Coming to terms with organizational identification and commitment. *Central States Speech Journal*, 38(1), 1–15.
425. Cohen, A.K., & Chaffee, B. W. (2013) The relationship between adolescents' civic knowledge, civic attitude, and civic behavior and their self-reported future likelihood of voting. *Education, citizenship and social justice*, 8(1), 43–57.
426. Constant, A., & Zimmermann, K. (2012). Immigrants, Ethnic Identities and the Nation-State. *International Handbook on the Economics of Migration*. (p. 259–275). Cheltenham.
427. Cooley, Ch. (1998). *On Self and Social Organization*. Chicago: University of Chicago Press.

428. Cooper-Thomas, H., & Anderson, N. (2006) Organizational socialization: A new theoretical model and recommendations for future research and HRM practices in organizations. *Journal of Managerial Psychology*, 21(5), 492–516.
429. Corey, G. (2013). *Theory and practice of counseling and psychotherapy*. Belmont, Calif: Wadsworth.
430. Cowles, M., Caporaso, J. & Risse, Th. (2001). *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. Ithaca, London: Cornell University Press.
431. Curticepean, A. (2007). «Are you Hungarian or Romanian?» On the study of national and ethnic identity in Central and Eastern Europe. *Nationalities Papers*, 35, 411–427.
432. Davies, B., & Harré, R. (1990). Positioning: the discursive production of selves. *Journal of the Theory of Social Behaviour*, 20(1), 43–64.
433. Deaux, K. (2001). *Social identity*. New York: Guilford.
434. De Vos, A., Buyens, D., & Schalk, R. (2003). Psychological contract development during organizational socialization: adaptation to reality and the role of reciprocity. *Journal of Organizational Behavior*, 24(5), 537–59.
435. Dhalla, R. (2007). The construction of organizational identity: key contributing external and intra-organizational factors. *Corporate Reputation Review*, 10(4), 245–260.
436. Dolan, K. (1995). Attitudes, behaviors, and the influence of the family: A reexamination of the role of family structure. *Political Behavior*, 17(3), 251–264.
437. Doolittle, A., & Faul, A. (2013). Civic Engagement Scale: A Validation Study. *SAGE Open*, 3, 1–7.
438. Duckitt, J., & Sibley, C. (2016). Personality, ideological attitudes, and group identity as predictors of political behavior in majority and minority ethnic groups. *Political Psychology*, 39(1), 109–124.

439. Dukerick, J.M., Kramer, R., & McLean, P. (1998). The dark side of organizational identification. *Identity in Organizations: Building Theory through Conversations* (pp. 245–256). Thousand Oaks, CA: Sage.
440. Dutton, J.E., Dukerich, J.M., & Harquail, C.V. (1994). Organizational images and member identification. *Administrative Science Quarterly*, 39(2), 239–263.
441. Erhard, L. (2009). *Wohlstand für Alle*. Köln: Anaconda Verlag
442. Ellemers, N., Kortekaas, P., & Ouwerkerk, J.W. (1999). Self-categorisation, commitment to the group and group self-esteem as related but distinct aspects of social identity. *European Journal of Social Psychology*, 29, 371–389.
443. Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (2002). Self and social identity. *Annual Review of Psychology*, 53, 161–186.
444. Eriksen, E., & Fossum, J. (2007). Europe in transformation: How to reconstitute democracy? *Recon Online Working Paper*. URL: <https://cutt.ly/VT0550Z>
445. Erikson, E. (1950). *Childhood and Society*. New York: Norton & Co.
446. Erikson, E. (1962). *Young man Luther: A study in psychoanalysis and history*. New York: Norton & Co.
447. Erikson, E. (1968). *Identity: youth and crisis*. New York: Norton & Co.
448. Fitzgerald, R. (1985). Human Needs and Politics: The Ideas of Christian Bay and Herbert Marcus. *Political Psychology*, 6(1), 87–108.
449. Friese, H. (2002). *Identity: Desire, Name and Difference*. New York: Berghahn Books.
450. Fogelson, R.D. (1982). Person, Self, and Identity: Some Anthropological Retrospects, Circumspects, and Prospects. In: Lee, B. (eds) *Psychosocial Theories of the Self. Path in Psychology*. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-4337-0_5
451. Foucault, M. (1982). The Subject and Power. *Critical Inquiry*, 8(4), 777–795.

452. Gabel, M. (1998). Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories. *The Journal of Politics*, 60(2), 333–354.
453. Gardner, R. C., MacIntyre, P. D., & Lalonde, R. N. (1995). The effects of multiple social categories on stereotyping. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 27(4), 466–483.
454. Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
455. Gentry, B. (2018). *Political Identity: Meaning, Measures, and Evidence*. In: Why Youth Vote. Springer, Cham.
456. Gentry, B. (2021). Political Identity Development in a Changing World. In: Sinnott, J.D., Rabin, J.S. (eds) *The Psychology of Political Behavior in a Time of Change. Identity in a Changing World*. Springer, Cham.
457. Gergen, K.J. (1991). *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York: Basic Books.
458. Gergen, K.J. (1994). *Realities and Relationships: Soundings in Social Construction*. Cambridge.
459. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity
460. Gioia, D.A, & Thomas, J.B. (1996). Identity, image, and issue interpretation: Sensemaking during strategic change in academia. *Administrative Science Quarterly*, 41(3), 370–403.
461. Gioia, D., Shultz, M., & Corley, K. (2000). Organizational identity, image and adaptive instability. *Academy of Management Review*, 25(1), 63–81.
462. Gioia, D., Patvardhan, S., Hamilton, A., & Corley, K. (2013). Organizational Identity Formation and Change. *The Academy of Management Annals*, 7(1), 123–193.
463. Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, N.Y.: Doubleday & Company.
464. Goffman, E. (1969). *Strategic Interaction*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

465. Gordon, Ch. (1976). Development of evaluated role identities. *Annual Review of Sociology*, 2, 405–433.
466. Gorodnichenko, Y., & Roland, G. (2016). *Culture, Institutions and the Wealth of Nations*. URL: https://eml.berkeley.edu/~ygorodni/gorrol_culture.pdf
467. Grabovska, S., & Petrovska, I. (2017). Individual Psychological Characteristics of Students with Different Types of Civic Identity. *Journal of Education, Culture and Society*, 8(1), 138–147.
468. Guibernau, M. (2007). National Identity Versus Cosmopolitan Identity. *Cultural Politics in a Global Age* (pp. 148–156). Oxford: Oneworld.
469. Guiso, L., Sapienza, P., & Zingales, L. (2011). Civic Capital as the Missing Link: Handbooks in Economics. In J. Benhabib, M. O. Jackson, & A. Bisin (Eds.). *Social Economics, Volume 1A: Handbooks in Economics* (pp. 417–480). North-Holland.
470. Habermas, J. (1994). *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe*. SAGE Publications Ltd.
471. Hadar, U. (2022). Subject and subjecthood: From philosophy to psychoanalysis. In *The Routledge International Handbook of Psychoanalysis and Philosophy* (pp. 249-262). Taylor and Francis.
472. Hall, S. (1996). Who Needs “Identity”?, in Hall, S. and Gay, P. du (eds), *Questions of Cultural Identity*. London: Sage.
473. Hall, D., Schneider, B., & Nygren, H. (1970). Personal Factors in Organizational Identification. *Administrative Science Quarterly*, 15(2), 176–190.
474. Huntington, S. (2005). *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon & Schuster
475. Hansen, H.E. & Hesli, V.L. (2009). National identity: Civic, Ethnic, Hybrid, and Atomised individuals. *Europe-Asia Studies*, 61(1), 1–28.
476. Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.

477. Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic Identity. In: S.J. Schwartz et al. (Eds.), *Handbook of Identity Theory and Research* (pp. 771–787). New York: Springer
478. Harris, G.E., & Cameron J.E. (2005). Multiple dimensions of organizational identification and commitment as predictors of turnover intentions and psychological well-being. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 37, 159–169.
479. Haste, H., & Hogan, A. (2006). Beyond conventional civic participation, beyond the moral-political divide: young people and contemporary debates about citizenship. *Journal of Moral Education*, 35, 473–493. <http://doi.org/10.1080/03057240601012238>
480. Hatch, M. J., & Schultz, M. (2002). The Dynamics of Organizational Identity. *Human Relations*, 55(8), 989–1017.
481. Hatch, M.J., & Schultz, M. (1997). Relations Between Organizational Culture, Identity and Image. *European Journal of Marketing*, 31(5/6), 356–365.
482. Hatch, M.J. (2013) *Organization Theory: Modern, Symbolic and Postmodern Perspectives*. Oxford University Press: New York.
483. Hess, R.D., & Torney, J.V. (1967). *The Development of Political Attitudes in Children*. Chicago: Aldine Pub. Co.
484. Hin, J. (2003). *Ethnic and Civic identity: incompatible loyalties? The case of Armenians in Post-Soviet Georgia*. (PhD thesis). Amsterdam Institute for Social Science Research. Amsterdam
485. Hristova, L., & Cekik, A. (2013). Between the ethnic and the civic identity – on the perceptions of the student population in the Republic of Macedonia. *New Balkan Politics*, 13, 45–70.
486. Hogg M.A., & Abrams, D. (1988). *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. London: Routledge.
487. Hogg M., & Abrams, D. (1990). Social motivation, self-esteem and social identity. *Social identity theory: Constructive and critical advances* (pp. 28–47). London: Routledge.

488. Hogg, M.A., & Terry, D.J. (2000). Social and Self-Categorization Processes in Organizational Contexts. *The Academy of Management Review*, 25(1), 121–140.
489. Hofstede, G., Hofstede, G.J. & Minkov M. (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York: McGraw-Hill USA.
490. Hong Y., Zhan S., Morris M. & Benet V. (2016). Multicultural Identity Processes. *Current Opinion in Psychology*, 8, 49-53.
491. Hopkins, N., Reicher, S. D., & Kahani-Hopkins, V. (2003). Citizenship, participation and identity construction: Political mobilization amongst British Muslims. *Psychologica Belgica*, 43, 33–54.
492. Höjelid, S. (2001). European integration and the idea of European identity. Obstacles and possibilities. In A. Haglund, *Political Change and the European Union*. Lodz: Lodz University Press.
493. Hunter, J. A. (1998). Inter-Group Evaluative Bias and Self-Esteem among Christians. *Current Research In Social Psychology*, 3(7), 74–87.
494. Isin, E.F., & Wood, P. K. (1999). *Citizenship and Identity*. London: Sage
495. Jackson, R., & Hogg, M. (2010). Civic identity. In *Encyclopedia of identity* (Vol. 1, pp. 81–83). SAGE Publications, Inc.
496. James, W. (1890). *The principles of psychology*. Henry Holt and Co.
497. Jary, J., & Jary D. (2005). *Dictionary of Sociology*. Marshall Pickering.
498. Jaspal, R., & Breakwell, G. (Eds.). (2014). *Identity Process Theory: Identity, Social Action and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
499. Jenkins, R. (2004). *Social Identity*. NY: Routledge Taylor & Francis Group.
500. Jimenez, A., Gorniak, J., Kosic, A., Kiss, P., & Kandulla, M. (2004). European and National Identities in EU's Old and New Member States: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components. *European Integration online Papers (EIoP)*, 8(11). URL: <http://eiop.or.at/eiop/pdf/2004-011.pdf>

501. Jones, F. L., & Smith, P. (2001). Individual and societal bases of national identity. A comparative multi-level analysis. *European Sociological Review*, *17*(2), 103–118.
502. Jost, J., Federico, C., & Napier, J. (2009). Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities. *Annual Review of Psychology*, *60*(1), 307–337.
503. Jovchelovitch, S. (2007). *Knowledge in context: Representations, Community and Culture*. London: Routledge.
504. Jung, C.G. (1958). *The undiscovered Self (Present and Future)*. Florence, KY, USA: Routledge
505. Kaldor, M. (2013). Identity and war. *Global Policy*, *4*, 336–346. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12084>
506. Kaplan, D. (2021). Distinguishing solidarity from identity in studies of nationhood: An alternative to the civic–ethnic dichotomy? *Nations and Nationalism*. 1–17.
507. Kelly, G. (1963). *A Theory of Personality: The Psychology of Personal Constructs*. New York: W. W. Norton & Company.
508. Kiang, L., Yip, T., & Fuligni, A. (2008). Multiple social identities and adjustment in young adults from ethnically diverse backgrounds. *Journal of Research on Adolescence*, *18*, 643–670.
509. Kinnvall, C. (2004). Globalization and religious nationalism: Self, identity, and the search for ontological security. *Political Psychology*, *25*, 741–767.
510. Knefelkamp, L. (2008) Civic Identity: Locating Self in Community. *Diversity & Democracy*, *11* (2), 1–3.
511. Koch, U., Cratsley, K. (2020). Psychological Mechanisms. In: Zeigler-Hill, V., Shackelford, T.K. (eds) *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* (pp. 4145–4154). Springer, Cham.

512. Kohlberg, L. (1984). *Essays on Moral Development: Vol. II. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages*. San Francisco: Harper & Row.
513. Kovalenko, A.B, & Bezverkha, K.S (2020). Social and ethnic identities manifestations during Ukrainian emigrant's adaptation. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4(25), 18-26.
514. Kozlovets, M., Samoilenko, O., & Horobchuk, L. (2020). Civil identity in situation of social uncertainty as an object of research in socio-human sciences. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*, 1(87), 100–111.
515. Kreiner, G. E., & Ashforth, B. E. (2004). Evidence toward an expanded model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, 25(1), 1–27.
516. Kuhn, M. & McPartland, T. (1954). An Empirical Investigation of Self-Attitudes. *American Sociological Review*, 19(1), 68–76.
517. LaFromboise, T., Coleman, H. L., & Gerton, J. (1993). Psychological impact of Biculturalism: Evidence and Theory. *Psychological Bulletin*, 114, 395–412.
518. Larsen, C.A. (2017). Revitalizing the civic and ethnic distinction. Perceptions of nationhood across two dimensions, 44 countries and two decades. *Nations and Nationalism*, 23(4), 970–993.
519. Lewicka, M. (2007). Regional Differentiation of Identity: A Comparison of Poland and Ukraine. *Regional and Local Studies*, 5, 21–51.
520. Li, Q. & Brewer, M. B. (2004). What does it mean to be an American? Patriotism, nationalism and American identity after 9/11. *Political Psychology*, 25, 727–739.
521. Lickel, B., Hamilton, D. L., Wierzchowska, G., Lewis, A., Sherman, S. J., & Uhles, A. N. (2000). Varieties of groups and the perception of group entitativity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 223–246.

522. Lindstam, E., Mader, M., & Schoen, H. (2021). Conceptions of national identity and ambivalence towards immigration. *British Journal of Political Science*, 51(1), 93–114.
523. Linton, R. (1963). *The study of man: an introduction*. New York: D. Appleton-Century Company.
524. Lisiecka, K. (2013). Group as a Unit of Analysis. In: Nowak, A., Winkowska-Nowak, K., Brée, D. (eds) *Complex Human Dynamics. Understanding Complex Systems*. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-31436-0_12
525. Loevinger, J. (1987). *Paradigms of Personality*. New York: Freeman.
526. Maas, F., Wolf, S., Hohm, A., & Hurtienne, J. (2021). Citizen Needs – To Be Considered. *i-com* 20(2), 141–159
527. Malanchuk, O., & Susak, V. (2015). Multiple social identities as moderators of conflict in Ukraine? *Visnyk of the Lviv University. Series Sociology*, 9, 3–18.
528. Mabry, J.B. (1998). Pedagogical variations in service-learning and student outcomes: How time, contact, and reflection matter. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 5, 32–47.
529. March, J., & Olsen, J. (1996). Institutional perspectives on political institutions. *Political science*, 9(1), 247–264.
530. March, J., & Simon, H. (1958). *Organizations*. New York: John Wiley & Sons
531. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. *Handbook of adolescent psychology*, 9(11), 159–187.
532. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of personality and social psychology*, 3(5), 551–558.
533. Martineli, A. (2005). From World System to World Society? *Journal of World-System Research*, 11(2), 241–260.
534. McLeod, S.A. (2019). *Case study method*. Simply Psychology. www.simplypsychology.org/case-study.html

535. Meeus, J., Duriez, B., & Vanbeselaere, N. (2010). The role of national identity representation in the relation between in-group identification and out-group derogation: Ethnic versus civic representation. *British Journal of Social Psychology, 49*, 305–320.
536. Mead, G. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
537. Meyer, J.P., & Allen, N.J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review, 1*, 61–89.
538. Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
539. Michalska, A. (2003). Śmierć z przepracowania. *Tygodnika Solidarność, 12*. URL: <https://cutt.ly/6F0scKG>
540. Miller, K.P., Brewer, M.B., & Arbuckle, N.L. (2009). Social identity complexity: Its correlates and antecedents. *Group Processes & Intergroup Relations, 12*, 79–94.
541. Miller, D. (2000). *Citizenship and National Identity*. Cambridge: Polity.
542. Mitsova, S., Romanova, E., Shutova, N., Voronova, M., Kolpakova, Y., & Yakovleva, S. (2021). Structural components of civic identity in the context of student youth education. *Edulearn21 Proceedings, 4667-4670*.
543. Moely, B.E., Mercer, S.H., Ilustre, V., Miron, D., & McFarland, M. (2002). Psychometric properties and correlates of the Civic Attitudes and Skills Questionnaire (CASQ): A measure of students' attitudes related to servicelearning. *Michigan Journal of Community Service Learning, 8*(2), 15–26.
544. Moreno, J.L. (1966). *The International Handbook of Group Psychotherapy*. Philosophical Library.
545. Moscovici, S. (1981). On Social Representations. In J. Forgas (Ed.), *Social Cognition: perspectives on everyday understanding* (pp. 181–210). New York, Academic Press.

546. Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representation. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211–250.
547. O'Brian, R. (1992). *Global Financial Integration: The End of Geography*. London: Chatham House; Pinter.
548. Odajnyk, V. (1976). *Jung and Politics: The Political and Social Ideas of C. G. Jung*. New York: New York University Press
549. Pakulski, J., & Tranter, B. (2000). Civic, national and denizen identity in Australia. *Journal of Sociology*, 36(2), 205–222.
550. Parsons, T. (1937). *The Structure of Social Action*. New York: McGrawHill.
551. Perls, F. (1969) *Gestalt Therapy Verbatim*. Real People Press, Lafayette.
552. Petrovska, I. (2019a). Civic Identity Development: Ontogenetic Aspect. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 2(9), 29–43.
553. Petrovska, I. (2022). Typology of Civic Identity. *Current Issues in Personality Psychology*.
554. Petrovska, I. (2021). Psychological Model of Civic Identity Formation. *Journal of Education Culture and Society*, 12(2), 167-178
555. Petrovska, I.R. (2019a). Measuring Civic Identity: Difficulties and Solution. *Psychology and pedagogy in XXI century: methodological framework of the activities of psychologist and educator*. (pp. 62-82). Lviv-Toruń: Liha-Pres.
556. Petrovska, I. (2019b). Civic Identity Development: Ontogenetic Aspect. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 2(9), 29-43.
557. Petrovska, I. (2019c). Peculiarities of Various Types of Civic Identity. *Journal of Education Culture and Society*, 10(2), 43-54.
558. Petrovska, I. (2017). Civic identity as a complex multi-level personal formation. *Political and economic self-constitution: Citizenship identity and education*. Proceedings of the V international scientific and practical seminar. (p.30-35). Corinth: University of the Peloponneseon.

559. Petrovska, I. (2016). Emigration Sentiment among Students in the Context of their Civic Identity. *Journal of Education Culture and Society*, 7(2), 100-110.
560. Pittinsky, T.L, Shih, M., & Ambady, N. (1999) Identity adaptiveness: Affect across multiple identities. *Journal of social issues*, 55(3), 503–518.
561. Polterovich, V. (2016). Institutional Reforms and Civic Culture. URL: https://mpira.ub.uni-muenchen.de/71658/1/MPRA_paper_71658.pdf
562. Porter, T.J. (2013). Moral and Political Identity and Civic Involvement in adolescents. *Journal of Moral Education*, 42(2), 239–255.
563. Potter, J., Edwards, D., & Wetherell, M. (1993). A model of discourse in action. *American Behavioral Scientist*, 36(3), 383–401.
564. Reeskens, T., & Hooghe, M. (2010). Beyond the civic-ethnic dichotomy: Investigating the structure of citizenship concepts across thirty-three countries. *Nations and Nationalism*, 16(4), 579–597.
565. Reich, W. (1946). *The mass psychology of Fascism*. Orgone Institute Press.
566. Reid, A., & Deaux, K. (1996). Relationship Between Social and Personal Identities: Segregation or Integration? *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(6), 1084–1091.
567. Reeskens, T., & Hooghe, M. (2010). Beyond the civic-ethnic dichotomy: Investigating the structure of citizenship concepts across thirty-three countries. *Nations and Nationalism*, 16(4), 579–597.
568. Riketta, M. (2005). Organizational identification: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 66(2), 358–384.
569. Riketta, M., & Dick, van R. (2005). Foci of attachment in organizations: A meta-analytic comparison of the strength and correlates of workgroup versus organizational identification and commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 3(67). 490–510.
570. Roccas, S. & Brewer M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88–106.

571. Rogers, C. R. (1995). *On becoming a person: A therapist view of psychotherapy*. New York : Peter D., Kramer M.
572. Room, G. (1997). Social Quality of Europe: Perspectives on Social Exclusion. In W. Beck, & L. Van der Maesen (Eds.), *The social quality of Europe* (pp. 255–262). Kluwer Law International.
573. Rubin, B. (2007). "There's still not justice": Youth civic identity development amid distinct school and community contexts. *Teachers College Record*, 109(2), 449–481
574. Rydell, R., McConnell, A., & Beilock, S. (2009). Multiple Social Identities and Stereotype Threat: Imbalance, Accessibility, and Working Memory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(5), 949–966.
575. Sanchez-Cuenca, I. (2000). The Political Basis of Support for European Integration. *European Union Politics*, 1(2), 147–171.
576. Sanchez-Mazas, M., & Klein, O. (2003). Social identity and citizenship: Introduction to the special issue. *Psychologica Belgica*, 43(1-2), 1–8.
577. Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: The case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 34, 139–157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>
578. Schmid, K., Hewstone, M., Tausch, N., Cairns, E., & Hughes, J. (2009). Antecedents and Consequences of Social Identity Complexity: Intergroup Contact, Distinctiveness Threat and Outgroup Attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35(8), 1085–1098.
579. Schuck, P. (2000) *Citizens, Strangers, And In-betweens: Essays On Immigration And Citizenship*. Boulder: Westview Press.
580. Shamai, M. (2016). *Systemic Interventions for Collective and National Trauma: Theory, Practice*. Routledge, Taylor & Francis Group
581. Schein, E. (2010). *Organizational culture and leadership*. 4th edition. San Francisco, CA: John Wiley & Sons.
582. Sherif, M. (1966). *In common predicament: Social psychology of intergroup conflict and cooperation*. Boston: Houghton Mifflin comp.

583. Shotter, J. (1989). Social accountability and the social construction of «you». In J. Shotter & K. J. Gergen (Eds.), *Texts of identity* (pp. 133–151). Sage Publications, Inc.
584. Shulman, S. (2004). The Contours of Civic and Ethnic National Identification in Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 56(1), 35–56.
585. Sekulić, D., & Šporer, Ž. (2008) European and Croatian Identity. *Sociologija i proctor*, 46, 1(179), 13–22.
586. Serdiuk, L., Danyliuk, I., & Chaika, G. (2018). Personal autonomy as a key factor of human self-determination. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 1(8), 85-93
587. Serricchio, F. (2012). Italian Citizens and Europe: Explaining the Growth of Euroscepticism. *Bulletin of Italian Politics*, 4(1), 115–134.
588. Settles, I.H. (2004). When multiple identities interfere: The role of identity centrality. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 487–500.
589. Sills, D., & Merton, R. (Eds.) (1968). *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Macmillan
590. Sinclair, S., Hardin, C., & Lowery, B. (2006). Self-Stereotyping in the Context of Multiple Social Identities. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(4), 529–542.
591. Skarzynska, K. (2005). *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
592. Smith, A. (1992). National identity and the idea of European Unity. *International Affairs*, 68(1), 55–76.
593. Smith, A.D. (2009). *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. N.Y.: Routledge.
594. Somers, M.R., & Gibson, G.D. (1994). Reclaiming the Epistemological «other»: Narrative and the Social Constitution of Identity. In Calhoun, C. (ed.), *Social Theory and the Politics of Identity* (pp. 605-649). Cambridge: Blackwell.
595. Sripada, R. K., Rauch, S. A., & Liberzon, I. (2016). Psychological Mechanisms of PTSD and Its Treatment. *Current psychiatry reports*, 18(11), 99.

596. Stryker, S. (1987). Identity theory: Developments and extensions. In K. Yardley & T. Honess (Eds.), *Self and identity: Psychosocial perspectives* (pp. 89–103). New York: Wiley.
597. Stryker, S., & Statham, A. (1985). Symbolic interaction and role theory. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *The handbook of Social Psychology* (pp. 311–378). New York: Random House.
598. Tamir, Y. (2019). Not so civic: Is there a difference between ethnic and civic nationalism? *Annual Review of Political Science*, 22, 419–434.
599. Taormina, R.J. (2004). Convergent validation of two measures of organizational socialization. *International Journal of Human Resource Management*, 15(1), 76–94.
600. Taylor, Ch. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
601. Taljunaite, M. (2013). From ethnic and civil identity towards state identity. *Filosofija-Sociologija*, 24(4), 187–192.
602. Tajfel, H. (Ed.). (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic Press.
603. Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. *Psychology of Intergroup Relations*, 5, 7–24.
604. Tajfel, H. (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13, 65–93.
605. Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge University Press.
606. Terry, G., Hayfield, N., Clarke, V., & Braun, V. Thematic analysis. In C. Willig & W. S. Rogers (Eds.) *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology* (p. 17-37). London: Sage.
607. Thoits, P. A. (1983). Multiple identities and psychological well-being: A reformulation and test of the social isolation hypothesis. *American Sociological Review*, 48, 174–187.

608. Thoits, P. A. (2003). Personal agency in the accumulation of multiple role-identities. In *Advances in identity theory and research* (pp. 179-194). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
609. Tilly, C. (1995). Citizenship, Identity and Social History. *International Review of Social History*, 40(S3), 1–17.
610. Tinsley, M. (2019). Decolonizing the civic/ethnic binary. *Current Sociology*, 67(3), 347-364.
611. Turner, J.C. (1985). Social Categorization and Self-Concept: A Social Cognitive Theory of Group Behavior. In: E.J. Lawler (Eds.), *Advances in Group Process: Theory and Research* (pp. 77–121). Greenwich, Connecticut: JAI Press
612. Turner, J.C., Oakes, P., Haslam, S.A., & McGarty, C. (1994). Self and Collective: Cognition and Social Context. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 454–463.
613. Turner, R.H. (1990). Role Change. *Annual Review of Sociology*, 16, 87–110.
614. Turner, J.H. (2006). *Handbook of Sociological Theory*. Dordrecht: Springer.
615. Turjačanin, V., & Majstorović, D. (2013). Construction of ethnic and state identity among youth in postwar Bosnia-Herzegovina. In C. Gordon, M. Kmezić, & J. Opardija (Eds.), *Stagnation and Drift in the Western Balkans* (pp. 217–244). Bern: Peter Lang.
616. Twenge, J., Baumeister, R., DeWall, C. N., Ciarocco, N., & Bartels, J.M. (2007). Social exclusion decreases prosocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(1), 56–66.
617. van der Laarse, R., Cherenkov, M., Proshak, V., & Mykhalchuk, T. (Eds.) (2015). *Religion, state, society and identity in transition Ukraine*. Wolf Legal Publishers (WLP).
618. van Dick R., Wagner, U., Stellmacher, J., Christ, O., & Tissington, P. (2005). To Be(long) or Not to Be(long): Social Identification in Organizational

- Contexts. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 131(3), 189–218.
619. van Dick, R., Wagner, U., Stellmacher, D., & Christ, O. (2004). The utility of a broader conceptualization of organizational identification: which aspects really matter? *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(2), 171–191
620. van Dommelen, A., Schmid, K., Hewstone, M., Gonsalkorale, K., & Brewer, M. (2015). Construing multiple in-groups: Assessing social identity inclusiveness and structure in ethnic and religious minority group members. *European Journal of Social Psychology*, 45, 386–399.
621. van Knippenberg, D., & Sleebos, E. (2006). Organizational identification versus organizational commitment: Self-definition, social exchange, and job attitudes. *Journal of Organizational Behavior*, 27(5), 571–584.
622. Vasiutynskyi, V., and 6 coauthors. (2020). Empirical Correlates of Cosmopolitan Orientation: Etiology and Functions in a Worldwide Representative Sample. *Political Psychology*, 41 (4), 661–678.
623. Verkuyten, M., & Martinovic, B. (2012). Social identity complexity and immigrants' attitude towards the host nation: The intersection of ethnic and religious group identification. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38, 1165–1177.
624. Verkuyten, M., & Yildiz, A. A. (2007). National (dis)identification and ethnic and religious identity: A study among Turkish–Dutch Muslims. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 1448–1462.
625. Vora, D., & Kostova, T. (2007). A model of dual organizational identification in the context of the multinational enterprise. *Journal of Organizational Behavior*, 28(3), 327–350.
626. Vos, J., & van Rijn, B. (2021) The Evidence-Based Conceptual Model of Transactional Analysis: A Focused Review of the Research Literature. *Transactional Analysis Journal*, 51(2), 160-201. DOI: 10.1080/03621537.2021.1904364

627. Wakefield, J., Hopkins, N. & Cockburn, C. (2011). The Impact of Adopting Ethnic or Civic Conceptions of National Belonging for Others' Treatment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(12), 1599–1610.
628. Wallace, C., & Abbot, P. (2009). Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society. *Social Indicators Research*, 108(1), 153–167.
629. Waterman, A.S. (1986). Identity Formation, Metaphors, and Values: A Rejoinder to Waterman. *The Journal of Early Adolescence*, 1, 123–126.
630. Weiler, J. (1999). *The Constitution of Europe: 'Do the New Clothes Have an Emperor?' and Other Essays on European Integration*. Cambridge: Cambridge University Press.
631. Weiler, J., Haltern, U. & Mayer, F. (1995) European democracy and its critique. *West European Politics*, 18(3), 4–39.
632. Westheimer, J. & Kahne, J. (2004). What Kind of Citizen? The Politics of Teaching for Democracy. *American Educational Research Journal*, 2(41), 237–269.
633. Wright, C., & Bechtel, W. (2007). Mechanisms and Psychological Explanation. In P. Thagard (Ed.), *Philosophy of psychology and cognitive science* (pp. 31–79). North Holland/Elsevier.
634. Yack, B. (1996). The myth of the civic nation. *Critical Review*, 10(2), 193–211.
635. Yang, Z., & Yang, B. (2015). Perspectives on compensation and legislation of death due to work overload-karoshi. *QJM: An International Journal of Medicine*, 4(108), 349–350.
636. Yasin, Ö., & Sinem, E. (2015). The relationship between organizational socialization and organizational citizenship behavior: the mediating role of person environment fit. *Social and Behavioral Sciences*, 207, 432–443.
637. Yates, M. & Youniss, J. (2006). *Roots of Civic Identity. International Perspectives on Community Service and Activism in Youth*. Cambridge: Cambridge University Press

638. Youniss, J., McLellen, J. A., & Yates, M. (1997). What we know about engendering civic identity. *American Behavioral Scientist*, 40, 620–631.
639. Żemigła, M. (2018). Zjawisko śmierci z przepracowania. *Studia i Prace WNEiZ US*, 52(3), 177–186.

ДОДАТКИ

Результати психометричної перевірки опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості»

Результати перевірки внутрішньої надійності/узгодженості шкал опитувальника (за допомогою показника альфа Кронбаха)

Інтегральна шкала «Зрілість громадянської ідентичності»

Summary for scale: Mean=7,57778 Std.Dv.=3,22204 Valid N:574 Cronbach alpha: ,757848 Standardized alpha: ,739380 Average inter-item corr.: ,452037					
	Mean if - deleted	Var. if - deleted	StDv. if - deleted	Itm-Totl - Correl.	Alpha if - deleted
Стійкість	5,988889	6,744320	2,596983	0,458927	0,741471
Репрезентованість	6,911111	9,703210	3,114998	0,316023	0,658927
Суб'єктна орієнтація	4,633333	5,432222	2,330713	0,516620	0,704854
Концептуальність	5,200000	4,315556	2,077392	0,554175	0,662599

Split-half reliability: ,838287 Guttman split-half: ,831060

Шкала «Стійкість громадянської ідентичності»

Summary for scale: Mean=1,58889 Std.Dv.=1,16979 Valid N: 574 Cronbach alpha: ,715878 Standardized alpha: ,691562 Average inter-item corr.: ,425536					
	Mean if - deleted	Var. if - deleted	StDv. if - deleted	Itm-Totl - Correl.	Alpha if - deleted
1	1,100000	0,823333	0,907377	0,388658	0,705528
2	1,300000	1,010000	1,004988	0,451236	0,655295
3	1,522222	1,160617	1,077320	0,442567	0,617697
4	1,355556	0,940247	0,969663	0,385372	0,545098
5	1,077778	1,071728	1,035243	0,430537	0,666920

Split-half reliability: ,762403 Guttman split-half: ,756902

Шкала «Суб'єктна орієнтація громадянської ідентичності»

Summary for scale: Mean=2,94444 Std.Dv.=1,30995 Valid N: 574 Cronbach alpha: ,784343 Standardized alpha: ,769159 Average inter-item corr.: ,491675					
	Mean if - deleted	Var. if - deleted	StDv. if - deleted	Itm-Totl - Correl.	Alpha if - deleted
6	2,155555	1,309136	1,144175	0,466901	0,689035
8	2,277778	1,222840	1,105821	0,541566	0,583106
10	2,444444	1,335803	1,155769	0,596136	0,691189
12	2,600000	1,240000	1,113553	0,418381	0,700106
14	2,300000	1,076667	1,037626	0,493716	0,662661

Split-half reliability: ,757493 Guttman split-half: ,746999

Додаток А (продовження)

Шкала «Концептуальність громадянської ідентичності»

Summary for scale: Mean=2,37778 Std.Dv.=1,55482 Valid N: 574 Cronbach alpha: ,834554 Standardized alpha: ,815505 Average inter-item corr.: ,559752					
	Mean if - deleted	Var. if - deleted	Stdv. if - deleted	Itm-Totl - Correl.	Alpha if - deleted
7	1,755556	1,718025	1,310734	0,544249	0,802280
9	2,011111	1,655432	1,286636	0,605600	0,772352
11	1,811111	1,664321	1,290086	0,476000	0,787098
13	2,066667	1,662222	1,289272	0,530644	0,661101
15	1,866667	1,648889	1,284091	0,583130	0,683608

Split-half reliability: ,887623 Guttman split-half: ,837678

Шкала «Інституціональна спрямованість»

Summary for scale: Mean=91,9444 Std.Dv.=16,1331 Valid N:574 Cronbach alpha: ,852179 Standardized alpha: ,826911 Average inter-item corr.: ,564355					
	Mean if - deleted	Var. if - deleted	Stdv. if - deleted	Itm-Totl - Correl.	Alpha if - deleted
Когнітивна залученість	70,00000	174,8222	13,22204	0,485586	0,760533
Громадянське самопочуття	71,75555	152,9180	12,36600	0,583947	0,812275
Ціннісна залученість	66,20000	123,6045	11,11775	0,721445	0,730275
Поведінкова залученість	67,87778	171,7517	13,10541	0,527566	0,741771

Split-half reliability: ,822382 Guttman split-half: ,818898

Шкала «Спільнотна спрямованість»

Summary for scale: Mean=48,5889 Std.Dv.=6,79540 Valid N:574 Cronbach alpha: ,774550 Standardized alpha: ,734721 Average inter-item corr.: ,514927					
	Mean if - deleted	Var. if - deleted	Stdv. if - deleted	Itm-Totl - Correl.	Alpha if - deleted
Прийняття	22,31111	16,23654	4,029459	0,464927	
Інтеграція	26,27778	17,22284	4,150041	0,564927	

Split-half reliability: ,743314 Guttman split-half: ,712568

Додаток А (продовження)

Шкала «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість»

Summary for scale: Mean=5,12500 Std.Dv.=2,69590 Valid N:574 Cronbach alpha: ,704181 Standardized alpha: ,702067 Average inter-item corr.: ,674998					
	Mean if - deleted	Var. if - deleted	StDv. if - deleted	Itm-Totl - Correl.	Alpha if - deleted
1	4,875000	6,359375	2,521780	0,385855	0,697028
2	4,625000	5,984375	2,446298	0,351098	0,700033
3	4,375000	5,234375	2,287876	0,473160	0,691791
4	4,625000	4,234375	2,057760	0,911185	0,606089
5	4,250000	6,187500	2,487468	0,437987	0,700318
6	4,625000	4,234375	2,057760	0,911185	0,606089
7	4,625000	4,234375	2,057760	0,911185	0,606089
8	4,750000	6,937500	2,633914	0,418593	0,605743
9	4,750000	5,437500	2,331845	0,404500	0,700672
10	4,625000	4,234375	2,057760	0,911185	0,606089

Split-half reliability: ,661314 Guttman split-half: ,655568

Додаток А (продовження)

Факторна структура опитувальника (частина I – вимірювання зрілості громадянської ідентичності)

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (Дані) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,500000)			
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4
1_ "Пропозиція роботи"	0,273891	0,504988	0,017335	0,232246
2_ "Кохання"	0,092416	0,500200	-0,457406	0,372546
3_ "Green Card"	-0,059299	0,726284	-0,077234	-0,021000
4_ "ЗВО"	-0,051746	0,773739	0,151406	-0,014677
5_ "Держава проживає"	0,172355	0,567048	0,614155	0,241280
Репрезентованість	0,283584	0,195709	0,655123	0,129033
6_ суб	0,359534	-0,129033	0,116700	0,603066
7_ конц	0,485571	0,266309	0,283584	0,359534
8_ суб	0,172006	-0,142292	0,050878	0,541713
9_ конц	0,636254	0,083634	0,094066	0,117381
10_ суб	-0,165108	0,188042	0,154018	0,595749
11_ конц	0,568830	0,244260	0,277395	-0,151378
12_ суб	0,241280	0,241280	0,372182	0,591174
13_ конц	0,570088	0,072583	0,065185	0,137518
14_ суб	0,098147	-0,048431	0,092416	0,789464
15_ конц	0,715929	-0,134977	-0,167810	0,162470
Expl. Var	2,656468	1,856999	1,638347	1,658220
Prp. Totl	0,166029	0,116062	0,102397	0,103639

Eigenvalues (Дані) Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total - variance	Cumulative - Eigenvalue	Cumulative - %
1	3,395007	21,21879	3,395007	21,21879
2	1,751371	15,94607	5,146378	37,16486
3	1,356802	13,48001	6,503180	50,64488
4	1,306853	8,16783	7,810033	58,81271

Додаток А (продовження)

Факторна структура опитувальника (частина II – оцінювання вимірів громадянської ідентичності)

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) Extraction: Principal components (Marked loadings are >.500000)		
	Factor 1	Factor 2	Factor 3
1	-0,579669	0,241541	0,177888
2	-0,326196	0,564072	-0,498331
3	-0,461588	0,327222	-0,071146
4	0,496230	0,197619	-0,396003
5	-0,640934	0,241541	0,269119
6	0,177419	-0,749121	0,010394
7	-0,517710	0,160337	-0,000387
8	0,157108	0,502593	0,084732
9	0,622256	0,086093	0,042547
10	-0,611702	0,319178	0,189273
11	0,664226	0,045617	-0,337831
12	0,191325	-0,539588	-0,061655
13	0,713140	-0,379464	-0,379346
14	-0,172971	0,692514	0,020067
15	0,519083	-0,020667	-0,189226
16	-0,512808	0,080662	0,095471
17	0,770759	-0,077928	0,128316
18	0,357480	-0,657480	0,262772
19	0,620296	-0,166859	0,027368
20	0,270941	-0,720274	-0,079785
21	-0,621113	0,191325	0,160378
22	0,525288	0,072384	0,080662
23	-0,515764	0,015683	-0,358870
24	0,163557	0,448525	0,072112
25	-0,764273	0,042547	0,103067
26	-0,169229	0,634021	-0,239860
27	0,410024	0,307850	0,299047
28	0,675909	-0,121035	0,048525
29	0,683843	0,028120	-0,325426
30	-0,162308	-0,643519	0,232231
31	-0,396003	0,160378	0,711737
32	0,269119	0,080662	0,721737
33	0,010394	-0,358870	0,555745
34	-0,000387	0,072112	0,498564
35	0,143963	0,025770	0,601737
36	0,128316	-0,015878	0,684633
37	0,131295	-0,377816	0,485745
38	0,399047	-0,162308	0,618535
39	0,348525	0,148525	0,545745
40	-0,004063	-0,101762	0,513564
Expl. Var	5,328193	2,777818	3,533884
Prp. Totl	0,152234	0,079366	0,100968

Eigenvalues (Дані) Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total - variance	Cumulative - Eigenvalue	Cumulative - %
1	7,178861	20,51103	7,17886	20,51103
2	2,498757	17,13931	9,67762	37,65034
3	1,962277	15,60651	11,63990	53,25684

Додаток А (продовження)

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,500000)		
	Factor 1	Factor 2	Factor 3
Когнітивна залученість	0,576124	0,169166	-0,326889
Громадянське самопочуття	0,737091	-0,059867	0,050041
Ціннісна залученість	0,842430	-0,046036	0,063348
Поведінкова залученість	0,740496	-0,076032	0,109225
Прийняття	0,286368	-0,087108	0,753644
Інтеграція	0,185768	0,192139	0,526491
Ображений	-0,320088	0,785096	0,178909
Пільговик	0,274286	0,775305	0,169166
Патріот	-0,043402	0,752608	-0,276053
Жертва	-0,226889	0,529806	0,124225
Зразковий громадянин	-0,044038	0,678724	0,185768
Expl. Var	3,305929	1,358063	1,168519
Prp. Totl	0,300539	0,123460	0,106229

Eigenvalues (Дані) Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total - variance	Cumulative - Eigenvalue	Cumulative - %
1	3,369528	30,63207	3,369528	30,63207
2	1,310676	11,91523	4,680203	42,54730
3	1,152308	10,47553	5,832511	53,02283

Додаток А (продовження)

Результати конфірматорного аналізу

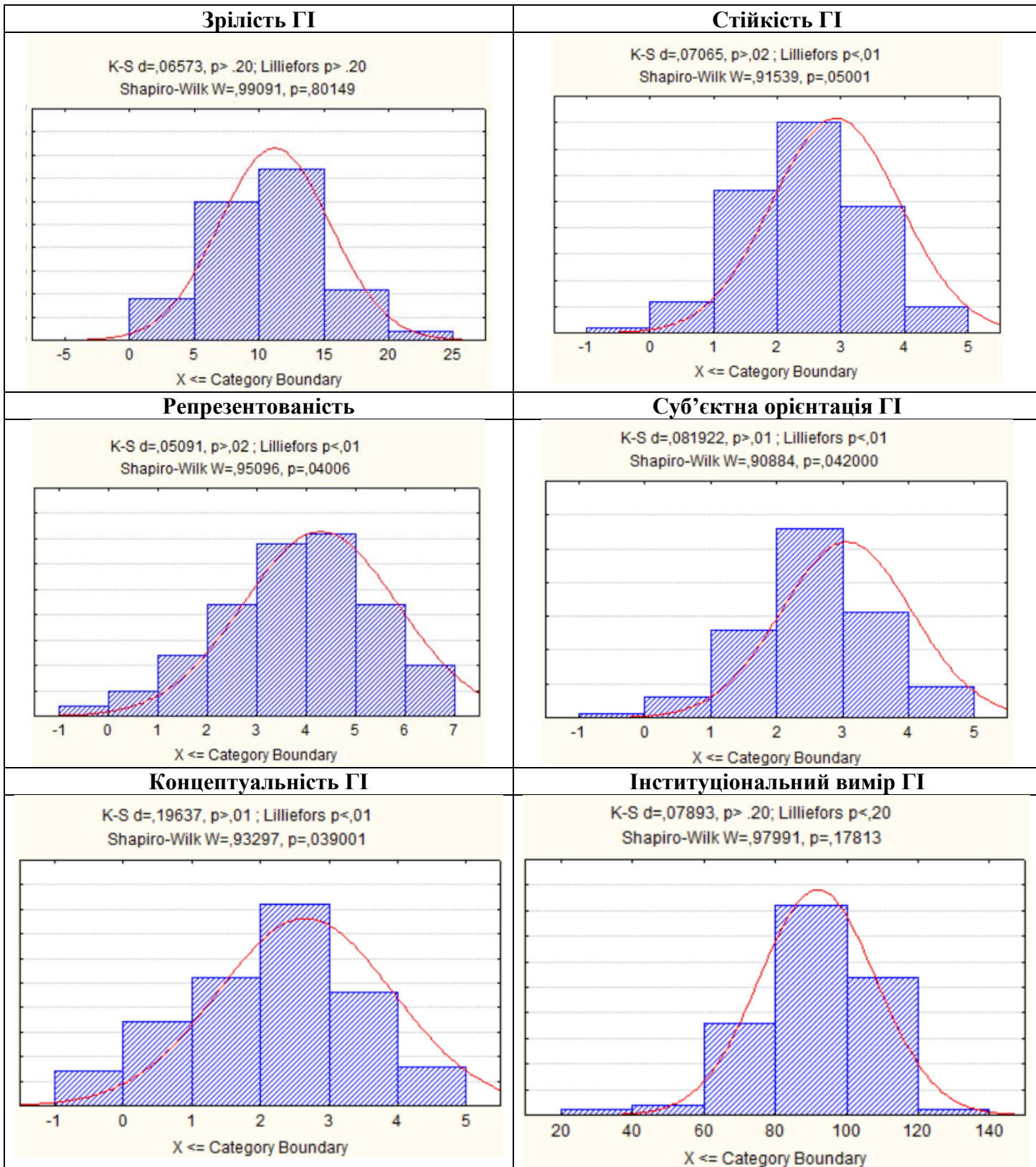
Модель: 4 фактори (репрезентованість, стійкість, субектна орієнтованість, концептуальність)

Basic Summary Statistics (Дані)	
	Value
Discrepancy Function	0,378
Maximum Residual Cosine	0,000
Maximum Absolute Gradient	0,128
ICSF Criterion	0,000
ICS Criterion	0,000
ML Chi-Square	331,250
Degrees of Freedom	265,000
p-level	0,000
RMS Standardized Residual	0,051
Joreskog GFI	0,909
Bentler CFI	0,882

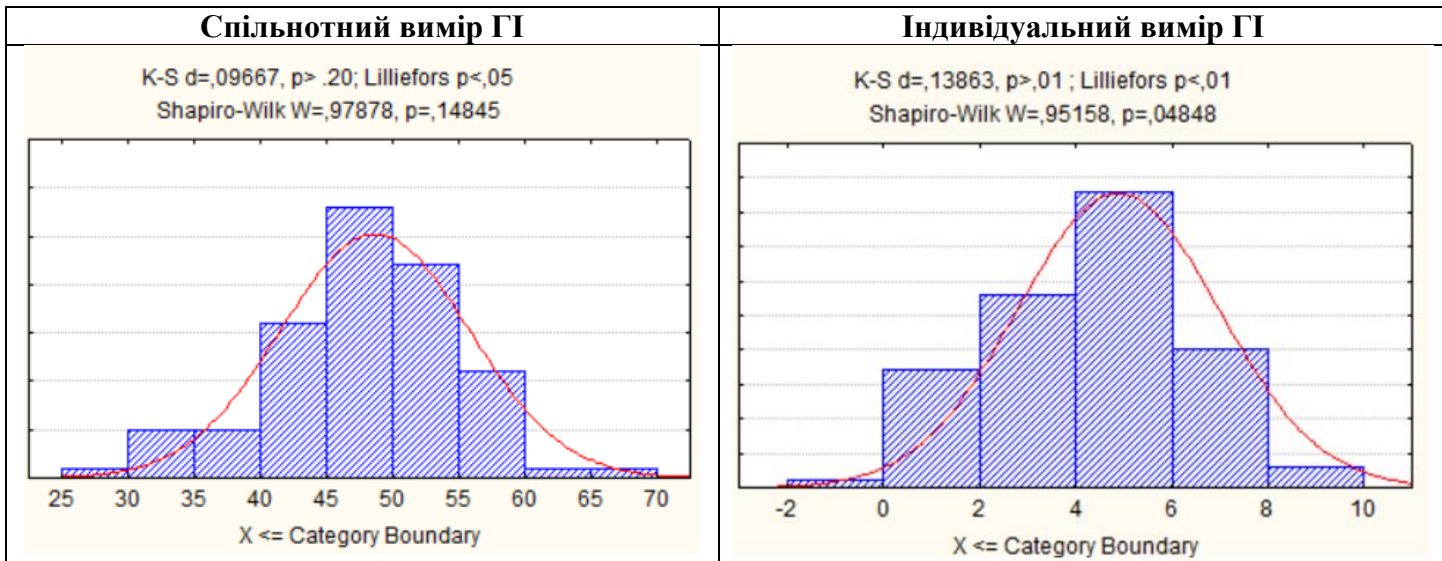
Модель: 3 фактори (інституціональна, спільнотна, індивідуально-рольова/ігрова спрямованість)

Basic Summary Statistics (Дані)	
	Value
Discrepancy Function	0,761
Maximum Residual Cosine	0,000
Maximum Absolute Gradient	0,000
ICSF Criterion	0,000
ICS Criterion	0,000
ML Chi-Square	656,940
Degrees of Freedom	339,000
p-level	0,027
RMS Standardized Residual	0,056
Joreskog GFI	0,862
Bentler CFI	0,840

Перевірка шкал опитувальника на нормальність розподілу

Додаток Б (продовження)

**Порівняльний аналіз результатів за шкалами опитувальника
чоловіків (N=241) та жінок (N=333)**

T-tests; Grouping: Стать (Дані)											
Group 1: жінка											
Group 2: чоловік											
Variable	Mean жінка	Mean чоловік	t-value	df	p	Valid N жінка	Valid N чоловік	Std.Dev. жінка	Std.Dev. чоловік	F-ratio Variances	p Variances
Зрілість ГІ	9,780488	14,00000	-2,39433	572	0,018773	333	241	4,455609	7,406561	2,763242	0,025174
Стійкість	1,560976	1,87500	-0,72280	572	0,471721	333	241	1,176913	1,125992	1,092493	1,000000
Репрезентованість	2,426829	3,62500	-1,39685	572	0,165972	333	241	2,233474	3,113909	1,943793	0,146318
Суб'єктна орієнтація	2,902439	3,37500	-0,97366	572	0,332896	333	241	1,282453	1,597990	1,552620	0,323219
Концептуальність	2,752439	4,00000	-2,80731	572	0,016151	333	241	1,546480	1,414214	1,195799	0,879072

T-tests; Grouping: Стать (Дані)											
Group 1: жінка											
Group 2: чоловік											
Variable	Mean жінка	Mean чоловік	t-value	df	p	Valid N жінка	Valid N чоловік	Std.Dev. жінка	Std.Dev. чоловік	F-ratio Variances	p Variances
Інституціональна спрямованість	91,39024	102,625	-1,04388	572	0,004004	333	241	16,01755	17,31999	1,169239	0,659277
Спільнотна спрямованість	48,80488	43,12500	1,03452	572	0,047385	333	241	7,25623	5,74301	1,596404	0,534631
Індивідуально-рольова спрямованість	4,29268	3,62500	0,98478	572	0,327430	333	241	1,78116	2,32609	1,705484	0,238538

**Порівняльний аналіз середніх значень за шкалами опитувальника
осіб юнацького віку (N=146), віку ранньої дорослості (N=244) та віку середньої
та пізньої дорослості (N=184) – ANOVA**

Analysis of Variance (Дані)									
Marked effects are significant at p < ,05000									
Variable	SS Effect	df Effect	MS Effect	SS Error	df Error	MS Error	F	p	
Стійкість	5,577	2	2,7883	775,9	571	1,3881	2,00877	0,135121	
Репрезентованість	66,758	2	33,3791	3008,9	571	5,3826	6,20126	0,002169	
Суб'єктна орієнтація	22,787	2	11,3935	956,0	571	1,7103	6,66184	0,001383	
Концептуальність	79,217	2	39,6087	1290,4	571	2,3085	17,15788	0,000000	
Зрілість ГІ	124,480	2	62,2399	5783,6	571	10,3463	6,01568	0,002601	
Інституціональна спрямованість	1138,242	2	569,1212	144180,0	571	257,9249	2,20654	0,111039	
Спільнотна спрямованість	1111,444	2	555,7222	24813,0	571	44,3883	12,51958	0,000005	
Індивідуально-рольова спрямованість	1,870	2	0,9352	1873,7	571	3,3519	0,27900	0,756646	

Додаток Б (продовження)

Порівняльний аналіз середніх значень за шкалами опитувальника осіб юнацького віку (N=146), віку ранньої дорослості (N=244) та віку середньої та пізньої дорослості (N=184) – тест Шеффе

		Scheffe Test; Variable: Зрілість П (Дані) Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=9,9063	M=11,852	M=12,545
1	{1}		0,127313	0,002625
2	{2}	0,127313		0,842104
3	{3}	0,002625	0,842104	

		Scheffe Test; Variable: Стійкість П (Дані) Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=1,5703	M=2,0370	M=1,5909
1	{1}		0,135147	0,993820
2	{2}	0,135147		0,302087
3	{3}	0,993820	0,302087	

		Scheffe Test; Variable: Репрезентованість (Дані) Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=2,4644	M=2,5926	M=3,7500
1	{1}		0,961664	0,002172
2	{2}	0,961664		0,125632
3	{3}	0,002172	0,125632	

		Scheffe Test; Variable: Суб'єктна орієнтація (Дані) Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=2,9246	M=3,7407	M=2,7509
1	{1}		0,007160	0,269331
2	{2}	0,007160		0,001672
3	{3}	0,269331	0,001672	

		Scheffe Test; Variable: Концептуальність (Дані) Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=2,2925	M=2,9630	M=3,5682
1	{1}		0,061810	0,000000
2	{2}	0,061810		0,265981
3	{3}	0,000000	0,265981	

Додаток Б (продовження)

		Scheffe Test; Variable: Інституціональна спрямованість Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=91,332	M=97,148	M=94,227
1	{1}		0,187632	0,519213
2	{2}	0,187632		0,758361
3	{3}	0,519213	0,758361	

		Scheffe Test; Variable: Спільнотна спрямованість Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=48,069	M=54,444	M=49,727
1	{1}		0,000010	0,287177
2	{2}	0,000010		0,015564
3	{3}	0,287177	0,015564	

		Scheffe Test; Variable: Індивідуально-рольова спрямованість Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=4,2505	M=4,0000	M=4,3182
1	{1}		0,787045	0,972793
2	{2}	0,787045		0,776800
3	{3}	0,972793	0,776800	

Результати порівняльного аналізу (однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA) та дискримінантного аналізу показників вимірів громадянської ідентичності у восьми кластерах

Analysis of Variance (Дані)						
	Between - SS	df	Within - SS	df	F	signif. - p
Інституціональна спрямованість	455,0824	7	117,9176	566	312,0541	0,00
Спільнотна спрямованість	440,7527	7	132,2473	566	269,4800	0,00
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	430,6120	7	142,3880	566	244,5294	0,00

Discriminant Function Analysis Summary (Дані) Step 3, N of vars in model: 3; Grouping: CLUSTER (8 grps) Wilks' Lambda: ,02025 approx. F (21,1620)=122,85 p<0,0000						
	Wilks' - Lambda	Partial - Lambda	F-remove - (7,564)	p-level	Toler.	1-Toler. - (R-Sqr.)
Інституціональна спрямованість	0,063755	0,317611	173,1078	0,00	0,996199	0,003801
Спільнотна спрямованість	0,065988	0,306865	181,9916	0,00	0,981635	0,018365
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	0,063125	0,320784	170,5988	0,00	0,978431	0,021569

**ТЕСТ-ОПИТУВАЛЬНИК «ДІАГНОСТИКА РІВНЯ ЗРІЛОСТІ ТА ТИПУ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ» (І.Р.Петровська)**

Частина І

І.1. Інструкція. Із запропонованого переліку характеристик ідентичності особистості, потрібно обрати (позначивши «+») сім найбільш значущих характеристик для Вашого власного сприйняття самого себе (Я-образу). Після цього необхідно проранжувати від 1 до 7 значущість (важливість) кожної обраної характеристики для Вас, тобто потрібно визначити їхню пріоритетність.

Характеристики ідентичності особистості	Найбільш значущі характеристики для Вас (позначити «+»)	Пріоритетність обраних характеристик (1 – надзвичайно важливо, 7 – важливо, але значно меншою мірою)
жінка / чоловік		
подруга / друг		
донька / син		
студент / працівник		
громадянка України / громадянин України		
представник своєї етнічної групи (українець, поляк, єврей, росіянин і т.п.)		
мати / батько		
представник своєї професійної групи (лікар, працівник освіти, юрист, банкір і т.п.)		
представник свого регіону (галичанин, волинянин, закарпатець і т.п.)		
представник певного політичного руху		
представник певної громадської організації/об'єднання		
представник певної субкультури		
представник своєї вікової групи		
представник свого міста/селища/села (львів'янин, одесит і т.д.)		
спортсмен/спортсменка		

І.2. Інструкція. Уважно прочитайте наведені нижче ситуації та твердження. Будь ласка, оберіть той варіант відповіді, який найбільше узгоджується з тим, що би Ви порадили іншим людям у тих обставинах, що склалися. Із запропонованих варіантів відповідей на кожне твердження оберіть ту відповідь, яка найбільше відповідає вашим поглядам та переконанням.

1. Молодому хлопцеві, який щойно закінчив університет, одночасно поступило дві пропозиції роботи: від української та іноземної державної компанії. У першому випадку пропонується посада з можливістю впливати на важливі для України рішення, у другому випадку - іноземна кампанія зацікавлена у потенційних можливостях молодого спеціаліста на користь своєї держави і відповідно пропонує надовго змінити місце постійного проживання. Який із запропонованих варіантів Ви б порадили обрати хлопцю?:

а) обрати роботу в українській державній компанії, адже є шанс принесення користі своїй державі, можливість хоч у чомусь спробувати змінити ситуацію на краще;

б) обрати роботу в українській державній компанії, бо так спокійніше/зручніше, - поруч друзі, батьки і т.п.;
в) обрати пропозицію іноземної компанії, бо за кордоном кращі можливості самореалізації, вищий рівень життя (освіти, медицини), соціальної захищеності, окрім того, в Україні не реально щось змінити («все вирішують зв'язки та хабарі»).

2. Молода жінка проживає в Донецькій області, недалеко від зони військових дій і має коханого з Росії. Мужчина запропонував їй переїхати до нього. З одного боку, вони давно кохають один одного і вона давно мріяла про те, щоби бути разом, з другого боку – як можна переїхати до країни-агресора? Що порадити жінці?:

- а) переїхати в Росію, бо кохання важливіше за все інше;
- б) переїхати разом в будь-яку третю країну;
- в) переконати коханого переїхати в Україну на безпечну територію.

3. Ваш знайомий несподівано виграв Green Card (заявку подав задля фану) і тепер постав перед вибором: скористатися шансом переїхати до США (можливо назавжди) чи залишатися в Україні. Що йому порадите?:

- а) обов'язково потрібно скористатися цим шансом; виїжджати до США якомога швидше і по можливості назавжди;
- б) не залишати свою державу, адже у ній є багато можливостей для власної реалізації (фінансової, професійної, особистісної і т.п.)
- в) поїхати до США лише на деякий час (3-5 років), зокрема, щоб заробити грошей, а потім повернутися назад

4. У батька є син-одинадцятикласник, який добре вчиться та знає іноземні мови. За результатами вступних випробувань, син отримав запрошення на навчання у два престижних ЗВО: в Україні та в одній з європейських країн. Що батькові порадити сину?:

- а) обрати український ЗВО і будувати свою кар'єру в Україні
- б) обрати навчання в Європі, з перспективою там і залишитися
- в) обрати український ЗВО, але згодом шукати роботу за кордоном з перспективою виїзду на постійне місце проживання

5. Якби у Вашого друга були необмежені фінансові можливості, яку державу Ви би порадили йому обрати для постійного проживання?

- а) не Україну;
- б) Україну;
- в) важко сказати.

6. Моє ставлення до тих, хто постійно жаліється на погане життя у нашій державі:

- а) розумію і підтримую їх, бо держава не переймається проблемами пересічних громадян
- б) не розумію і не підтримую їх, бо те, як ти живеш – залежить лише від тебе
- в) відразу запитую їх, а що вони особисто зробили для того, щоби жити стало краще

7. Коли я розмірковую на тим, що дає мені моє громадянство ...

- а) прихожу до висновку, що особливо мені воно нічого не дає;
- б) розумію, що я вправі отримати від держави і що сам мушу дати їй як громадянин;
- в) мені стає нудно, бо я маю багато інших, більш цікавих тем для роздумів.

8. Коли кажуть, що «як би всі громадяни (а особливо у владі) діяли у інтересах держави, а не у власних інтересах, ми б мали зовсім іншу державу».....:

- а) мені стає смішно, бо насамперед дбати про себе і пильнувати власні інтереси – це природньо
- б) покращити стан справ у державі можуть, насамперед, представники державної влади, бо мають для цього відповідні повноваження
- в) абсолютно погоджуюсь і підтримую позицію, що розвиток держави залежить від кожного з нас

9. Як би мене запитали про те, яким я є громадянином, то я би:

- а) сказав, що маю чітке уявлення про те, яким громадянином я є, бо неодноразово замислювався над цим
- б) віджартувався, бо ніколи над цим не замислювався
- в) сказав, що знаю про роль громадянина, тобто про те, яким має бути громадянин, однак ніколи не співставляв це із собою.

10. У відносинах з державою здебільшого я відчуваю себе:

- а) «маленьким гвинтиком великого механізму»
- б) повноцінним і рівним учасником цих відносин
- в) знеціненим/малозначущим.

11. Коли я чую про громадян інших держав або спостерігаю за ними, перебуваючи за кордоном, я:

- а) заздрю їм, бо їхнє життя набагато комфортніше
- б) розумію, що вони більш відповідальні перед собою і державою
- в) не бачу суттєвих відмінностей, бо їхнє життя є таким самим як і у нас

12. Як би мене запитали про мій особистий внесок у розвиток держави, я би сказав, що:

- а) мені нічого запропонувати державі, бо від мене нічого не залежить
- б) відповідально ставлюся до виконання своїх обов'язків громадянина і домагаюся виконання обов'язків від інших співгромадян, зокрема представників державних органів
- в) намагаюся діяти згідно встановлених норм і правил, але доти, доки вони не суперечать моїм потребами і інтересами

13. Багато з того, що відбувається у нашій державі (політиці, економіці, соціальній сфері) мені не подобається. Тому, я ...

- а) намагаюся цим не перейматися, і пробувати жити так, щоб мене ці проблеми мінімально торкалися
- б) відчуваю себе обділеним, бо багато моїх бажань не можуть здійснитися
- в) прагну зрозуміти причини виникнення негараздів (читаю, слухаю експертів і т.п.) і скласти власне уявлення про можливість всіх і кожного у мінімізації проблем

14. Я вбачаю свою місію як громадянина держави у тому, щоб ...

- а) спробувати вижити за будь-яких обставин
- б) підтримувати інших у критиці влади, може з цього щось вийде
- в) захищати інтереси держави і співгромадян, ініціювати зміни задля покращення їхнього добробуту

15. У дискусії з колегами/друзями про нашу державу, перспективу її розвитку, ролі у цьому наших громадян, я:

- а) намагаюся здебільшого мовчати, бо якихось конкретних міркувань з цих питань у мене немає
- б) озвучую ті думки, що першими приходять у голову, однак легко можу змінити свої погляди, послуховавши інших
- в) обстоюю свої погляди і переконання, бо маю чітку осмислену позицію.

Обробка результатів

1. **Шкала «Репрезентованість»:** якщо категорія «громадянка України/громадянин України» не була зафіксована серед значущих характеристик ідентичності, то зараховується 0 балів. В інакшому випадку, залежно від рангового місця, яке було визначено для даної категорії бали нараховуються за таким принципом: 1 місце (ранг) зараховується як 7 балів; 2 – як 6 балів; 3 – як 5 балів; 4 – як 4 бали; 5 – як 3 бали; 6– як 2 бали; 7 – як 1 бал.

Для обчислення балів за іншими шкалами використовується такий принцип: за кожен відповідь, що збігається з відповіддю у ключі, нараховується 1 бал. Бали сумуються за кожною окремою шкалою.

Ключ

2. **Шкала «Стійкість»:** 1 а); 2 в); 3 б); 4 а); 5 б)
3. **Шкала «Суб'єктна орієнтація»:** 6 б), в); 8 в); 10 б); 12 б); 14 в)
4. **Шкала «Концептуальність»:** 7 б); 9 а); 11 б); 13 в); 15 в)

Інтегральна шкала «Зрілість громадянської ідентичності» обраховується як сума балів за всіма шкалами – «репрезентативності», «стійкості», «суб'єктності», «концептуальності».

Тестові норми

Шкали	Рівень вияву		
	Низький	Середній	Високий
Стійкість	0÷2	3	4÷5
Репрезентованість	0÷3	4÷5	6÷7
Суб'єктна орієнтація	0÷2	3	4÷5
Концептуальність	0÷1	2÷3	4÷5
Зрілість громадянської ідентичності	0÷8	9÷14	15÷22

Частина II

II.1. Інструкція. Оцініть наведені нижче твердження. Обведіть відповідну цифру, використовуючи 7-ми бальну шкалу, де 1 – абсолютно не погоджуюся, 7 – абсолютно погоджуюся.

1	Організаційне середовище держави (ієрархічне, правове) занадто складне і незрозуміле для мене	1	2	3	4	5	6	7
2	Мені неприємно, коли я чую образливі висловлювання на адресу моїх співгромадян з боку громадян інших держав, навіть якщо вони справедливі	1	2	3	4	5	6	7
3	Інтереси держави завжди суперечать інтересам простих громадян	1	2	3	4	5	6	7
4	Мені не байдужа доля України як держави	1	2	3	4	5	6	7
5	Моя повсякденна діяльність не створює нічого цінного для держави	1	2	3	4	5	6	7
6	Я не маю відчуття тісного зв'язку та солідарності (єдності, спільності) з іншими громадянами	1	2	3	4	5	6	7
7	Сенс подій (політичних, соціально-економічних тощо), що відбуваються у нашій державі, зрозуміти неможливо, тому прагнення у них розібратися – даремна трата часу	1	2	3	4	5	6	7
8	Більшість моїх життєвих проблем є типовими для громадян саме моєї держави	1	2	3	4	5	6	7
9	Я не почувуюся захищеним у своїй державі, ані у соціальному, ані у правовому плані	1	2	3	4	5	6	7
10	Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	1	2	3	4	5	6	7
11	Неодноразово переконувався на власному досвіді, що стараннями всіх разом і кожного окремо, поступово можна змінити ситуацію у нашій державі на краще	1	2	3	4	5	6	7
12	Зазвичай мені соромно за те, що я належу до спільноти громадян України	1	2	3	4	5	6	7
13	Для мене важливо знати про всі події, що відбуваються в державі. Я постійно відслідковую стан справ у політичній, фінансово-економічній, соціальній сферах	1	2	3	4	5	6	7
14	Я маю багато спільного з іншими громадянами моєї держави	1	2	3	4	5	6	7
15	Держава сприяє моїй самореалізації	1	2	3	4	5	6	7
16	Якщо була б можливість, я би переїхав в іншу країну на постійне місце проживання	1	2	3	4	5	6	7
17	Своїми щоденними справами я довожу, що піклююся про розвиток держави	1	2	3	4	5	6	7
18	Я не можу про себе сказати, що є типовим представником громадянської спільноти	1	2	3	4	5	6	7

19	Я обізнаний щодо своїх громадянських прав та обов'язків	1	2	3	4	5	6	7
20	У мене мало спільного з іншими співгромадянами, бо ми є надто різні	1	2	3	4	5	6	7
21	Держава нічого не робить для того, щоб змінити на краще життя таких людей, як я	1	2	3	4	5	6	7
22	Я вірю у «світле майбутнє» української держави	1	2	3	4	5	6	7
23	Моя участь у тих чи інших формах громадянської активності носить, зазвичай, ситуативний характер; часто дію «за компанію»	1	2	3	4	5	6	7
24	Я чітко бачу відмінності громадян своєї держави від громадян інших держав	1	2	3	4	5	6	7
25	При виникненні проблем, зазвичай, я не знаю, у який спосіб потрібно їх розв'язувати, у які інстанції мені звертатися	1	2	3	4	5	6	7
26	Побоюючись осуду з боку інших співгромадян, я намагаюся завжди врахувати безліч нюансів, коли збираюся обстоювати свої громадянські та політичні погляди	1	2	3	4	5	6	7
27	Я почувуюся малозначущим, неважливим у своїй державі	1	2	3	4	5	6	7
28	Я готовий інвестувати час та зусилля заради змін у державі та кращого її майбутнього	1	2	3	4	5	6	7
29	Я дотримуюся законів і домагаюся дотримання законів іншими	1	2	3	4	5	6	7
30	Здебільшого, мені байдуже до проблем оточуючих мене співгромадян	1	2	3	4	5	6	7

Обробка результатів

За кожною шкалою сумуються бали відповідно до ключа.

Питання, позначені зірочкою (*) є оберненими (1 бал зараховується як 7; 2 бали - як 6; 3 бали – як 5; 4 бали – як 4; 5 балів – як 3; 6 балів – як 2; 7 балів – як 1).

Шкала «Когнітивна залученість»: 1*, 7*, 13, 19, 25*

Шкала «Громадянське самопочуття»: 3*, 9*, 15, 21*, 27*

Шкала «Ціннісна залученість»: 4, 10*, 16*, 22, 28

Шкала «Поведінкова залученість»: 5*, 11, 17, 23*, 29

Інтегральна шкала «Інституційна спрямованість» обраховується як сума балів за всіма шкалами – «Когнітивна залученість», «Громадянське самопочуття», «Ціннісна залученість», «Поведінкова залученість».

Шкала «Прийняття»: 2, 12*, 18*, 24, 30*

Шкала «Інтеграція»: 6*, 8, 14, 20*, 26

Шкала «Спільнотна спрямованість» (афіліація зі співгромадянами): обраховується як сума балів за шкалами – «Прийняття», «Інтеграція».

Прочитайте наведені нижче ситуації (п. 31-40) і варіанти відповіді, які дають персонажі. Оберіть із запропонованих альтернатив ту, яка видається Вам найбільш ймовірною.

31. Володимир є водієм маршрутного таксі. Попри встановлені карантинні обмеження «помаранчевої» зони намагається щоразу впустити у салон якомога більше людей. Одного разу його оштрафували за порушення норм перевезення пасажирів.

– «Що же це коїться? – обурюється Володимир своєму знайомому Олександру. – Я ж дбаю про інших, розумію, як це важливо вчасно потрапити додому, на роботу чи куди інде..., а мене ще за це штрафують». Що, на вашу думку, міг йому відповісти Олександр?

а) «Друже, зізнайся, насправді ти думав, у першу чергу, про себе, бо не хотів зменшення заробітку. Я ж правильно розумію, що чим більше людей у салоні, тим більше ти заробляєш?»

б) «Ти все правильно кажеш. У нашій державі добро завжди карається. Можна подумати, що оті карантинні обмеження дійсно можуть врятувати від зараження. Все це робиться аби погіршити життя таких простих людей, як ти і я»

в) «Не переймайся тим всім, це звичайні робочі процеси»

32. Христина завершує навчання в магістратурі. Одного разу вона випадково зустрілася зі своєю однокласницею Оксаною, з якою давно не бачилася. Розговорилися. Згадали спільне минуле і тут Оксана запитала Христину, де вона планує працювати після закінчення університету або може вже працює?

– «Ти що не знаєш, що в нашій державі влаштуватися на роботу, а тим паче за спеціальністю, без зв'язків і хабарів молодому спеціалісту нереально! Поїхала б може за кордон, але наш диплом там не визнається...». Що, на вашу думку, відповіла подруга?

а) «Абсолютно з тобою погоджуюся, держава мала б забезпечувати першим робочим місцем випускників ЗВО, а так виглядає, що ми нікому не потрібні»

б) «Не кажи дурниць, зараз є багато можливостей для працевлаштування, всі мої знайомі знайшли собі роботу, просто треба хотіти цього»

в) «Може не одразу, але я вірю, що все у нас буде добре»

33. Олег та його дружина офіційно не працевлаштовані (однак добре заробляють), мають двох дітей-школярів. Сім'я Олега довгий час отримувала матеріальну допомогу від держави як малозабезпечена сім'я. Кожних півроку вони подають заяву на продовження виплат. Однак, цього разу у зв'язку із якимись нововведеннями, їм було відмовлено у матеріальній допомозі.

– «Ти уявляєш, - скаржиться він другу, - держава вирішила зекономити на малозабезпечених! Але я так це не залишу, мені мають виплатити ці гроші!»

Що, на Вашу думку, міг відповісти друг Олега?

а) «Дійсно, треба витиснути з держави все по максимуму, якщо є така можливість».

б) «І чого ти завівся? Який же ти малозабезпечений? Не розумію, як ти взагалі на таке наважився. Радій, що перед тим тобі вдалося всіх обдурити, але ж так не може продовжуватися вічно. Май трохи совісті»

в) «Не знаю чим тобі допомогти. Я в цих питаннях нічого не розумію».

34. Остап 2 роки тому підписав контракт зі збройними силами України і зараз перебуває у відпустці. Разом з другом вони зайти у кафе випити кави. Поряд з їхнім столиком опинилася компанія, яка веселилася, бо святкували день народження.

Остап підійшов до компанії і сказав: «Ненавиджу вас всіх! Зрадники! У нас війна, як ви можете веселитися? Припиніть негайно! Друг відтягнув Остапа від компанії і сказав йому дещо. Що, на Вашу думку, міг сказати друг Остапа?

а) «Остапе, життя триває, ти не можеш його зупинити»

б) «Тут нема з ким говорити, бо всі справжні патріоти зараз на передовій, захищають нашу державу. Пішли звідси»

в) «Нехай собі люди відпочивають, те, що ти справжній патріот і захищаєш нашу державу від ворога, не дає тобі право зневажати та ображати інших»

35. На родинному святі Ігор почав розказувати Андрію як припинив спілкуватися зі своїм найкращим другом через те, що той не пішов голосувати на минулих парламентських виборах, бо погано себе почував.

– «Не розумію, як можна бути таким безвідповідальним! Я також тоді хворів на грип, але все таки прийшов на дільницю, хоч і з температурою 39, бо мусив виконати свій громадянський обов'язок».

Як, на Вашу думку, найімовірніше відреагував на ці слова Андрій?

а) «І для чого ти ризикував сам і піддавав ризику захворіти інших? Розумію, що проголосувати – це важливо, однак не за будь-яку ціну»

б) «Який же ти молодець! Як би всі були такі свідомі як ти, ми би мали іншу державу»

в) «Не знаю, що тобі відповісти, з одного боку – ти молодець, а з іншого – втратив друга...».

36. Петро – молодий талановитий чоловік, який працює на маленьку зарплату в державній організації. Він часто каже своєму другу Ігорю: «Якщо б я жив у якійсь з європейських держав, мав

би більше можливостей і для заробітку, і для гідного життя». Як, на Вашу думку, мав би відповісти йому Ігор?:

а) «Звичайно! А у мене мати отримує таку маленьку пенсію, що соромно. Що це за держава! Якби жила у Німеччині, її пенсія як колишньої вчительки дорівнювала би 2000 євро»;

б) «Ти правий, краще жити в європейській державі. Я тут знайшов у інтернеті одну цікаву програму, по якій можна поїхати в Європу з перспективою залишитися там. Хочеш, скину тобі?»

в) «Маєш рацію. Але європейським громадянам ніхто не побудував їхні держави, вони зробили це самі. Давай подумаємо разом, як збільшити твій заробіток і покращити твоє життя. Невже ніяких можливостей немає?!»

37. Наталя має «чорнобильські» пільги, тому профком оплачує їй 50% вартості путівки до санаторію (проживання та лікування). Вона вважає, що має також право на безкоштовне харчування в санаторії, але профком це заперечує. Тому Наталя періодично ходить туди з різними юридичними аргументами. Її колега, Олена, запропонувала замість санаторію поїхати до моря за повну вартість туристичної путівки.

– «Чому я маю платити такі гроші, коли мені держава винна?» -- запитала Наталя.

– «Я тобі пропоную не державний санаторій, а приватний готель «all inclusive», прекрасний сервіс, нікому нічого доводити не треба. Ти ж маєш непогану зарплату, можеш це дозволити собі раз на рік», -- відповіла Олена.

Що мала би, на Вашу думку, сказати на це Наталя?

а) «Краще платити менше, ніж більше, хай це навіть позначиться на якості відпочинку»;

б) «А й справді. Краще гарно відпочити, ніж ходити щодня до профкому і сперечатися»;

в) «Держава мені винна. Хоч я й витрачаю свій час на дискусії в профкомі, але не дозволю ігнорувати мої права. Оплатять вони і мої 50%, і харчування також».

38. Усі знають Мирослава як патріота України. Разом зі своїми однодумцями він прийшов до нічного клубу, де виступав російськомовний співак. Під час його виступу хлопці закричали «Ганьба!», а потім Мирослав протиснувся ближче до сцени і плюнув в обличчя співакові, що згодом стало сюжетом місцевих теленовін.

Пізніше приятель сказав йому: «Ти крутий, Славко, але ж плювати в обличчя мабуть некультурно?»

Що відповів йому, на Вашу думку, Мирослав?

а) «Забуть, це не те, про що варто пам'ятати»;

б) «Мені самому неприємно це згадувати. Але я був під впливом емоцій, тож не стримався»;

в) «В політиці, дорогенький, і плюють, і б'ють, і в смітник людей кидають. Це тобі не шмарклі розмазувати, це – боротьба за державу!».

39. Артур любить швидку їзду на автомобілі і не зважає на встановлені обмеження швидкості, за що дорожня патрульна служба часто його штрафувала. Артур вважає працівників ДПС упередженими і корумпованими. Під час останнього інциденту він затіяв конфлікт з ними, внаслідок чого позбувся прав водія. Коли він позичив у приятеля машину і поїхав до іншого міста, його затримали правоохоронні органи. Виявилось, що авто фігурує у кримінальній справі у зв'язку з ДТП. Артуру довелося ходити на допити до слідчого і дати підписку про невиїзд з міста.

- Мене підставили, а тепер пресують, -- сказав він своїй дівчині. – Я абсолютно ні в чому не винен. Чесного судочинства тут немає і не буде. Ну їх до біса! Поїхали покатаємося за містом?!

Що найімовірніше відповіла дівчина?

а) «Залюбки! З тобою хоч на край світу! Люблю тебе за сміливість!»

б) «Добре, але я буду за кермом, авто візьму в прокаті»;

в) «Ти дав підписку про невиїзд, тож порушення тлумачитиметься як злочин. Чи ти знаєш, що загрожує тобі в цьому разі? Несправедливості багато, але ми мусимо у всьому розібратися».

40. Олена розказує подрузі Марині, як прийшла на виборчу дільницю для голосування і виявилось, що її немає у списках виборців. Вона доклала максимум зусиль, щоби у всьому розібратися і все-таки проголосувала.

- «Ти уявляєш, через той безлад зі списками виборців, я зіпсувала стосунки з мамою, бо в той день дуже сильно запізнилася до неї на ювілей, відповідальність за організацію якого лежала на мені. Але я ні про що не шкодую і дуже пишаюся собою!». Як, на Вашу думку, відреагувала на ці слова Марина?

- а) «Я би так не змогла, бо мама – то святе!»
 б) «Ти неймовірна, не кожен на таке здатний. Якби усі були такі свідомі!»
 в) «І для чого псувати собі та іншим нерви, не розумію».

Обробка результатів

За кожен відповідь, що збігається з відповіддю у ключі, нараховується 1 бал.

Шкала «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість»: 31 б; 32 а; 33 а; 34 б; 35 б; 36 а; 37 в; 38 в; 39 а; 40 б.

Чим більша кількість балів за шкалою, тим більше виражена ігрова спрямованість.

Тестові норми

Шкали	Рівень вияву		
	Низький	Середній	Високий
Інституціональна спрямованість	20÷81	82÷103	104÷140
Спільнотна спрямованість	10÷44	45÷54	55÷70
Ігрова спрямованість	0÷3	4÷6	7÷10

Для визначення типу громадянської ідентичності рекомендовано послуговуватися таблицею, що дозволяє за рівнем актуалізованості того чи іншого виміру громадянської ідентичності визначати відповідний тип.

Типи громадянської ідентичності	Виміри громадянської ідентичності		
	Інституціональний (інституціональна спрямованість)	Спільнотний (спільнотна спрямованість)	Індивідуальний (ігрова спрямованість)
Латентний	низький	низький	низький
Інституціонально-спільнотний	середній	середній	низький/середній
Спільнотний	низький/середній	високий	низький/середній
Спільнотно-ігровий	низький/середній	високий	високий
Ігровий	низький/середній	низький	високий
Інституціонально-ігровий	високий	низький/середній	високий
Різнобічний	високий	високий	низький
Державницький	високий	низький	низький

Інтерпретація результатів

Латентний тип – характеризується низькою вираженістю (актуалізацією) всіх трьох вимірів громадянської ідентичності. Особи з таким типом громадянської ідентичності психологічно дистанціюються від держави і співгромадян, а також від своєї ролі громадянина як зайвої формальності. Це може свідчити або про несформованість (дефіцитарність), тобто затримку розвитку громадянської ідентичності, або про домінування космополітичної/цивілізаційної чи іншої ідентичності, яка «поглинає» громадянську, або про готовність особи замінити українську громадянську ідентичність на іншу (потенційні емігранти), оскільки ані держава, ані співгромадяни не становлять цінність для неї.

Інституціонально-спільнотний тип – характеризується середньою вираженістю інституціональної та спільнотної спрямованості громадянської ідентичності. Особа з таким типом громадянської ідентичності при залученості до організаційного середовища держави (переживання за майбутнє держави, відслідковування важливих суспільно-політичних подій і т.п.) та афіліації зі співгромадянами (прийняття їх як інгрупи, переживання психологічного зв'язку, спільності долі) характеризується здебільшого нечіткими уявленнями про себе як громадянина, не достатньою актуалізацією власної

соціальної ролі громадянина (може знати про цю роль, зокрема, про права та обов'язки громадянина, однак не співставляти її з собою). Зазвичай, вона пасивна щодо обстоювання громадянських прав та цінностей, має низький рівень готовності діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти.

Спільнотний тип – характеризується високою спільнотною спрямованістю громадянської ідентичності. Для особи з таким типом громадянської ідентичності, насамперед, важливо відчувати себе членом громадянської спільноти, поділяти спільні цінності та проблеми зі співгромадянами, підтримувати та захищати їх інтереси, вірити у ефективність спільного розв'язання проблем. Зазвичай, вона активно залучається до громадянської комунікації (бере участь в громадських обговореннях, «суспільному діалозі») та громадянської активності (волонтерська діяльність, участь у різних громадянських організаціях та рухах). Схильна протиставляти себе державі, знецінювати її роль у житті суспільства. Серед представників цього типу є й такі громадяни, що схильні залучатися у ту чи іншу форму громадянської активності «за компанію», з орієнтацією на інших, тобто ця активність може бути не до кінця осмисленою, носити хаотичний, ситуаційний характер.

Спільотно-ігровий тип – характеризується високою вираженістю спільнотної та ігрової спрямованості громадянської ідентичності. Особа з таким типом громадянської ідентичності, зазвичай, дистанціюється від держави, не переймається важливими державницькими подіями, натомість ідентифікує себе з спільнотою громадян, усвідомлює і переживає свою належність до неї. Однак у взаємодії зі співгромадянами не готова до близьких, щирих стосунків, схильна до різних ігрових форм комунікації.

Ігровий тип – характеризується низькою вираженістю інституціональної та спільнотної спрямованостей громадянської ідентичності і високою її ігровою спрямованістю. Можна припустити, що особа з таким типом громадянської ідентичності здебільшого байдужа до проблем оточуючих її співгромадян і долі держави, головне для неї – мати зиск (виграш) для себе, відстояти свої індивідуальні інтереси. У відносинах з співгромадянами і державою застосовуються різноманітні психологічні ігри-маніпуляції та деструктивні сценарії задля задоволення своїх психологічних потреб (самоствердитися, отримати моральне виправдання правопорушень тощо), а також переадресувати відповідальність на державу або співгромадян.

Інституціонально-ігровий тип – характеризується високою вираженістю інституціональної та ігрової спрямованості громадянської ідентичності. Для особи з такою громадянською ідентичністю властиво встановлювати сурогатні стосунки з державою. З одного боку, вона може декларувати підтримку державницьких цінностей, висловлювати занепокоєння щодо перспектив розвитку держави, цікавитися суспільно-політичними подіями, а з іншого боку вдаватися до ігрової та сценарної взаємодії з державою як організацією, наприклад, ухилятися від сплати податків, уникати особистості відповідальності за стан справ у державі тощо, виправдовуючись тим, що вона не почуває себе достатньо значущою і впливовою для покращення ситуації в державі та ініціювання будь-яких змін («я маленька людина, від мене нічого не залежить») або тим, що має моральне право дурити державу, бо «сама держава постійно намагається обдурити простих громадян».

Різнобічний тип – характеризується високою вираженістю інституціональної, спільнотної та рольової (не ігрової) спрямованості громадянської ідентичності. Для особи з таким типом громадянської ідентичності властиво висока когнітивна, ціннісна, поведінкова залученість до організаційного середовища держави, переживання тісного психологічного зв'язку зі співгромадянами, а також засвоєння, інтерналізація соціальної ролі громадянина, що зумовлює відкриті конструктивні стосунки з державою. Вона знає, що дає їй громадянство і чого не варто від нього чекати, що вона має право отримати від держави і що сама мусить дати їй як громадянин, вона усвідомлює свою відповідальність за державу і співгромадян, докладає зусилля для їхнього розвитку, готова діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти, активна щодо обстоювання громадянських прав та цінностей.

Державницький тип – характеризується високою вираженістю інституціональної спрямованості і низькою вираженістю спільнотної та ігрової спрямованостей громадянської ідентичності. Для особи з таким типом громадянської ідентичності властива низька афіліація зі співгромадянами, амбівалентність переживань, пов'язаних зі сприйняттям себе частиною спільноти громадян, уявлення про себе як нетипового представника громадян своєї держави, натомість наявна висока включеність (ціннісна, когнітивна, афективна, поведінкова) у конструктивну (не-ігрову) взаємодію з державою як організацією.

Така особа обізнана щодо своїх громадянських прав та обов'язків, дотримується законів і домагається дотримання законів іншими, готова інвестувати час та зусилля заради змін у державі та кращого її майбутнього і своїми щоденними справами доводить, що піклується про її розвиток, а також готова захищати незалежність та цілісність держави, яку вважає однією із найвищих цінностей.

Ретроспективний наратив «Я у державі»

Інструкція. Напишіть, будь ласка, твір на тему «Я у державі», у якому розкрийте Ваші переживання та враження від життя в нашій державі. Орієнтуйтеся, по можливості, на допоміжний список питань, наведений нижче. Намагайтеся бути щирими. Інформація буде використана в узагальненому вигляді. Конфіденційність гарантується.

Допоміжний список запитань

1. Що Вам доводилося чути в дитинстві про нашу державу і людей, що живуть у ній?
2. Хто висловлював ці думки? У якій ситуації?
3. Чи погоджуєтеся Ви з почутими думками сьогодні і на попередніх етапах свого життя?
4. Наскільки відповідають ці судження реальному життю?
5. Наскільки ці судження, як певний життєвий принцип, регулює (впливає) на Вашу громадянську позицію/активність зараз і впливало в минулому?
6. Яку поведінку близьких (значущих) людей стосовно держави Ви пам'ятаєте?
7. Які можете назвати типові моделі громадянської поведінки?
8. Що найчастіше робив(-ла) батько (мати) зі списку цих моделей громадянської поведінки?
9. Наскільки ця поведінка була прийнятною «тоді» і «зараз»?
10. Чи реалізовували Ви колись у своєму житті таку саму чи подібну поведінку? Чи доводилося Вам здійснювати прямо протилежну громадянську поведінку? Цей досвід був вдалий чи невдалий?
11. Що Ви думаєте про державу, співгромадян і громадянськість?
12. Чи обговорюєте (поширюєте) Ви ці думки з іншими?
13. Які уявлення щодо держави і співгромадян виникали у Вас самих і як змінювалися з плином часу ці уявлення?
14. Що означає держава у Вашому житті?
15. Чи задоволені Ви своєю державою? Якщо так/ні, то чому?
16. Які переваги і обмеження дає особисто Вам життя в нашій державі і власне громадянство?
17. Якою має бути людина, щоб бути успішною у взаємодії з державою/співгромадянами?
18. Як би Ви описали людину, неуспішну у взаємодії з державою/співгромадянами?
19. Наскільки Ви самі відповідаєте наведеному Вами зразку успішності у взаємодії з державою/співгромадянами (чи, навпаки, наближається до полюсу неуспішності)?
20. Чи вносите Ви корективи до своєї взаємодії з державою /співгромадянами? Як це відбувається, у яких випадках?
21. Що мало би змінитися на краще і що реально зміниться (прогноз на майбутнє)?

Фрагмент ретроспективного наративу «Я у державі»

(жінка, 55 років)

.... Я не пам'ятаю, щоб у дитинстві батьки говорили зі мною про державу (може щось таке й було, але мені важко пригадати). Пам'ятаю тільки, що в дитячому садочку ми вчили пісеньки і віршики про наше щасливе дитинство в радянській країні. Мені подобалося марширувати і махати прапорцем. Звичайно, я й не замислювалася, що я оце роблю.

У школі звичайно про нашу державу і громадянство говорили часто. Знову ж таки, я дуже любила символіку, любила піонерський галстук. Мій тато, проводжаючи мене до школи, завжди будив мене, готував смачний сніданок і щоранку прасував мені атласний червоний галстук. Я із задоволенням пов'язувала його перед дзеркалом і простувала до школи. Дивовижно, але це «патріотичне виховання» було сильно зігріте батьківською любов'ю.

Ще ми в школі також вчили патріотичні вірші та пісні і виступали в так званих «монтажах» – групою на сцені, практично до кожного патріотичного свята – «День сьомого листопада – червоний день календаря», «1 Мая» і т.п. Це я також любила – за той емоційний підйом, котрий давали ці вірші (Маяковський, Єсенін) та пісні (Дунаєвський – ці пісні були просто дивовижні). Напевно через те вчителі подумали, що я патріотка і мене однією з перших прийняли в комсомол, а потім зробили мене «членом совєта дружини школи» (це вважалося почесним, хоча основна моя роль була – «меблі» на різних нуднющих засіданнях).

Але серед ровесників ми дуже розважалися анекдотами про нашу радянську державу. Я навіть про це розказувала своїм дітям, що хітом у нас був анекдот про Брежнєва, коли він начебто читав вітальну промову на Олімпійських іграх, і приймав олімпійські кільця за 5 букв «О». Ця гра була дуже популярною. На перервах у школі хто-небудь щоразу брав в руки будь-який зошит і з виразом повного жаху і тупості на обличчі починав читати: «О...о-о...о!», а усі навколо реготали.

А далі школа життя в державі була суворою... Досить рано я дізналася, що таке прописка – кошмарний інструмент терору громадян з боку держави. Я жила в Києві без прописки, а хто б мені її дав? Постійно треба було думати і боротися за прописку як право просто жити – бути присутньою – в Києві. Влаштуватися на роботу без неї неможливо. Мої ровесниці були готові на що завгодно заради прописки... Я питала батьків, чому не можна поїхати в маленьке і не таке переповнене містечко... Вони казали, що в нашій державі жити в провінції – це повне зубожіння, духовне і матеріальне...

А мама казала мені: «Доцю, ти обов'язково мусиш вийти заміж. У нашій державі усе так влаштовано, що без чоловіка буде складно. Це на Заході жінка вільна і у неї є права. Молодим спеціалістом на тебе будуть дивитися як на потенційну «декретницю», кар'єру робити самотній жінці складно, та й всі будуть косо дивитися...». І – так, я вийшла заміж, і я багато в чому повторюю долю своїх батьків. Я багато сил віддала кар'єрі і роботі на користь держави, але натомість переживаю лише повне емоційне вигорання...

**Процедура проведення тематичного аналізу на прикладі фрагменту
ретроспективного нарративу респондента**
(обчислення дескрипторів психологічних механізмів становлення
громадянської ідентичності)

Кодувальна інструкція:

*Категорії, підкатегорії та індикатори категорій тематичного аналізу
для дослідження ретроспективних нарративів «Я в державі»*

Психологічний механізм	Дескриптор / категорія тематичного аналізу	Підкатегорія тематичного аналізу	Індикатори категорій тематичного аналізу
Інтеріоризація громадянських контентів	Репрезентація у пам'яті громадянських настанов (категорія А)	А1: Репрезентація батьківських настанов та диспозицій; А2: Репрезентація громадянських настанов інших референтних осіб	А1а – вербальне відтворення у деталях батьківських громадянських настанов (БГН); А1b – часткове відтворення БГН; А1с – невиразний спогад БГН; А2а – вербальне відтворення у деталях громадянських настанов референтних осіб (вчителя, тренера, друга тощо); А2b – часткове відтворення громадянських настанов референтних осіб; А2с – невиразний спогад громадянських настанов референтних осіб
Наслідування громадянської поведінки	Наслідування моделей громадянської поведінки (категорія Б)	Б1: Прийняття наявних моделей громадянської поведінки як зразків наслідування; Б2: Відтворення моделей громадянської поведінки (в минулому чи теперішньому)	Б1а – прийняття моделі громадянської поведінки «тоді» (повне / часткове); Б1b – прийняття моделі громадянської поведінки «зараз» (повне / часткове); Б2а – відтворення моделей громадянської поведінки «тоді» (пряме, буквальне / непряме, інвертоване); Б2b – відтворення моделей громадянської поведінки «зараз» (пряме, буквальне / непряме, інвертоване)

Індивідуація громадянських контентів	Надання особистісних смислів засвоєним громадянським контентам (категорія В)	В1: Диференціація своїх і чужих поглядів; В2: Оцінювання та рефлексія змістів громадянськості; В3: Трансформація і адаптація громадянських настанов інших «під» власні смислові системи	В1а – дистанціювання, відсутність ідентифікації з батьківськими поглядами; В1b – розмежування своїх та громадянських поглядів референтних осіб; В2а – оцінювання громадянських диспозицій інших осіб; В2b – рефлексія змістів громадянськості; В3а – смислова трансформація батьківських громадянських настанов; В3b – смислова трансформація громадянських настанов інших осіб.
Екстеріоризація громадянських диспозицій	Застосування і поширення громадянських диспозицій у соціумі (категорія Г)	Г1: Застосування батьківських / (референтних осіб) громадянських настанов (Б/РГН) у власному досвіді; Г2: Ретрансляція власних громадянських диспозицій з елементами диспозицій батьківських/референтних осіб	Г1а – цілеспрямоване застосування Б/РГН у власній поведінці; Г1b – мимовільне застосування Б/РГН; Г2а – ретрансляція Б/РГН у вузькому колі знайомих; Г2b – поширення Б/РГН у широких колах (соцмережі)
Імплементация індивідуального досвіду взаємодії з державою	Використання індивідуального досвіду громадянської поведінки (категорія Д)	Д1: Рефлексія та оцінювання власного досвіду взаємодії з державою та співгромадянами; Д2: Планування власної взаємодії з державою з врахуванням попереднього досвіду	Д1а – рефлексія власного досвіду взаємодії з державою; Д1b – рефлексія власного досвіду взаємодії зі співгромадянами; Д1с – оцінювання своєї взаємодії з державою як успішної/неуспішної; Д2а – планування своєї взаємодії з державою з врахуванням попереднього досвіду; Д2b – планування своєї взаємодії з державою без врахування попереднього досвіду

Осмислення громадянських контентів	Дискурс щодо власних громадянських контентів (категорія Е)	Е1: Аналіз власних громадянських контентів; Е2: Створення нових громадянських контентів, творче громадянське мислення; Е3: Переосмислення (переоцінка цінності) наявних громадянських контентів	Е1а – обговорення / обмірковування власних громадянських диспозицій; Е1b – аналіз (розгляд елементів) громадянських диспозицій (власних, батьківських, інших осіб); Е2а – синтез (комбінування) чужих і власних громадянських настановлень; Е3а – референтизація громадянських настановлень; Е3b – знецінення певних громадянських настановлень; Е3с – постановка під сумнів звичних громадянських контентів; Е3d – надання нових значень (нове прочитання) звичним громадянським контентам
------------------------------------	--	---	---

Нумерація речень у тексті:

1. Я не пам'ятаю, щоб у дитинстві батьки говорили зі мною про державу (може щось таке й було, але мені важко пригадати).
2. Пам'ятаю тільки, що в дитячому садочку ми вчили пісеньки і віршики про наше щасливе дитинство в радянській країні.
3. Мені подобалося марширувати і махати прапорцем.
4. Звичайно, я й не замислювалася, що я оце роблю.
5. У школі звичайно про нашу державу і громадянство говорили часто.
6. Знову ж таки, я дуже любила символіку, любила піонерський галстук.
7. Мій тато, проводжаючи мене до школи, завжди будив мене, готував смачний сніданок і щоранку прасував мені атласний червоний галстук.
8. Я із задоволенням пов'язувала його перед дзеркалом і простувала до школи.
9. Дивовижно, але це «патріотичне виховання» було сильно зігріте батьківською любов'ю.
10. Ще ми в школі також вчили патріотичні вірші та пісні і виступали в так званих «монтажах» – групою на сцені, практично до кожного патріотичного свята – «День сьомого листопада – червоний день календаря», «1 Мая» і т.п.

11. Це я також любила – за той емоційний підйом, котрий давали ці вірші (Маяковський, Єсенін) та пісні (Дунаєвський – ці пісні були просто дивовижні).
12. Напевно через те вчителі подумали, що я патріотка і мене однією з перших прийняли в комсомол, а потім зробили мене «членом совета дружини школи» (це вважалося почесним, хоча основна моя роль була – «меблі» на різних нуднющих засіданнях).
13. Але серед ровесників ми дуже розважалися анекдотами про нашу радянську державу.
14. Я навіть про це розказувала своїм дітям, що хітом у нас був анекдот про Брежнєва, коли він начебто читав вітальну промову на Олімпійських іграх, і приймав олімпійські кільця за 5 букв «О».
15. Ця гра була дуже популярною.
16. На перервах у школі хто-небудь щоразу брав в руки будь-який зошит і з виразом повного жаху і тупості на обличчі починав читати: «О...о-о...о!», а усі навколо реготали.
17. А далі школа життя в державі була суворою...
18. Досить рано я дізналася, що таке прописка – кошмарний інструмент терору громадян з боку держави.
19. Я жила в Києві без прописки, а хто б мені її дав?
20. Постійно треба було думати і боротися за прописку як право просто жити – бути присутньою – в Києві.
21. Влаштуватися на роботу без неї неможливо.
22. Мої ровесниці були готові на що завгодно заради прописки...
23. Я питала батьків, чому не можна поїхати в маленьке і не таке переповнене містечко...
24. Вони казали, що в нашій державі жити в провінції – це повне зубожіння, духовне і матеріальне...
25. А мама казала мені: «Доцю, ти обов'язково мусиш вийти заміж.
26. У нашій державі усе так влаштовано, що без чоловіка буде складно.
27. Це на Заході жінка вільна і у неї є права.
28. Молодим спеціалістом на тебе будуть дивитися як на потенційну «декретницю», кар'єру робити самотній жінці складно, та й всі будуть косо дивитися...»
29. І – так, я вийшла заміж, і я багато в чому повторюю долю своїх батьків.
30. Я багато сил віддала кар'єрі і роботі на користь держави, але натомість переживаю лише повне емоційне вигорання...

Текст мовою кодувальної інструкції (1, 2, 3, ... – порядкова нумерація речень у тексті):

1. -
2. A2b
3. B1a, B2a
4. B2b

5. A2c
6. B2b
7. B1a
8. B2a
9. B3a, E2a
10. A2a, B1a, B2a
11. A2a, B1a, B2a, B2b
12. B1b, B2a, E3b
13. B1a, Д1b
14. A2a, B1a, Г2a
15. B1a
16. B1a
17. Д1a, B3a
18. Д1a, Д1c, E3d
19. Д1a
20. Д1a, Д2a
21. Д1a
22. Д1b, E3b
23. E1a, E3a
24. A1a
25. A1a
26. A1a
27. A1a
28. A1a
29. B1a, B2b, B2a, B2b, Г1b
30. Д1a, Д1c.

Підрахунок питомої ваги категорій:

$$A = \frac{A2_b(2)+A2_c(5)+A2_a(10)+A2_a(11)+A2_a(14)+A2_a(24)+A2_a(25)+A2_a(26)+A2_a(27)+A2_a(28)}{30} = 0,33$$

де A2a, A2c, .. – індикатори категорії А (кожен дорівнює одиниці);

30 – кількість речень у тексті; (2), (5), ... – порядкові номери речень у тексті.

Аналогічно обчислюються питома вага інших категорій:

$$B = 0,47$$

$$B = 0,30$$

$$Г = 0,07$$

$$Д = 0,37$$

$$E = 0,2$$

Результати порівняльного аналізу (за однофакторним дисперсійним аналізом ANOVA) показників зрілості громадянської ідентичності осіб з різних вікових груп (N=965)

Variable	Analysis of Variance (Дані_965) Marked effects are significant at $p < ,05000$							
	SS Effect	df Effect	MS Effect	SS Error	df Error	MS Error	F	p
Стійкість ГІ	5,9785	2	2,9893	1313,52	962	1,36540	2,18929	0,112554
Репрезентованість	118,2194	2	59,1097	5142,17	962	5,34530	11,05827	0,000018
Суб'єктна орієнтація	43,7673	2	21,8837	1619,85	962	1,68383	12,99636	0,000003
Концептуальність	123,2766	2	61,6383	2204,39	962	2,29146	26,89911	0,000000
Зрілість ГІ	528,3792	2	264,1896	22504,79	962	23,39375	11,29317	0,000014

Результати тесту Шеффе

		Scheffe Test; Variable: Зрілість ГІ (Дані_965) Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=10,91	M=12,70	M=13,57
16-20	{1}		0,209662	0,000038
21-40	{2}	0,209662		0,160621
41-60	{3}	0,000038	0,160621	

		Scheffe Test; Variable: Стійкість ГІ (Дані_965) Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=2,87	M=3,18	M=2,89
16-20	{1}		0,112634	0,979957
21-40	{2}	0,112634		0,356768
41-60	{3}	0,979957	0,356768	

		Scheffe Test; Variable: Репрезентованість (Дані_965) Marked differences are significant at $p < ,05000$		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=2,47	M=2,27	M=3,76
16-20	{1}		0,802227	0,000030
21-40	{2}	0,802227		0,000798
41-60	{3}	0,000030	0,000798	

Додаток Д (продовження)

		Scheffe Test; Variable: Суб'єктна орієнтація (Дані_965) Marked differences are significant at p < ,05000		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=2,92	M=3,67	M=2,59
16-20	{1}		0,000051	0,111433
21-40	{2}	0,000051		0,000008
41-60	{3}	0,111433	0,000008	

		Scheffe Test; Variable: Концептуальність (Дані_965) Marked differences are significant at p < ,05000		
Вікова група		{1}	{2}	{3}
		M=2,25	M=2,67	M=3,57
16-20	{1}		0,101665	0,000000
21-40	{2}	0,101665		0,002157
41-60	{3}	0,000000	0,002157	

Результати порівняльного аналізу (за Т-критерієм Стьюдента) показників зрілості громадянської ідентичності за статтю

		T-tests; Grouping: Стать (Дані_965) Group 1: жінка Group 2: чоловік									
Variable	Mean жінка	Mean чоловік	t-value	df	p	Valid N жінка	Valid N чоловік	Std.Dev. жінка	Std.Dev. чоловік	F-ratio Variances	p Variances
Стійкість П	2,835714	2,533333	5,62845	963	0,207005	589	376	1,176542	0,816497	2,076377	0,421903
Репрезентованість	2,391787	4,64375	-8,4017	963	0,000345	589	376	2,253072	2,297126	1,039488	0,791394
Суб'єктна орієнтація	2,886792	3,84375	-5,7231	963	0,001378	589	376	1,315064	0,912327	2,077744	0,000426
Концептуальність	2,217536	3,68750	-13,3727	963	0,000654	589	376	1,471720	0,467177	9,924029	0,000000
Зрілість П	9,682575	14,25000	-12,9628	963	0,000479	589	376	4,517523	4,443651	1,033525	0,900997

Результати порівняльного аналізу (за Т-критерієм Стьюдента) показників вимірів громадянської ідентичності за статтю

		T-tests; Grouping: Стать (Дані_965) Group 1: жінка Group 2: чоловік									
Variable	Mean жінка	Mean чоловік	t-value	df	p	Valid N жінка	Valid N чоловік	Std.Dev. жінка	Std.Dev. чоловік	F-ratio Variances	p Variances
Інституціональна спрямованість	91,13541	105,1563	-6,93488	963	0,000000	589	376	15,93485	10,30675	2,390299	0,000036
Спільнотна спрямованість	48,71032	43,1250	5,81006	963	0,003599	589	376	6,81236	6,13990	1,231039	0,003842
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	4,33990	3,73990	1,18439	963	0,298415	589	376	1,84775	0,83571	4,887441	0,356714

Додаток Д (продовження)

Результати порівняльного аналізу (за Т-критерієм Стьюдента) показників зрілості громадянської ідентичності осіб з різними політичними орієнтаціями (ліва орієнтація (N=419) – права орієнтація (N=546), авторитаризм (N=335) – демократизм (N=630))

T-tests: Grouping: Ліва-Права орієнтація (Дані_965)											
Group 1: ліва орієнтація											
Group 2: права орієнтація											
Variable	Mean ліва орієнтація	Mean права орієнтація	t-value	df	p	Valid N ліва орієнтація	Valid N права орієнтація	Std.Dev. ліва орієнтація	Std.Dev. права орієнтація	F-ratio Variances	p Variances
Стойкість	1,900000	1,153846	2,120946	963	0,024966	419	546	1,728840	1,463224	1,396008	0,078674
Репрезентованість	2,900000	2,846154	0,056821	963	0,955225	419	546	1,969207	2,444250	1,540666	0,523874
Суб'єктна орієнтація	2,600000	3,153846	-1,852552	963	0,033527	419	546	1,776388	1,344504	1,745626	0,063721
Концептуальність	2,000000	2,230769	-0,347626	963	0,731581	419	546	1,563472	1,589227	1,033217	0,983208
Зрілість П	9,400000	9,384615	0,007485	963	0,994099	419	546	4,671426	5,042130	1,165009	0,835174

T-tests: Grouping: Авторитаризм-Демократизм (Дані_965)											
Group 1: авторитаризм											
Group 2: демократизм											
Variable	Mean авторитаризм	Mean демократизм	t-value	df	p	Valid N авторитаризм	Valid N демократизм	Std.Dev. авторитаризм	Std.Dev. демократизм	F-ratio Variances	p Variances
Стойкість	1,222460	1,529411	-0,50728	963	0,616591	335	630	1,201850	1,585782	1,740950	0,431619
Репрезентованість	2,227653	4,000000	-2,00031	963	0,016905	335	630	2,438123	2,000000	1,486111	0,475271
Суб'єктна орієнтація	2,334277	3,23529	-1,59684	963	0,123385	335	630	1,500000	1,300452	1,330435	0,595041
Концептуальність	1,442765	2,58824	-1,91582	963	0,047375	335	630	0,881917	1,660528	3,545168	0,075143
Зрілість П	7,221457	11,35294	-2,33117	963	0,028470	335	630	3,666667	4,581773	1,561437	0,532794

Результати кореляційного аналізу (за критерієм Пірсона) зрілості громадянської ідентичності з особистісними властивостями та політико-психологічними орієнтаціями українських громадян (N=965)

Variable	Correlations (Дані_965)			
	Marked correlations are significant at $p < ,05000$ N=965			
	Зрілість П1			
Рефлексивна зрілість	0,33			
Регуляторна зрілість	0,01			
Моральна зрілість	0,39			
Когнітивна зрілість	0,34			
Особистісна зрілість (Мікляєва)	0,38			
Відповідальність за вибір	0,34			
Сила Его (самодостатність)	0,24			
Осмисленість власного шляху	0,20			
Емоційна зрілість	0,25			
Прийняття теперішнього	0,18			
Усвідомленість власних цінностей	0,32			
Відповідність собі	0,38			
Особистісна зрілість (Солдатова)	0,36			
Реалізованість	0,19			
Психологічний вік	0,43			
Особистісна зрілість (Гільбух)	0,41			
Мотивація досягнень	0,19			
Ставлення до свого Я	0,37			
Почуття громадянського обов'язку	0,42			
Життєві настанови	0,13			
Здатність до психологічної близькості до інших	0,17			
Авторитаризм	-0,33			
Демократизм	0,35			
Ліва орієнтація	0,09			
Права орієнтація	0,26			
Україноцентризм	0,39			
Хронологічний вік	0,26			
Цілі в житті	0,18			
Інтерес та емоційна насиченість життя	0,22			
Результативність	0,23			
Локус контролю-я	0,23			
Локус контролю-життя	0,22			
Відповідальність	0,33			
Терпимість	0,12			
Саморозвиток	0,31			
Позитивне мислення	0,23			
Самостійність	0,27			

Результати факторного аналізу (етапи становлення громадянської ідентичності) (N=965)

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (Дані_965 Extraction: Principal components (Marked loadings are >.500000))			
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4
зрілість громадянської ідентичності	0,171767	-0,076907	-0,031949	0,562487
стійкість	0,028827	-0,531922	0,021257	-0,144828
суб'єктна орієнтація	0,129085	0,032867	-0,147573	0,418795
концептуальність	-0,670710	0,047980	0,033533	0,067415
інституціональна спрямованість	0,804737	0,039828	0,146784	0,161268
спільнотна спрямованість	0,065496	0,723752	0,058960	0,496860
індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	0,351695	0,120414	0,859912	0,327936
мотивація досягнення	0,098291	-0,090075	0,721839	0,225352
ставлення до свого Я	0,362113	-0,085479	-0,159144	0,601064
здатність до психологічної близькості з іншими людьми	0,693995	-0,157594	0,019938	0,454493
терпимість	0,217542	0,138264	-0,612944	-0,043587
саморозвиток	0,353641	0,165150	0,060705	0,521920
позитивне мислення	0,616101	0,206112	-0,106970	-0,247183
самостійність	-0,017181	0,134946	0,663099	0,385364
відповідальність	-0,384654	0,602912	-0,012221	-0,178514
сила Его	0,112679	-0,082029	0,749803	0,243435
осмисленість життєвого шляху	0,013186	0,046486	0,552669	0,181839
емоційна зрілість	0,189294	0,034642	0,141157	0,548264
прийняття теперішнього	-0,178124	-0,599931	-0,018684	-0,363014
усвідомленість власних цінностей	0,185364	0,015321	0,043425	-0,658954
відповідність собі	0,699340	-0,162013	-0,167530	0,321174
інтерес та емоційна насиченість	0,739914	0,010515	0,032895	-0,083070
результативність	-0,469663	-0,027423	0,693125	-0,106873
локус контролю - я	0,170486	0,428827	0,435742	0,217542
локус контролю - життя	-0,067182	-0,673867	0,119346	0,028827
внутрішні ознаки кризи	-0,373762	-0,049267	0,061633	0,754317
зовнішні ознаки кризи	0,053775	-0,250885	-0,071871	0,693242
соціальна фрустрованість	0,058683	0,103877	0,002755	0,609809
рефлексія власних громадянських настановлень	-0,651615	0,119318	0,007945	-0,092653
організаційне самопочуття	0,619297	0,190500	-0,049450	0,304865
переживання значущості для організації	0,552950	0,079602	0,153775	0,170032
цілісність сприймання організаційної реальності	0,510546	-0,013466	0,112274	0,197956
громадянська конформність	0,005082	-0,574096	-0,336920	0,013186
громадянська протестність	0,085389	-0,552165	0,079822	0,058683
хронологічний вік	0,166106	-0,299960	0,511555	-0,054437
психологічний вік	0,085389	0,028827	0,079822	0,501683
жорсткість (фактор I)	0,085389	0,681165	0,079822	0,058683
практичність (фактор M)	-0,044455	0,253841	0,782686	-0,075819
дипломатичність (фактор N)	-0,119183	-0,341679	0,804823	0,018639
тривожність (фактор O)	0,085389	0,682165	0,079822	0,058683
радикалізм (фактор Q1)	0,135742	0,702548	0,070486	0,010515
конформізм (фактор Q2)	0,060705	0,503946	0,310009	0,165150
Expl.Var	3,628186	2,831776	2,052618	2,069350
Prp.Totl	0,259156	0,202270	0,146616	0,147811

Eigenvalues (Дані_965) Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total - variance	Cumulative - Eigenvalue	Cumulative - %
1	4,037067	25,83619	4,03707	28,83619
2	3,421147	21,43676	7,45821	47,27295
3	2,815354	18,91682	10,27356	66,18977
4	1,308362	10,35545	11,58193	76,54522

Відсотковий розподіл дескрипторів психологічних механізмів становлення громадянської ідентичності особистості

Механізми (дескриптори)	Узагальнена середня питома вага	Відсоток
Інтеріоризація	0,49	25%
Наслідування	0,45	23%
Індивідуація	0,37	19%
Екстеріоризація	0,29	15%
Імплементация	0,20	10%
Осмислення	0,15	8%
Разом	1,95	100%

Інтеркореляції дескрипторів механізмів становлення громадянської ідентичності особистості

Correlations (Дані_965) Marked correlations are significant at $p < ,05000$ N=965 (Casewise deletion of missing data)						
Variable	Інтеріоризація	Наслідування	Індивідуація	Екстеріоризація	Імплементация	Осмислення
Інтеріоризація	1,00	0,41	0,19	0,33	0,11	0,13
Наслідування	0,41	1,00	-0,29	0,20	0,08	0,10
Індивідуація	0,19	-0,29	1,00	0,38	0,15	0,31
Екстеріоризація	0,33	0,20	0,38	1,00	0,09	0,07
Імплементация	0,11	0,08	0,15	0,09	1,00	0,42
Осмислення	0,13	0,10	0,31	0,07	0,42	1,00

Кореляції між дескрипторами механізмів становлення громадянської ідентичності й прото-, репродуктивної та продуктивної ідентичностей

Correlations (Дані_965) Marked correlations are significant at $p < ,05000$ N=965 (Casewise deletion of missing data)			
Variable	Протоідентичність	Репродуктивна ідентичність	Продуктивна ідентичність
Інтеріоризація	0,43	0,25	0,12
Наслідування	0,36	0,29	0,28
Індивідуація	0,09	0,41	0,22
Екстеріоризація	0,10	0,37	0,11
Імплементация	0,08	0,23	0,35
Осмислення	0,14	0,18	0,29

Додаток Ж (продовження)

Результати порівняльного аналізу дескрипторів механізмів становлення громадянської ідентичності у представників різних типів громадянської ідентичності (за однофакторним дисперсійним аналізом ANOVA)

Variable	Analysis of Variance (Механізми і типи) Marked effects are significant at $p < ,05000$							
	SS Effect	df Effect	MS Effect	SS Error	df Error	MS Error	F	p
Інтеріоризація	1,650697	7	0,235814	19,81106	957	0,020701	11,39130	0,000000
Наслідування	0,197566	7	0,028224	11,47077	957	0,011986	2,35468	0,021822
Індивідуація	1,487441	7	0,212492	18,77169	957	0,019615	10,83304	0,000000
Екстеріоризація	1,712230	7	0,244604	18,79502	957	0,019640	12,45470	0,000000
Імплементация	2,162708	7	0,308958	12,52931	957	0,013092	23,59851	0,000000
Осмилення	0,793959	7	0,113423	12,37926	957	0,012935	8,76833	0,000000

Результати порівняльного аналізу дескрипторів механізмів становлення громадянської ідентичності у представників різних типів громадянської ідентичності (тест Шеффе)

ТИП Г	Scheffe Test; Variable: Інтеріоризація (Механізми і типи) Marked differences are significant at $p < ,05000$							
	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}	{6}	{7}	{8}
	M=,66724	M=,68326	M=,69091	M=,66944	M=,64795	M=,65450	M=,64286	M=,72000
Латентний {1}		0,495804	0,260390	0,820000	0,489865	0,796535	0,481305	0,011001
Інституційно-спільнотний {2}	0,495804		0,799943	0,499453	0,171380	0,299566	0,062264	0,025110
Спільнотний {3}	0,260390	0,799943		0,331633	0,106936	0,826450	0,056358	0,034000
Спільнотно-ігровий {4}	0,820000	0,499453	0,331633		0,492394	0,699421	0,684952	0,009103
Ігровий {5}	0,489865	0,171380	0,106936	0,492394		0,691187	0,899999	0,002003
Інституційно-ігровий {6}	0,796535	0,299566	0,826450	0,699421	0,691187		0,700745	0,006000
Різнобічний {7}	0,481305	0,062264	0,056358	0,684952	0,899999	0,700745		0,005013
Державницький {8}	0,011001	0,025110	0,034000	0,009103	0,002003	0,006000	0,005013	

ТИП Г	Scheffe Test; Variable: Наслідування (Механізми і типи) Marked differences are significant at $p < ,05000$							
	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}	{6}	{7}	{8}
	M=,50103	M=,53140	M=,51039	M=,61389	M=,62865	M=,52403	M=,62612	M=,55000
Латентний {1}		0,699988	0,778990	0,000754	0,000543	0,687253	0,000050	0,023699
Інституційно-спільнотний {2}	0,699988		0,795430	0,006943	0,005869	0,845339	0,000003	0,899805
Спільнотний {3}	0,778990	0,795430		0,000708	0,000564	0,789320	0,000045	0,567900
Спільнотно-ігровий {4}	0,000754	0,006943	0,000708		0,779454	0,000474	0,885550	0,056433
Ігровий {5}	0,000543	0,005869	0,000564	0,779454		0,004969	0,816025	0,005400
Інституційно-ігровий {6}	0,687253	0,845339	0,789320	0,000474	0,004969		0,000514	0,699615
Різнобічний {7}	0,000050	0,000003	0,000045	0,885550	0,816025	0,000514		0,000097
Державницький {8}	0,023699	0,899805	0,567900	0,056433	0,005400	0,699615	0,000097	

Додаток Ж (продовження)

Scheffe Test; Variable: Індивідуація (Механізми і типи)								
Marked differences are significant at $p < ,05000$								
ТИП Г	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}	{6}	{7}	{8}
	M=,20000	M=,50791	M=,51429	M=,51111	M=,57959	M=,51473	M=,51117	M=,52310
Латентний {1}		0,000002	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000
Інституціонально-спільнотний {2}	0,000002		0,699980	0,619457	0,002996	0,609478	0,709478	0,547822
Спільнотний {3}	0,000000	0,699980		0,871440	0,003045	0,923670	0,872905	0,698568
Спільнотно-ігровий {4}	0,000000	0,619457	0,871440		0,003006	0,893500	0,994432	0,697890
Ігровий {5}	0,000000	0,002996	0,003045	0,003006		0,003060	0,002999	0,003957
Інституціонально-ігровий {6}	0,000000	0,609478	0,923670	0,893500	0,003060		0,899990	0,645778
Різнобічний {7}	0,000000	0,709478	0,872905	0,994432	0,002999	0,899990		0,598765
Державницький {8}	0,000000	0,547822	0,698568	0,697890	0,003957	0,645778	0,598765	

Scheffe Test; Variable: Імплементация (Механізми і типи)								
Marked differences are significant at $p < ,05000$								
ТИП Г	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}	{6}	{7}	{8}
	M=,32759	M=,37163	M=,34987	M=,35278	M=,31637	M=,34806	M=,54490	M=,56140
Латентний {1}		0,133160	0,700000	0,750666	0,851234	0,692074	0,000295	0,000127
Інституціонально-спільнотний {2}	0,133160		0,503637	0,583445	0,183445	0,543335	0,000974	0,000366
Спільнотний {3}	0,700000	0,503637		0,861504	0,564562	0,871126	0,000513	0,000240
Спільнотно-ігровий {4}	0,750666	0,583445	0,861504		0,660907	0,830000	0,000809	0,000374
Ігровий {5}	0,851234	0,183445	0,564562	0,660907		0,699015	0,000028	0,000015
Інституціонально-ігровий {6}	0,692074	0,543335	0,871126	0,830000	0,699015		0,000600	0,000312
Різнобічний {7}	0,000295	0,000974	0,000513	0,000809	0,000028	0,000600		0,799988
Державницький {8}	0,000127	0,000366	0,000240	0,000374	0,000015	0,000312	0,799988	

Scheffe Test; Variable: Екстеріоризація (Механізми і типи)								
Marked differences are significant at $p < ,05000$								
ТИП Г	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}	{6}	{7}	{8}
	M=,38966	M=,43907	M=,46052	M=,54333	M=,44596	M=,44186	M=,48980	M=,46000
Латентний {1}		0,276615	0,003272	0,000000	0,355000	0,299057	0,000910	0,003874
Інституціонально-спільнотний {2}	0,276615		0,680000	0,001451	0,701988	0,729123	0,160675	0,680808
Спільнотний {3}	0,003272	0,680000		0,002719	0,709125	0,658433	0,499936	0,975316
Спільнотно-ігровий {4}	0,000000	0,001451	0,002719		0,001945	0,001667	0,003749	0,003018
Ігровий {5}	0,355000	0,701988	0,709125	0,001945		0,812426	0,202378	0,799998
Інституціонально-ігровий {6}	0,299057	0,729123	0,658433	0,001667	0,812426		0,281532	0,597127
Різнобічний {7}	0,000910	0,160675	0,499936	0,003749	0,202378	0,281532		0,510522
Державницький {8}	0,003874	0,680808	0,975316	0,003018	0,799998	0,597127	0,510522	

Scheffe Test; Variable: Осмислення (Механізми і типи)								
Marked differences are significant at $p < ,05000$								
ТИП Г	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}	{6}	{7}	{8}
	M=,10000	M=,22791	M=,22169	M=,21389	M=,16959	M=,21496	M=,32653	M=,23724
Латентний {1}		0,000032	0,000030	0,000026	0,000346	0,000013	0,000000	0,000001
Інституціонально-спільнотний {2}	0,000032		0,799998	0,671787	0,088619	0,681111	0,002970	0,483811
Спільнотний {3}	0,000030	0,799998		0,666897	0,135766	0,539195	0,003465	0,395006
Спільнотно-ігровий {4}	0,000026	0,671787	0,666897		0,056908	0,889078	0,003811	0,595006
Ігровий {5}	0,000346	0,088619	0,135766	0,056908		0,060678	0,000061	0,031002
Інституціонально-ігровий {6}	0,000013	0,681111	0,539195	0,889078	0,060678		0,003911	0,644331
Різнобічний {7}	0,000000	0,002970	0,003465	0,003811	0,000061	0,003911		0,004101
Державницький {8}	0,000001	0,483811	0,595006	0,295006	0,031002	0,644331	0,004101	

Результати факторного аналізу дескрипторів механізмів становлення громадянської ідентичності

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (Дані_965) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,500000)	
	Factor 1	Factor 2
стійкість	0,028827	0,531922
репрезентованість	0,340558	0,512165
суб'єктна орієнтація	0,586101	0,032867
концептуальність	0,577903	0,047980
інституціональна спрямованість	0,166106	0,039828
спільнотна спрямованість	0,529165	0,193465
індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	0,085389	0,120414
протоідентичність	0,198291	0,090075
репродуктивна ідентичність	0,641637	0,085479
продуктивна ідентичність	0,633995	0,157594
інтеріоризація	0,284654	0,592912
наслідування	0,112679	0,642029
екстеріоризація	0,013186	0,546486
індивідуація	0,189294	0,624642
імплементация	0,178124	0,146787
осмислення	0,642165	0,015321
громадянська конформність	0,623946	0,112354
громадянська протестність	0,612548	0,235621
Expl. Var	2,730357	1,831698
Prp. Totl	0,390051	0,261671

Eigenvalues (Дані_965) Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total - variance	Cumulative - Eigenvalue	Cumulative - %
1	3,392269	37,81098	3,392269	37,81098
2	1,169787	22,31124	4,562055	60,12221

Результати порівняльного аналізу соціально-перцептивних, ціннісних, особистісних характеристик та політичних поглядів осіб з високим та низьким рівнем зрілості громадянської ідентичності

Variable	T-tests; Grouping: Рівень зрілості (Дані_210) Group 1: низький Group 2: високий									
	Mean низький	Mean високий	t-value	df	p	Valid N низький	Valid N високий	Std.Dev. низький	Std.Dev. високий	
Самоорганізованість	5,071429	6,343568	-1,67971	208	0,045839	105	105	1,268814	0,516575	
Активність	5,256735	5,155673	0,30282	208	0,765703	105	105	1,251373	0,894427	
Широка сфера інтересів	4,571429	5,200000	-1,10603	208	0,284118	105	105	1,157868	0,836660	
Самостійність ухвалення рішень	4,285714	5,667585	-1,75282	208	0,042703	105	105	1,251373	0,894427	
Комунікативна компетентність	4,171429	5,698604	-1,85545	208	0,039426	105	105	1,016350	0,894427	
Здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами	3,971429	5,612866	-2,10603	208	0,028412	105	105	1,157868	0,836660	
Самозарадність (вміння зарадити собі у будь-якій ситуації)	4,714286	6,697865	-2,57718	208	0,008146	105	105	1,138729	0,516575	
Соціальна компетентність	4,428571	5,812348	-1,79675	208	0,041778	105	105	1,157868	1,303840	
Задоволеність своїм соціальним статусом	5,142857	6,002656	-1,02598	208	0,319280	105	105	1,657484	1,414214	
Готовність до громадянської участі	3,000346	5,894378	-2,92614	208	0,000021	105	105	1,709701	0,894427	
Почуття захищеності власності у державі	3,285714	4,810065	-1,92395	208	0,035476	105	105	0,994490	1,341641	
Почуття персональної захищеності у державі	3,746712	4,903265	-1,46066	208	0,048516	105	105	0,825420	1,224745	
Досвід відстоювання громадянських прав	3,214286	5,198764	-2,86057	208	0,000553	105	105	1,577660	1,581139	
Цінність рівності прав і свобод	5,571429	7,000000	-1,55054	208	0,047989	105	105	1,089410	0,000000	
Законність як цінність	5,157143	6,827846	-2,15080	208	0,024467	105	105	1,511858	0,177214	
Значущість ідеї державності	5,214286	6,876435	-2,04560	208	0,029996	105	105	1,717716	0,145445	
Значущість ідеї "соціальної" держави	6,071429	6,222004	-0,25656	208	0,800594	105	105	0,828742	1,303840	
Значущість ідеї національної держави	5,042857	6,487345	-1,93495	208	0,034176	105	105	1,561909	0,440175	
Орієнтація на діалог з владою	3,718654	5,723546	-2,64498	208	0,000829	105	105	2,320477	1,516575	
Прагнення розширення можливостей самоврядування	3,142857	5,814366	-2,97624	208	0,000003	105	105	1,791310	1,788854	
Прагнення розширення законного впливу на державну владу	5,071429	6,275922	-1,46120	208	0,048745	105	105	1,859044	0,236068	
Підтримка цінностей та норм демократії	5,085714	6,896543	-2,36682	208	0,010075	105	105	1,689803	0,108754	
Цінність культури і гуманності суспільства	5,071429	6,836572	-2,54498	208	0,008798	105	105	1,439246	0,167214	
Україноцентризм як політична цінність	5,062529	6,413763	-1,56054	208	0,047147	105	105	1,206666	0,510890	
Євроінтеграція як політична цінність	5,071429	6,798986	-2,37907	208	0,011479	105	105	1,979288	0,216408	
Прагнення прозорості і визначеності державної політики	5,742857	6,802341	-1,45012	208	0,049279	105	105	0,949262	0,147214	
Значущість національної ідентичності	4,428571	6,206549	-2,41549	208	0,009802	105	105	1,089410	0,447214	
Цінність свободи слова	5,074566	6,256433	-1,46566	208	0,048006	105	105	0,828742	0,303840	
Турбота держави про своїх громадян	2,928571	4,345987	-1,62989	208	0,042540	105	105	1,206666	1,341641	
Довіра до держави	3,928571	4,412864	-0,54932	208	0,589928	105	105	1,685426	1,516575	
Можливості для самореалізації в державі	3,928571	5,845300	-2,59493	208	0,006993	105	105	1,685426	1,016575	
Задоволеність очікувань від держави	2,785714	4,884350	-2,63806	208	0,001686	105	105	1,368805	1,303840	
Прийнятність стандартів життя в державі	3,428571	4,912373	-1,99430	208	0,032466	105	105	1,554858	1,095445	
Консолідованість громадян	3,142857	4,645781	-1,99998	208	0,031816	105	105	1,099450	1,414214	

Додаток І (продовження)

Результати факторного аналізу (чинники становлення громадянської ідентичності особистості)

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (Дані_210) Extraction: Principal components (Marked loadings are > .500000)			
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4
Самоорганізованість	-0,132056	0,139056	0,589853	-0,048741
Самостійність у прийнятті рішень	-0,204929	-0,189403	0,617112	0,111793
Комунікативна компетентність	0,113394	-0,249281	0,620872	0,376560
Здатність підтримувати баланс між індивідуальними та груповими інтересами	-0,039288	0,324806	0,651709	0,162241
Самозарадність (вміння зарадити собі у будь-якій ситуації)	-0,135667	0,386831	0,693279	0,204381
Соціальна компетентність	0,228682	-0,415390	0,634429	0,087221
Готовність до громадянської участі	0,131121	0,113849	0,743534	0,029366
Почуття захищеності власності в державі	0,563938	-0,179126	0,328204	0,269227
Почуття персональної захищеності в державі	0,573884	0,176773	0,301963	-0,190667
Досвід відстоювання громадянських прав	0,138222	-0,005186	0,633234	0,345609
Цінність рівності прав і свобод	0,393577	-0,008179	-0,272626	0,513182
Законність як цінність	-0,114844	-0,074904	-0,087149	0,500758
Значущість ідеї державності	0,149447	0,086064	-0,014315	0,680139
Значущість ідеї національної держави	0,381869	0,381219	-0,159897	0,553009
Орієнтація на діалог з владою	-0,001278	0,630154	-0,037263	0,239355
Прагнення розширення можливостей самоврядування	-0,084303	0,622501	0,034317	0,089380
Прагнення розширення законного впливу на державну владу	-0,252459	0,588102	-0,076356	0,342831
Підтримка цінностей та норм демократії	0,143343	0,679484	0,159696	0,144821
Цінність культури і гуманності суспільства	0,119979	0,060962	0,426503	0,501828
Україноцентризм як політична цінність	0,102789	0,721966	-0,026042	0,408246
Євроінтеграція як політична цінність	0,458285	0,643124	0,163886	-0,113636
Прагнення прозорості і визначеності державної політики	-0,063012	0,534143	0,161328	-0,032971
Значущість національної ідентичності	0,394027	0,226140	0,257868	0,692625
Цінність свободи слова	0,489805	0,181717	0,238403	0,524540
Турбота держави про своїх громадян	0,711940	0,051089	0,072248	-0,193583
Можливості для самореалізації в державі	0,641161	-0,175782	0,234708	0,168085
Задоволення очікувань від держави	0,510475	0,019347	0,105154	-0,147970
Прийнятність стандартів життя в державі	0,520014	-0,145666	-0,098607	0,126507
Кнсолідоваість громадян	0,527652	0,193591	-0,398070	0,140606
Expl.Var	6,482414	4,468341	3,806714	3,206375
Prp.Totl	0,223532	0,154081	0,131266	0,110565

Eigenvalues (Дані_210) Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total - variance	Cumulative - Eigenvalue	Cumulative - %
1	7,109481	28,210451	7,10948	28,21045
2	4,689740	19,6115186	11,79922	47,82196
3	3,348604	16,2001101	15,14783	64,02207
4	1,816019	11,4104104	16,96384	75,43249

Результати регресійного аналізу (N=210)

N=210	Regression Summary for Dependent Variable: Зрілість ПІ (Дані_210) R= ,81918719 R²= ,67106765 Adjusted R²= ,66969710 F(4,96)=489,63 p<0,0000 Std.Error of estimate: 2,8093					
	Beta	Std.Err. of Beta	B	Std.Err. of B	t(96)	p-level
Intercept			10,18446	0,090434	112,6178	0,000000
Цінності	0,502392	0,018510	2,45573	0,090481	27,1409	0,000000
Громадянська компетентність	0,412087	0,018510	2,01431	0,090481	22,2623	0,000000
Образ держави	0,402122	0,018510	1,96560	0,090481	21,7240	0,000000
Політичні погляди	0,295217	0,018510	1,44304	0,090481	15,9486	0,000000

**Результати порівняльного аналізу факторних оцінок чинників
становлення зрілої громадянської ідентичності
жінок (N=122) і чоловіків (N=88)**

Variable	T-tests; Grouping: Стать: (Дані_210) Group 1: жінка Group 2: чоловік										
	Mean жінка	Mean чоловік	t-value	df	p	Valid N жінка	Valid N чоловік	Std.Dev. жінка	Std.Dev. чоловік	F-ratio Variances	p Variances
Образ держави	0,1183487	0,831193	-1,90632	208	0,013214	122	88	0,937346	1,304113	1,935666	0,357434
Політичні погляди	0,2386387	0,750123	-1,42948	208	0,025337	122	88	0,984822	0,330280	8,891020	0,211264
Громадянська компетентність	0,3127723	0,704895	-1,29375	208	0,039186	122	88	0,801168	1,434883	3,207640	0,138448
Цінності	0,2600431	0,52023	-0,59344	208	0,560697	122	88	1,046460	0,777330	1,812322	0,825641

Результати регресійного аналізу (жінки)

N=122	Стать=жінка Regression Summary for Dependent Variable: Зрілість П (Дані_210) R= ,72847211 R ² = ,53067162 Adjusted R ² = ,52971449 F(3,53)=417,57 p<0,0000 Std.Error of estimate: 2,4700					
	Beta	Std.Err. of Beta	B	Std.Err. of B	t(53)	p-level
Intercept			10,02090	0,107458	93,25379	0,000000
Образ держави	0,413496	0,023714	2,62910	0,105715	24,86967	0,000000
Цінності	0,372122	0,023742	2,27021	0,112326	24,05587	0,000000
Громадянська компетентність	0,330024	0,023703	1,89204	0,104577	21,58188	0,000000
Політичні погляди	0,261255	0,023703	1,02366	0,104577	19,05468	0,000000

Результати регресійного аналізу (чоловіки)

N=88	Стать=чоловік Regression Summary for Dependent Variable: Зрілість П (Дані_210) R= ,78752555 R ² = ,62019649 Adjusted R ² = ,59257441 F(4,33)=303,71 p<,00000 Std.Error of estimate: 1,3934					
	Beta	Std.Err. of Beta	B	Std.Err. of B	t(33)	p-level
Intercept			10,18096	0,061356	95,22593	0,000000
Політичні погляди	0,491537	0,019466	2,920436	0,061356	27,25276	0,000001
Громадянська компетентність	0,420679	0,019466	2,811285	0,061356	26,19418	0,000040
Цінності	0,350012	0,019466	1,623979	0,061356	23,07079	0,000056
Образ держави	0,312276	0,019466	1,281589	0,061356	21,96885	0,001156

Результати порівняльного аналізу факторних оцінок чинників становлення зрілої громадянської ідентичності містян (N=116) і селян (N=94)

Variable	T-tests: Grouping: Місце походження (Дані_210) Group 1: містяни Group 2: селяни										
	Mean містяни	Mean селяни	t-value	df	p	Valid N містян	Valid N селяни	Std.Dev. містяни	Std.Dev. селяни	F-ratio Variances	p Variances
Образ держави	0,3556475	-0,159689	2,195447	208	0,026795	116	94	1,000582	1,046633	1,094166	0,772628
Політичні погляди	0,4208421	0,1602344	1,954487	208	0,041090	116	94	0,892138	1,355982	2,310167	0,143634
Громадянська компетентність	0,2789777	0,3685627	-0,194666	208	0,627361	116	94	0,944104	1,260504	1,782578	0,300449
Цінності	0,3194101	0,2939137	0,171109	208	0,690183	116	94	0,761234	1,821520	5,725737	0,002000

Результати регресійного аналізу (жителі сільської місцевості)

		Місце походження=село Regression Summary for Dependent Variable: Зрілість П (Дані_210) R= ,81053616 R ² = ,65696886 Adjusted R ² = ,63610886 F(4, 14)=345,16 p<0,0000 Std.Error of estimate: 0,05200					
N=94		Beta	Std.Err. of Beta	B	Std.Err. of B	t(14)	p-level
Intercept				9,62108	0,074584	88,18765	0,000000
Образ держави		0,420658	0,013815	2,94326	0,005715	26,11547	0,000000
Цінності		0,381648	0,013815	2,42111	0,012326	22,76433	0,000000
Громадянська компетентність		0,304533	0,013815	1,75209	0,004577	20,19877	0,000003
Політичні погляди		0,251852	0,013815	1,22265	0,004432	16,98765	0,000045

Результати регресійного аналізу (жителі міської місцевості)

		Місце походження=місто Regression Summary for Dependent Variable: Зрілість П (Дані_210) R= ,74924001 R ² = ,56136059 Adjusted R ² = ,55072348 F(3,86)=408,62 p<,00000 Std.Error of estimate: 0,02651					
N=116		Beta	Std.Err. of Beta	B	Std.Err. of B	t(86)	p-level
Intercept				10,56096	0,056788	92,41304	0,000000
Громадянська компетентність		0,403658	0,014435	2,71086	0,043488	26,17346	0,000000
Політичні погляди		0,390873	0,014435	2,52165	0,043488	25,99994	0,000000
Цінності		0,362148	0,014435	2,02493	0,043488	24,87567	0,000000
Образ держави		0,300388	0,014435	1,68398	0,043488	19,14588	0,000025

Результати порівняльного аналізу (за критерієм Вілкоксона) показників зрілості громадянської ідентичності учасників до і після психолого-консультативної роботи

Pair of Variables	Wilcoxon Matched Pairs Test (Дані_36) Marked tests are significant at p <,05000			
	Valid N	T	Z	p-level
Концептуальність_до & Концептуальність_після	36	0,00	4,014509	0,002060

Pair of Variables	Wilcoxon Matched Pairs Test (Дані_36) Marked tests are significant at p <,05000			
	Valid N	T	Z	p-level
Субектна орієнтація_до & Субектна орієнтація_після	36	0,00	3,559412	0,015218

Pair of Variables	Wilcoxon Matched Pairs Test (Дані_36) Marked tests are significant at p <,05000			
	Valid N	T	Z	p-level
Репрезентованість_до & Репрезентованість_після	36	8,000000	3,102526	0,039192

Pair of Variables	Wilcoxon Matched Pairs Test (Дані_36) Marked tests are significant at p <,05000			
	Valid N	T	Z	p-level
Стійкість_до & Стійкість_після	36	19,50000	1,529706	0,126091

Результати порівняльного аналізу змін показників зрілості громадянської ідентичності в ході психолого-консультативної роботи

за статтю

variable	Mann-Whitney U Test (Дані_36) By variable Стать Marked tests are significant at p <,05000									
	Rank Sum жінка	Rank Sum чоловік	U	Z	p-level	Z adjusted	p-level	Valid N жінка	Valid N чоловік	2*1sided exact p
Зміна стійкості	394,5000	271,5000	151,5000	0,19252	0,847332	0,23210	0,816458	21	15	0,849289
Зміна репрезентованість	374,5000	291,5000	143,5000	-0,44922	0,653271	-0,51185	0,608758	21	15	0,657257
Зміна субектна орієнтація	346,5000	319,5000	115,5000	1,34767	0,177765	1,56525	0,117526	21	15	0,180088
Зміна концептуальність	312,0000	354,0000	81,00000	-2,45469	0,014101	-2,74796	0,005997	21	15	0,013375

у вікових групах (до 35 років / 36-48 років)

variable	Mann-Whitney U Test (Дані_36) By variable Вікова група Marked tests are significant at p <,05000									
	Rank Sum Group 2	Rank Sum Group 1	U	Z	p-level	Z adjusted	p-level	Valid N Group 1	Valid N Group 2	2*1sided exact p
Зміна стійкості	287,0000	329,0000	151,0000	-0,886522	0,474479	-0,945425	0,429775	16	20	0,389312
Зміна репрезентованість	269,0000	327,0000	133,0000	-0,659565	0,390030	-0,779393	0,327387	16	20	0,303561
Зміна субектна орієнтація	323,0000	343,0000	133,0000	-0,659565	0,390030	-0,768531	0,332780	16	20	0,303561
Зміна концептуальність	379,0000	307,0000	87,00000	2,005651	0,024894	2,151860	0,011409	16	20	0,025662

Результати порівняльного аналізу змін концептуальності та суб'єктної орієнтованості представників різних типів громадянської ідентичності в ході психолого-консультативної роботи

Variable	Analysis of Variance (Дані_36) Marked effects are significant at $p < ,05000$							
	SS Effect	df Effect	MS Effect	SS Error	df Error	MS Error	F	p
Зміна_концептуальність	6,861616	4	1,715404	8,360606	31	0,269697	6,360487	0,000739

ТИП ГІ	Scheffe Test; Variable: Зміна_концептуальність (Дані_36) Marked differences are significant at $p < ,05000$				
	{1}	{3}	{5}		
ТИП ГІ	M=1,6667	M=,80000	M=,50000		
Інституціонально-ігровий {1}		0,004462	0,002993		
Латентний {3}	0,004462		0,026857		
Ігровий {5}	0,002993	0,026857			

Variable	Analysis of Variance (Дані_36) Marked effects are significant at $p < ,05000$							
	SS Effect	df Effect	MS Effect	SS Error	df Error	MS Error	F	p
Зміна_субектна орієнтація	4,673737	4	1,168434	8,215152	31	0,265005	4,409105	0,006153

ТИП ГІ	Scheffe Test; Variable: Зміна_субектна орієнтація (Дані_36) Marked differences are significant at $p < ,05000$				
	{1}	{3}	{5}		
ТИП ГІ	M=1,3333	M=,40000	M=,47123		
Інституціонально-ігровий {1}		0,027309	0,013821		
Латентний {3}	0,027309		0,997755		
Ігровий {5}	0,013821	0,997755			

РОЛЬ ГІ	Scheffe Test; Variable: Зміна_субектна орієнтація (Дані_36) Marked differences are significant at $p < ,05000$				
	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}
РОЛЬ ГІ	M=,3533	M=,82103	M=1,4600	M=,21000	M=,50000
Жертва {1}		0,078932	0,057309	0,831322	0,653821
Ображений {2}	0,078932		0,794569	0,036564	0,888887
Патріот {3}	0,057309	0,794569		0,027056	0,087755
Пільговик {4}	0,831322	0,036564	0,027056		0,904462
Зразковий громадянин {5}	0,653821	0,888887	0,087755	0,904462	